

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА
Українознавча наукова бібліотека НТШ. Число 32

ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА
ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ
Серія "Історія мови"

*Науковим товариствам
імені Шевченка
в Україні і за її межами*

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Міхаель Мозер

Тарас Шевченко
і сучасна українська мова:
спроба гідної оцінки

Львів - 2012

Міхаель Мозер. Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки / Переклав з німецької Володимир Кам'янець. – Українознавча наукова бібліотека НТШ. Ч.32. – Львів, 2012 (Серія “Історія мови”). – 328 с.

Книжка відомого австрійського лінгвіста Міхаеля Мозера, яка не претендує «на істину в останній інстанції», висвітлює дискусійні в українському мовознавстві проблеми, зокрема ті, що стосуються культури видання творів письменників, стану їх вивчення та лексикографічного опрацювання. На підставі ґрунтовного різнорівневого аналізу рукописної й опублікованої спадщини Тараса Шевченка автор робить спробу дослідити внесок поета в розвиток сучасної української мови та оцінити його як мовну особистість. Намагаючись зрозуміти, як і чому писав Шевченко, Міхаель Мозер вперше в українському мовознавстві формулює питання про перемикання і змішування мовних кодів.

З німецької переклав
Володимир Кам'янець

Перекладено за виданням:
Michael Moser. Taras Ševčenko und die moderne ukrainische Schriftsprache – Versuch einer Würdigung. – München, 2008. – 454 s.

Рекомендувала Видавничка рада
Наукового товариства ім. Шевченка у Львові

Затвердила до друку Вчена рада
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ISBN 966–8868–26–9

ISBN 978–966–02–6131–0 (серія)
ISBN 978–966–02–6478–6

© Текст – Міхаель Мозер
© Обкладинка – Михайло Москаль

ЗМІСТ

Передмова	8
1. Шевченкове життя, Шевченкова мова	15
2. Вплив Шевченка	29
3. Топоніми, етніміми, глотоніми	35
4. Шевченко і значення української мови	42
5. Шевченко й сучасна українська мова	54
5.1. Діалектні та інші засади	54
5.2. Розбіжності з сучасною українською мовою	69
5.2.0. Попередні зауваги	69
5.2.1. Фонологія й орфографія	71
5.2.2. Морфологія	96
5.2.3 Синтакса	124
5.2.4. Лексика	136
5.2.4.1. Відмінне й типове в українській мові	136
А. Іменники	140
Б. Прикметники, прикметникові займенники та відприкметникові прислівники	151
В. Дієслова	155
Г. Інші частини мови і звороти	165
5.2.4.2. Полонізми	172
А. Іменники	172
Б. Прикметники, прикметникові займенники та відприкметникові прислівники	172
5.2.4.3. Церковнослов'янізми та архаїзми	173
5.2.4.3.1. Стилістично немарковані церковнослов'янізми та архаїзми	173

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

А. Іменники	174
Б. Прикметники, прикметникові займенники та відприкметникові прислівники	176
В. Дієслова	180
Г. Інші частини мови і звороти	183
5.2.4.3.2. Церковнослов'янізми та архаїзми зі стилістичною конотацією	183
А. Іменники	184
Б. Прикметники, прикметникові займенники та відприкметникові прислівники	186
В. Дієслова	189
Г. Інші частини мови та звороти	191
5.2.4.4. Інтернаціоналізми (і росіянізми)	193
А. Іменники	194
Б. Прикметники, прикметникові займенники та відприкметникові прислівники	196
5.2.4.5. Росіянізми	199
5.2.4.5.1. Попередні зауваги	199
5.2.4.5.2. Різні референтні сфери	204
А. Іменники	205
Б. Прикметники, прикметникові займенники та відприкметникові прислівники	211
В. Дієслова	215
Г. Інші частини мови і звороти	220
5.2.4.5.3. Зазначення років і місяців	220
5.2.4.5.4. Письменництво, книговидання та образотворче мистецтво	223
А. Іменники	223
Б. Прикметники, прикметникові займенники та відприкметникові прислівники	229
В. Дієслова	229
5.2.4.5.5. Модерна техніка	231
А. Іменники	231
5.2.4.5.6. Установи, військо, діловодство	232
А. Іменники	232
Б. Прикметники, прикметникові займенники та відприкметникові прислівники	234

В. Дієслова	235
Г. Інші частини мови та звороти	236
5.2.4.6. Загальні підсумки до лексики	237
6. Перемикання кодів	240
6.0. Попередні зауваги	240
6.1. Цитати	243
6.2. Передані повідомлення	248
6.3. Назви російських географічних об'єктів та інституцій, зазначення адреси	250
6.4. У контексті російськомовних творів	259
6.5. Точне зазначення часу	261
6.6. Рахунки	263
6.7. Замовлення й доручення	263
6.8. Дистанційованість і близькість	267
6.9. Змішування кодів	277
6.10. Суперечливі випадки	283
6.11. Чому листи треба було писати російською	287
7. Як насправді писав Шевченко	290
7.1. Автографи віршів	290
7.2. Лист до брата Микити від 2 березня 1840 року	308
7.3. Шевченків буквар	314
8. Підсумок	316
Бібліографія	321

ПЕРЕДМОВА

Упродовж останніх кількох днів я мав змогу ознайомитися з українським перекладом своєї книжки про мову Тараса Шевченка, оригінал якої німецькою мовою з'явився друком 2008 року. Відтоді багато чого відбулося, так що перечитав я свій текст уже з певної часової перспективи. Відверто скажу, що я дуже радий, що вона тепер потрапить до українськомовного читача, який за мить усвідомить, що ця книжка, не претендуючи на істину в останній інстанції, проливає світло на деякі дискусійні теми із суто мовознавчого погляду й доводить, що мовознавче шевченкознавство все ще не позбавлене недоліків, зокрема й найелементарніший рівень — культура видань і стан лексикографічного опрацювання.

Від часу виходу книжки німецькою мовою мої українські знайомі й друзі часто мене запитували, чи перекладений уже «мій Шевченко» українською. І ось минулого року, на зустрічі за вечерею у «Віденській кав'ярні» у Львові, аташе з питань науки й освіти посольства Республіки Австрія в Києві, директор Представництва OeAD у Львові, пан магістр Андреас Веннінгер, доцент Львівського національного університету імені Івана Франка Володимир Кам'янець і я зробили перший вагомий крок у цьому напрямку.

Із паном Андреасом Веннінгером я з великим задоволенням співпрацюю вже кілька років. Хочу скористатися нагодою і висловити свою безмежну вдячність не лише за його щире моральне й організаційне підтримку цього проекту, а й загалом за його надзвичайно плідну й важливу працю в царині українсько-австрійських відносин, яка стільки користі приносить і українцям, й австрійцям у всіх кутках обох країн.

Із паном Володимиром Кам'янцем я познайомився через пана аташе. Володимир Кам'янець — германіст, добре володіє німецькою мовою, родом із Черкащини, але давно мешкає й працює у Львові.

Листування з ним під час реалізації нашого спільного проекту було для мене водночас і приємним, і корисним, за що я йому дуже вдячний.

Книжка мусила бути саме такою, якою побачить її український читач, адже панеґіриків про геніальність Тараса Шевченка і його мови не бракує. У цій праці я намагаюся доволі тверезо оцінити творчість великого Кобзаря, хоча в жодному разі не ставляю під сумнів його геніальності. Мене цікавить цілком прозаїчне питання: причетність Тараса Шевченка до сучасної української стандартної мови, його внесок в її розвиток і, зрештою, Шевченко як мовна особистість. Оцінюючи цю людину та його мову з погляду австрійця, для якого українська мова не є рідною і для якого Шевченко не був обов'язковою частиною перших кроків власного освітнього шляху, я навіть зосереджую свою увагу не на великих творах поета, а на маргіналіях його мовної творчості, зокрема на листах. Цей підхід аж ніяк не означає, що моє справжнє ставлення до великого Кобзаря є лише «сухим» і «тверезим». Оскільки Тарас Шевченко в моєму розумінні — надзвичайно важливий чинник в історії тієї самої української мови, що вже давно належить до моїх улюблених і яка має величезний вплив на моє власне життя, я до нього ставлюся з пошаною і навіть із подякою. Маючи відповідний настрій, з великою насолодою перечитую його поетичні твори.

В основі оригінальної версії цієї книжки — доповідь, яку я мав честь виголосити в Українському Вільному Університеті в Мюнхені 8 березня 2008 року, тобто напередодні 194 річниці від дня народження Тараса Шевченка і за два дні до 147-річчя його смерті. Оскільки восени 2007 року мене запросили до Українського Вільного Університету і тоді я вперше перебував у Мюнхені як член УВУ, доповідь певним чином була моєю інавгураційною лекцією в цій славетній інституції. У межичассі я став ординарним професором і деканом Філософського факультету УВУ.

Тему доповіді, чи радше її рамки, окреслило тодішнє керівництво Українського Вільного Університету з огляду на дні пам'яті українського національного поета. Коли невдовзі з'ясувалося, що текст має йти до друку, стало зрозуміло, що я маю інтенсивніше зайнятися мовою великого Кобзаря. Доти український національний поет не перебував у центрі моєї наукової роботи, хоча за останні роки я і досліджував історію української мови, особливо її розвиток у ХІХ ст.

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

А тому Тарас Шевченко знову й знову — у деяких випадках очевидно, у деяких майже непомітно — супроводжував мої україністичні дослідження.

Зрештою, жодний україніст не може оминати Шевченка, і я висловлюю щиро вдячність Українському Вільному Університетові за приємну нагоду упродовж дуже насичених п'яти місяців попрацювати над цією книжкою. Хто загалом припускатиме, що обговорювана в ній проблематика не нова й уже опрацьована, той, звісно, не помилиться. Втім імовірний висновок про те, що ця тема вже вичерпано і що вона годиться хіба що для урочистих доповідей, видається передчасним. Маю велику надію, що ця публікація дасть мені змогу це продемонструвати.

Переконливіший доказ пред'явить, цілком певно, лише той україніст чи україністка, котрий чи котра, опершись на солідні знання з історії української мови та на ретельний критичний аналіз усіх наявних рукописів поета і всіх свідчень про його мовну освіту, про його мовний розвиток і про його вплив на сучасників та нащадків (особливо на їх перше покоління), представить ґрунтовну монографію про мову Тараса Шевченка. Таку працю нині, після закінчення цього рукопису, я більш ніж будь-коли назвав би дезидератом, попри існування численних публікацій, присвячених мові Шевченка.¹ Як відразу ж засвідчує детальна робота над цією тематикою, для кращого розуміння предмета нам усе ще бракує найнеобхіднішої бази, тому що наявні джерела та інструментарій — це завжди ще й результат досить-таки суб'єктивних підходів упорядників творів Шевченка чи укладачів конче потрібної довідкової літератури, такої, як, приміром, словник його мови, який у жодному разі з будь-якого огляду не можна вважати результатом беззаперечного критичного аналізу джерельної бази. Тож якщо хтось, прочитавши цю книжку, поставить класичне запитання Василя Сімовича: «Чи можна вже студіювати Шевченкову мову[?]» (Сімович 2005), то і я, пропрацювавши весь цей час над рукописом і з'ясувавши багато речей, які мені видаються важливими, не наважуся відповісти на нього ствердно.

Потрібно відразу ж зазначити, що у пропонованому дослідженні я детально не аналізуватиму поетичних аспектів мови Шевченка, хоча цілком поділяю думку про те, що вони важливі не лише з огляду

¹ Я не ставлю собі за мету подавати огляд доцьогочасних досліджень.

історії літератури, а й мови (пор., напр.: Вашенко 1963 і багато ін.). Основну увагу тут зосереджено насамперед довкола питання про значення Шевченка у процесі формування й поширення модерної української літературної мови,² а також про зв'язок Шевченкової мови з нею. Окрім цього, я лише частково характеризуватиму деякі принагідні висловлювання Шевченка про українську мову.

Ще менше я заглиблюватимуся у зміст творів і розглядатиму лише деякі засадничі компоненти його образу України, оскільки цей образ, зрештою, нерозривно пов'язаний із поетовою творчістю, релевантною з погляду історії мови. Втім загалом ця тематика не перебуває в центрі уваги мого по-іншому акцентованого аналізу.

Основну проблематику моєї праці формують радше діалектні та історичні засади мови Шевченка. Найбільший інтерес представляють деякі мовні особливості творчого доробку, на які не завжди звертають увагу, зокрема вивчаючи Шевченкове слово за відредагованими публікаціями його творів. З одного боку, я зосереджую увагу на деяких факсиміле творів, які демонструють, як Шевченко викладав на папері варіативність української мови. З іншого — мене в цій праці особливо цікавить мова приватних листів Тараса Шевченка, насамперед тому, що поет саме в листуванні щоразу був змушений виходити за межі «козацької романтики» й українського фольклору, характерних для його поетичної творчості. Звідси випливають досить-таки цікаві спостереження, що дають змогу зробити подальші висновки про вплив Шевченка на формування сучасної української літературної мови: тут, поза сумнівом, ідеться насамперед про значення росіянізмів, які в поетичних творах, на відміну від листів, до мови яких Шевченко, цілком вірогідно, не докладав особливих зусиль, є менш значущими. При цьому я в жодному разі не маю наміру представити ці росіяїзми як якусь ваду мови Шевченка на тлі начебто «чистої» української мови, яка, як і будь-яка інша «чиста» мова, є у своїй основі нічим іншим, як сумнівною фікцією. До того ж аналіз листів дає змогу чіткіше окреслити мовні концепції і стратегії поета та його винятковий внесок у розвиток сучасної української літературної мови.

² У книжці використовую терміни *літературна мова* та *стандартна мова* як синоніми, проте надаю перевагу другому, оскільки під враженням терміну *літературна мова* занадто часто залишають поза увагою «нелітературні» сфери мововжитку.

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

Зазначу, що саме аналіз листів демонструє ті завдання, які постали перед українськими модерністами після Шевченка, коли з'ясувалося, що є бажання перетворити українську мову на модерну стандартизовану мову з поліфункціональністю як засадничою ознакою, і коли стало зрозуміло, що це завдання вимагає ще більшого дистанціювання від російської мови.

Аналіз церковнослов'янського словника в мові Шевченка також не залишається поза моєю увагою. Загальновідомий факт, що церковнослов'янськи в Шевченковій поезії, зокрема в його пізнішій творчості, мали чимале значення, доведення не потребує. Зрозуміло, що Шевченко цілком слушно вважав церковнослов'янськи інтегральною частиною українського мовного спадку і тому саме їх свідомо вживав передусім у поетичних творах із різною метою — поетичною і стилістичною, як і нині це практикує багато українських поетів. Для цього дослідження цікаві насамперед ті церковнослов'янськи з українськомовних листів, яким у жодному разі не можна приписати функції архаїзації, історизації, наслідування біблійного стилю чи іронічності.

Власне, і церковнослов'янськи поряд із росіянізмами Шевченко вживав у стилістично нейтральних контекстах, очевидно, для того, щоб заповнити ті лексичні лакуни, які виникли в українській мові з відомих мовно-історичних причин. Наступні покоління обрали інший, пуристично спрямований шлях, вбачаючи своє завдання, окрім іншого, у дистанціюванні від російської і церковнослов'янської мов. І на це були свої причини: треба було не лише пристосувати функційний спектр української мови до широких комунікативних потреб нового часу, а й позиціонувати та утверджувати українську мову як самостійну, повноцінну стандартну мову саме на протигагу російській (і польській).

У цій праці йдеться і про те, чого майже неможливо простежити за листами, — Шевченко як символ України, як зачинатель модерної української стандартної мови. Сьогодні більше, ніж будь-коли, зрозуміло, що навіть і це мовно-історичне значення пов'язане з тернистим життєвим шляхом поета, і саме тому ще за життя Шевченко став іконою українського емансипаційного руху. Його сучасники й перше покоління наступників досить тісно пов'язували Шевченкову творчість із його життєвим шляхом. Глибоко вражала не тільки поезія і світ її образів, а й доля колишнього кріпака — а згодом славетного поета, який став жертвою можновладців. Підстав вважати Шевченка персоналізованим символом України було більш ніж достатньо.

Чимало з того, що сьогодні характерне для мовної ситуації в молодій європейській державі Україні, де майже 48,5 мільйонів мешканців (за останнім переписом населення 2001 року), із того, що є характерним і для мовної ситуації меншин у деяких країнах — нових членах Європейського Союзу (Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія) та в інших країнах (у Європі — Югославія; у Канаді, у Сполучених Штатах Америки та ін.), тісно пов'язано зі спадком Тараса Шевченка, із його мовою. Тому не дивно, що його не оминають дискусії щодо питань сучасної української літературної мови, не дивно, що його ім'я повсюдне навіть у сучасних блогах та на інтернет-форумах: (пор. також: Мозер 2009а). Тараса Шевченка донині (часто набагато тісніше, ніж у попередніх студіях) пов'язують з історією сучасної української літературної мови, ніж *mutatis mutandis* багатьох інших національних поетів. Відтак важливо, щоб дослідження його мови мало філологічне спрямування. У найкращому разі воно тоді стане внеском українознавства із трансдисциплінарним потенціалом.

Тут я хотів би ще раз висловити вдячність панові доцентіві д-ру Сергієві Вакуленку з Харкова, який охоче переглянув німецькомовний оригінальний рукопис цієї праці і якому я дякую за кілька цінних порад. Особливу вдячність висловлюю йому за те, що він розшукав і надав мені три базові публікації, які належать до найзначущіших мовознавчих досліджень мови Шевченка: Синявський 1931 і 1931а, Тимошенко 1964.

Далі, щиро хочу подякувати пані д-р Наталії Хобзей, яка разом із своїми науковими приятельками Тетяною Ястремською, Оксаною Сімович, Ганною Дидик-Меуш перейнялася науковою редакцією цієї книжки. Додам, що Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, зокрема відділ української мови, уже давно стали для мене одним з улюблених місць не лише у Львові, а й загалом у світі українознавства.

Ще раз хочу подякувати Українському Вільному Університетові в Мюнхені, його тодішньому ректорові, панові проф. Іванові Мигулу, та панові проф. Миколі Шафовалу за запрошення взяти участь у Шевченківських читаннях 2008 року, що стало поштовхом до роботи над цією книжкою, без чого я, можливо, на неї й не наважився б.

Окрім цього, я ще раз дякую Австрійському фондові сприяння науковим дослідженням (FWF: Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung), спонсорській організації мого проекту «Тисячоліття іс-

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

торії української мови в Галичині», що ґрунтується на моїй міжнародній премії СТАРТ (START-Preis) 2005 року, — премії, яка протягом останніх років надавала мені такі можливості наукової самореалізації, про які я доти міг лише мріяти. Зрештою, дослідження мови Шевченка цілком і повністю вкладається в сенс цього проекту, оскільки воно набагато наочніше демонструє саме галицький внесок в історію української мови ХІХ ст. Із бюджету проекту СТАРТ я залучив кошти і для перекладу цієї книжки та для його друку.

За нові світлини факсиміле, що гарніші, ніж у німецькомовній книжці, щиро дякую Філіппові Гофенедеру, співпрацівникові мого проекту.

Насамкінець зауважу, що німецькомовна версія цієї книжки була присвячена Науковим товариствам імені Шевченка в Україні і за її межами. Я із задоволенням відновлюю цю присвяту, лише додаю, що 2008 року я ще не підозрював, що передмову до українськомовного видання напишу вже як дійсний член НТШ у Львові — зрештою, після численних дуже приємних зустрічей у Наукових товариствах імені Шевченка і у Львові, і в Нью-Йорку, і в Торонті, і в Монреалі.

Я цілком усвідомлюю, що це своєрідна книжка. Вона суттєво відрізняється від багатьох інших праць про Тараса Шевченка в різних розуміннях, зокрема, і через її відчутну відстань до геніального поета, й через те, що не лише подеколи ставить децю інші питання, але й тому, що відповідає на традиційні запитання інакше, знову ж таки, із відстані. Незважаючи на це, книжка справді має бути тим, що я по-німецькому назвав *Versuch einer Würdigung* і що шановний перекладач так вдало відтворив словосполученням *спроба гідної оцінки*, хоча центральним героєм цієї праці є, власне, навіть не Тарас Шевченко, а українська мова як така.

Баден біля Відня,
11 лютого 2012 року

Міхаель Мозер

1. ШЕВЧЕНКОВЕ ЖИТТЯ, ШЕВЧЕНКОВА МОВА

Тарас Шевченко народився 9 березня 1814 року в селі Моринці Звенигородського повіту, помер 10 березня 1861 року в Санкт-Петербурзі.³ Зворушлива і рушійна історія життя поета наклала надзвичайно глибокий відбиток на той образ, який створили собі про нього нащадки, а промовисті твори — свідомо чи несвідомо — завжди сприймають на тлі його життєвого шляху чи принаймні деяких значущих його моментів. І хоча доля кожного поета завжди пов'язана з його творчістю та з діяльністю в царині мови, утім саме щодо Тараса Шевченка це твердження, поза всяким сумнівом, означає набагато більше, ніж просту констатацію. Значною мірою це стосується й вагомого внеску Шевченка у формування сучасної української літературної мови, що можна пояснити не лише здобутками в мовотворчості, а й тим впливом на сучасників і нащадків, який мало на них усе його життя.

Найважливіші етапи біографії добре відомі. Я лише коротко спинтимуся на тих моментах, які, на мій погляд, особливо суттєві для історії розвитку української мови.

Шевченко зростав у кріпацькій сім'ї, у найпростіших умовах. Ще дитиною втратив батька й матір. У селі Кирилівка, що на Звенигородщині на Правобережній Україні, де провів більшу частину дитинства, від появи на світ він чув українську народну мову. Уже цим Шевченко цілковито відрізняється від деяких інших протагоністів розбудови ук-

³ Є багато детальних життєписів Тараса Шевченка, які, однак, не перебувають у центрі уваги мого дослідження. Короткі зауваги щодо найважливіших етапів життя поета ґрунтуються насамперед на відповідних статтях в українськомовній версії «Енциклопедії українознавства» (Антохій 1984/2000), на біографічному нарисі Юрія Бойка (1965) і ще на кількох, зокрема цитованих тут, статтях із двотомного «Шевченківського словника» (1976–1977). Із погляду історії розвитку науки заслуговує на увагу також публікація Володимира Кушніра (Wladimir Kuschnir) й Олександра Поповича (Alexander Popowicz), яка 1914 року вийшла друком у віденському видавництві «Ukrainische Rundschau».

раїнської літературної мови — і від попередників, і від наступників, які нерідко зростали у виразному російськомовному чи польськомовному середовищі (насамперед у Галичині та подекуди на Правобережній Україні) і часто лише згодом відкривали для себе українську мову.

Тут потрібно згадати й про те, що на момент народження поета Правобережжя, потрапивши під російське панування лише в часі поділу Польщі, перебувало під російською владою щойно кілька десятиріч. Інакша ситуація склалася в Києві й на всьому Лівобережжі, які ще від часів виступів під проводом Богдана Хмельницького (1648–1654 рр.) проти польсько-литовського правління поступово потрапляли під вплив Росії і щонайпізніше від третього десятиріччя опинилися під суцільним тиском русифікації (Мозер 2009, Мозер 2012а), якому спочатку цілком добровільно піддалося чимало представників української еліти (пор. напр.: Мозер 2009). І навіть більше — дехто з них упродовж XVIII ст. мав значний вплив на формування російської імперської культури, а також на поступове створення й поширення сучасної російської літературної мови. Шевченкова ж батьківщина на той час ще належала до Польсько-Литовської держави, період розквіту якої вже минув і яка, особливо на українськомовних територіях, переживала тяжкі соціальні потрясіння. Саме на цій малій батьківщині у XVIII ст. активно поширився гайдамацький рух як протест проти польських феодалів, що вилився в низку повстань і сягнув апогею 1768 року під час так званої Коліївщини, свідком якої став і дід поета, який дожив до епічного віку — 115 років (Воспоминания 1962, 22). Упродовж усього життя Шевченко перебував під величезним враженням від гайдамаків, які стали для нього втіленням визвольного руху від соціальних і національних негараздів. Одна з його найвідоміших поем має назву «Гайдамаки».⁴

Після надто ранньої смерті батьків, щоб заробити на прожиток, хлопець пішов на службу до дядька,⁵ який, згідно з автобіографічними текстами Тараса Шевченка, його безжально принижував і знущався

⁴ Пор. також статті під гаслами *гайдамацтво* і *коліївщина*, а також *гайдамаки* в Шевченківському словнику (1976–1977), які, якщо не зважати на історично зумовлену радянську термінологію, подають досить корисну для початку інформацію про ставлення Шевченка до цих явищ.

⁵ Див. Шевченкові автобіографічні спогади (у модернізованій російській орфографії: Шевченко 1963, 255) у його листі до Александра Оболонського: «Я — сын крепостного крестьянина, Григория Шевченка. Родился в 1814 году, февраля 25, в селе Кириловке, Звенигородского уезда, Киевской губернии, в имени одного помещика.

1. Шевченкове життя, Шевченкова мова

з нього, проте, застосовуючи давні методи, навчив читати церковні книги й, імовірно, трохи писати російською мовою,⁶ тому невдовзі Шевченко вже замість дяка читав псалми за померлими.

Кость Кисілевський (1961, 3–4), описуючи формування мовного досвіду поета в дитинстві, підсумовує:

Тарас Григорович Шевченко провів своє дитинство й раннє юнацтво серед численної сім'ї й сільських дітей у Кирилівці (Керелівка), де відвідував дяківську школу. Особливо його мати Катерина Бойко, сестра Катерина, дід Іван, батько Григорій, Оксана Коваленко, Іван Федьорка — мали вплив на формування його молодечих мовних актів. Околиця Звенигородки була йому добре znana з мандрівок до Зеленої Діброви, до Тарасівки, Пединівки, Будищ, Лисянки, з подорожі з батьком у Гуляй-Поле, Єлисавет, з прощів в Мотронинський монастир, де він слухав оповідань старих прочан про героїв Колиївщини. Також поїздки з Ясем Кошицею в Богуслав, Київ, Бурти, Шполу, перебування в дворі у Вільшаній та розмови з Димовським, напевно, вплинули на його мову та позначили його назавжди.

У чотирнадцятирічному віці Тарас опинився на службі в російського поміщика німецького походження Павла Васильовича Енгельгардта. Щонайпізніше в цьому середовищі він близько пізнав російську мову, яка була для нього насамперед мовою панівної верстви. Шевченко, служачи козачком, знаходив розраду в малюванні, окрім цього, наспівуючи тихенько гайдамацькі пісні, він, за його ж зізнаннями, у такий спосіб висловлював панові свій внутрішній протест.⁷ Від осені 1828 до початку 1831 року Шевченко разом з Енгельгардтом

Лишившись отца и матери, на осьмом году жизни, приютился я в школе у приходского дьячка, в виде школяра-п о п ы х а ч а [...]. Эти школяры в отношении к дьячкам то же самое, что мальчики, отданные родителями или иною властью на выучку к ремесленникам. Права над ними мастера не имеют никаких определенных границ: они — полные рабы его. [...] Как бы то ни было только в течение двухлетней тяжелой жизни в так называемой школе, прошел я Г р а м а т к у, Ч а с л о в е ц [sic!] и наконец П с а л т ы р ь» — цілком у дусі сторічних традицій, за якими в ті часи в Російській імперії навчали читати, а інколи й писати.

⁶ Навчали в таких випадках, про що вже свідчать засоби навчання, насамперед церковнослов'янської мови, можливо, як в інших школах чи в подібних до них закладах, подавали й деякі елементи російської мови. Про українську мову як про мову навчання тоді вже (про «руську») і ще (про «малоросійську», за офіційною термінологією) не йшлося, що, втім, ще за життя Шевченка зміниться. У цьому зв'язку цікавим є Шевченків буквар, про який йтиметься далі.

⁷ «Мой помещик [...] смотрел на козачка более практическим взглядом и, покровительствуя моей народности на свой манер, вменил мне в обязанность только молчание и неподвижность в уголку передней, пока не раздастся его голос, повелевающий

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

перебував у Вільні, де молодий кріпак, цілком імовірно, став свідком польського повстання; у кожному разі його дуже вразили прагнення поляків до свободи (Пріцак 1991, 250). У Вільні Шевченко мав близькі стосунки з полькою Ядвігою Гонсіковською (Ibid.). У неї він і навчився польської мови, якою в подальші роки читав і розмовляв, проте не писав. 1831 року Енгельгардт зі своїм молодим слугою переїхав із Вільна до Санкт-Петербурга, де, сподіваючись мати у своєму маєтку митця-кріпака, віддав здібного юнака вчитися на художника.

Тим часом у санкт-петербурзькому Літньому саду Шевченко не тільки малює, а й починає творити перші вірші і пише їх згодом поетично. Там він познайомився і заприятелював з Іваном Сошенком, українцем, який навчався в санкт-петербурзькій Академії мистецтв і який, помітивши талановитість Шевченка, познайомив його 1836 року, окрім інших, з Євгеном Гребінкою — одним із перших протагоністів розвитку модерної української літературної мови, який не лише був центральною фігурою українського земляцтва в Петербурзі, а й організовував літературні вечори, де свої твори читали українські й російські автори і де Шевченко незабаром став бажаним гостем. Гребінка ознайомив Шевченка зі збірками українських народних пісень, з «Енеїдою» Котляревського та із творами інших «малоросійських авторів», зокрема Квітки-Основ'яненка (Ibid., 260). Через приятелів Євгена Гребінки Шевченко 1837 року познайомився і з російським художником, професором Академії мистецтв Карлом Брюлловим, а через нього — із російським поетом Василієм Жуковським. Вони разом із російським художником Алексеем Венеціановим та іншими виступили з ініціативою, що кардинально змінила подальшу долю поета. Навесні 1838 року було проведено лотерею, у якій розіграли портрет Жуковського авторства Брюллова. За виторг у 2500 рублів організатори лотереї викупили Тараса Шевченка в його «власника».

Невдовзі Шевченко став одним із найуспішніших учнів Карла Брюллова в Академії мистецтв. У 1839–1841 роках його роботи тричі поспіль відзначали срібною медаллю Академії.⁸

подать стоящую тут же возле него трубку или налить у него перед носом стакан воды. По врожденной мне продерзости характера, я нарушал барский наказ, напевая чуть слышным голосом гайдамацкие унылые песни и срисовывая украдкою картины суздальской школы, украшавшие панские покои» (Шевченко 1963, 255).

⁸ Пор.: статті під гаслами *Сошенко, Іван Максимович; Гребінка, Євген Павлович; Брюллов, Карл Павлович; Венеціанов, Олексій Гаврилович* у Шевченківському словнику 1976–1977, а також статтю під гаслом *Петербург*.

1. Шевченкове життя, Шевченкова мова

У той же час розвивався його поетичний талант. Одну із причин написання ліричних творів українською мовою можна відчитати в його, мабуть, найдавнішому зі збережених листів — до брата Микити від 15 листопада 1839 року. В уривку, що став відомим, Шевченко пише:

Та будь ласкав, напиши до мене так, як я до тебе пишу, не по-московському, а по-нашому.

Бо москалі чужі люди,
Тяжко з ними жити;
Немає з ким поплакати,
Ні поговорити.

Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Керелівку, та рідню, та бур'яни (ті бур'яни, що колись ховався од школи); весело стане, прокинусь, заплачу. Ще раз прошу, напиши мені письмо, та по-своєму, будь ласкав, а не по-московському (Шевченко 1964, 10).⁹

У Петербурзі Шевченко, очевидно, часто почувався чужим і тужив за батьківщиною, що відображено й у деяких творах, приміром, у вірші «Сон. Комедія». Його туга за рідним краєм і рідною мовою була настільки великою, що він у другому листі до брата від 2 березня 1840 року не може приховати свого обурення через його «суржико-подібну» мову («ні по-нашому, ні по-московському — ні се ні те»; лист брата не зберігся, у Листах 1993 він відсутній):

Брате Микито, треба б тебе полаять, та я не сердитий. Нехай буде так, як робиться. Бач за що я тебе хочу лаять, чом ти, як тільки получив моє письмо, до мене не написав, бо я тут турбувався. Трапляється, що письма з грішми пропадають, — а вдруге за те, що я твого письма не второпаю, чортзна по-якому ти його скомпонував, ні по-нашому, ні по-московському — ні се ні те, а я ще тебе просив, щоб ти писав по-своєму, щоб я хоч з твоїм письмом побалакав на чужій стороні язиком людським (Ibid., 13).

Микита Шевченко, мабуть, дуже прагнув виконати братове прохання! Але немає нічого дивного в очевидних росіянізмах, які вживав у листі, адже традиції українськомовної культури листування XVIII ст. (Мозер 2009) перервалися. У листах Тараса Шевченка, про що детально йтиметься далі, вони також не були рідкістю.¹⁰

⁹ Пор. транскрипцію оригіналу в розділі 7 «Як насправді писав Шевченко».

¹⁰ У квітні 1860 року Тарас Шевченко висловлюється подібно до того, як він пише

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

Саме в ранньому листуванні з братами часто трапляються короткі метамовні міркування про те, як треба писати один до одного. Брат Варфоломій 5 липня 1846 року відповідає Тарасові:

Достойнейший Тарас Григорьевич!

Ну! Як писати: чи так, як до чоловіка, созданого Богом і наділеного при створенні розумом — чи як до чоловіка, ізбалованого щастям: ні, мабуть, перше напишу до Петербурзького академіста, а там, як пізнаю, що він мій родич, то напишу по-братськи (Листи 1993, 37).

У тому ж листі Варфоломій застерігає свого знаменитого брата: до Кирилівки вже дійшло, що Тарас пише небезпечні вірші.

У нестримному творчому запалі Шевченко, передусім у молоді роки, часто записував свої вірші на окремих аркушах, які він без усякої остороги передавав людям зі свого оточення (Огієнко 2002, 61). Багато хто з них чув, як поет декламував свої вірші, які — тут свідчення сучасників збігаються в оцінках — дуже добре закарбовувалися в пам'яті слухачів (пор.: *Ibid.*, 48–52). Немає жодного сумніву в тому, що більшість цих текстів від самого початку була написана радше для усного декламування, аніж для усамітненої контемплляції. Це, зокрема, й мають на увазі, коли за назвою першої поетичної збірки Шевченка називають великим Кобзарем, як колись називали українських народних співців, які акомпанували собі на традиційних українських струнних інструментах — кобзах.

Однак таке поводження поета зі своїми творами спричинило втрату багатьох віршів назавжди (*Ibid.*, 63); окрім іншого, деякі власники рукописів знищили їх після арешту Шевченка, боячись таємної поліції. У кожному разі збереглися не всі автографи його творів.¹¹

в ранньому листі до брата: «Шкода, що твої хлопці написали до мене чортзна по-якому; вони хоч би у Прісі вчилися писать по-людському» (Шевченко 1964, 257). Однак проти конкретних мовних елементів у листах від своїх знайомих Шевченко зазвичай не протестує, хоча 17 січня своєму близькому другові Якову Кухаренкові він пише (втім не без дрібки жарту): «А тепер я захожусь сердитися на тебе, отамане, наш батьку кошовий! Мабуть, ти давно в землях християнських не бував і доброї мови християнської не чував, що зовеш мене за кадишним другом. Чи ж чути коли-небудь меж християнами так бридке, паскудне слово? Мабуть, ти, батьку, забув нашу християнську мову і дощенту побусурменився? Та дарма! Зови, як знаєш, тільки не забувай твого искреннего Т. Шевченка» (*Ibid.*, 227). Загалом на цей текст звертає увагу й Олекса Синявський (1931, 49), щоб продемонструвати, як Шевченко «обережно ставився до чужих слів».

¹¹ Див. гасло *незнайдені літературні твори Т.Г. Шевченка та списки творів Т.Г. Шевченка в Шевченківському словнику 1976–1977.*

1. Шевченкове життя, Шевченкова мова

Водночас рукописи віршів Шевченка за його життя старанно переписували й передавали з рук в руки. Існує багато варіантів, із яких лише деякі написав сам поет, натомість інші, ймовірно, з'явилися під час переписування (пор.: *Ibid.*, 44–48; 52–54; 62–63; 67). Тільки незначну частину Шевченкових творів було надруковано за його життя. Публікація деяких у прижиттєвих виданнях була неможлива передусім з огляду на загальні умови цензури в царській імперії. Після 1847 року до цього додалися ще й заборони царя, які стосувалися особисто Шевченка.

Одна з основних Шевченкових тем — козацьке минуле України.¹² Надзвичайної інтенсивності цей мотив набуває у фрагменті з «Тарасової ночі»,¹³ написаної в листопаді 1838 року в Петербурзі:

Україно, Україно!
Серце моє, ненько!
Як згадаю твою долю,
Заплаче серденько!
Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля,
Бунчуки, гетьмани? (Шевченко 1963а, 42)

Щонайпізніше від вересня 1842 року Шевченкове захоплення козацтвом стало таким великим, що він, звертаючись у листах до деяких адресатів, використовує козацькі титули. Порівняймо форму прощання в листі до Якова Кухаренка від 30 вересня 1842 року: *Бувай здоров, мій цириий рідний брате отамане* (Шевченко 1964, 20); чи форму звертання в листі, написаному до нього ж у лютому 1843 року: *Отамане! Шкода, що в тебе руки не такі довгі, щоб досягти до моєї чуприни, а воно б добре було* (*Ibid.*, 24), а також *Отамане* як подвійне звертання в короткому листі до того ж адресата, написаному у грудні 1844 року (*Ibid.*, 35). Та й пізніше, приміром, у досить жваво й жартівливо написаному листі у квітні 1854 року, який починається зі спогадів про молодість, Шевченко, описуючи, як він довідався, що Яків Кухаренко начебто відійшов у інший світ, знову послуговується козацькою термінологією:

[...] приїхав я у тую Москву та й гуляю собі по улицях, звичайне, як чоловік іностранный, розглядаю собі то церкви, то собори, тільки

¹² До найпереконливіших інтерпретацій змісту творів Шевченка саме з огляду на його звертання до козацького міфу належать праці Григорія Грабовича (George Grabowicz 1982) та Оксани Забужко (1997).

¹³ Усі назви творів наведено в осучасненій формі.

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

глядь, аж іде чорноморець. От спинивши його й питаю, чи давно з коша і чи далеко господь несе. З коша, каже, шоста чи сьома неділя [...] От я і питаю його [...] А що-то там поробляє наш кошовий Кухаренко [...] Еге! каже, його на зелених святках поховали (Шевченко 1964, 93–94).

Насправді ж Яків Кухаренко був, звичайно, ще при повному здоров'ї, бо в пізнішому листі (квітень 1857 року) Шевченко звертається до нього *Батьку отамане кошовий* і повідомляє про те, що *курінний Панько Куліш* (Ibid., 154) нещодавно надіслав йому «Записки о Южной Руси». А в рукописній присвяті в «Кобзарі» видання 1860 року, подарованому Олександрові Лазаревському, Шевченко залишає такий напис: *Чистому сердцемь доброму козакови Александру Лазаревско[му]* (Опис рукописів 1961, 429).

Змальовуючи ідеалізований світ козацтва у просто-таки міфотворчий спосіб, поет щораз виразніше протиставляє його українським реаліям середини XIX ст., часу, коли посилюється соціальний і національний гніт. У кількох віршах зі збірки «Три літа» (1847–1850 рр.) ці суспільно-критичні моменти сягають свого першого апогею.

Наприкінці тридцятих років XIX ст., перебуваючи ще в Петербурзі, поряд з іншими творами Шевченко пише «На вічну пам'ять Котляревському» (1838) та «До Основ'яненка» (1839). У цих текстах, дискутуючи з протагоністами розвитку модерної української мови й літератури, він намагається окреслити свою позицію із цього питання. Для віршів також характерний виразний український патріотизм, у якому питання мови є досить вагомими.

У вірші «До Основ'яненка», наприклад, сказано:

Наша дума, наша пісня
Не вмре, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!
Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як господа слово (Шевченко 1963а, 63).

Вислови «наша дума», «наша пісня» і «наше слово», поза всяким сумнівом, вжиті на позначення української мови, проходять лейтмотивом через усю творчість поета. Ці слова залишили свій слід у мовній свідомості поколінь українців в Україні й поза нею.

1. Шевченкове життя, Шевченкова мова

У пізніший період творчості — у вірші «Марку Вовчку. На пам'ять 24 генваря 1859», написаному 17 лютого 1859 року в Санкт-Петербурзі, — укотре простежуємо особливо виразне формулювання:

Недавно я поза Уралом
Блукав і господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало (Шевченко 1963б, 323).

Перебуваючи в Петербурзі, Шевченко познайомився з кількома представниками інших етнографічних регіонів України. Той факт, що спілкування з ними вплинуло на його мову, виглядає більш переконливим, якщо взяти до уваги, що багато років життя він провів за межами України і, до того ж, саме тоді, коли формувався як особистість. Серед українських знайомих Шевченка в Петербурзі визначальним є насамперед Іван Сошенко, родом із Богуслава біля Канева, тобто з Подніпров'я. Інші його українські приятелі — Федот (Хтодот) Ткаченко, Іван Нечипоренко та Євген Гребінка (знакова фігура в колі українців Петербурга, яке видавало альманах «Ластівка», де Шевченко опублікував кілька своїх ранніх творів), — походили з північноукраїнського мовного середовища з-над Прип'яті (Кисілевський 1961, 4). Тому ще в перші роки перебування в Санкт-Петербурзі молодий митець мав змогу не лише вдосконалити знання сучасної російської літературної мови, а й пізнати діалектну розмаїтість української мови.

1840 року вийшло друком перше видання «Кобзаря», яке стало посправжньому революційним явищем в історії української мови й літератури. «Кобзар» не раз перевидавали, і щоразу його доповнювали нові твори.¹⁴ Невдовзі і сам поет став для своїх земляків Великим Кобзарем.

¹⁴ Не цілком слушним є твердження Віталія Русанівського, яке, хоча цілковито сумнівно оцінює ситуацію в Галичині, однак і досі залишається загальноприйнятим: «Виданий 1840 року «Кобзар» Шевченка одразу ж став визначною подією не тільки для України центральної і лівобережної, але й для України західної, яка на той час послуговувалася ще старою українською літературною мовою, настільки вже замуленою церковнослов'янщиною, що кризь неї народне джерело ледь-ледь пробивалося» (Русанівський 2002, 9). Ці міркування не відповідають справжньому стану речей із кількох причин: з одного боку, вони усталюють поширені стереотипи про розвиток мови в Галичині — до 1840 року, що я протягом останніх років неодноразово намагався продемонструвати (пор. частину праць у бібліографії в: Мозер 2007), у сенсі мовної інновації було не лише написано «Русалку Дністрову», а й висловлено кілька ініціатив щодо розвитку нової літературної мови на народній основі. З іншого боку, немає жодного сумніву в тому, що сталий вплив Шевченка на Галичину простежується лише від шістдесятих років XIX ст., тобто двадцятьма роками пізніше.

У квітні 1843 року Шевченко разом із Євгеном Гребінкою здійснює свою першу подорож до України. Спочатку відвідав Київ, де познайомився з Михайлом Максимовичем і Пантелеймоном Кулішем, згодом маєток батьків Євгена Гребінки на Полтавщині. Через два роки, закінчивши навчання в Академії (1844 року), він мандрував Україною і, за дорученням Київської археографічної комісії, змалював історичні й архітектурні пам'ятки, збирав фольклорний та етнографічний матеріал.¹⁵ Український фольклор Шевченко почав записувати ще 1839 року, тобто ще в Петербурзі. Подорожі Україною, які привели його аж на Поділля й Волинь, на Сумщину та, імовірно, на Катеринославщину (хоча, щоправда, здебільшого він перебував у Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях), використав і для того, щоб продовжити цю роботу, так би мовити, у «польових умовах».¹⁶ Під час цих подорожей він не лише пізнавав діалектну різноманітність українських обширів, а й поглиблював своє відчуття мови. Утім, на жаль, ні в його листах, ні в щоденнику на цю тему немає жодних висловлювань.

Однак не потребує доведення факт (про це йтиметься далі), що поет вживав деякі мовні форми, які, по-перше, не характерні для його рідної говірки, по-друге, як видається, не трапляються в українській літературі дошевченківського періоду. Це свідчить і про те, що Шевченко працював над своєю мовою і свідомо намагався формувати загальноукраїнську літературну мову.

Деякі з його найвідоміших творів засвідчують: Шевченко розумів, що літературні мови можна створювати по-новому, а начебто зниклі культури з розвитком національних рухів, сучасником яких він був, можуть знову відроджуватися навіть в умовах імперій. Підтвердженням цього для поета слугували характерні для усього ХІХ ст. емансипаційні рухи інших слов'янських народів, які він, як і багато сучасників, сприйняв із великим захопленням. Насамперед це були реформаторські рухи у слов'ян Дунайської монархії. Під враженням від тих подій написану 1845 року в Переяславі поему «Єретик» про Яна Гуса Шевченко присвятив чеському реформаторові словацького походження Павелові Йозефові Шафаріку:

¹⁵ Пор. у Шевченківському словнику 1976–1977 статті під гаслами *подорожі Т.Г. Шевченка на Україну* (тут подано детальні карти місця перебування Т.Г. Шевченка) і *Тимчасова комісія для розгляду давніх актів у Києві* (скорочено — *Київська археографічна комісія*).

¹⁶ Пор. також рисунки в ювілейному виданні до 150-річчя Тараса Шевченка (Шевченко 1964, 319–349) та примітки до них (*Ibid.*, 560–583).

1. Шевченкове життя, Шевченкова мова

Слава тобі, любомудре,
Чеху-слав'янине!
Що не дав ти потонути
В німецькій пучині
Нашій правді. Твоє море
Слав'янськеє, нове!
Затога вже буде повне,
І попливе човен
З широкими вітрилами
І з добрим кормилом,
Попливе на вольнім морі,
На широких хвилях.
Слава тобі, Шафаріку,
Вовіки і віки!
Що звів еси в одно море
Слав'янської ріки! (Шевченко 1963а, 261–262).

У вірші «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє», написаному у грудні 1845 року, Шевченко знову ж таки під враженням від слов'янського реформаторства нагадує своїм землякам:

І Коллара читаете
З усієї сили,
І Шафаріка, і Ганка,
І в слав'янофілі
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду –
Всі знаєте. А свої
Дас[т]ьбі... Колись будем
І по-своєму глаголать, [...]
Прочитайте знову
Ту ю славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли,
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?.. [...] (Ibid., 332; 333).

Насамперед на тлі критики соціального й національного гноблення в умовах імперії, вочевидь, потрібно розглядати й висловлю-

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

вання Шевченка про росіян (із них не всі досить переконливі), деякі видаються просто-таки росіянофобськими, проте вони спрямовані не проти «росіян як таких», а проти російського панування в Україні. Одним з ідеологічних підґрунть таких поглядів на українське минуле була «Історія Русовъ», із рукописним варіантом якої Шевченко, як виглядає, ознайомився ще наприкінці тридцятих років XIX ст.¹⁷ Серед найвідоміших свідчень різкого протесту проти російської влади і її порядкування в Україні — рядки з написаної в липні 1844 року в Петербурзі поеми «Сон. Комедія», у яких, згадуючи «мусянджового вершника» («Мѣдний всадникъ», себто «мідний вершник»), кінну стату, споруджену Катериною II на честь Петра Великого, поет каже:

От собі й читаю,
Що на скелі наковано:
Первому — Вторая
Таке диво наставила.
Тепер же я знаю:
Це той П е р в и й що розпинав
Нашу Україну,
А В т о р а я доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди! (Шевченко 1963а, 246).

Щонайпізніше від весни 1846 року Тарас Шевченко підтримує зв'язки з Кирило-Мефодіївським товариством у Києві — таємним гуртком, до якого належали видатні представники українського духовного життя (Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Василь Білоцерківський), які обговорювали питання слов'янської федерації та ширших політичних і культурних свобод. Досі однозначно не можна сказати, чи Шевченко належав до товариства і наскільки він був близьким до нього. Проте жодних заперечень не викликає те, що він був одним із найважливіших ідейних натхненників братства, як і те, що ідеї кирило-мефодіївців посідають значне місце у творчості поета.

Свою позицію в питаннях української мови, яка була тісно пов'язана зі слов'янським реформаторством, своє ставлення до реалій Російської імперії та, імовірно, ставлення (на тлі панславізму) до просто-таки парадоксальної панівної реакції в Росії на емансипаційні прагнення українців Шевченко чи не найкраще висловив у передмові

¹⁷ Див.: гасло *історія Русів* в Шевченківському словнику 1976–1977, а також: Пріцак 1991, 260–261.

1. Шевченкове життя, Шевченкова мова

до запланованого на 1847 рік, але через подальші події так і не реалізованого нового видання «Кобзаря»:

Велика туга осіла мою душу. Чую, а іноді і читаю: ляхи дрюкують, чехи, серби, болгарини, чорногорини, москалі — всі дрюкують, а в нас анітелень, неначе всім заціпило. Чого се ви так, братія моя? Може злякались нашествія іноплемених журналістів? Не бійтесь, собака лає, а вітер несе. Вони кричать, чом ми по-московській не пишемо? А чом москалі самі нічого не пишуть по-своєму, а тільки переводять, та й то чорт зна по-якому. Натовкмачать якихсь і н д и в і д у а л і з м і в тощо, так що аж язик отерпне, поки вимовиш. Кричать о братстві, а гризуться, мов кажені собаки. Кричать о единой славянской литературе, а не хотят і заглянуть, що робиться у слов'ян! [...] Чому В. С. Карадж[ич], Шафар[ик] і інші не постриглись у німці (ім би зручніше було), а остались слов'янами, щирими синами матерей своїх, і славу добрую стяжали? Горе нам! [...] (Шевченко 1964, 312–315).

Навесні 1847 року внаслідок доносу царська поліція викрила Кирило-Мефодіївське товариство, і Шевченка заарештували. Підставою його ув'язнення став насамперед зміст тих віршів, які через заборону цензури не були опубліковані, таємна поліція (зрештою, загалом небезпідставно) незалежно від того, наскільки символічно чи конкретно висловлювався поет, проінтерпретувала їх як бичування соціальної, мовної та національної політики в царській імперії і як заклик до повстання в Україні (Огієнко 2002, насамперед 63–65).

Протокольні записи свідчать, що на допитах Шевченко демонстрував витримку й непоступливість: він ані не зрікся своїх поглядів, ані не виказав своїх односторонніх. У Російській імперії таку людину треба було примусити мовчати, і цар Ніколай I під вироком, за яким Шевченка на багато років відсилали служити в Оренбурзьку штрафну роту, написав, що він має перебувати «під щонайсуровішим наглядом» і що йому заборонено писати й малювати. У перші роки Шевченкові вдавалося писати потайки, згодом умови його утримання послабили. Проте в червні 1850 року на нього ще раз знову донесли: він зневажив царський указ. Шевченка ув'язнили, розпочався другий, більш жорстокий період його заслання,¹⁸ чим почасти й можна пояснити, чому за час між 14 березня 1850 року і 2 серпня 1852 року листів майже немає, а українською — жодного.

¹⁸ Пор. статтю під гаслом *заслання* (Шевченківський словник 1976–1977).

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

Лише 1857 року, через два роки після смерті Ніколая I, Шевченка повністю звільнили, заборонивши, однак, перебувати в найважливіших містах імперії — у Москві й Санкт-Петербурзі. Навесні 1858 року він все ж таки приїздить до Санкт-Петербурга, де його радо зустріли в Академії мистецтв. До України повернувся влітку 1859 року. Утім його утретє ув'язнюють (імовірно, через те, що того ж року в Ляйпцигу вийшли друком його найреволюційніші вірші) і перевозять до Петербурга, де він до самої смерті перебував під наглядом царської таємної поліції. Хворий і виснажений, Тарас Шевченко помер у віці 47 років 10 березня 1861 року в Санкт-Петербурзі.

2. ВПЛИВ ШЕВЧЕНКА

На повну силу поетове слово залунало вже після його смерті. Воно надихнуло покоління людей і суттєво посприяло подальшому розвитку української нації та її мови. Перший камінь у підмурівок надзвичайного впливу Шевченка було закладено невдовзі після поховання на Смоленському цвинтарі в Санкт-Петербурзі. Перенесення могили Кобзаря на Чернечу гору (нині Тарасова гора) над Дніпром біля Канева вилилося в подиву гідну маніфестацію симпатії до всього, що уособлював Шевченко з погляду його сучасників. Щонайпізніше в час, коли втілювалися в життя перші рядки з його «Заповіту» (ця назва з'явилася пізніше), Шевченко стає міфом, символом України та соціально-, мовно- й національно-політичних прагнень її мешканців. Цей вірш донині вважають одним із найпроникливіших творів поета. Відповідно цитую його у найкращій версії — за опублікованим в Івана Огієнка (1949/1995, 143) факсиміле рукопису оригіналу:¹⁹

Якь умру то поховайте
Мене на могили
Середь степу широкого
На вкраини²⁰ милій,
Шобь ланы широкополы,
И Днипро, и кручи

¹⁹ Про деякі особливості Шевченкового письма й орфографії див.: розділ 7 «Як насправді писав Шевченко». Попередньо звернімо увагу на непослідовне написання *и* й *ы* та на численні особливості в написанні слів разом і окремо, з великої і з малої літери, а також на форму *шо(бъ)*. Шевченкова орфографія ще цілком ґрунтується на фонетичних відповідниках літер у російській і в церковнослов'янській мовах. На особливу увагу заслуговує написання твердого знака у формі *сьтьве*, що з огляду на властиву функцію *ь* — позначення твердості — навряд чи можна вважати вдалим.

²⁰ У рукописі прийменник *на* та іменник *вкраини*, написаний з малої літери, стоять так близько одне до одного, що виникає враження, начебто Шевченко написав ці два слова разом.

було видно; було чути
Як реве ревучій,
Як понесе зь України
У сынє море
Кровь ворожу.... отойди я
И ланы и горы
Все покину, и польну
До самого Бога
Молытися,... а до того
Я незнаю Бога.
Поховайте, тавставайте,
Кайданы порвите
И вражою злою кровью
Волю окропите.
И мене вь семьи велькій
Вь семьи вольній новіи
Незабудьте помянуты
Незлымь тыхимь словомь.

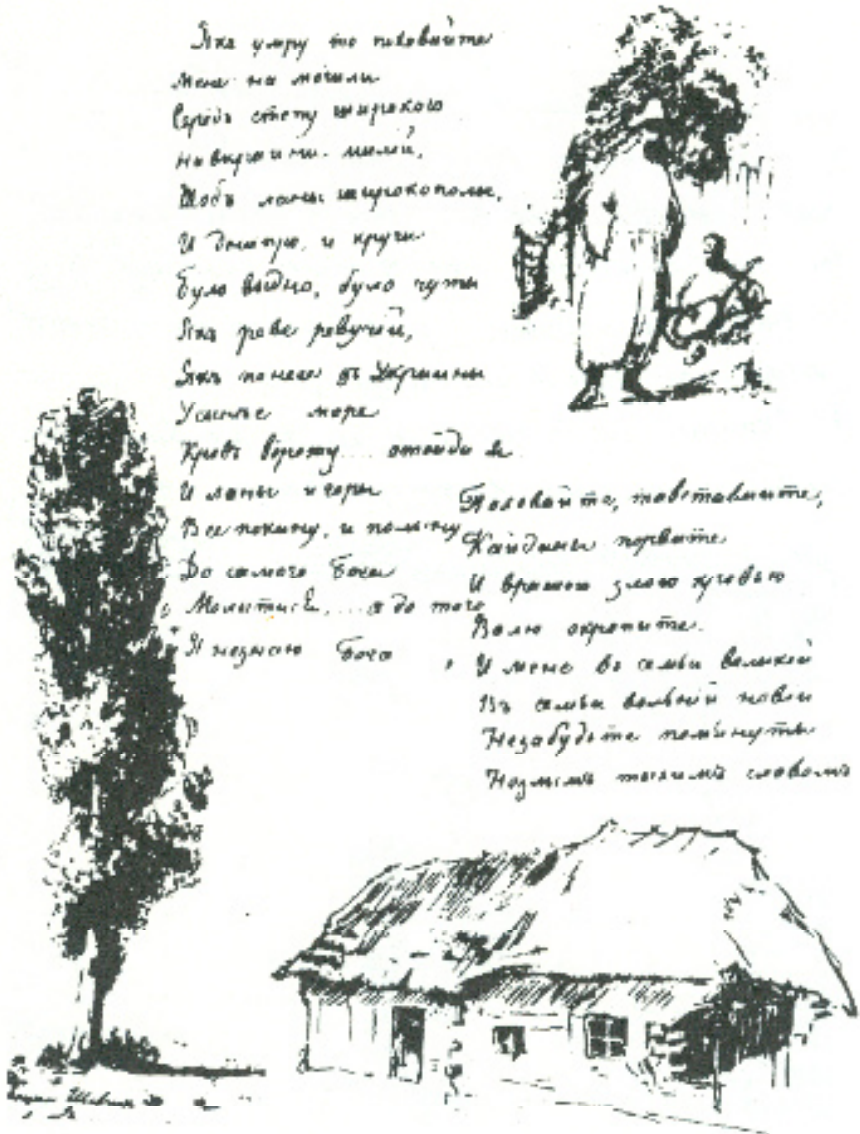
Шевченкові листи, мова яких у цьому дослідженні нас цікавить найбільше, відразу після його смерті також стали суттєвим компонентом іконізації поета. Яскраве свідчення цьому — перша примітка першої публікації низки листів у журналі «Основа» (часописові не судився довгий вік: виходив тільки в 1861 і 1862 рр.). Видавці дякують колишнім адресатам Тараса Шевченка за їхню згоду на публікацію:

Вся Україна, разом зь нами, подякує високоповажному Я.Г. Кухаренкові и славному артистові М. С. Щепкину, що ласкаво згодились напечатать оці дорогі листи незабутнього нашого «Кобзаря» (ихъ ми списали, съ подлинників, слово-въ-слово). — Просимо всіхъ, хто має у себе листи Тараса Григоровича пойти вь слідъ за Я.Г. Кухаренкомъ и М.С. Щепкинимъ; бо листи Шевченка теперъ вже стали власністю всеі рідної землі, — всеі Славьянщини. *Red.* (Основа 1861/10, 3).

Не вдаючись до якихось подальших пояснень, редактори «Основи» 1861 року — вже через кілька місяців по смерті Шевченка — декларують, що особисті листи поета, у більшості з яких переважно йдеться про цілком буденні речі і тільки зрідка є думки, значущі для загалу, стали власністю «всеі рідної землі — всеі слов'янщини». «Вся Україна» вдячна панам Якову Кухаренкові та Михайлові Щепкіну — двом адресатам Шевченка, із якими він найчастіше листувався. Хай

Ізла утору то півобидити
Мені на лівали
Сервіз світу широкою
Навирішми. мшии,
Щоб ланки широкіполюс,
І вшатору, і круши
Було вайдно, було чутти
Ізла грабе ровучий,
Ізла почеси в Українши
Ушанне море
Криві ворути... отаїди і
І ланки чери
Все пошину, і пошину
До самого Бога
Молитиш, ... і до того
І незнаю Бога

Благославйті, побітавишті,
Кайдимь пошину
І враном злого худого
Волно ошротити.
І мене в сльби великій
Із сльби великій пошви
Незабудіте памінути
Науміте тогалишні словош

Заповіт

Опубліковано в: Огієнко (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – Київ, 1995. – С. 143 [перше видання: Winnipeg, 1949].

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

би хто сьогодні вивчав історію української мови й української писемності, він, може, і з цілком інших, аніж наведені вище, міркувань без вагань приєднати до прагнень редакції «Основи». Але 1861 року пов'язане із вдячністю твердження було переконливим навіть тому, що вже на той час Шевченка — і як поета, і як особистість — наділили особливою знаковістю: ще до смерті він став національною іконою й національним міфом.

До цієї ранньої іконізації й міфологізації додається і той факт, що перші біографічні нариси про поета також надрукували в «Основах». 1862 року, через рік по смерті Шевченка, журнал опублікував спогади Олександра Лазаревського та Михайла Чалого (Воспоминания 1962, 401; 405).

Сьогодні образ Тараса Шевченка пов'язують передусім з істинно народним Кобзарем. Проте незаперечно, що він був ще й інтелектуалом свого часу, хоча й не конче позиціонував себе як аналітичний мислитель. Те, як із ним поводитися можновладці, для майбутніх поколінь, зрештою, і для його сучасників стало свідченням його інтелектуальної значущості.

Ще менш виправданим щодо Шевченка є намагання бачити в ньому тільки революціонера-соціаліста, вважаючи, що його можна припасувати до радянського контексту.²¹ Залишаючи за собою виняткове право на Шевченка, радянська влада споруджувала йому пам'ятники в Києві, Харкові та в інших містах, навіть у Москві. Кілька менших населених пунктів, пов'язаних із його життям, серед яких і Кирилівка (сучасне Шевченкове), були названі на його честь. Проте цей «маскарад» мав не лише темний бік, бо «interpretatio sovietica» і

²¹ Один із найбезславніших прикладів — розлогі пасажі в книжці Івана Білодіда, яка в багатьох місцях виходить далеко за межі того, що в деякі періоди радянського минулого просто вимагалось від авторів. Його книжка, написана 1964 року, тобто в період відносної «відлиги» за Петра Шелеста, сягнула найнижчої точки в такому абзаці: «У безсилий люті, у намаганні применшити поетичний дар Шевченка в його творчості російською мовою, звузити його культурні горизонти, протиставити Шевченка російському народові і його культурі українські буржуазні націоналісти, починаючи від Пантелєймона Куліша і кінчаючи сучасними українсько-німецькими фашистськими запроданцями-поліцаями, що разом з недобитими гітлерівцями втекли від справедливого суду і на гроші американських і аденauerівських магнатів зводять проти України, її народу і культури, її братніх зв'язків з великим російським народом, особливо проти радянського періоду історії наших народів, всілякі жалюгідні і потворні наклепи, твердять, нібито Шевченко не знав російської мови, не любив її» (Білодід 1964, 31). Про Шевченка тут насправді не йдеться.

далі видавала нові наклади бажаних творів, а всім відомо, що реальні представники так званого «радянського народу» читали надруковане не тільки «по-радянському», а найчастіше — інакше. Власне, завдяки такому «інакшому» читанню Шевченків мовний і літературний заповіт завжди жив в Україні, хоча радянська цензура не оминала і Кобзаревих творів (див. про це, наприклад: Жмир–Пронюк 1990).

Визначальним було звертання до Шевченка і тоді, коли українці намагалися окреслити свої мовно- й культурно-політичні прагнення. Так було й за радянських часів, зокрема у двадцять роки ХХ ст. і згодом, коли покоління шістдесятників організовувало не тільки Шевченківські вечори, а й регулярні зустрічі в Києві саме біля пам'ятника Тараса Шевченка, виразно інструменталізуючи його як місце вияву української ідентичності (Грицак 2000, 282; Субтельний 1988, 516), яку протиставляли щораз більшій радянзації й русифікації.

Тому немає нічого дивного в тому, що напередодні здобуття української незалежності 1989 року було відновлено діяльність не лише Товариства української мови імені Шевченка, а й Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (Кубайчик 2004, 111), прототип якого ще у другій половині ХІХ ст. об'єднував найкращі інтелектуальні сили галицьких українців. Саме тоді, коли розвиток українського духовного й мовного життя в царській імперії через укази 1863 й 1876 років зазнавав потужних утисків, Наукове товариство ім. Шевченка у Львові рішуче взялося за розбудову самобутньої української духовності та мовної культури і, врешті, остаточно утвердило українську мову як розвинену й поліфункційну стандартизовану мову, керуючись саме заповітом Тараса Шевченка.

Символом Шевченка донині послуговуються ті, кому залежить на збереженні й вільному розвитку української мови й культури. І не лише в Україні, де попри різні труднощі українська мова може розвиватися за набагато сприятливіших умов, аніж це було, скажімо, років тридцять тому, а й закордоном, де діаспорні Наукові товариства імені Шевченка (зокрема в Північній Америці) й надалі мають вплив в українському інтелектуальному житті. Тим паче вони мали неабияке значення тоді, коли за радянської влади українське духовне та освітнє життя в самій Україні було паралізоване.

Іконою для українців і міфом водночас Тарас Шевченко став насправді досить рано. Особливо цікавим у цьому контексті є те, що в Галичині перші шевченківські урочистості відбулися вже в першу

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

річницю його смерті, хоча на той час тут майже ніхто не чув і не читав хоча б якихось його поезій (Середа 2006, 29)! Лише невелика кількість людей знала один-другий вірш поета, перш ніж львівський книгар Михайло Димет навесні 1862 року за сприяння Пантелеймона Куліша доправив до Львова кілька примірників «Кобзаря», опублікованого 1860 року в Санкт-Петербурзі. Це видання, маючи в царській Росії грандіозний успіх, було моментально розпродане і в столиці Галичини (Середа 1999, 206).

Шевченко відразу ж завоював серця галичан, зокрема й бунтарською поезією, яку через цензурні заборони в царській імперії містили тільки галицькі видання. Такий трансфер мав тривалі наслідки. Не можна однозначно відповісти на запитання, чи галицькі «народовці» (починаючи від шістдесятих років XIX ст.) і без творів Шевченка акцептували б та перенесли б на галицький ґрунт очевидно не галицькі основи модерної української літературної мови. Проте зрозуміло, що велетенський вплив Шевченка суттєво прискорив цей процес і неабияк посприяв йому.

3. ТОПОНІМИ, ЕТНОНІМИ, ГЛОТОНІМИ

У своїй промовистій поезії Шевченко раз у раз наполегливо звертався до землі, яку так часто називав Україною. Землі, про яку нерідко згадує в минулому часі, якій щонайпізніше від XVIII ст. загрожувала втрата самобутності й гідності. Словник мови Шевченка (1964 року) із його українськомовних творів подає 201 приклад лексичної форми *Україна* поряд із 33 прикладами форми *Україна* (Словник 1964, гасло *Україна/Україна*).

Досить цікаво, що відповідний відносний прикметник *український* засвідчено тільки сім разів. Це ще один доказ того, що для Шевченка *Україна* — насамперед історична територія козацтва; лише зрідка поняття України є ширшим, відокремленим від цього простору. Кілька разів прикметник *український* вжито й на позначення мови, про що йтиметься в наступному викладі, і кілька разів — як означення до інших іменників, які безпосередньо не позначають топографічних реалій українських земель.

Наприклад, 4 січня 1858 року в листі з Нижнього Новгорода Шевченко пише до Пантелеймона Куліша, що йому б хотілося намалювати щось до «Чорної ради», втім бракує моделі. Не без дрібки жарту зазначив:

З «Чорної ради» тепер не нарисую тобі нічого: нема моделі, нема нічого перед очима нашого українського, а брехать на старість не хочеться. Не хочеться рисовать так, аби-то (Шевченко 1964, 193).

Саме через твори Шевченка та через сформовані ними конотації слово *Україна* так міцно вкоренилося у свідомості тих, кого в тогочасній Росії називали переважно «малоросами» (або «південноросами»), а в Австро-Угорщині — «рутенами» (або «русинами»), що, зрештою, стало основою щораз уживанішого етноніма *українець* і відповідного глотоніма *український*. Те, що поняття, позначувані цим словом від часів Шевченка, зазнали історичних змін, тут можемо хіба що згадати.

Проте варто наголосити, що сам поет, як свідчить словник його мови (Словник 1964), жодного разу не вжив етноніма *українець*. Імовірно, мало значення й те, що Григорій Квітка-Основ'яненко (одна з надзвичайно важливих постатей для Шевченка на початку його кар'єри), протиставляв назви *українці* і *малороси* ще на початку 40-их років XIX ст.²² У дослідженні *Українці*, анонімно опублікованому 1841 року в «Современнику», Квітка пише:

Народы, населившие нынешнюю Харьковскую губернию, большею частью были украинцы и имели с малороссиянами один язык и одни обычаи, но со времени своего здесь поселения значительно отклонились от них до заметной разности по нескольким причинам. Быв подчинены одному со внутренними местами России правительству, одним и тем же законам, они более слилися с общемою массою русского народа, нежели малороссияне, которые долго имели своего гетмана и до сих дней особенное судное право (Квітка-Основ'яненко 1981, 84).

Ще на початку XIX ст., зазначає Іван Лисяк-Рудницький, офіційна назва *Україна* в російській мові (як і в Квітки) стосувалася тільки Слобідської України, натомість у польських джерелах XIX ст. постійно йдеться про Волинь, Поділля і Україну, остання назва позначала насамперед обшири довкола Києва (пор.: перелік, наведений у: Наконечний 2001, 256–257, див. також цитовані там праці Романа Шпорлюка).

Українську мову Шевченко також часто тематизує, утім майже завжди називає її *наш язык* і каже, що розмовляють і пишуть *по-нашому* чи *по-наший*,²³ але жодного разу не вживає *по-українському* чи *по-українській*. Словосполучення *український язык* — справді раритетне явище у творах Шевченка. Уперше вжито його в листі до Андрія Козачковського від 14 квітня 1854 року:

²² Дякую Сергієві Вакуленку за цю інформацію.

²³ Вислів *по-тутешнему*, вживаний у схожих контекстах, згідно зі Словником 1964, використано лише один раз і до того ж щодо російської мови в Санкт-Петербурзі: все є: і модель – чи по-тутешньому натурщиця – і справа всяка, – а одежі нема (Шевченко 1964, 14; Словник 1964, гасло *по-тутешнему*). Прикметник *тутешній* фіксуємо тричі в менш значущих контекстах, коли поет згадує про обставини, відмінні від українських, у місцях свого перебування (Словник 1964, 352). Однак не завжди можна однозначно сказати, чи вживання цього слова в кожному випадку автентичне. Згодом ми побачимо, що перші видавці, скажімо, редактори «Основи», прикметник *дѣшиній*, який вони вважали росіянізмом у мові Шевченка, виправляли на *тутешній*.

3. Топоніми, етніми, глтоніми

Давно ворушиться у мене в голові думка, щоб перевести на наш прекрасний український язык «Слово о полку Игоря» (Шевченко 1964, 98).

Згодом виявляємо словосполучення *український язык* і в листі до Осипа Бодяньського від 1 травня 1854 року:

Ось що! Він у тебе попросить для мене «Слово о полку Игоря» Максимовича або Шишкова, дай йому ради святої напої поезії один екземпляр, коли маєш. Бачиш, у мене давно вже думка заворушилась перевести його, те слово, на наш милий, на наш любий український язык (Ibid., 99).

Цікаво, що поширену в ХІХ ст. назву *Малоросія* Шевченко вживає дуже рідко, загалом, згідно зі Словником 1964, лише тричі, із них дві згадки є в листах українською (див., напр.: Шевченко 1964, 78). Прикметник *малоросійський* трапився, зокрема, в листі до Степана Бурачка, написаний 1844 року:

Коли маєте ви ще остатні книжки цього «Молодика», то дайте, будьте ласкаві, прочтенія ради. Окріме малоросійського, цей я маю, та ще коли є зайвий новий «Ма[як]», то також дайте (Ibid., 28).

Варто звернути увагу на те, що в цьому випадкові йдеться фактично про цитату з іншого джерела, бо в альманасі «Молодикъ» був окремий «Малоросійській отдѣлъ» (Ibid., 406). У другому прикладі прикметник *малоросійський*, який фіксує Словник 1964, входить до складу назви праці зі словом *малоросійській*.

У цьому контексті привертає увагу російськомовний лист Шевченка до високопоставленого імперського чиновника Павла Гессе (оскільки лист написано не українською, він не ввійшов до реєстру Словника 1964). У ньому Шевченко спочатку вживає одну з офіційних російських назв України, а саме *Южная Россия. История Южной России* (Шевченко 1964, 31), а також і другу офіційну назву *Малороссия. Малороссия давно имела своих и композиторов, и живописцев, и поэтов* (Ibid., 31),²⁴ проте згодом цю саму землю він не лише називає *родина моя* та *наша країна* (у контексті: *нашу країну*, там само), а й ще в цілковито провокаційному тоні українського патріота додає: *Я, как член ее великого семейства, служу ей ежели не на существенную поль[зу], то, по крайней мере, на славу имени Украинъ* (Ibid., 32).

²⁴ Назв на зразок *Южная(я) Русь, южнорусский* Словник 1964 не містить, як і *Південна(я) Русь, південнорусский*.

Проте в одному з пізніших російськомовних листів від 17 лютого 1858 року до росіянина Іраклія Ускова Шевченко мимохідь і без жодних коментарів згадує «малоросійську пісню»: *Деньжонок теперь уже накопилось столько, что безбедно можно прожить года три за границую. А там, что Бог даст. Не погиб в неволе, не погибну на воле, — говорит малороссийская песня* (Шевченко 1964, 206).

Щонайменше двічі (а згідно зі Словником 1964, лише один-єдиний раз) в українськомовних творах Шевченка засвідчено і традиційне глумливе прізвисько українців — *хохол* (від *хохол* ‘чуприна’ — традиційна зачіска козаків). Воно є в поемі «Сон. Комедія» в російськомовному вигуку солдата царської армії, який згодом виявляється земляком-українцем: [...] *Экой хохол! / Не знает параду [...]*. Словник 1964 подає значення слова (див. гасло *хохол*) як евфемічну «назву українця в розмовній мові». Ще один приклад вживання слова *хохол* укладачі Словника 1964 не помітили. У листі до Андрія Маркевича від 22 квітня 1857 року Шевченко з гумором пише:

Ще ось що. Чи не зострінешся там часом з Гербелем, переводчиком «Слова о полку Ігореві». Воно хоч і зветься Гербель, а такий же сірий хохол, як ми з тобою, молодий мій друже. Отож, як побачиш його, то подякуй йому за перевод «Малоросійської думи», надрукованої в «Б[ібліотеке] для чтения» (Шевченко 1964, 158).

Словник 1964 не подає відповідного відносного прикметника *хохлацький*, хоча Шевченко його таки вживає, проте не в українськомовному тексті, а в листі до Сергея Аксакова від 16 лютого 1858 року російською мовою (тому його не залучено до Словника 1964):

Дожидаю только товарища из Петербурга. Не знаю, получил ли Михайло Семенович [Щепкін. — М.М.] мои «Неофиты» от Кулиша. Мне бы сильно хотелось, чтобы он прочитал вам это новорожденное хохлацкое дитя. На днях послал я ему три, или, лучше сказать, одно в трех лицах, тоже новорожденное чадо. Попросите его, пускай прочтет (Шевченко 1964, 204).

Цікаво також, як Шевченко називав Росію та представників російського народу. Зауважмо, що в його українськомовних текстах однозначно переважає етнонім *москаль*, традиційно вживаний від часів Великого Князівства Литовського. Укладачі Словника 1964 нараховують загалом 117 прикладів цього іменника, вважаючи, що в 70 випадках його зафіксовано у значенні ‘солдат’ і в 33 — у значенні ‘росіянин’, а також подано 14 прикладів вживання слова у стійких

3. Топоніми, етніми, глтоніми

виразах на кшталт *пѣти* (*розійтись, іти служити*) у (*в*) *москалі* ‘стати солдатом’ (Словник 1964, гасло *москаль*).²⁵ Тут не можна забувати, що й вторинне значення ‘солдат’ має етніміне походження й пов’язане із присутністю «московських» (російських) військ в Україні.

Окрім цього, у Шевченка один раз фіксуємо топонім *Московія*, 15 — *Московщина* (і ще один раз — його варіант *Москвіщина*). Прикметник *московський* Словник 1964 фіксує 19 разів: три із яких укладачі пояснюють як ‘солдатський’, два — як ‘той, що знаходиться у Москві або веде до неї’, а в інших 14 — зводять його значення до ‘російський’, супроводжуючи ремаркою «перен.».

У жодному разі не може йтися про пейоративність цих онімів, як це часто трапляється з огляду на пізніший мовний узус, згідно з яким слово *москаль* щораз більше набувало негативної конотації. Усі згадані назви в українській мові традиційно і від самих початків вживалися нейтрально й не містили оцінного значення.

Натомість у пейоративному значенні для номінації росіян Шевченко вживав традиційну українську народну глузливу назву *кацапи*.²⁶ Згідно зі Словником 1964, її зафіксовано сім разів, здебільшого в негативному контексті, водночас відомі три випадки вживання відносного прикметника *кацапський*. Проте укладачі Словника 1964, намагаючись, імовірно, звести до мінімуму пейоративність цих слів, зазначають: «назва росіянина у розмовній мові».

Зрідка Шевченко, як у листі, написаному у квітні 1857 року, вживає прикметник *руський*. Приміром, про Кулішеві «Записки о Южной Руси», які в Шевченка викликали неабияке захоплення, він пише:

Та й не було ще такого добра в руській літературе [!] (Шевченко 1964, 157).²⁷

У цьому випадкові, мабуть, можна навіть знайти аргументи того, що Шевченко мав на увазі не російську, а всю східнослов’янську літературу.

²⁵ Сюди належить і *москалик*, яке Словник 1964 із ремаркою «пестл.» трактує як гіпокористикон [р. — М.М.] до *москаль* у значенні ‘солдат’.

²⁶ Етимологія цієї глузливої назви суперечлива. Припускають, що вона походить від слова *цап* із додаванням до нього експресивного *ка-* як «специфічної компоненти» (Фасмер 1986–1987, див. гасло *кацап*). В її основі — традиційна борода «московитів».

²⁷ Лист опублікований у передруці з оригіналу. В оригіналі ж, поза сумнівом, було написано *литературѣ* через «ять», можливо, *въ руский литературѣ* чи й навіть *въ руской литературѣ*. Видавці в таких випадках, на жаль, не завжди ретельно зберігають оригінальне написання. У наступному викладі буде ще продемонстровано, що сумнівний видавничий підхід нормалізувати Шевченкові тексти згідно з нормами української або російської мови спричиняє низку серйозних труднощів.

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

Однак відразу після цього в тому ж листі про додаток до нього Шевченко пише:

Я напишу його по-руськи (Шевченко 1964, 158).

Увесь цей текст Шевченко написав російською, тобто прикметник *руський* дійсно іноді вжито (принаймні як глотонім) у значенні 'російський' на протигагу *український* чи *наш язык (по-нашому)*. Аналогічний приклад є в листі до Пантелеймона Куліша від 26 січня 1858 року, у якому Шевченко запитує:

Навчи ти мене, будь ласкав, що мені робить з руськими повістями? У мене їх десятків коло двох набереться. Затопить грубу — шкода: багато праці пропаде. Та й грошей би хотілося, бо тепер вони мені дуже потрібні (Шевченко 1964, 197).

Словник 1964 в українськомовній творчості Шевченка фіксує вісім випадків уживання прикметника *руський*. Приклади засвідчують, що двічі його вжито щодо російської мови, чотири рази — щодо історичної «Русі», а не Росії в тогочасному сенсі, і двічі — «у словосполученнях», хоча вислів *руський чоловік: Всі тебе [Щепкіна] бачили, всі до єдиного руського чоловіка* (Шевченко 1964, 183; оригінал не зберігся) складно розглядати як стійке словосполучення, тоді як інше стійке словосполучення зафіксовано в назві часопису, а саме «Руська бесіда». Однак запитання про те, що насправді означає *руський чоловік* у наведеній цитаті, мабуть, так і залишиться без відповіді, тим паче, що оригінал листа не зберігся, а з огляду на механізми перемикування кодів у листах Шевченка (пор.: розділ 6 «Перемикування кодів») і типове для упорядників їх опрацювання цілком можливо, що в автографі було написано *руссаго чоловіка*. Оскільки Шевченко писав цього листа з Нижнього Новгорода, прикметник *руський* тут упевнено можна інтерпретувати як 'російський'. Хоча вживання у значенні 'східнослов'янський' також можливе.

Зрештою, сам історизаційний іменник *Русь*, згідно зі Словником 1964, в українськомовних текстах Шевченка виявляємо тричі, етнонім *русичі*, який очікувано вжито лише в історизаційному сенсі, — тільки один раз. До того ж, цілком несподівано і слово *Росія* фіксуємо також один раз, натомість прикметник *російський* узагалі відсутній.

Безпосередній інтерес для української емансипаційної програми XIX ст. становлять також польські кореляції. У рукописах Шевченко іноді називає цю країну *Польша*, як у російській мові, а не *Польща*,

3. Топоніми, етніми, глтоніми

як у сучасній стандартній українській (Синявський 1931а, 118). Словник 1964 фіксує 12 прикладів уживання *Польща* і 7 — *Польша*, тобто переважає форма, яка безпосередньо походить із давнього польського локатива *w Polszcze*. Прикметник *польський* (за Словником 1964) зафіксовано дев'ять разів. Поет лише зрідка називає поляків *поляками*, здебільшого використовує давній етнім *ляхи*. Слово *поляки* в українськомовній шевченкіані Словник наводить тільки тричі, до того ж, щоразу у множині, вживання цього іменника в однині не засвідчене; натомість подає 132 приклади використання слова *лях*, зокрема й сім фіксацій його у множині (див. гасло *ляхи*). Окрім цього, у Словнику 1964 наведено вживання похідних: *ляшеньки* (два приклади) і *ляшка* (п'ять прикладів); відповідного відносного прикметника не зафіксовано. Загалом поляки як супротивники українців згадуються насамперед у зв'язку з історією козацької культури. У вірші «Полякам», написаному на початку заслання, Шевченко конструє козацько-польське гармонійне співжиття періоду раннього нового часу (*наш тихий рай*), яке зруйнували *ксьондзи*, *церковна унія* та *магнати*. Проте особливого статусу союзників в українських емансипаційних прагненнях поляки у творах Шевченка не мають.

Тож насамперед це — за словами Шевченка — «наша мова» і культура, мова і культура «України», які в руслі емансипаційного розмежування з мовою і культурою «москалів» треба було відроджувати та розвивати.

4. ШЕВЧЕНКО І ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Хоч українська мова в жодному разі не молодша за будь-яку іншу слов'янську, проте її перетворення на модерну стандартну мову зі всіма відповідними функціями відбулося порівняно пізно, у ХІХ ст., зрештою, як і деяких інших мов переважно бездержавних слов'янських народів. У непростому процесі формування такої модерної української літературної мови Тарас Шевченко посідає надзвичайно вагомe місце.

Шевченко — це передусім перший український письменник, який, особливо з огляду на надзвичайні обставини його життя, послуговуючись здебільшого українською народною мовою, створив літературу світового рівня. Те, що матеріал для своїх творів він черпав переважно з рідних українських джерел, є досить значущим у мовно-історичному сенсі, бо, ймовірно, саме тому його мова, зокрема її лексичний склад, стала безпосереднім взірцем наслідування. До того ж те, що Шевченко звертався до рідного коріння, переконливо акцентуючи на окремості української культури й українського народу, має значення й для історії розвитку української мови, у чому ми ще пересвідчимося далі.

Могутню поетичну промовистість Шевченка ще на початках його творчості високо оцінили насамперед українськомовні сучасники. Російська критика сприйняла його твори рідною українською по-різному, тимчасом як до російськомовної творчості майже всі сучасники ставилися байдуже або й негативно.

Реакція Шевченка на російську критику суперечлива: з усієї сили він, протестуючи проти імперської культури, усе ж хотів довести, що може писати й російською; ці прагнення особливо виразно простежуються в листі до Григорія Тарновського від 25 січня 1843 року:

Спасибі вам і за ласкаве слово про дітей моїх «Гайдамаків». Пустив я їх у люди, а до цієї пори ще ніхто й спасибі не сказав. Може й там над ними сміються так, як тут москалі зовуть мене ентузіастом, сиріч

4. Шевченко і значення української мови

дурнем. Бог їм звидить, нехай я буду і мужицький поет, аби тільки поет, то мені білше нічого і не треба [...] Обіцянку пришло вашим дівчатам к великодню, а може й раньше, коли впораюсь. Тільки не ту, що вам писав, а іншу, по-московському скомпоновану. Щоб не казали москалі, що я їх языка не знаю (Шевченко 1964, 23).

Ще 19 лютого 1841 року Шевченко (хоча й у зв'язку зі своєю малярською творчістю) писав до Григорія Квітки-Основ'яненка, що йому залежить на тому, аби росіяни з нього не кепкували. Жартівливий тон цих рядків лише частково маскує цілком поважну причину: очевидно, митцеві було важливо утвердитися й перед російською публікою. Водночас щоразу сильніше, іноді цілковито виходячи поза межі раціональності, наголошував на протиріччях між українцями й росіянами («Кругом москалі та німота, ні одної душі хрещеної»):

Я, не вам кажучи, пустився в малярство. Трошки пізенько, а коли, каже, взявся, то вези до краю. Не хочеться, щоб москалі насміялись. Ради цього самого я академію не швидче покину як через два годи. Через два годи як прочитаєте в яким-небудь журналі, що якийсь-то Шевченко намалював картину дуже до ладу! а за таке малювання академія його (мене б то) послала в Італію в самий Рим. Весело, батьку, дуже весело! Тойді запряжу коні — прямисінько в Харков. А поки те буде... я сього літа повинен намалювать для академії картину, як наша чорнобрива дівчина молиться Богу, лягаючи спать. Так от, бачите, лебеднику, все є: і модель — чи по-тутешньому натурщиця — і справа всяка, — а одежі нема. Та й де її взять? Кругом москалі та німота, ні одної душі хрещеної. Просив би кого-небудь, щоб прислали з України, так, ей-Богу, окрім вас не знаю нікого, пришліть, будьте ласкаві. Тільки сорочку, плахту і стрічок зо дві, а я вам за те намалюю яку зумію картину, звичайне нашу — або Марусю, або Сердешну Оксану (її вже дрюкують), або панну Сотниківну, як вона богобоязлива, сидя у вікна, орарь лагодить, намалюю, ей-Богу, намалюю (Ibid., 14).

Щодо своїх російськомовних творів наприкінці того ж року (8 грудня 1841) знову писав у листі до Квітки-Основ'яненка:

Ще послаю вам кацапські вірші своєї роботи. Коли доладне що, то дрюкуйте, а коли ні, то закурить люльку, коли люльку курите. Це, бачте, пісня з моєї драми «Невеста», що я писав до вас, трагедія «Никита Гайдай». Я перемайстрував її в драму. Я ще одну драму майструю. Назоветься «Слепая красавица». Не знаю, що з неї буде, боюсь, щоб не сказали москалі mauvais sujet, бо вона, бачте, з українського простого бити. Ну, та цур їм, москалям (Ibid., 15).

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

Попри відчутну зневажливість наприкінці наведеного фрагмента цілком очевидно, що Шевченко бажав собі успіху і в російськомовного читача.

Депо пізніше, у квітні 1844 року, Шевченко просить Осипа Бодянського написати коментарі до своїх малюнків історичних пам'яток. У листі відчутний іще один вагомий акцент у його ставленні до українсько-російського антагонізму: мова в монументальному проєкті «Живописна Україна» має стати виявом української самосвідомості, що він цілком зумисно вважає провокацією стосовно російської громадськості. Тож, іншими словами, тут ішлося щонайменше про повернення українського історичного спадку, який мав виявитися саме в виборі мови:

На види і на людський біт текст буду сам писать або Куліша проситиму, а на історію потурбуйтеся, будьте ласкаві, ви писать три листочки в год. Тільки по-нашому — щоби тямилі безглузді кацапи (Шевченко 1964, 29).

Не одержавши відповіді від Осипа Бодянського і, можливо, вважаючи, що такий тон не знайшов бажаного відгуку в адресата,²⁸ наприкінці червня 1844 року пише до нього ще раз, однак суттєво змінивши не лише форму прохання, а й зміст:

А текст исторический будете ви компоновать, бо треба, бачте, по-нашому або так, як есть в літописях (Ibid., 30).

У цій модифікованій просьбі²⁹ можна простежити одну досить цікаву річ і дійти висновку, що мову давніх літописів Шевченко — до

²⁸ У цей час Шевченко викликав невдоволення ще одного свого сучасника. 31 грудня 1844 року так само у зв'язку з «Живописною Україною» Пантелеймон Куліш написав Шевченкові такого примітного й обурливого листа: «Милостивый государь, Тарас Григорьевич! Мне досадно, что Вы, не списавшись со мною, объявили мое имя в числе сотрудников, тогда как я понятия не имею о Вашем литературном предприятии. Объявление Ваше пахнет так сильно спекуляциею, что я решился было, как только выйдет в свет Ваша “Украина”, написать рецензию и указать на все ошибки, каких, без сомнения, будет бездна в тексте Вашей скороспелой книжки. Но время уменьшило мое негодование. Вы, господа, принимаясь с ребяческим легкомыслием за Малороссию, без советов людей, серьезно занятых этим предметом, вредите во мнении публики самому предмету и компрометируете нас. Выбачайте за сию мову! [...]» (Листи 1993, 32–33). Кобзаря в тому ж листі Куліш характеризує як «одно из Ваших сочинений, которое я уважаю» (Ibid., 33).

²⁹ Бодянський у листі від 9 липня 1844 року загалом охоче відповідає (Ibid., 23–25): «Не сердился, та, здається, і не сердитимусь на такого щирого козака, як пан Шевченко. І за що ж, і про що ж. А що я й досі мовчав на Ваше письмо, котре достав ще аж в половині мая, то, бачите, на те були деякі причини, між которими найбільша

4. Шевченко і значення української мови

того ж цілком справедливо — у жодному разі не вважав ідіомом, цілковито не пов'язаним із тогочасною українською мовою, а навпаки, передбачав історичний зв'язок між цими мовними формаціями (хоч у його ранній творчості історичне минуле було насамперед періодом козацтва). Важко погодитися з тим, що тут під «літописами» він мав на увазі тільки добре відомі йому (незаперечний факт, що Шевченко добре знав текст Самійла Величка) козацькі літописи XVII й XVIII століть.

Сюди належить, зрештою, і почасти реалізований намір Шевченка перекласти «Слово про Ігорів похід». У листі до Андрія Козачковського від 14 квітня 1854 року поет пише про підготовку до перекладу словами, які для нашої тематики так само цікаві. Те, що виразно просить списати для нього не лише текст оригіналу, а й його російський переклад, на перший погляд, може викликати підозру, що не вважав себе спроможним перекласти «Слово» безпосередньо з оригіналу, і це загалом не було б дивним, зважаючи на те, що про деякі місця цього твору покоління професійних філологів-славістів дискутували та й дискутують досі. Шевченкові слова із цього приводу заслуговують на увагу: він пише про переклад «Слова» «на наш прекрасний український язык» та «на наш задушевний, прекрасний язык». На жаль, нічого не каже про мову, із якої перекладатиме, а тому питання, чи вважав Шевченко і мову «Слова» як «нашу мову», чи принаймні як її попередницю, залишається, однак, без відповіді:

Давно ворушиться у мене в голові думка, щоб перевести на наш прекрасний український язык «Слово о полку Игоря». Так нема в мене подлинника, а перевода читать не втну. Так от що я думаю. У вашій семінарській бібліотеці певне є издание Шишкова або Максимовича «Слово о полку Игореве» [sic!], перевод с текстом, то ти великої ради моєї любові попроси якого-небудь скорописца списать для мене один экземпляр з переводом текст сієї невеличкої, но премудрої книги, а я тобі за це... що ж я тоді зроблю убогий? Подя-

і найгірша — збори на Україну. [...] напишемо депо тому завязтому Петембурцю [sic!], як якого дразнять, Кобзарю, чи поводарю усіх нас. [...] Помагай Вам, Боже, на щастя і на славу нашому козацтву! [...] Щастя ж Вам, Господи, навсе добрес! Робітників, здається, матимете досить; я теж не цураюсь зусім, тільки і не зусім відаюсь. Бо Ви самі здорові знаєте, кільки праці у мене, неборака, на в'язях. [...] Тоді, коли що вичитаю гарного, прикметного з батьківщини, зараз напишу і після того перешлю Вам. [...] не поминайте лихом щирого до Вас серцем земляка Вашого — *Іська Бодяньського*.

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

кую щирим серцем та й більш нічого... Вонми гласу моленія моего, друже мій єдиний, пришли мені текст «Слова о полку Игоря», а то на твоїй душі буде гріх, як не буде воно, те «Слово», переведено на наш задушевний, прекрасний язик (Шевченко 1964, 98–99).

Те, що Шевченкові російськомовні твори мали серед сучасників менш схвальні відгуки, здається, загалом позитивно позначилося на історії розвитку української мови. Відомо, що думка критиків для митця була достатньо важливою, а тому можна сміливо припустити, що він за інших обставин зміг би опублікувати й більше творів російською, а це, без сумніву, негативно позначилося б на його українськомовній творчості. Окрім цього, у листах знову й знову звучить думка, що він іноді хоче писати й російською, сподіваючись у такий спосіб заробити більше грошей.

Щоправда, у листах Шевченко не раз дистанціюється від уживання російської мови, адже і частину листів до адресатів не-росіян, як зрештою, і більшість поетичних творів, він пише рідною українською. У цьому сенсі промовистим є його висловлювання в листі до Якова Кухаренка від 30 вересня 1842 року, де він особливо категорично висловлюється про мову своєї поеми «Слепая» («Сльпая»), ставлячи водночас риторичне запитання (у якому, знову ж, гірка іронія), чи він винен у тому, що не народився росіянином («кацапом») або французом:

Переписав оце свою «Слепую» та й плачу над нею, який чорт сіпткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам, черствим кацапським словом. Лихо, брате отамане, сй-Богу, лихо. Це правда, що окроме Бога і чорта в душі нашій єсть ще щось таке, таке страшне, що аж холод іде по серцеві, як хоч трошки його розкриєш, цур йому, мене тут і земляки, і не земляки зовуть дурним, воно правда, але що я маю робить, хіба я винен, що я уродився не кацапом або не французом (Шевченко 1964, 20).

Зрештою, правда й те, що вже наприкінці свого життя Шевченко одну з позитивних якостей своєї ймовірної майбутньої дружини Ликерії Полусмак однозначно вбачає в тому, що вона не розмовляє російською. У листі до свого брата Варфоломія від 22 і 25 серпня 1860 року він пише:

Будущеє подружіє моє зоветься Ликеря — крепачка, сирота, така сама наймичка, як і Харита, тільки розумніша од неї, письменна і по-московському не говорить. Вона землячка наша із-під Ніжина (Ibid., 264).

4. Шевченко і значення української мови

Тимчасом Шевченко впродовж усього життя не цурався писати й російською: ні в період ранньої творчості, ні в часи політичних переслідувань, ані тоді, коли на це були суто прагматичні причини, як, скажімо, у листах до росіян. Навіть більше — дуже часто на вибір мови в Шевченка взагалі ніщо не впливало. Ніхто його не змушував писати свої обидві поеми «Гризна» і «Слѣпая», драму «Назар Стодоля» та фрагменти драми «Никита Гайдай» російською, і ніхто не силував його всю свою прозову творчість та й, згідно з усіма доступними фактами, усі ті оповідання, які не дійшли до наших днів, від самого початку концептувати російською.³⁰

Шевченко нерідко обирав російську тільки із власної ініціативи, що чітко простежується в його особистих щоденникових записах, які він вів майже рік (1857–1858 рр.) і які через однозначно нонконформістські й бунтівні думки, незалежно від мови написання, так і треба було тримати за сімома печатами.

Викликає сумнів те, чи справді варто докладати особливих зусиль й дошукуватися причин, які спонукали Шевченка в тому чи іншому випадкові послуговуватися російською, як це, приміром, робить Василь Чапленко (1970, 85–86). Переконливішим видається припущення, що поза тими жанрами, у яких йому вдалося встановити справжні віхи в історії української літературної мови, принаймні для себе питання вживання української мови Шевченко серйозно не брав до уваги.

Не можна забувати, що в ті роки українські діячі з великими труднощами лише ставали на нові шляхи, які не можна оцінювати за сьогоденніми мірками в анахроністичний спосіб як щось засадничо зрозуміле — цілковито в дусі того, як це часто трапляється насамперед тоді, коли залишають поза увагою «метанаратив» історії української мови й судять про досягнення «руських» новаторів у Галичині в період до діяльності народовців у 60-х рр. XIX ст.

Один із численних прикладів того, що не лише Шевченко, а й інші ще не визначили для себе однозначно, що всі літературні та публіцистичні твори потрібно писати тільки українською мовою, стосується одного з найавторитетніших сучасників і сподвижників поета — Пантелеймона Куліша. Щойно 1857 року, тобто вже в пізніший період творчості Шевченка, він опублікував свій перший історичний роман «Чорна рада», проте спочатку його російськомовну

³⁰ Російськомовні твори Шевченка лексикографічно опрацьовані у Словарі 1985–1986.

версію, а вже згодом — українськомовну. Можна припустити, що в цьому випадкові вибір на користь української мови не мав би бути особливо складним, оскільки в романі описано українську минувшину. Однак навіть згодом Куліш, який зробив особливий внесок саме в розширення функцій модерної української літературної мови, часто вагався між використанням української і російської мови (Мозер 2012⁶), як і низка інших протагоністів розвитку української мови в Російській імперії.

Попри все, Шевченко першим намагався розширити функції української мови, і не тільки тому, що його українськомовна поезія проклала розмаїті інноваційні шляхи й зумовила засадничу переоцінку української мови, а також тому, що Шевченко зі своїми українськими адресатами листувався переважно українською (хоча це й мало вплив на менше коло людей). До Шевченка в ХІХ ст. фактично вже не існувало українськомовної культури листування, бо ще до середини ХVІІІ ст. «малоросійські» писарі поступово перейшли на російську (пор.: Мозер 2009). Шевченко ж майже 60% листів написав українською, а решта російськомовні — це, по-перше, офіційні листи, які вже за своїм характером мали бути написані російською; а по-друге, різні листи до росіян. До поляків Шевченко також писав здебільшого російською. Він хоча й читав польською, зокрема твори Адама Міцкевича, із яким його багато що пов'язувало, і, за свідченнями його сучасників, вільно нею розмовляв³¹ (щонайпізніше відтоді, відколи у Вільні зав'язав романтичні стосунки з полькою), утім свідчень про польськомовні тексти Шевченка немає.³²

³¹ На увагу заслуговує свідчення сучасниці, про яку розповідає Михайло Чалий. 1859 року Шевченко у свого друга Івана Сошенка розмовляв з однією полькою. Вона потім сказала: «pan Szewczenko bardzo dobrze mówi po-polsku, ale zawsze w jego mowie jest coś [sic], замість правильного *wsz*] chlopskiego [sic, замість правильного *chłopskiego*)]» (за: Воспоминания 1962, 49). Це, згідно з Чалим (Ibid.), Шевченко й сам підтвердив.

³² Олександр Афанасьєв (Чужбинський) 1861 року про знання мов Шевченком висловився так: «Тарас Григорьевич из многих иностранных языков знал один лишь польский и перечитал на нем много сочинений» (Воспоминания 1962, 79). Редактори додають, що Шевченко знав і французьку, принаймні вільно нею читав. Проте відомо лише, що Шевченко в Санкт-Петербурзі брав кілька уроків французької, хоч із не надто великим успіхом (пор. також: Прицак 1991, 257). Але одну мову Шевченко вивчив дуже добре, а саме — російську, мову, яку в його часи (про що свідчать і спогади про Шевченка) передусім просте сільське населення на берегах сучасної України, попри все, сприймало як чужу.

4. Шевченко і значення української мови

Серед листів до українців лише 13% написано російською (Шевельов 1983/1991, 33), проте і в деяких з них виявляємо іншомовні фрагменти. У Шевченкових українськомовних листах часто є місця, написані російською мовою, а в російськомовних — пасажі українською. Паралельне вживання обох мов у його епістолярній спадщині насправді має складнішу природу, що ми детально проаналізуємо в подальшому викладі.

Суттєвий момент полягає насамперед у тому, що Шевченко, попри свій достатньо близький зв'язок із російськомовною культурою, однозначно висловлювався за окремішність українськомовної спадщини.

Його слова, сказані 1847 року й пізніше часто цитовані, про те, що:

На москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чие краще, нехай судять люди (Шевченко 1964, 314), —

неодноразово зазнавали цілковито відмінних і досить часто повністю вирваних із контексту інтерпретацій. Були навіть намагання будь-що витлумачити їх як визнання «братерської єдності українського й російського народу». Проте очевидно, що це висловлювання можна зрозуміти, лише зваживши на те, що воно міститься в передмові до неопублікованого нового видання «Кобзаря» 1847 року. Це видання, у чому ми вже пересвідчилися, було передусім у руслі слов'янського реформаторського руху в його широкому контексті, який виходив далеко за межі Російської імперії. На цьому ґрунтувалася легітимізація українського питання супроти упереджень російськомовної громадськості, парадоксальність яких з огляду на щораз більше поширювану і притаманну тому часові ідеологію панславізму не без дотепу було розвінчано. Тож у такому специфічному контексті Шевченко рішуче представляє українців і росіян та їхні мови як принципово відмінні. Немає жодного сумніву в тому, що інтерпретувати ці слова як свідчення українсько-російського зближення аж ніяк не можна.

Не настільки важливо, як Шевченко оцінював і досі не позбавлені напруженості взаємини українців і росіян, чи відносини української і російської мов, неважливо, у яких пропорціях він використовував ці дві мови в своїх текстах, основне ж за його прагматичним підходом, що українська і російська — це однозначно різні мови, а українці та росіяни — це однозначно різні народи.

Окрім цього, своїм українським колегам Шевченко іноді давав нагоду відраджувати його від використання російської мови в літератур-

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

них творах. Це, зокрема, стосується Пантелеймона Куліша, чия думка для Шевченка мала велике значення (Шевченко 1951/5, 158–159)³³. Куліш багато зробив для популяризації Шевченка, доки у своїй опублікованій у 1847–1877 рр. «Истории воссоединения Руси» (коли він знову на якийсь час відійшов від українського емансипаційного руху) не оступився, зневажливо висловившись про нього як про «полушьяну» й «распущенную музу» (Куліш 1874, 24).

20 січня 1858 року він писав Шевченкові із Санкт-Петербурга:

Не хапайся, братику, друкувати московських повістей. Ні грошей, ні слави за них не добудеш. Аджеж і Данте і Петрарка думали, що прославляться латинськими своїми книгами. Отак тебе морочить ся москальщина. Цур їй! Лучче нічого не роби, так собі сиди да читай, а ми тебе хлібом прогодуємо, аби твоє здоров'є! (Ibid., 128–129).

Відразу після цього Куліш висловив ідею перевидати «Кобзар», яка згодом була реалізована.

Дещо пізніше, 1 лютого 1858 року, Куліш знову і ще критичніше пише із Санкт-Петербурга:

Про московські ж повісті скажу, що зневажиш ти їми себе перед світом, да й більш нічого. Щоб писать тобі по-московськи, треба жити між московськими писателями і багато дечого набратись. Поглянь на Квітку: він себе в таке багно втеревив московщиною, що й після смерти його ми ніяк його не витягнем і не поставим так високо, як він достойн по українським повістям. [...] Так і тобі буде, брате! Якби в мене гроші, я б у тебе купив їх усі разом да й спалив. Читав я твою «Княгиню» і «Матроса». Може ти мені віри не піймеш, може скажеш, що я москвичини не люблю, тим і ганю. Так от же тобі: ні одна редакція журнальна не схотіла їх друкувати. Тут не одного таланту треба! Аже ж у тебе був талант, як ти малював картину «Катерину». Над поемою «Катериною» і досить плачуть, а на картину «Катерину» кивають головою. Так кивають земляки, прочитуючи й твої московські повісті, а москалі одкидають геть; а вірші твої рідні і москалі шанують, а земляки наче псалтир промовляють (Ibid., 130–131).

Натомість Шевченко в листі до Пантелеймона Куліша від 5 грудня 1857 року висловив особливе задоволення тим, що він свій уже згадуваний історичний роман «Чорна рада» й «по-нашому» опублікував:

³³ Це стосується й усіх Шевченкових російськомовних творів. Так, скажімо, у листі до Михайла Лазаревського про свою повість «Княгиня» він пише: «Як би “Княгиню” взяв на свої руки Куліш, чи не лучше б було?» (Шевченко 1964, 156).

4. Шевченко і значення української мови

Добре, дуже добре ти зробив, що надрюкував «Чорну Раду» по-нашому. Я її прочитав і в «Руській беседі» і там вона добра, але по-нашому лучче (Шевченко 1964, 185).

Хоча зв'язок Шевченка із російськомовною культурою безперечний, він відповідно до своїх програмних засад рішуче ступив на той шлях в історії розвитку української мови, який передбачає співіснування — і конкурування — української мови з російською. Саме поезії Тараса Шевченка, написані українською мовою, стали першими творами, які заявили про право бути не лише регіонально обмеженим додатком до тогочасної російської літератури, а солідною і повноцінною її альтернативою. Те, що саме Шевченкова творчість виконує цю функцію, що саме в цьому була місія поета, усвідомлювали ще його сучасники.

Звертання Шевченка до періоду розквіту козаччини було, безсумнівно, частиною його програми, яка передбачала відновлення пам'яті про суверенну українську культурну та мовну самобутність. Беззаперечну вагу для історії мови має, зрештою, й те, що українськомовні твори поета від самого початку були покликані збудити почуття енергійної, урочистої зворушеності, що, як свідчать деякі збережені ніші українськомовної літератури, щонайпізніше від другої половини XVIII ст. вважали чимось просто несумісним з українською мовою.

Більшість українців традиційно вважає, що початок новітньої української літературної мови заклала трагедія Івана Котляревського, що і стало панівним науковим постулатом, однак до цього, безсумнівно, можна додати кілька суттєвих аргументів. Прибічники цієї думки не акцентують достатньо на деяких не менш вагомих моментах. Насамперед не варто забувати, що існує (на цьому неодноразово наголошував Юрій Шевельов) неперервність в українській народній літературі так званого низького стилю, який тісно пов'язує Котляревського з його попередниками з XVIII ст. та із традиціями, які вони представляли.

Для нас важливо те, що, попри безперечно дивовижну художню майстерність Котляревського, вимір його інноваційного внеску не варто переоцінювати. Хай там як, але, як наголошував і сам Шевченко, «Енеїда» була, властиво, лише бурлеском. І не тільки з твору як такого, а й із його голосу — української мови, як виявляється, можна сміятися й глузувати, а найголовніше — їх непотрібно сприймати серйозно. Хай навіть хтось слушно й заперечить, що, на перший пог-

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

ляд, бурлеск тільки тоді смішний, якщо в ньому закладено якусь ідею, утім ніщо не свідчить, що Іван Котляревський своєю поемою мав намір закласти підвалини самостійної української літературної мови, не кажучи вже про поліфункційну модерну літературну мову, яка здатна конкурувати з російською. «Енеїда» деякий час відсувала на маргінес усе інше, написане українською. Та й решту творів Котляревського було представлено широкій громадськості лише тоді, коли Тарас Шевченко тільки ставав відомим як письменник: «Наталку Полтавку» написано 1819 року, а надруковано 1838; «Москаля-чарівника» тільки 1837 року передали для друку визначному російському філологу Ізмаїлові Срезневському (тоді ще великому прихильникові українського відродження) і шойно через чотири роки він побачив світ. Зрештою, «Пісню на новий 1805 год пану нашому і батьку князю Олексію Борисовичу Куракіну» вперше було опубліковано взагалі 1849 року (Котляревський 1982, 303–308). Важливо, що й у всіх інших названих творах Котляревський використовував українську мову насамперед із гумористичною метою; це стосується й витриманого в жартівливому тоні вірша, присвяченого Алексею Куракіну, який є чим завгодно, але аж ніяк не урочистим панегіриком. Хоча в обох комедіях Котляревський уміло й майстерно вклав в уста дійових осіб, селян, українську мову, залучивши до тексту й досі відомі українські народні пісні, які, окрім цього, пов'язані саме з позитивними дійовими особами, такими, як, скажімо, Наталка Полтавка.

Однак і Котляревський, і його послідовники, яких невдовзі узагальнили під зневажливою назвою «котляревщина», ще не піддавали принциповому сумнівові підвалин російської імперської культури. «По-малоросійському» стилізовану мовну й писемну культуру, яка, не претендуючи на самостійну сутність, надавалася для статусу начебто провінційного різновиду загальноросійської культури й не чинила опору, пов'язаного із цим функційним та іншим обмеженням, не лише толерували, а й часто підтримували і не тільки в царській Росії, а й у Радянському Союзі.

Тож коли Михайло Максимович у сумнозвісному листі (який у спеціальній літературі часто в еkleктичний спосіб цитують і традиційно вельми сумнівно інтерпретують), написаному 1840 року до галицького русофіла Дениса Зубрицького, зображає тогочасні літературні спроби «малоросіян» у тому ж таки імперському сенсі як таку собі діалектну літературу, яку, зрештою, можна розуміти лише

4. Шевченко і значення української мови

в загальноросійському контексті і яка в суті своїй нерозривно з ним пов'язана, й при цьому категорично заявляє, що в Російській імперії ніхто й на гадці не має розвивати самостійної української літературної мови (Мозер 2011, 79–84), то щодо творчості Івана Котляревського це з будь-якого погляду відповідало дійсності. Це значною мірою стосувалося й інших «малоросійських» письменників, навіть тих, які свідомо вже відійшли від Котляревського, приміром Григорія Квітки-Основ'яненка.

Із появою Шевченка все стало по-іншому. Такої думки були вже його сучасники і перші послідовники.

5. ШЕВЧЕНКО Й СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА МОВА

5.1. ДІАЛЕКТНІ ТА ІНШІ ЗАСАДИ

Засаднича заслуга Івана Котляревського в тому, що він був першим (якщо не брати до уваги його попередників із XVIII ст.), хто представив прийнятну сучасникам й нащадкам модель подальшого розвитку модерної української літературної мови, на яку в той чи в інший спосіб мали змогу взорувати представники наступних поколінь. Вони могли ідентифікувати себе із творчістю Котляревського й продовжувати в тому ж річищі, проте могли від неї й дистанціюватися, щоб творити нове. Цілком очікувано було і так, і так.

Як уже згадувалося, ще в ранній період своєї творчості (1838 рік) Шевченко вшанував автора «Енеїди», написавши вірш «На вічну пам'ять Котляревському», уривки з якого часто цитували. У ньому насамперед вияв поваги до Котляревського, утім стиль і мова вірша, достеменно відрізняючись від творчих традицій вшановуваного, що переконливо продемонстрував Юрій Шевельов (1998, 38–39), однозначно засвідчують: уже тоді Шевченко хотів перебороти тенденції, які започаткував Котляревський.

Зрепштою, вже на той час «Енеїда» була для нього «добра, а все-таки сміховина на московський шталт» (цит. за: Шевченко 1964, 314). Згодом він вельми влучно окреслив це в передмові до запланованого перевидання «Кобзаря» 1847 року, протиставляючи «Енеїду», а передусім її рецепцію, виразності українських народних пісень та — ідеалізований у стилі романтизму — українській народній культурі:

Прочитали собі по складах «Енеїду» та потинялись коло шинку, та й думають, що от коли вже ми розпізнали своїх мужиків. Е, ні, братики, прочитайте ви думи, пісні, послушайте, як вони співають, як вони говорять меж собою шапок не скидаючи, або на дружньому бенкеті як вони згадують старовину і як вони плачуть, неначе справді в турецькій неволі або у польського магнатства кайдани волочать, —

5. Шевченко й сучасна українська мова

то тойді і скажете, що «Енеїда» добра, а все-таки сміховина на московський шталт (Шевченко 1964, 314).³⁴

І навіть більше — можливо, цим часто цитованим висловом «сміховина на московський шталт» Шевченко насправді хотів сказати, що українська мова надавалася їй для іншого, а не тільки для «сміховини», і мову Котляревського він ще не вважав правильною, чистою українською мовою, а своєрідним «суржигом». Принаймні таке припущення висловлює Юрій Шевельов (1998, 39–41). Хоча насправді ми не мусимо погоджуватися з такою оцінкою, проте росіянізми (а не лише церковнослов'янізми) і в Котляревського, і в його послідовників були не такою вже й рідкістю. Як уже було сказано, і про що ще йтиметься нижче, у мові Шевченка росіянізми також виконували свою місію. Однак не в його найвідоміших віршах, а передусім у листах.

Завдяки творчості Івана Котляревського, яку критично вшанував Шевченко, спочатку підвалиною для розвитку нової літературної мови слугували говірки, локалізовані довкола Полтави, згодом обшир збільшився — преромантики, які походили з-під Чернігова й з-під Харкова, творили переважно на підставі своїх говорів, як-от: Євген Гребінка чи Григорій Квітка-Основ'яненко. Територій, на яких були поширені українські діалекти поза межами Російської імперії, як підґрунтя для модерної української мови спершу не брали до уваги взагалі (і не тільки через малопрхідні кордони Російської імперії). З одного боку, вже у ХІХ ст. лише досить малий відсоток українців мешкав у Галичині, Буковині та на Закарпатті, а з іншого — саме говіркам південно-західного наріччя були властиві численні ознаки, не характерні для інших українських діалектів. Зрештою, вони й донині істотно відрізняються одні від одних, особливо порівняно з говірками південно-східного наріччя. Тож є кілька причин не дивуватися тому, що намагання галицьких «русинів» у 60-х роках ХІХ ст. (період до діяльності галицьких народовців) у розбудові літературної мови на народномовному ґрунті не мали очікуваної підтримки в «малоросіян» Російської імперії й загалом недооцінені.

Вирішальним у формуванні модерної української мови, а відтак й у виборі відповідного діалектного підґрунтя став саме Тарас Шевченко. Мовний образ його батьківщини (західної частини південно-схід-

³⁴ Тут не складно помітити соціального виміру такої критики Котляревського, зокрема оцінки його рецепції.

ного наріччя) сформувала досить молода група говорів, що виникли внаслідок змішування, спричиненого переселенням із давніших осілостей східної частини північного та південно-західного наріч. Тож від самого початку це були говори з рисами інших говорів, тому вони краще надавалися для того, щоб стати основою нової літературної мови, і потенційно могли радше поєднуватися з іншими українськими діалектами, а не перебувати в протиріччі до них.

Те, що південно-східне наріччя, охоплюючи 51% українськомовних територій, становить найбільшу групу діалектів (Шевельов 1966, 2–3), ще раз підтверджує особливу придатність його для формування основи літературної мови. Та й місто Київ, історичний центр України, розташований у смузі перехідних говорів двох наріч — південно-східного і північного. А село Кирилівка, де виріс Шевченко, у цьому сенсі особливо вдало розташоване, адже не надто віддалене від інших великих українських діалектних груп: найважливіші південно-західні ізоглоси проходять приблизно на відстані якихось 40–60 км, а північноукраїнські — за 25–40 км (Огієнко 1949/1995, 141; пор. також: Синявський 1931, 10–11; АУМ 1984, карти 382–386).

Про діалектне підґрунтя мови Шевченка Олекса Синявський ще 1931 року стисло писав:

Народня стихія Шевченкової мови з усіх її, мови, боків (фонетика, морфологія...) відзначається супроти мови інших українських письменників першої половини ХІХ ст., а почасти й пізніших, відсутністю в ній чи принаймні дуже незначною наявністю мовних провінціалізмів. Шевченкова фонетика, морфологія, наголос, синтакса, лексика майже зовсім не мають у собі провінціалізмів з погляду, звичайно, сьогочасної літературної нашої мови, бо тільки ж вона може правити за вихідний пункт для тями «провініціалізм» [...] (Синявський 1931, 9–10).

Твердження Синявського заслуговує на особливу увагу. Якщо сьогодні й наголошують на провідному характері мови Шевченка, не варто забувати, про річ якої ваги тут, властиво, ідеться — про ту модерну українську літературну мову, яка значною мірою ґрунтується на мові його поезії. Як і Синявський, не всі україністи усвідомлювали й усвідомлюють небезпеку зачарованого кола, що звідси випливає.

Щоб уникнути непорозумінь, хочу зазначити, що викладене вище в жодному разі не потрібно розуміти так, начебто Шевченкову мову можна розглядати тільки як народну, що повністю відтворює конкрет-

5. Шевченко й сучасна українська мова

ний діалект чи групу діалектів. Варто насамперед наголосити, що їй притаманні деякі риси говорів північноукраїнського наріччя (Шевельов 1966, 19–21). Імовірно, Шевченко не лише вдосконалював говірку своєї батьківщини, а й, контактуючи з носіями інших українських діалектів, збагачував свою мову, запозичуючи нові елементи. Упродовж життя він особливо приятелював із кількома впливовими особами, які походили насамперед із місцевостей довкола Чернігова (ареал поширення північноукраїнських говірок) і радо приймали в себе Шевченка. Спілкування тривало, як уже згадувалося, не лише в молоді літа поета в маєтках тих вельми важливих для українського націстворення дідичів із давнім «малоросійським» локальним патріотизмом, а й у Санкт-Петербурзі — у метрополії, яка впродовж усього ХІХ ст. і щонайменше до перших років радянської влади була одним із найважливіших центрів культурної діяльності українських еліт. Окрім цього, не можна забувати, що саме представники Чернігівщини — спочатку Євген Гребінка, а згодом один із найважливіших порадників у царині мови Пантелеймон Куліш — інколи редагували Шевченкові твори, впливаючи на їхню мову (Шевельов 2003, 136–139).

Наскільки Шевченко насправді міг відійти від форм рідної говірки, досі з упевненістю сказати не можна. Саме Олекса Синявський у першому 1925 року (Синявський 1925)³⁵ та в доповненому 1931 року виданнях своєї праці загалом стверджує, що фактично всі мовні особливості, які він виокремив, ретельно проаналізувавши автографи Шевченка, характерні для рідної говірки поета.³⁶ Синявський дійшов висновку, що рідну говірку Шевченка в часи його життя не можна кваліфікувати як таку, що однозначно належить до українського південно-східного діалектного ареалу, а радше як перехідну, що поєднує риси північного та південно-східного наріччя.

Припущення, що всі ознаки, які навів Олекса Синявський, характерні для рідної говірки Тараса Шевченка, поставив під сумнів Юрій Шевельов, навівши вагомі аргументи:

Пристати на це важко. Північні говірки не сягають так далеко. Що перехідні говірки «доволі близькі», не пояснює появи північних еле-

³⁵ Цієї праці мені не вдалося відшукати, але вона досить ретельно реферована в науковій літературі та й у самого Синявського (Синявський 1931 і 1931а).

³⁶ На дослідження Синявського дуже часто цілком заслужено покликаються в науковій літературі. Однак їх не так просто дістати. Дякую Сергієві Вакуленку з Харкова за копії обох, безумовно, цінних праць Синявського (Синявський 1931 і 1931а).

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

ментів у говірці поетового рідного села. Синявський припускає, що в Шевченка не було активного зацікавлення мовою. Щоб довести це, він посилається на хаотичний правопис Шевченкових рукописів. Але неуважність до письма не означає неуважності до мови. Шевченко не був байдужим до питань мови (Шевельов 2003, 138).

Натомість Кость Кисілевський в особливо гострій формі висловив думку, що фактично всі специфічні говіркові особливості мови Шевченка характерні для його рідної говірки. У цьому сенсі він слушно акцентує на одному з чинників, який Шевельов чомусь оминув увагою, а саме: ареали поширення говорів в перші повоєнні роки і в часи життя Тараса Шевченка не обов'язково мають повністю накладатися. За більше ніж сторіччя ізоглоси цілком могли змінити своє розташування. Зрештою, ані Шевченко, ані українціст 50–60 рр. ХХ ст. — не наші сучасники. Коли в Моринцях народився Шевченко, то з Росії лише щойно вигнали Наполеона, а Віденський конгрес тільки-но мав відбутися.

Наступний крок Кисілевського виглядає надто сміливим. Він попросту робить припущення *ad hoc*, що фактично всі згадані ізоглоси за життя Шевченка проходили інакше, а отже, явища, які вони окреслювали, могли охоплювати місцевість, де народився поет. Відтак дослідник стверджує, що мова Шевченка в суті своїй цілковито ґрунтується на його рідній говірці:

Тому мій висновок такий: Шевченко любив свою рідну Звенигородщину, знав найкраще й цінив її мову та фольклор, все життя вживав її говірки та на її базі оформив тодішню літературну мову України (Кисілевський 1961, 19).

Насправді ж важко уявити, що низка ознак за 150 років, які відділяють появу студії Кисілевського від часу дитинства й юності Шевченка, настільки змінили свою локалізацію.

Тож можна погодитися радше з Юрієм Шевельовим, який припускає, що лише дві з названих Олексом Синявським ознак рідної говірки Тараса Шевченка дійсно можуть підтверджувати перехідний характер між діалектами північного й південно-східного українських наріч, тобто що ці риси справді могли бути властивими говірці поета. Ідеться, зокрема, про збережені *o* та *e* в ненаголошених ново-закритих складах та про специфічне вживання палаталізованого й непалаталізованого *p'* : *p* (Шевельов 2003, 137). Щодо низки інших мовних особливостей Шевельов (*Ibid.*, 136–138) вважає, що поет

5. Шевченко й сучасна українська мова

почерпнув їх не з відомого з дитинства ідіому, а перейняв їх з північноукраїнської літературної традиції чи від важливих для нього приятелів із північноукраїнського мовного обширу.³⁷ Шевельов, зокрема,³⁸ подав характерні ознаки (див. також нижче: підрозділ 5.2.2.), які я, використовуючи Атлас української мови (АУМ 1984), коротко прокоментую:

1) Перед початковим *о*- відсутній протетичний *г*-; у Шевченка — *оріхи й виострю*.³⁹ Це явище багато представлено в АУМ 1984 (карти 141, 142, 144, 145): у центральних говірках вздовж Дніпра чітко переважає протеза *г*-: *гострий, горіх* тощо, натомість щодо *орати* vs. *горати* (карта 143) між Білою Церквою й Черкасами є перехідна зона. У цьому контексті зауважмо, що Шевченко міг із суто консервативних міркувань не відтворювати цієї протези на письмі. Інші також не відтворювали її послідовно.

2) В іменниках на кшталт *зілля* в називному / західному відмінкові однини поряд із формами на *-а* часом трапляються й форми на *-е* такі, як *весілле, камінне*. Тут цілком може йтися про вплив північного наріччя за зразком текстів, автори яких походили з північноукраїнських територій. Принаймні закінчення *-е*, якщо це й не написання колишньої групи *С-ьї*, окрім цього, може бути й традиціоналізмом.

3) Присвійні прикметники в називному / знахідному відмінкові множини закінчуються на *-[и]*, а не на *-[і]*, як у сучасній українській стандартній мові та в більшості українських говірок, тобто *царевы князи, грихи батьковы, адамовы диты, Настусены косы, Христовы воины* тощо (Си-

³⁷ Пор.: Шевельов (2003, 137): «Але в дальших випадках годі думати про вплив Шевченкової говірки, якщо навіть припустити слабкі північні впливи на неї». Деякі із цих ознак у різних джерелах слугують доказом того, що Шевченко уникав діалектно обмежених форм. Насправді ж названі тут явища не обмежуються аж такими малими ареалами.

³⁸ Зазначмо, що Андрій Даниленко (2006, 358), стверджуючи, що тут ідеться про «a plethora of northern Ukrainian elements», дуже перебільшує. Його дослідження не виходить за межі інтерпретації Олекси Синявського, якої з невідомої причини не цитує Шевельов (2003).

³⁹ Пор.: Синявський (1931, 19): «Зате дуже тепер поширений на Клівщині придиховий *г* перед голосними в назвуді (*гобід, Галена*) Шевченкові був невідомий, наскільки можна бачити це з його автографів». І наводить форми написання *по орихи, выострю*. Пор. також: Русанівський (2002, 43): «Не встановилася місцева вимовна норма і щодо вживання приставного /*г*/ в словах, що починаються голосним звуком». У деяких говірках протетичний *г*- вживається, в інших — ні, однак він досить поширений.

нивський 1931, 23). За Синявським, Шевченко досить послідовно вживав ці форми. Припущення про те, що ізоглоси могли змінити свою локалізацію, саме в цьому випадкові цілком переконливе. Як видно з карти, вміщеної в дослідженні Костя Кисілевського (1961), ізоглоса має дуже своєрідні вигини. До того ж, є два мікроареали — один на захід від Білої Церкви, а другий — на південь від Умані, де також фіксуємо закінчення *-и* в називному / знахідному відмінкові множини. Реліктова територія за часів Шевченка цілком могла бути й більшою.

4) У дієсловах із тематичним голосним *у* в теперішньому часі простежується чергування *ж* — *д*, тобто *блужу*, *посажу*⁴⁰ в першій особі однини теперішнього часу (а також у віддієслівних іменниках, ітеративах, пасивних дієприкметниках минулого часу тощо). Дієслівних форм *ходю*, *носю*, досить поширених у південно-східному наріччі, у Шевченка не фіксуємо, як і форм на зразок *ходжу* (Синявський 1931, 23; див. також нижче). І в цьому випадкові, заперечуючи Юрієві Шевельову, можна припустити деякий орфографічний консерватизм. Окрім цього, альтернатива *ж*, про що свідчить АУМ 1984 (карта 254), міг бути поширений і на батьківщині Шевченка; форми типу *хожу*, як демонструє карта, донині вживають в ареалі довкола Білої Церкви й Черкас. Тому не варто вважати, що тут ми маємо справу з «північноукраїнським впливом».

5) У ненаголошених позиціях у дієсловах із тематичним голосним *и* Шевченко у третій особі однини теперішнього часу вживає закінчення *-ить*, наприклад, *ходить*, *носить*, а не *ходе*, *носе*. Проте є щонайменше два винятки, про які вже йшлося у спеціальній літературі. Перший — у поезії простежено форму *дражне*, пор.: [...] *на поповій глазі / Чорт парубків дражне* (Русанівський 2002, 45; цієї форми чомусь не наводить Словник 1964, див.: гасло *дражнить*). Другий приклад подає Кость Кисілевський (1961, 10) із листа до Олексія Хропаля: *як Вам Бог на розум положе*. Утім, щодо цього питання варто зауважити, що форми на *-ить*, про що свідчить АУМ 1984 (карта 259), вживають на території усїєї Середньої Наддніпрянщини. Після Другої світової війни саме на батьківщині Шевченка ці форми ще конкурували з формами типу *ходе*, які дотепер відомі як паралельні в сусідніх населених пунктах. Тож говорити про якийсь «північноукраїнський вплив» і в цьому випадкові не доводиться.

⁴⁰ І в листах Шевченко вживає тільки дієслівні форми на зразок *сжу* (Шевченко 1964, 58; 93), *бружу* (Ibid., 41) тощо.

5. Шевченко й сучасна українська мова

б) Пасивні дієприкметники, як і в сучасній українській стандартній мові, утворено за допомогою суфікса *-ен(-ий)*, а не *-ан(-ий)*. І, ймовірно, хоча напевно сказати складно, що в рідній говірці Шевченка за часів його життя ці дієприкметники творилися таким самим способом. Тобто у Шевченка — *роблений*, а не *робляний*.

Юрій Шевельов (2003, 137) називає ще дві ознаки, яких я не наводжу в цьому спискові, проте вважаю за необхідне їх згадати.

Ще одним наслідком північноукраїнського впливу в Шевченка є те, що в ненаголошеній позиції *о* та *у*, окрім деяких винятків, не сплутуються (Ibid.), хоча таких випадків під впливом деяких діалектів південно-східного наріччя мало б бути більше. Тому, очевидно, на Шевченка вплинула радше українська й уся східнослов'янська писемна традиція, аніж усне мовлення його сучасників з української півночі; попри те, що в автографах непослідовність вживання *о* та *у* не рідкість.

Також північноукраїнським впливом Юрій Шевельов (Ibid.) пояснює часте вживання прикметників із неусіченими закінченнями. Олекса Синявський нарахував 833 приклади неусічених і 1892 усічених прикметників (цит. за: Ibid.; див. також нижче). Очевидно, Олекса Синявський, який хоча й чітко не висловлюється із цього приводу, однак припускає, що принаймні таким же вагомим чинником вживання форм з *-ая/-ую*, *-ос/-ес* та *-ії* (в множині з *-ые*) була мова фольклору та давніх джерел. Зазначмо, що в ранніх листах усічені форми виявляємо значно частіше, ніж неусічені. Тож, імовірно, неусічені форми Шевченко вживав передусім зі стилістичною метою.

Зрештою, за Шевельовим (Ibid., 140), потрібно звернути увагу на вжиті в Шевченка лексеми, які, вірогідно, властиві говорам північного наріччя: *заверюха*, *покотьюло* («Катерина»), *ралець* («Гамалія»), *буцім*, *бадьоритися* («Сон»), *шматок* («Сліпий»), *багно*, *цуратися*, *вадить*, *луда* («Посланіє»), *ковтун*, *стуга*, *стрига* («Відьма»). Тут не варто забувати, що більшість цих лексем (це підтверджує й Шевельов) фіксують писемні пам'ятки ще до Шевченка. Тож і в цьому випадкові поет міг почерпнути їх із писемної традиції, а не конче перейняти від спілкування з носіями говорів північного наріччя.

Пояснення того, що Шевченко усвідомлено уникав форм, обмежених територіально (див.: Огієнко 1949/1995, 142), поза сумнівом, можна знайти не лише в тій лектурі, про яку нам достовірно відомо, ніби він її читав чи міг читати, а й у його сповненому перипетіями

житті. Здебільшого особливості хоча й не виходять за межі наведених вище, а часом навіть із ними збігаються, однак поза увагою залишається те, що такі форми, як [я] *ходю* чи [він] *ходе* в українських діалектах не такі вже й обмежені.⁴¹ Згадаймо хоча б відсутність прикладів зміни $\kappa' < \tau'$ (яка властива, зокрема, багатьом говіркам південно-західного наріччя), що могло б впливати, приміром, із написання на зразок *кісто* замість *тісто* (пор.: Русанівський 2001, 175) і аж ніяк не могло бути характерним для рідної говірки Шевченка. Окрім цього, немає свідчень про [н'] замість [й] після раніше палаталізованого *м* (у рукописах читаємо *тимя*, *симьи*, а не *мясо* чи под., пор.: Синявський 1931, 17), хоча знову ж таки невідомо, чи в автентичній говірці Шевченка взагалі були такі форми. Також відзначмо брак епентетичного [л] у таких діалектних формах, як *солломляний*, *деревляний*,⁴² про що згадує Віталій Русанівський (2001, 175). Водночас Олекса Синявський, який належить до когорти найкращих знавців мови Шевченка, звертає увагу на написання саме форми *солломляному* в одному з рукописів (Синявський 1931, 17).⁴³

Деяких морфологічних особливостей, характерних для сучасних говірок поблизу Звенигородки, які почасти могли бути властиві їм і раніше, також немає в Шевченка, зокрема перенесення закінчення родового відмінка множини *-ів* на іменники жіночого роду та на ті іменники з м'якою основою, у яких у сучасній українській стандартній мові таке вживання неможливе (наприклад, діалектні форми родового відмінка множини *сокирів*, *вулиців*, *печів*, *осів*, *болізнів*; Русанівський 2002, 44–45; пор.: АУМ 1984, карти 219–221). У творах Шевченка

⁴¹ У наступному перелікові Віталій Русанівський (2001, 175), окрім названих форм, наводить деякі з наведених вище, наголошуючи, що Шевченко уникав вузькодіалектних особливостей.

⁴² Пор. також: Русанівський 2002, 43: «На правобережжі не визначилося певне ставлення до вставного /л/ після губних на місці /й/: приймається вимова *здоров'я*, хоч частіше все ж чуємо *доброто здоровоголячка, деревляна, солломляна, одеревлянів* [...]». Утім епентетичне /л/ або його відсутність не у всіх названих випадках варто інтерпретувати однаково.

⁴³ Проте Шевченко у словах на зразок *роблять* вживає епентетичне /л/, що є нормативним у сучасній українській мові (Шевченко 1964, 156; 271; підтвердження вживання другої названої форми наводить Опис рукописів 1961, 324), *наставлять* (Ibid., 275), але його не фіксуємо в активних дієприкметниках теперішнього часу типу *люблящого [тебе Т. Шевченка]* (Ibid., 139), які, поза всяким сумнівом, беруть свій початок у церковнослов'янській традиції, про що свідчить не лише частотний церковнослов'янський формант *щ*.

5. Шевченко й сучасна українська мова

також немає форм типу *матірою, шерстю* з узагальненим закінченням *a-/ja-*основ, які достатньо поширені в деяких говірках довкола Звенигородки (Русанівський 2002, 44–45; пор.: АУМ 1984, карта 192).⁴⁴

Як уже було зазначено, мова фольклору, безсумнівно, вплинула на те, що Шевченко не обмежився рідною говіркою. У часи його молодості з'явилися друком перші збірки українських народних пісень Миколи Цертелева (1819), Михайла Максимовича (1827 і 1834) та Платона Лукашевича (1836), які з мовно-історичної перспективи, поза сумнівом, є одними з найвизначніших досягнень культурної діяльності епохи романтизму. Ці публікації позитивно вплинули на історію української мови ще й тому, що вони допомогли творцям мовної норми чіткіше, ніж досі, усвідомити надрегіональний потенціал мови українського фольклору (див.: Шевельов 1963, 501). Ця мова полонила багатьох, між ними і Шевченка, який, про що вже було згадано, і сам записував українські народні пісні (див.: фольклорні записи в Шевченко 1964, 319–349).

Шевченко, зокрема в період ранньої творчості, свідомо орієнтувався на мову простого люду. Найвиразніше, мабуть, він висловив це в уже згадуваній передмові до запланованого нового видання «Кобзаря» 1847 року, яка, насправді, належить до ключових текстів в історії української мови. Окрім цитованого висловлювання про Івана Котляревського, яке в цьому контексті також важливе, фрагмент містить не менш відому гостру оцінку мови Петра Гулака-Артемовського й Григорія Квітки-Основ'яненка:

Покойний Основ'яненко дуже добре приглядався на народ, та не прислухався до язика, бо може його не чув у колиці од матері, а Г[улак]-Артемовський хоть і чув, так забув, бо в пани постригся (Шевченко 1964, 314–315).

Цілком очевидно, що тут Шевченко імпліцитно виставляє себе антиподом обох своїх сучасників. Він чітко дає зрозуміти, що й сам дотепер уважно слухає, як говорить народ, мову знає від народження, а вивчившись, її не забув, не спанів.

Попри це, у поетичних творах Шевченко не уникав церковно-слов'янських елементів, про що, зрештою, свідчать деякі наведені у цій праці фрагменти листів і вірші; це підтверджує і щойно ци-

⁴⁴ Русанівський (2002, 44–45) подає ці діалектні риси, проте не утруднює себе їхнім аналізом у мові Шевченка.

тований уривок, де *покойний* з *о* замість *і* в наголошеному ново-закритому складі не можна трактувати як діалектизм, це, імовірно, церковнослов'янське або російське. Шевченко в жодному разі не трактував церковнослов'янський словник як щось таке, від чого українські реформатори загалом мали б дистанціюватися. Навпаки — цілком очевидно, що він вважав його культурним надбанням, яким за потреби можна скористатися, розумів, що церковнослов'янські традиції аж ніяк не були чужими українським і їх не можна вважати суто російськими. Можна припустити, що таким поглядам сприяло й те, що поет ще з дитинства дуже добре знав Псалтир. Інтегрування церковнослов'янських у його мову в період пізньої творчості набуло ще більшого значення,⁴⁵ натомість типові російськості, які досить часто виявляємо в листах, у поезії й далі не є визначальними.

Значну кількість церковнослов'янських елементів містять, як і очікувано, Шевченкові опрацювання псалмів («Давидові псалми»), тому немає нічого дивного в тому, що, аналізуючи в його мові цей лексичний пласт, дослідники традиційно звертаються саме до творів із біблійним контекстом. Про використання церковнослов'янських — і не тільки в циклі Псалмів, а й в інших творах, зокрема в написаних на засланні, у тих, де «так чи інакше розвиваються біблійні сюжети» (наприклад у «Царях»), — ідеться, зокрема, в останній монографії Русанівського (2002, 20). Дослідник формулює ще одну категорію поетичних творів, у яких вжито церковнослов'янськості, — «поезія, присвячена життю України» (Ibid.), можливо, не надто вдало і коректно, адже практично всі твори поета так чи інакше присвячені українській темі.⁴⁶ Однак, якщо Шевченко вважав, що текст вимагає цього, звертався до церковнослов'янського спадку без надто великих застережень.

Іван Огієнко зазначає:

Так само унікав Шевченко й архаїзмів, себто стародавніх виразів. Правда, в його мові вони нерідкі, та завжди на своєму місці, завжди як окраса стилю, чому вони в нього ніколи не разять читача. Як знаємо, Шевченко добре знав Святе Письмо, особливо Псалти-

⁴⁵ Пор. також: Сімович (2005^a, 342): «[...] в перших його творах архаїзмів майже немає!». Втім значною мірою це можна пояснити й тематикою творів.

⁴⁶ Русанівський 2002, 20: «Ще до заслання Т. Шевченко написав «Давидові псалми», у яких широко використав церковнослов'янськості. У творах періоду солдатчини він знову звертається до цього джерела, вводячи церковнослов'янські елементи і в твори, де так чи інакше розвиваються біблійні сюжети («Царі»), і в поезії, присвяченій життю України [...]».

5. Шевченко й сучасна українська мова

ря, добре знав і церковнослов'янську мову, що й приносив до своїх віршів, але тільки, як мальовничу окрасу поетичного стилю (Огієнко 1949/1995, 142).

Із твердженням, що Шевченко намагався якнайчастіше уникати «архаїзмів»⁴⁷ (термін «церковнослов'янїзм» видається мені більш відповідним⁴⁸), не конче погоджуватися. Уживання церковнослов'янїзмів насамперед у листах засвідчує, що він у жодному разі не ставився до них по-пуристськи. Чи доречно вживав поет церковнослов'янську лексику або й власне архаїзми (суто східнослов'янська лексика якої, імовірно, в українській мові ХІХ ст. вже не вживали) у кожному конкретному випадкові, його читачі з покоління в покоління оцінюватимуть по-своєму і, переконаний, у майбутньому не завжди матимуть спільну думку щодо деяких прикладів. Утім зазначу, що церковнослов'янїзми не стояли на заваді популярності Шевченкових творів.

У фаховій літературі останніх років короткий перелік церковнослов'янїзмів та архаїзмів у мові Шевченка вміщено у книзі Русанівського (2002, 20), де автор наводить такі приклади: *врата, град, на стогнах, отроки, стенає, не узрю, драгий, возстану, многими, крин сельний, вомісто, благовістити, прозябають, благодать, о здоровї, братія, сиріч, возобновленнї, ніжє, милосердіє, во дні они, возвисили*. На безпосередній зв'язок Шевченка із церковнослов'янською мовою також вказував Олекса Синявський (1931, 38), наголошуючи, зокрема, на тому, що до деяких поем («Сон (У всякого своя доля)», «Єретик», «Великий Льох», «І мертвим, і живим», «Осика» та «Неофіти») Шевченко дібрав епіграфи зі Святого Письма. Із-посеред вжитих у творах церковнослов'янїзмів Синявський подає *всє, благо, грядущий, глагол, воздасть, притча*. Цілком очевидно, що не всі згадані церковнослов'янїзми й архаїзми можна міряти однією міркою. Те ж стосується й інших, подібних переліків. Не треба спеціально наголошувати на тому, що для кращого розуміння цих

⁴⁷ Аргументи Василя Сімовича в цьому контексті, на мою думку, не надто переконливі: «Тут можна стрінутися з закидом, що це, мовляв, церковщина, що всяких таких форм та слів українськими назвати не можна. Та ми свідомо вибрали цей термін, бо слова ці та форми зв'язані з мовним відчуттям поета, з розвитком його розуміння поодиноких функцій слова чи форми [...]» (Сімович 2005а, 342). Мовне чуття поета, про яке ми можемо скласти лише приблизне суб'єктивне уявлення, не варто зводити в ранг вирішального критерію категоризації мовних засобів. Та й загалом ідентифікацію деяких мовних засобів як церковнослов'янїзмів не варто розуміти як «закід».

⁴⁸ У не надто вдалій статті в Шевченківському словнику (1976–1977, гасло *архаїзми*) перевагу надано термінові «архаїзми».

елементів, підставовим є контекст. Це зазвичай усвідомлюють ті, хто укладає перелік на кшталт щойно наведених; досить добре це усвідомлював і Олекса Синявський.

Важливо, що церковнослов'янізми та архаїзми в Шевченковій поезії не обмежуються лексичним рівнем. Серед нелексічних церковнослов'янізмів, які наводить, приміром, Василь Сімович (2005а, 343–346) і до яких я в подальшому викладі вже не повертатимуся, у листах поза безпосередніми цитатами з Біблії їх не фіксуємо. На увагу заслуговують, скажімо, такі особливості (пор., зокрема: підрозділи 5.2.2 і 5.2.3):⁴⁹

1) давній знахідний відмінок замість родового чи знахідного відмінка множини: *постави ангели свої*,

2) номінальні форми в означеннях: *мужа свята побили*,

3) субстантивовані прикметники середнього роду у множині: *воздає злодіям за злая*,

4) давній знахідний відмінок однини особового займенника *ю*, який у ХІХ ст. в говірках південно-східного наріччя (на відміну від південно-західного) уже не вживали,

5) закінчення *-ши* у другій особі однини теперішнього часу: *нащо вісиши (несеш хановські стріли)*,

6) форми наказового способу на кшталт *буди* (замість *будь*), *профци* (тут ще й з архаїчним рефлексом другої палаталізації велярних),

7) аналітичні форми наказового способу третьої особи на зразок *да совершиться* (які збігаються з відповідними формами в російській мові),

8) форми аориста, як, наприклад: *умре муж велій*.

Інокли Шевченко навіть вживає неіснуючі, граматично неправильні архаїзовані форми.⁵⁰ Мабуть, найбільше несподіваними в цьо-

⁴⁹ Також і деякі «архаїзми», які наводить Василь Сімович, не конче інтерпретувати як такі. Це стає особливо очевидним на тлі Шевченкових листів, пор., до прикладу, «дуальні форми» на кшталт *два года* (Сімович 2005а, 343), які в листах вжито без будь-яких стилістичних конотацій і які є, очевидно, формами родового відмінка множини (а не двоїни) тощо (див. нижче). До того ж, як видається, форму *незнасми* теж не можна розглядати як архаїчну, хоча тут і йдеться про колишній дисприкметник теперішнього часу пасивного стану, пор. *незнайомий* у сучасній українській літературній мові. Окрім цього, дисприслівники на *-а* на кшталт *читая* тощо, які в листах вжито без якоїсь особливої архаїзаційної мети, це не архаїзми, а радше росіянізми. Також складно назвати архаїзмами флексійні форми *царей, пастирей* — у нейтральних контекстах творів Шевченка нові форми на *-ів* взагалі відсутні.

⁵⁰ Пор.: Сімович (2005а, 345–346): «Ми вже зазначили, що архаїзмів уживав Шевченко зовсім с в і д о м о. На це вказували б і такі його власні форми, ним самим утворені, яких не знає староукраїнська мова, і які, з погляду системи цієї мови, зовсім ф а л ш и в і».

5. Шевченко й сучасна українська мова

му сенсі є поєднання дієслівних форм теперішнього часу зі зв'язками в давньому теперішньому часі: *добре еси-робиш* («Перебендя»), *де з нею дінешся-еси*, *І станом гнучим, умреш-еси на самоті* («Неофіти») чи *кого годусте-есте* («Відьма») (усі приклади цит. за: Сімович 2005а, 346), які, очевидно, мають підсилювати форми теперішнього чи теперішнього-майбутнього часу. Існує велика ймовірність, що в цих випадках Шевченко цілком усвідомлював, що це ані церковнослов'янські, ані архаїчні форми, натомість про деякі інші форми, наведені у праці Василя Сімовича, це стверджувати складно, якщо взяти, наприклад, неправильну форму кличного відмінка *дщере* або — тим паче — форму теперішнього-майбутнього часу *узрю* (замість *зрю*) (Ibid.).

Щодо більшості церковнослов'янізмів та архаїзмів важливо зазначити ще й таке: насамперед у тих контекстах, де потреба біблійної чи архаїчної стилізації не є доконечною, варто брати до уваги зв'язок названих церковнослов'янізмів та архаїзмів із російською літературною мовою XIX ст., оскільки до складу кодифікованих мовних засобів цієї мови інтегровано дуже багато церковнослов'янізмів — «справжніх» і «несправжніх». Водночас якщо придивитися пильніше, то виявиться, що деякі «несправжні» церковнослов'янізми та архаїзми, наведені в Русанівського та в інших дослідників, ще й донині збереглися в деяких українських говірках. У такому разі здебільшого взагалі не може йтися про церковнослов'янізми чи архаїзми,⁵¹ як, приміром, у наведених Русанівського прикладах *узр(і)ю* чи *многими*, які є досить поширені в говірках південно-західного наріччя (див. про дієслово: АУМ 1988, карта 378; про неозначений числівник: Мозер 2007, 132–133). Отже, загалом зрозуміло, що Шевченко, особливо у своїх найвідоміших поетичних творах, досить зважено вживав і церковнослов'янізми, і архаїзми.

Багато в чому можна погодитися з Василем Сімовичем, який 1938 року про церковнослов'янізми й архаїзми (у нього тільки «архаїзми») зазначав:

Вони для Шевченкової мови притаманні, відділювати їх від чисто народніх елементів його мови не слід, бо ми певні в тому, що поет уважав їх за свої, за українські, він же уживає народніх форм і слів усуміш із архаїзмами, ніде ми не маємо вражіння, щоб їх можна вва-

⁵¹ Після церковнослов'янізмів Русанівський (2002, 20) без помітного переходу розглядає прикметникові композити на зразок *крутоберегий*, *свіжо-молодий* та іменникові — *діточки-дівчата*, *друже-брате* та ін. Їх стосунок до церковнослов'янізмів досить сумнівний.

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

жати незрозумілими, чужими, що за такі міг їх уважати поет. [...] А так, вони нерозривна частина Шевченкової мови. Тільки ж для архаїзмів у нього є окремі функції, докладно виділені значіння (Сімович 2005а, 341–342).

Важливо й те, що Сімович (Ibid. 342) далі пише про Шевченкові архаїзми:

[...] слова ці та форми зв'язані з мовним відчуттям поета, з розвитком його розуміння поодиноких функцій слова чи форми (в перших його творах архаїзмів майже немає!), до того вони мають свою підставу в освіті поета, і то в початковій (Псалтиря, коляди, Скворода й ін.) і пізнішій. Слова ці й форми здавна попереходили до його мови з того, що йому давав староукраїнський одяг Біблії, чи літописів, чи «Слова о полку». Про те, що його твори повні образів, захоплених із Біблії, в нас уже відомо (*Щурат* [із праць Василя Щурата. — М.М.]). Для тих образів була в нього вже готова мовна форма — староукраїнська [на мою думку, радше церковнослов'янська у східнослов'янській (або в українській) редакції, з одного боку, та давньосхіднослов'янська (або давньоукраїнська) дуже обмежено, з іншого. — М.М. (et passim)], й Шевченко нею користувався, але ж користувався з великим тактом. Що в його «Псалмах» із 1845 р., в т.зв. подражаннях чи Ісаїї, чи Осії, чи Іезекиїлю — багато образів висловлених архаїзмами, про те нічого й говорити. Те саме треба сказати про поеми, що їх теми зачерпнуті з Біблії («Марія», «Саул»...) або що їх зміст с'як-так ізв'язаний із Письмом Святим («Пророк»). Тут, у цих творах, функція архаїзмів — більш-менш ясна: скрізь тут пророчий, євангельський, повчальний тон, повен гніву та прогроз, — і для таких справ аж допрошувалися староукраїнські форми, слова, звороти.

Якщо погодитися з цією аргументацією, то *mutatis mutandis* те саме можна, мабуть, сказати й про росіянізми у мові Шевченка, навіть якщо вони часто не покликані виконувати якоїсь особливої стилістичної функції (про це йтиметься далі): ті росіянізми, які поет інколи вживає досить послідовно, він, можливо, просто вважав українськими словами й формами. Розміркування про росіянізми в шевченкіані мають лінгвістичний характер, а зовсім не покликані робити будь-які «закиди».

У підсумку можна ще раз погодитися з Юрієм Шевельовим: те, що Шевченко втілює у своїй творчості, — не лише синтез різноманітних стилістичних традицій (розмовна мова, мова фольклору, стилі давньої літератури, церковнослов'янська мовна традиція),

5. Шевченко й сучасна українська мова

а й широкий ареальний синтез, який надав його мові надзвичайної сили.⁵² Про те, що мовна концепція Шевченка повністю, з усіма найменшими аспектами, не увійшла в кодифікацію сучасної української літературної мови, ітиметься в наступному підрозділі. Підсумовуючи, зазначу, що праця Шевченка заклала досить міцне підґрунтя для українських реформаторів, однак чимало запитань щодо поліфункційності української мови ще залишалися без відповіді.

5.2. РОЗБІЖНОСТІ З СУЧАСНОЮ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ

5.2.0. ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАГИ

Попри не надто досконале Шевченкове письмо, про що йтиметься в розділі 7 «Як насправді писав Шевченко», до сучасної української літературної норми не увійшли також деякі його мовні особливості. Чималу їх кількість навів ще Олекса Синявський (1931); цей список повторювали згодом автори низки праць з історії сучасної української літературної мови, серед яких — Василь Чапленко (1970, 93–94).

Далі, перегрупувавши, прокоментувавши й модифікувавши, наведу деякі з названих в Синявського особливостей, спробую їх уточнити й додам деякі спостереження, що здебільшого ґрунтуються на аналізі мови листів Тараса Шевченка (Шевченко 1964). Хоча й зіставляю її із сучасною українською стандартною мовою, однак не маю наміру встановлювати, наскільки вона була «доброю» чи наскільки відповідала стандартіві. Навпаки, мій намір винятково в тому, щоб продемонструвати, які мовні риси, попри надзвичайний вплив Шевченка, не потрапили до сучасної української мовної норми. Майже в усіх випадках наводжу приклади в широкому контексті, адже саме листи дають змогу усвідомити їх важливість для відповідного визначення багатьох форм.

Свою увагу на листах я зосереджую із двох причин. По-перше, їх, за деякими винятками (пор., напр., фрагментарний аналіз у: Тимо-

⁵² Шевельов (1963, 501) дослівно каже про «the historical and stylistic synthesis which were the essence of his language reform» і стверджує, що «his broad geographical synthesis secured great influence for his use of language».

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

пенко 1964), спеціально не досліджували. По-друге, листи, на мою думку, цікаві насамперед тим, що засвідчують «реальну» мову поета, яка мала обмежене коло реципієнтів і не впливала на формування мовних тенденцій, на відміну від поетичної мови, яку він свідомо плекав і стилізував.

У цій студії особливу увагу зосереджено на аналізові епістолярної спадщини поета. Саме тому конкорданс поетичних творів Тараса Шевченка (упорядники Олег Ільницький та Юрій Гавриш, Конкорданс 2001) не є підставою аналізу, як і граматично-стилістичний словник Шевченкової мови Івана Огієнка (1961), що ґрунтується лише на третьому виданні «Кобзаря», який видав Василь Доманицький (Санкт-Петербург 1910, XXXIX + 600 с.). Найвагоміший довідковий матеріал (незважаючи на критичні зауваження, про які тут ще йтиметься) для нашого дослідження містить виданий під керівництвом Василя Ващенка двотомний словник мови Шевченка. Працю над ним завершено водночас із публікацією ювілейного шеститомного академічного видання творів Шевченка (1963–1964 роки), яке слугувало найважливішим текстовим джерелом словника.

Щоб перевірити ідентичність публікацій, а особливо оприлюднених деяких критичних фрагментів, до аналізу залучено й останнє зібрання творів Шевченка, зокрема шостий том (2003 рік). Проте зміни незначні. У новому виданні вміщено також листи, які не потрапили до радянського ювілейного зібрання творів. Зокрема жартівливо-іронічний лист до Віктора Закревського від 10 листопада 1843 року, який починається словами: *Постигла мене доляня судьби, або побила лиха година. Як хочеш, а воно однаково* (Шевченко 2003, 23), можливо, у шістдесяті роки ХХ ст. залишався неопублікованим, бо його зміст аж ніяк не личив Шевченкові-«пророкові». Наприкінці надто часто згадує *Бахуса: Та пом'яни во псалмі Бахусові щирого жерця спиртюзностей Т. Шевченка* (Ibid., 24), а також на завершенні: *Прощай, голубчику, нехай тобі Бахус помага тричі по тричі морду намочить. Амінь. Нудьогою і недугою битий. Т. Шевченко* (Ibid.). Відсутня в ювілейному виданні й коротка записка для Володимира Тарновського (старшого), написана між жовтнем і груднем 1859 року: *Прочитайте і завтра франці пришліть* (Ibid., 191), яку взагалі складно назвати листом. Інший, не залучений до ювілейного видання епістолярій написано російською мовою, тому для цього дослідження він не настільки важливий. Це листи до Варвари Репніної від 8–10 червня 1844 року (Ibid., 27), до Сергея Муханова від

25 вересня 1844 року (Шевченко 2003, 29), записка до Алексея Бутакова, датована січнем 1850 року (Ibid., 53), а також лист до Алексея Уварова, написаний близько 13 листопада 1858 року (Ibid., 176).

5.2.1. Фонологія й орфографія

Із-поміж фонологічних й орфографічних особливостей назву ті характерні риси мови Шевченка, які не збігаються з нормами сучасної української стандартної мови (до особливостей орфографії ще повернемося, коли йтиметься про автографи поета):

1) Голосний *o* < *ь* зберігається у префіксах і в прийменниках — *зов'яла*, *зо мною* (Синявський 1931, 11); пор. також: у листах: *зо мною* (Шевченко 1964, 174;⁵³ 213), *передо мною* (Ibid., 272), *зопсув[ав]ся* (Ibid., 99). У префіксах етимологічне *o* засвідчено й у таких випадках: *дождуся*⁵⁴ (поряд з *обікрадений* із вторинним *й*); пор. також: у листах: *дознав-ся*, *дознається* (Ibid., 271), *достань* (Ibid., 99) тощо. Цю особливість — часто для рими — відтворено в багатьох виданнях творів Шевченка. Фіксуємо й форму *возьме* з *o* у префіксі (Ibid., 39 та ін.); пор.: *візьме* (Ibid., 135), за умови, що у виданні збережено оригінальне написання,⁵⁵ яку за законами фонетики можна було б очікувати й у сучасній стандартній мові (оскільки й у цьому випадкові *o* закономірно утворилося з *ь*). Проте в Шевченка виявлено й форми на кшталт *на обікрадений землі* (= *на обікрадений землі*), *диждься* (= *діждешся*) (Синявський 1931, 11). Олекса Синявський наголошував, що у виданнях творів поета *o* потрібно зберігати лише тоді, коли йдеться про архаїзми чи

⁵³ У перших виданнях «Основі» форми на кшталт *зо мною* теж збережено, як і в цьому прикладі (Основа 1862/3, 13).

⁵⁴ Загалом в «Основі» інколи вдавалися до українізації. Таку форму вжито в одному з листів до Михайла Лазаревського, оригінал якого зберігся, в ювілейному виданні — теж *дождуся* (Шевченко 1964, 164), проте в першому виданні читаємо *діждуся* (Основа 1862/3, 9). Перевагу потрібно надавати формі, зафіксованій в ювілейному виданні.

⁵⁵ Скажімо, в «Основі» і в цьому випадкові вдалися до спроб українізувати форму. У листі до Михайла Лазаревського від 8 жовтня 1856 року в публікації в «Основі» читаємо *візьми* [!] (Основа 1862/3, 4), а в ювілейному виданні в тому ж місці — *возьми* [!] (Шевченко 1964, 140). В іншому листі до Михайла Лазаревського в ювілейному виданні фіксуємо, імовірно, автентичне *возьмуся* (Шевченко 1964, 163) на відміну від «нормалізованого» *візьмуся* в «Основі» (Основа 1862/3, 8). Упорядники ювілейного видання в обох наведених випадках могли ґрунтуватися на автографі. В інших випадках є *возьм-* і в «Основі»; пор.: *Возьми* [у Куліша та прочитай мої «Неофітии»] (Шевченко 1964, 196) та *Возьми* [...] (Основа 1862/3, 16).

запозичення (із церковнослов'янської мови), в інших випадках його, відповідно до норми, потрібно змінювати на *i*. Із цим твердженням не обов'язково погоджуватися, адже досить вагомими є й контраргументи про важливість поетично зумовлених асонансів та про автентичне відтворення мови Шевченка в академічних виданнях. Поширення форм *зо мною* та *зі мною* в говірках південно-східного наріччя відображено в АУМ 1984 (карта 270): збережене *о* (< њ) у прийменнику досить поширене в центральноукраїнському мовному ареалі.

2) Голосні *о* та *е* часто зберігаються й у новозакритих складах, якщо ті ненаголошені — *радость*, *Хвастовь*, *реготь* (Синявський 1931, 13; пор.: АУМ 1984, карта 64); *явор*, *обок*, *семья*, *камень*, *осень*; *меж* (Синявський 1931, 13; Чапленко 1970, 93–94).⁵⁶ Це явище досить поширене в перехідних говірках між південно-східним й північним наріччями. Олекса Синявський із цього приводу припускав: «Те, що тут маємо *о*, *е* замість сподіваного *i* саме в ненаголошених складах, дуже схиляє нас до думки, що це ознака північно-українських діалектів, де вона органічна» (Синявський 1931, 14). Почасти з огляду на риму цю особливість зберігають і в більшості видань. Загалом і в листах Шевченко пише *докончить* (Шевченко 1964, 30); пор.: *докончити* [!] у транскрибованому фрагменті рукопису (Опис рукописів 1961, 268), *кончу* (Шевченко 1964, 30), *кончить* (Ibid., 228) поряд із *кінчаю* (Ibid., 199; оригінал втрачений!), але й далі: *викончу* (Ibid., 205; так і в першому передруці листа, оригінал втрачений (Основа 1861/10, 12)). У Словнику 1964 під гаслом *кончать* / *кінчать* наведено сім прикладів *кончать* і лише чотири — *кінчать*, хоч останню форму фіксуємо й у віршах.

В оригінальних текстах Шевченко начебто всюди пише *Харков* (Шевченко 1964, 205) з *о*, а не *Харків* чи *харківський*, як у сучасній стандартній українській мові. Приклади з *i* (*Харків*) (див. також: Словник 1964, гасло *Харків*) можна пояснити хіба що втручанням перших видавців. Форму *Харьківь* фіксуємо в перших публікаціях епістолярію в «Основі», зокрема в одному з листів, оригінал якого втрачено (Основа 1861/10, 12). Мабуть, слушно в ювілейному зібранні творів обрали форму *Харков* з *о* і без м'якого знака (Шевченко 1964, 205), проте в інших випадках у цьому ж виданні чомусь прийнято написання з *о* і з м'яким знаком, як у російській мові, наприклад, [письмо] харьковського

⁵⁶ Не можна погодитися з Василем Сімовичем (2005а, 347) та іншими, хто фактично всі випадки зі збереженням *о* намагається тлумачити як «архаїзми».

5. Шевченко й сучасна українська мова

[директора] (Шевченко 1964, 202) або [цкурну в] *Харьков* [або в Киев, може й дальше] (Ibid., 208). У публікаціях *Основи* в аналогічних фрагментах виявляємо *i*, але з м'яким знаком після вибранта, що, імовірно, свідчить про «українізацію» написання — *Харьків* (Основа 1862/3, 16; оригінал збережений). У контексті написання орфографічних варіантів у ювілейному зібранні творів не надто переконливим видається аргумент, що Шевченко написав топонім *Харьков* російською мовою. (Щодо опозиції *ха[р]к'ів* — *ха[р']к'ів*, то АУМ 1984 (карта 131) фіксує переважання твердого [р]; рефлексу з *o* тут не виявлено).

Орфографічні відмінності спостерігаємо й у відтворенні іншого топоніма із фрагмента одного із Шевченкових листів — *Київ* (Основа 1862/3, 16) — *Киев* (Шевченко 1964, 208).

Окрім цього, в листі до Михайла Лазаревського вжито форму *радостного* [великодня] (Шевченко 1964, 155), тоді як, наприклад, у публікації в «Основах» ця форма було нормалізовано й подано як *радісного* (Основа 1862/3, 6). Словник 1964 містить три приклади форми *радостний*, один — *радостно* і загалом 24 приклади форм *радість* / *радость*. В орудному відмінкові однини іменника зафіксовано лише форму *радостію* на церковнослов'янській зразок (пор.: сучасне стандартне *радістю*).

У підготованих до ювілейного видання варіантах листів часто фіксуємо *меж*, а не *між* (Шевченко 1964, 59; 62; 174⁵⁷ та ін.), а також *камень* (Ibid., 153), який у Словнику 1964 не подано як окреме гасло, а наведено під гаслом *камінь* (пор.: гасло *камінь* — 15 прикладів, а також гасло *каміння* — 2 приклади).

На увагу заслуговує й форма орудного відмінка однини з [...] *матер'ю* (Шевченко 1964, 236; 254) поряд із з *матір'ю* (Ibid., 266); пор. також: приклади у Словнику 1964 під гаслом *мати*,⁵⁸ хоча в оригіналі, поза сумнівом, було з [...] *матерью* або ж з *матирью* без апострофа, зате з м'яким знаком, як у першій публікації листа до Михайла Щепкіна від 5 лютого 1858 року, у якому наведено форму *зь матерью* (Основа 1861/10, 15); пор.: *матір'ю* (Шевченко 1964, 199). У знахідному відмінкові однини того ж іменника в одному з пізніх листів виявляємо форму з *i* < *e* [*Станьте ж мені тепер і справді за*] *матір* (Ibid., 266; оригінал збережений). Згідно зі Словником 1964, форми на кшталт *матер* відсутні, але

⁵⁷ У перших публікаціях в «Основах» збережено *межь*; пор., напр.: Основа 1862/3, 13.

⁵⁸ Ще в одному листі, автограф якого не зберігся, у ювілейному виданні зазначено форму *матір'ю* (Шевченко 1964, 199).

це стосується слова в номінативному значенні.⁵⁹ Цікава у цьому зв'язку (також і з погляду словотворення) форма *Матір-Божою*: [У Куліша записане тільки *пекло, а райо нема, окріч тих двох діточок, що перед*] *Матір-Божою* [золоті клубочки держать] (Шевченко 1964, 164), замість якої в першій публікації в «Основі» засвідчуємо форму [перед] *Матірью Божою* (Основа 1862/3, 9) — у рукописному варіанті, поза всяким сумнівом, була форма *Матерь* або *Матерь* (пор.: Синявський 1931, 38).

В інших випадках *о* та *е* засвідчено й у наголошених складах. Ідеться тут звичай про церковнослов'янізми, почасти про росіянізми, наприклад *безплотно* (Шевченко 1964, 274), не засвідчені у Словнику 1964,⁶⁰ а також про полонізми, як *вольний* (Шевченко 1964, 45; пор.: польське *wolny*), який наведено поряд із єдиним прикладом *вільний* — варіантом, який цілком може бути результатом втручань упорядників (пор.: Словник 1964, гасло *вольний* / *вільний* із 38 прикладами першої форми й одним другої; пор. також: гасла *вольно* та *вольнодумствовати* з одним прикладом до кожного слова).

Часом форми з *о* та *і* вжито непослідовно, проте не в кожному випадкові можна з певністю сказати, що тут ми маємо справу з варіативністю українських форм. В одному фрагменті листа, наприклад, читаємо: [До вашого з В[арварю] Я[ковлевною] благословенія перевезли Ликерю до Катерини Івановни Іванової] *родная* [сестра моєї рідної матері, графини Анастасии Івановны Толстой] (Шевченко 1964, 266; оригінал збережений). Складно сказати, чи Шевченко тут свідомо перейшов на російську, згадуючи російськомовну рідну сестру, однак, споминаючи іншу російськомовну особу — покровительку Анастасію Толстую, яку він образно називає «рідною матір'ю», переходить на українську. Форму *родная* виявляємо також у висловлюванні *Полиція, родная сестра Івана Рогожина* (Ibid., 176). У цьому випадкові, цілком імовірно, можна стверджувати про свідомий перехід на російську мову (пор.: розділ 6 «Перемикання кодів»). Словник 1964 під гаслом *рідний* подає 40 прикладів і жодного — під *родний*. Форма *рідний* аж ніяк не є наслідком втручання майбутніх видавців, вона, безсумнівно, була відома поетові. У найдавнішому зі збереженого епістолярію Тараса Шевченка,

⁵⁹ Олекса Синявський (1931, 38) звертає увагу на те, що у знахідному відмінкові завжди подано *матір*, додаючи водночас, що в поєднанні з *Божа* чи *Бога* можна знайти й форму *матер*. В іншій праці (Синявський 1931а, 119) він висловлюється за збереження форм на зразок *Матер-божа*, *Матер-бога*.

⁶⁰ У Словнику 1964 перевірено гасла під *безпл-*, а також під *беспл-*.

5. Шевченко й сучасна українська мова

у листі до брата Микити від 15 листопада 1839 року, зафіксовано два варіанти, які вжито в «обрамленні» рукопису: на початку — *Микито рідний Брате!* та на завершення — *Твій рідний брат — Тарас Шевченко* (Опис рукописів 1961, 261). Інший приклад — *двоюродний [брат]* (Шевченко 1964, 274) фіксує Словник 1964; форма без *i < o* в новозакритому складі (*o* в корені) може свідчити, що це росіянізм.

У деяких текстах, наприклад, у вірші «Лічу в неволі дні і ночі» (1850 року), на автографі якого я ще зосереджу увагу, кілька разів фіксуємо поетичну форму *словь* у родовому відмінкові множини, яка є фонологічним церковнослов'янським (див. нижче).

Церковнослов'янським можна, мабуть, вважати і форму *покойний*, вжиту в передмові до запланованого видання «Кобзаря» 1847 року, яку час до часу у спеціальній літературі подають як *покійний*, натомість Словник 1964, ґрунтуючись на оригінальній мові Шевченка, під гаслом *покойний* фіксує шість прикладів і жодного — під гаслом *покійний*.

Наприкінці ще варто звернути увагу на важливе спостереження Олекси Синявського (1931, 23), яке тільки опосередковано можна простежити за манерою письма Шевченка. Написання рефлекса з *o* в новозакритих складах як *ы* та прикметникового закінчення в називному / знахідному відмінкові множини як *-ые*, справді, може свідчити про те, що Шевченко попередні приголосні в цих випадках не палаталізував, це підтверджує й АУМ 1984 (карта 102). Питання про те, чи приголосні у прикметникових закінченнях мають палаталізуватися також перед *i < o* та перед *-i*, як відомо, є одним із дискусійних питань української орфоєпії.

3) Варіанти написання без м'якого знака. Олекса Синявський віднайшов в автографах численні форми на зразок *билшь, билше, далшь, возмутителна, неволник, божевилна* (Синявський 1931, 14–15), що дало змогу припустити, що Шевченко вимовляв середнє *л*, тобто *бі[л]ш, нево[л]ник*⁶¹ (Ibid., 14). Ще одним свідченням цього є поширення такої вимови в його рідній говірці, що підтверджують і транскрибовані записи діалектного мовлення, здійснені в Моринцях (Говори 1977, 417–421). У публікаціях цю особливість часто нормалізують, додаючи *ь*. Проте, наприклад, у ювілейному виданні фіксуємо *білше* (Шевченко 1964, 19; 25 тощо) чи *білш* (Ibid., 28; 226 тощо; пор. також: Словник 1964, гасло *білш / білше*). І в оригіналі листа Шевченка до брата

⁶¹ За допомогою *л* я і в подальшому викладі позначатиму середнє *л*.

Микити від 15 листопада 1839 року маємо *бились* (Опис рукописів 1961, 261), натомість в інших рукописах нотуємо й форми *невольныками*, *далыши*, *весильной* (Синявський 1931, 15). Проти нормалізації на *більше* у перевиданнях творів виступав ще Василь Сімович (2005, 329).

4) Палаталізований *р'* часто виявляємо не тільки в таких випадках, як *плугатарь* чи *Кобзарь*, де в сучасній українській стандартній мові маємо депалаталізований *р*, а й в інших позиціях, у яких твердий *р* палаталізується, як, скажімо: *крюки* (від *крук*) (Чапленко 1970, 93–94). У перевиданнях шевченкіани цю особливість інколи зберігають; наприклад, у цитованих вище фрагментах листів не раз вжито гіперкоректну форму *дрюкують* та ін.⁶² Форма слова без пом'якшеного *р'*, як, приміром, *для друку* в листі до Пантелеймона Куліша від 26 січня 1858 року (Шевченко 1964, 196), засвідчує, що видавці ювілейного збірника, не маючи змоги опертися в цьому випадкові на автограф, змушені були використати публікацію листа в «Основі», для якої, очевидно, лист було відредаговано. Із великим ступенем імовірності можна стверджувати, що виправив це сам Пантелеймон Куліш. Словник 1964 містить гасла *друкарня*, *друкований*, *друкувать* / *дрюкувать*, *дрюковано*; у публікаціях «Основі» форми *надрукувавъ* (Основа 1861/10, 6) та *надрюковавъ* (Ibid.) виявляємо в одному з листів.⁶³

Як зазначає Кость Кисілевський (1961, 8), у Шевченка також засвідчено форму *грянцию*, проте Словник 1964 (гасло *границя*) фіксує лише два приклади *за границу* з твердим *р*. Форма з м'яким *р'* відсутня, про неї нічого не згадує й Олекса Синявський (1931, 1931а) (пор.: АУМ 1984, карта 129). Проте кореневу форму *грян-* виявляємо у відредагованих публікаціях деяких листів в «Основі», наприклад *изза грянциі* (Основа 1862/3, 14), відповідно до, мабуть, не цілком слушно нормалізованого *из заграницы* (Шевченко 1964, 175) у ювілейному виданні. Як зазначає Синявський (1931, 118), рукописи містять форму *ратуйте*, якій у сучасній стандартній мові відповідає *рятуйте*. Це можна пояснити ще й впливом польського *ratować*.

5) Деякі орфографічні форми відтворюють фонологічно й фонетично твердий *ц* перед *а* й *у*. Це стосується, зокрема, слів, які не походять з народної мови; пор.: [*ти великої ради моєї любові попроси яко-*

⁶² Тож складно погодитися з тим, що *р'* тут передано «неприродно як ніби м'який», як зазначає Огієнко (2002, 69), покликаючись на видання «Кобзаря» 1860 року.

⁶³ Петро Тимошенко (1964, 35) також виявив паралельне вживання форм *дрюк-* і *друк-* на підставі публікації текстів.

5. Шевченко й сучасна українська мова

го-небудь] *скорописця* [списать для мене один екземпляр з переводом текст цієї невеличкої, но премудрої книги] (Шевченко 1964, 99)⁶⁴ та [Запродав я був свої сочинення] *книгопродавцу* [Кожанчикову] (Ibid., 222).⁶⁵ Припущення, що в обох випадках ідеться про перехід на російську мову, видається мало-переконливим, радше можна припустити російську або пізньоцерковнослов'янську інтерферему, яка не обов'язково в кожному випадкові має означати тверду вимову [ц]. Зазначені форми із *-ца* та *-цу* досить часто виявляємо й у листах, автографи яких збереглися. Проте водночас, чого і варто було б очікувати з огляду на рідну говірку Шевченка, переважає написання [ц'] перед [а], як, наприклад, *книгопродавцям* (Ibid., 271), *столиця* (Ibid., 213), [з тими поганими] *столицями* (Ibid., 208), *серця* (Ibid., 181),⁶⁶ *місяця* (Ibid., 228), *чудотворця* (Ibid., 191) або перед [у]: *в столицю* (Ibid., 172), *за ґраницю* (Ibid., 25), *на улицю* (Ibid., 213).

б) Усталеним у сучасній українській стандартній мові *крив-*, *брив-* у Шевченка інколи відповідають *кров-*, *бров-* (*кровавий*, *чорнобровий*) із переважним рефлексом груп з участю плавних на зразок **trьt* зі слабким заднім ером (Чапленко 1970, 93–94). Ще Олекса Синявський (1931а, 119) пропонував зберігати форму *чорноброва* лише тоді, якщо цього вимагає контекст (наприклад, як риму до *корова*); в інших випадках слід, на його думку, нормалізувати й уніфікувати як *чорнобривий*. До того ж, Синявський (Ibid.) вважав, що форму *кровавий* варто подавати так, як в автографах. Ця форма, як видається, значно поширеніша в оригіналах, аніж у публікаціях. Словник 1964 фіксує паралельне вживання *кровавий* (19 випадків) та *крівавий* (з *і !*) (3 випадки); *чорнобривий* (36 прикладів), *чорнобрівий* (22 приклади) і *чорнобровий* (15 прикладів); а також дев'ять прикладів *чорнобривка* (Словник 1964, гасла *кровавий*, *чорнобривий*, *чорнобривка*, *брови* — тільки з *о*). У деяких виданнях відмінні від усталених у сучасній стандартній українській мові риси збережено, в інших — вони зумовлені римою. У вірші, доданому до листа Михайлові Максимовичу від 25 березня 1859 року, форма *чорнобриву* створює асонанс із формою *неправдива*: [Глянь на мене,] *чорнобриву* [, / *Моя доле неправдива*,

⁶⁴ Синявський (1931 і 1931а) і Чапленко (1970, 93–94) не акцентують на цій рисі.

⁶⁵ У Словнику 1964 є гасло *книгопродавці* із одним прикладом; наведений же приклад із твердим *ц* у ньому відсутній, імовірно, через попереднє слово *сочинення*, яке укладачі вважали росіянізмом, хоча це і не виправдовує відсутності форми із твердим *ц* у Словнику 1964 — у в першій публікації листа записано *книгопродавцу* (Основа 1861/10, 16; оригінал втрачений).

⁶⁶ У першій публікації листа — *серця* (Основа 1861/10, 12; оригінал втрачений).

Безталанна я!» (Шевченко 1964, 229).⁶⁷ У текстах листів фіксуємо, зокрема: [Накинъ оком полтавку, кирпу] чорнобривку [, то на ту весну будеш у мене старшим боярином] (Ibid., 257), а також [Багатої мені не треба, аби була кирпатенька та] чорнобрива (Ibid., 257). Уживання цієї форми підтверджують і фрагменти, транскрибовані з оригінальних листів; пор. щодо останнього фрагмента: [Багатої мені не треба, аби була кирпатенька та] чорнобрива (Опис рукописів 1961, 318).

7) Зафіксовано форми орудного відмінка однини на кшталт *радостію* із церковнослов'янським рефлексом (церковнослов'янське *и < і* в українській редакції) зі слабкого ера перед *й* замість усталеної в сучасній стандартній українській мові форми *радістю*. Такі форми виявляємо й поза тими контекстами, які потребують якоїсь церковнослов'янської стилізації (Шевченко 1964, 47).⁶⁸ Тут неможливо однозначно, як у російській мові, сказати, вимовляється чи ні літера *і* (у закінченні); у віршах, однак, це пов'язано із римою.

Цікавими є форми на кшталт *печатью* (Ibid., 175; оригінал збережений; див. також: Основа 1862/3, 14; Словник 1964, гасло *печатъ*), які за традиційною східнослов'янською й російською орфографією можна тлумачити так, начебто тут після палаталізованого приголосного вимовляється *й* (пор.: у сучасній українській мові: *-ттю*). Можливо, редактори вважали цю форму росіянізмом, а тому не залучили її до корпусу словника, проте використання таких форм надто поширене й послідовне, щоб можна було припустити їхню відсутність в автографіях. Окрім цього, у публікаціях листів виявлено такі форми, як з [...] *матір'ю* (Шевченко 1964, 236; 254), а також з *матір'ю* (Ibid. 266),⁶⁹ хоча в рукописах (усі оригінали збережені) зафіксовано зь *матерью*, *матирью* (пор. також: написання за взірцем російського правопису *кровью* в цитованому вище факсимілі оригіналу «Заповіту»), безперечно, без апострофа, якого за життя Шевченка ще не вживали. Словник 1964 не фіксує написаних за церковнослов'янською традицією закінчень орудного відмінка на *-ію* ні під гаслом *мати*, ані під гаслом *повість*.

⁶⁷ Далі читаємо: «Без розкоші, без любові, / Зношу свої чорні брови — У наймах зношу!» (Шевченко 1964, 229). У наступному вірші з того ж листа читаємо: «Не дай мені вік дівувати, / Коси мої плести, заплітати, / Бровенята дома зносити, / В самотині віку дожити. / А поки я заробляю, / Чорні брови полиняють. Безталанна я!» (Ibid.).

⁶⁸ Цю форму зафіксовано у Словнику 1964, гасло *радисть/радость*.

⁶⁹ У відредагованих листах (оригінали втрачені) зафіксовано *матір'ю* (Шевченко 1964, 199) та з *мосою повістю* (Ibid.), тобто так, як і в сучасній українській мові.

5. Шевченко й сучасна українська мова

Дуже часто Шевченко вживає форми на кшталт *розрішення* (Шевченко 1964, 189; оригінал збережений; *Ibid.*, 55; оригінал втрачений),⁷⁰ *приказаніє* (*Ibid.*, 55),⁷¹ *полчице* (*Ibid.*, 182)⁷² або й *подружжіє* (*Ibid.*, 62; 264), до того ж, останнє — ані церковнослов'янське, ані російське.⁷³

Відредагована версія листа, датованого листопадом 1849 року, містить написану відповідно до сучасного правопису форму [*Оставайся здоров, не забувай на*] *безталанні* [Т. Шевченка] (*Ibid.*, 57); це написання підтверджує протранскрибований рукописний фрагмент: *на безталанни* (Опис рукописів 1961, 274). У редакторських варіантах листів від 13 листопада 1858 року та від 28 серпня 1859 року виявляємо форми *оце безгрішшия проклате* (Шевченко 1964, 222), *на безгрішшии* (*Ibid.*, 236), які також видаються досить сучасними. Не виключено, що так написано й у другому випадкові (оригінал збережений), оскільки упорядники загалом відтворюють більшість відмінних форм;⁷⁴ до того ж, щодо першого прикладу з листа (оригінал втрачений) у публікації в «Основі» вжито форму *безгрішшия* (Основа 1861/10, 16). Є й інші випадки вживання форм у сучасному написанні, наприклад, *к нашому весіллю* (Шевченко 1964, 264; оригінал втрачений),⁷⁵ чи *на згадування 8 октябрю 1859 року* (*Ibid.*, 238), що ґрунтується на публікації на підставі оригіналу.⁷⁶ В іншому місці,

⁷⁰ Обидва випадки подано у Словнику 1964 під гаслом *розрішення*. В іншому місці зазначено дієслово у формі [*мені*] *розрішено* [*друкувань*] (Шевченко 1964, 235; оригінал втрачений); пор.: Словник 1964, гасло *розрішати* з одним прикладом та гасло *розрішено* з єдиним процитованим тут прикладом. До того ж, у фрагменті [*1 августа прийшла пошта і привезла мені*] *разрешение* [*їхати*] (Шевченко 1964, 171) через церковнослов'янську префікса за допомогою орфографічних засобів в *разрешение* (це ще більше наблизило до російського звучання) слово не залучено до корпусу Словника 1964, хоча його вжито в загалом досить-таки українському контексті. Цілоком імовірно, що форма *раз-* належить самому Шевченкові: оригінал цього листа зберігся, а в його першому виданні, відповідно, читаємо *разрѣшєніє* (Основа 1862/3, 11)!

⁷¹ Словник 1964 цього слова не наводить, а фіксує тільки *приказ* (2 приклади).

⁷² У першій публікації цю форму нормалізовано на *полчице* (Основа 1862/3, 15). Тимошенко (1964, 40) загалом не виключає, що це може бути «Шевченковим новотвором».

⁷³ Словник 1964 наводить три приклади вживання цього слова саме в такій формі. У публікаціях «Основі» воно послідовно нормалізоване (*подружжє*).

⁷⁴ Словник 1964 фіксує лише ці два приклади вживання слова.

⁷⁵ Це стосується й не досить достовірних прикладів написання слова *весілля* в листі, датованому жовтнем 1860 року (Шевченко 1964, 269). Проте Словник 1964 (гасло *весілля*) нараховує загалом 27 прикладів його написання в такій формі, натомість форма на кшталт *веселіє* представлена трьома прикладами (Словник 1964, гасло *веселіє*).

⁷⁶ За Словником 1964 (гасло *згадування*), це єдиний приклад віддієслівного іменника, натомість зафіксовано 52 приклади вживання відповідного дієслова (гасло *згадувати/згадують*).

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

скажімо, у давніших публікаціях, хоча й немає церковнослов'янського *i* в суфіксі, проте в закінченні називного чи знахідного відмінка маємо не *-а*, а *-є*; порівняймо у листі (оригінал втрачений): *Зноси на добре здоров'є* (Основа 1861/10, 15) та *здоров'я* в ювілейному виданні (Шевченко 1964, 199), на підставі опублікованого в «Основі».

Зауважу, що в автографах Шевченка в позиції перед закінченням іноді засвідчуємо написання *-ньн-* чи *-жьж-*: *безталанья, Запорожься* (Синявський 1931, 15), що, як і в сучасній стандартній українській мові, передає і довготу, і м'якість рефлекса, а також реалізацію закінчення *-а*.

Фіксуємо в Шевченка і церковнослов'янську форму вказівного займенника *сие* чи *сіє*⁷⁷ з тим самим рефлексом *i* або *и* зі слабкого переднього ера перед *й*; наприклад: [*послав би вам грошей на все*] *сіє* (Шевченко 1964, 44), або й часом у контекстах із церковнослов'янською чи російською стилізацією; наприклад: [*Як получивши*] *сие* [*нехитростное послание мое*] (Ibid., 98) та [*Не теперь, а коли-нибудь іноді я думаю удрать критику на*] *сію* [*воистину драгоценную книгу*] (Ibid., 164). В іншому листі (оригінал втрачений) у називному/знахідному відмінкові однини виявляємо форму *сеє* (Ibid., 238) з українським прикметниковим закінченням повної форми. У Словнику 1964 під гаслом *сеї* наведено такі релевантні форми: *ся, се, сього, сего, сїї, сьому, сю, сію, се, сеє, сіє, сим, сією, сею, сім, сих*.

8) Прийменник, а також префікс у новозакритому складі без протези й без *i < o* звучить як *од(-)* (Синявський 1931, 14; ареали поширення в сучасних українських діалектах див.: АУМ 1984, карта 269), тимчасом як *від-* узагалі не фігурує як прийменник, а лише в кількох випадках як префікс поряд з *од-*: *відсіль, відтіль, відкіль* (Синявський 1931, 14),⁷⁸ *відкіля* (це є *i* в листах, див.: Шевченко 1964, 227). Словник 1964 під гаслом *од* хоча й наводить один приклад вживання прийменника *від*, проте бере його з малодостовірного джерела. Зазвичай у публікаціях збережено і цю особливість, як і сучасна стандартна мова

⁷⁷ Ювілейне видання фіксує обидві форми. Зокрема написання *сие* мало би, мабуть, вказувати на російську форму, а *сіє* — на українську. Через це виникає хибне враження: церковнослов'янською мовою української редакції ця форма звучала б (згідно з нормою) *сис*, тобто [*сисіє*], а не [*сііє*], як у церковнослов'янській російській редакції.

⁷⁸ Чапленко (1970, 94) помилково називає цей феномен морфологічним. У сучасному тексті, який відтворює особливості говірки с. Моринці (Говори 1977, 418), як і очікувано, також ужито *од*, наприклад, у функції префікса: *одр'їзн'їли, од'ав'їлос'*.

5. Шевченко й сучасна українська мова

в деяких випадках принаймні теоретично ще допускає вживання *од*. Уживання *од*-у функції префікса див., наприклад, у листах: [*я вам коли-небудь*] *оддячу* (Шевченко 1964, 44; пор.: Словник 1964, гасло *оддячити* — 2 приклади). У кількох інших випадках цей прийменник Шевченко пише цілком традиційно *отъ*. Упорядники ювілейного видання в тих випадках, де вони припускають перехід на російську мову, відтворюють форму написання *от*, навіть тоді, коли такий перехід обґрунтувати складно, пор.: [*Спасибі тобі, серце моє, за твоє письмо*] *от* [11 апреля] (Шевченко 1964, 163; оригінал збережений) або [*Та самая почта із Петербурга привезла мені письмо і грошей 16 руб[лів]*] *от* [А. Марковича с товарищами] (Ibid., 155; оригінал втрачений). У префіксах Шевченко часто писав *от-*; наприклад, у публікації за оригіналом листів — *отдам* (Ibid., 46 та ін.; оригінал збережений), цю орфографічну особливість фіксуємо також в автографах деяких віршів (див.: розділ 6 «Як насправді писав Шевченко»). Ювілейне видання відтворює вживання *от* у функції префікса лише тоді, коли упорядники — хоча й не завжди слушно — припускали, що мають справу з переходом Шевченка на російську мову. Укладачі Словника 1964 написання *от(-)* (пор.: відсутність *от* у функції прийменника або й префікса, як в *отдати*) залишили поза увагою.

9) У Шевченка відсутня протеза перед *у-*: *у Мільйону улицю* (Шевченка 1964, 54), *на улицю* (Шевченко 1964, 213; це підтверджує й публікація в «Основі» (1862/3, 17), [*приїхав я у тую Москву та й гуляю собі по улицах*] [звичайне, як чоловік іностранный] (Шевченко 1964, 93), [*бачите, щоб я не зрисував (бо мені рисувать заказано) свого недуга*] [углем [у камені]] (Ibid., 45),⁷⁹ [*поскубу його за чуб або за*] *ухо* (Ibid., 167); пор. також: *ухо* (Ibid., 172, 175) майже у такому ж контексті, а також *за ухо* в перших публікаціях в «Основі» (1862/3, 11; 14; оригінали збережені). Словник 1964 не містить гасел із початковим *ву-*; зате гасло *улиця* має 37 прикладів, *угіль* — 1, *ухо* — 8. Про поширення протетичних і непротетичних форм перед *у-* див.: АУМ 1984, карти 136–139.

Протеза в відсутня також перед *о-*: [*підкинув того святого*] *огню* (родовий відмінок однини) (Шевченко 1964, 165; оригінал втрачений; пор.: АУМ 1984, карта 140). Проте в Шевченка — тільки *винь, вона* тощо.

⁷⁹ Чапленко (1970, 93–94) цієї особливості не аналізує. Синявський (1931, 19) згадує форму *по улиці* лише мимохідь у зв'язку з відсутністю протези *г* перед *о-*, яка поширена, власне, у говорах, носії яких заселяють територію вздовж Дніпра на південь від Києва.

Відсутність протези в деяких формах не обов'язково свідчить про її відсутність у мовленні. Шевченко в цих випадках міг із суто консервативних причин уникати фонетичного відтворення на письмі. На заваді такій інтерпретації стоїть той факт, що орфографія Шевченка — і щодо протези також — значною мірою спрямована на фонетичність. До того ж, протезу *г* перед *а*- він досить-таки часто відтворює, зокрема у формі [шоб на своєму огороді] гарбузів [не сажала] (Шевченко 1964, 231; оригінал збережений).

10) Досить часто Шевченко традиційно пише *-ова-* замість *-ува-* (Кисілевський 1961, 8),⁸⁰ пор.: *замалювала* в оригіналі 1840 року (Ibid.), *намалювать* у листі до Григорія Квітки-Основ'яненка від 19 лютого 1841 року (Шевченко 1964, 29), проте виявляємо *малювать* та *розказував* у листі до Осипа Бодяньського 1844 року, паралельно з *рисовать* і *компоновать* у тому ж тексті (Ibid., 29–30). Та й у пізніших листах поширені форми на кшталт *арестовали* (Ibid., 40; оригінал втрачений), *зимовать* (Ibid., 134) та *нарисовав* (Ibid., 183). Кость Кисілевський (1961, 8) констатує, що всередині ХХ ст. ізоглоса *-ова-/ува-* проходила значно північніше від рідних країв Шевченка (пор.: АУМ 1984, карта 179), зазначаючи, однак, що раніше вона, мабуть, простягалася дещо південніше. Втім і тут не можна не брати до уваги орфографічного консерватизму. Багато українських сучасників Шевченка також ще писали *-ова-*.

11) Після м'яких та історично м'яких приголосних у закінченнях орудного відмінка засвідчено написання *-ею* і *-ою*: *душею/душою, зорею/зорью* (у рукописі *зорйою*), хоча форми на *-ою* є радше спорадичними (Синявський 1931, 22; пор. також: АУМ 1984, карти 183–187), як і в листі — *душою* (Шевченко 1964, 93; оригінал втрачений). Паралельні форми фіксує і Словник 1964 (гасла *душа, зоря*).⁸¹ Аналогічно й в орудному відмінкові однини чоловічого й середнього роду виявляємо *-ем* та *-ом*: *ножем/ножом* (пор.: Словник 1964, гасло *ніж*; пор.: карти 199–202 в АУМ 1984, які свідчать про неоднорідність форм), проте це не стосується форм давального відмінка однини на *-ові* поряд з *-еві*: *учителеві/учительові* (Синявський 1931, 22); пор., наприклад, строка-ту картину поширення *товаришеві, товаришові, товаришу* та *гасві, гайові*,

⁸⁰ Чапленко (1970, 93–94) не згадує цієї особливості.

⁸¹ У Словнику 1964 під гаслом *Маша*, що теж згадується в науковій літературі, зафіксовано тільки один приклад — *Машею*. Синявський (1931, 22), проте, наводить форму *Машою*, покликаючись на оригінальний рукопис.

5. Шевченко й сучасна українська мова

гаю тощо (АУМ 1984, карти 197–198); хоча зі змісту деяких праць на першій погляд може здатися, що це не так (Чапленко 1970, 93–94; Русанівський 2002, 44–45).⁸² В академічному виданні «Історична морфологія української мови» зазначено, що форми на зразок *земльою, душою* є «майже в усіх діалектах української мови», і наведено також покликання на твори Тараса Шевченка. До того ж, у говірках ареалу середнього Подніпров'я закінчення *-ам* в іменниках чоловічого роду з м'яким або з історично м'яким закінченням основи можливе «лише в окремих випадках», що ілюструють такі слова: *гайем – гайом, дощем – дощом, бондар'ом, з'ат'ом, коржом* (Морфологія 1978, 97). Приклади основ з м'яким або з історично м'яким закінченням на зразок *кон'ові, товаришові, гайові* наведено тільки з Полтавщини (Ibid., 94–95).

У листах Шевченка також виявлено варіанти написання *дому вашому* (Шевченко 1964, 57; оригінал збережений) поряд з *дому вашому* в листі, написаному через півтора місяця тому ж адресатові (Ibid., 59; оригінал втрачений), а також [з] *будуцєю [почтою]* (Ibid., 157) поряд із *[нашого] будуцього [журнала «Основа»]* (Ibid., 251; оригінал втрачений). Тут у поодиноких випадках міг вплинути перехід то на українську, то на російську мову. Також виявляємо послідовно вживані форми на кшталт *[аж до самого] вечера* (Ibid., 94) замість *вечора, [перед] вечером* (Ibid., 98) замість *вечором*⁸³ та *звечера* замість *звечора* (Ibid., 201; у вірші, але не задля рими).⁸⁴ Відповідно до норм сучасної української стандартної мови фіксуємо *увечері [я буду у Карташевських]* (Ibid.); пор. також: у транскрипції оригіналу: *у вечері [я буду у Карташевських]* (Опис рукописів 1961, 312) тощо.

⁸² У науковій літературі це питання розглядають як морфологічне, що прийнятно лише щодо викладеного досі і не прийнятно щодо викладеного далі. Русанівський (2001, 175; 2002, 44–45) доповнює із цього приводу Чапленка (1970, 93–94). Щодо *-ові/-еві* наводжу приклад, який аналізує Синявський, розмірковуючи про цей феномен. Припущення Синявського мали різні оцінки в літературі. Цитуючи його, дехто залишає поза увагою те, що Синявський наводить форми давального відмінка лише в загальній частині, а не щодо творів Шевченка. У Словнику 1964 під відповідними гаслами я також не знайшов відповідних прикладів. Загалом Олекса Синявський (1931а, 119) форми *душою, зор'юю* тощо рекомендував унормувати як *душею, зорею*, якщо це не суперечить рими. Дещо менш упевнено він додає: «Може теж слід і *генеральшею, Машею*» (Ibid.).

⁸³ Цю варіативність підтверджує і Словник 1964 (гасла *ваш, вечір*); Василь Сімович про деякі давніші видання зазначає: «[...] не можна замість Шевченкової форми “*шо-вечера*” [...] вживати “*що-вечора*”» (Сімович 2005, 329).

⁸⁴ За Словником 1964, відомий тільки один приклад уживання цього слова (див. гасло *звечера*).

Подекуди виявляємо написання [добрий, щирий] *человек* (Шевченко 1964, 138; в оригіналі, без сумніву, *человѣкъ*) поряд із доміантним *чоловік*, хоча це, безсумнівно, церковнослов'янїзм або росїянїзм. У Словнику 1964 є гасло «чело див. чоло». Для форми *челом* наведено один приклад, тоді як для *чоло* — п'ять, а під гаслом *чоловік* не подано варіантів *человек* (*человѣкъ*).

В іншому місці в рукописі написано *чернило* замість очікуваного українського *чорнило* (Синявський 1931а, 118).

Цікавий, зрештою, приклад із листа (оригінал збережений), відредагованого для публікацій і в «Основі», і в ювілейному зібранні творів. В останньому читаємо: [4 штуки тієї ж фабрики Нр. 1 та] *тушевалъного* [чорного порошка 4 золотника] (Шевченко 1964, 139–140; далі я ще не раз повертатимусь до цього прикладу), натомість у публікації «Основі» *тушевалъного* адаптували під українське: *тушовалъного* [чорного порошку [!] 4 золотники [!]] (Основа 1862/3, 4). З огляду на оригінальну форму в Шевченковому рукописі перевагу потрібно надати варіантові, надрукованому в ювілейному виданні, — *тушевалъного*.⁸⁵

12) Одним з індикаторів тих форм, які Шевченко брав не з української народної мови, а з церковнослов'янської або й з російської, можуть слугувати ті випадки, коли фіксуємо *л*, яке в стандартній українській мові змінилося на *в*,⁸⁶ наприклад: [І як не буде він] *продолжатъ* [своих «Записок», то його Бог святой покарае] (Шевченко 1964, 158), [моллю господа милосердаго послать тобі] *долгалетие* (Ibid., 191).⁸⁷ Ці форми вжито в цілком українському контексті. Приклад [з умовою заплатитъ гроши] в *продолжение* [года в три срока] (Ibid., 259; виділення оригінальне) сумнівний, проте у цьому випадкові наближене до істини припущення, що Шевченко перейшов на російську (див.: розділ 6 «Перемикання кодів»)⁸⁸. На увагу заслуговує також інша ілюстрація: [я прочитав

⁸⁵ Імовірно, на спробі українзації в «Основі» ґрунтується відмінність між [во имя дружбы] *нашей* (Шевченко 1964, 196; оригінал збережений) у ювілейному виданні та [во имя дружби] *нашої* (Основа 1862/3, 16) у публікації в «Основі». Тут Шевченко, вірогідно, свідомо перейшов на російську.

⁸⁶ Цієї особливості не згадано в жодній із розглянутих тут наукових праць.

⁸⁷ Словник 1964 гасла з цим словом не подає. Олекса Синявський (1931, 38) зазначає, що слово *довготерпїє* трапляється «завсїди, звичайно, в українській фонетичі».

⁸⁸ У Словнику 1964 немає гасел ані на *продолж-*, ані на *продовж-*, проте наведені такі форми з одним прикладом: *долгоденствє*, яку упорядники, очевидно, трактують як суто церковнослов'янське запозичення, *Долгорукий* як російське прїзвище, *долготерпенїє*, а також один приклад на *долготерпїливий*, під яким, однак, подають три приклади на *довготерпїливий* із *довг-*. В інших випадках наведено тільки форми із *довг-*.

5. Шевченко й сучасна українська мова

твое письмо,] *полное [самой чистой, некупленной любви]* (Шевченко 1964, 202; оригінал збережений). На перший погляд, може скластися враження, що автор посеред речення переходить на російську, однак це не обов'язково так. І перед цим уривком, і після нього маємо суто українськомовний текст, усі слова, вжиті у фрагменті, у Шевченкових текстах неодноразово фіксуємо і в інших місцях.

Поряд із цим нотуємо, як і очікувано, написання, що відповідають українській вимові: *довго* (Ibid., 214) й *недовго* (Ibid., 195), *повну [кишеню]* (Ibid., 228) тощо.

13) Читajući Шевченкові листи, неодноразово виявляємо форму *сердешн-* зі спрощенням на письмі групи приголосних [ч] > [ш] поряд із *сердечн-*,⁸⁹ пор.: [нікуди їй,] *сердешній* [, дитись] (Ibid., 195), [а на сей раз скажіте їй, що я лисий і сивоусий, то вона,] *сердешина* [, і так злякається] (Ibid., 230) або [не покидай мене,] *сердешного* [сірому Т. Шевченка] (Ibid., 205), [спитай (як побачиш), чи оженила вона свого] *сердешного* [сина, чи ні] (Ibid., 262), [...нашого] *сердешного* [народа] (Ibid., 276), [оті] *сердешні* [30 карб.] (Ibid., 278) поряд з [други мої] *сердечній* (Ibid., 193) або [твое братне] *сердечное* [писание] (Ibid., 207),⁹⁰ [треба буде хоч письмом подяковатъ їй [Марко Вовчок. — М.М.] за їй] *сердечныге* [, щирій оповідання] (Ibid., 211). Обидві орфографічні форми складно розрізнити за значенням; у найдавніших листах, як правило, фіксуємо *сердешн-*.

Очевидні відмінності щодо вживання словоформ у ювілейному виданні й у першодруках поодиноких листів в «Основі». Зокрема в листі до Михайла Лазаревського від 22 квітня 1857 року (оригінал збережений) у ювілейному виданні читаємо: [Нехай тобі господь заплатить за твою] *сердечную* [роботу] (Ibid., 155), натомість в «Основі» — *сердешную* (Основа 1862/3, 6).

У цьому ж листі в ювілейному виданні подано форму *сѳогорічний* (Шевченко 1964, 93), а в «Основі» — *сѳогорішній* (Основа 1862/3, 6). Однак жодна з форм не віддзеркалює реального стану (!), оскільки цей фрагмент протранскрибовано з оригіналу рукопису як *сѳогорішній* (Опис рукописів 1961, 287) зі спрощенням приголосних, в «Основі» їх відтворили коректно, хоча й із твердою, а не з м'якою основою.

У Словнику 1964 під гаслом *сердечний* у значенні 'щирий, душевний' наведено шість прикладів, у значенні 'пов'язаний з коханням,

⁸⁹ Чапленко (1970, 93–94) цієї особливості не наводить.

⁹⁰ У публікації цього листа в «Основі» (оригінал збережений) *сердечное* зукраїнізовано на *сердечне* (Основа 1862/3, 16).

душевеним спокоєм' — один, проте без вказівки на *сердешний*. Цього ж слова стосуються і прислівникові форми *сердечно* та *сердечно*, які подано під різними гаслами. До того ж, виокремлено лексему *сердечний* (2 приклади) як омонім, яку укладачі Словника 1964 вважають варіантом до *сердешний* 'нещасний, бідолашний' (67 прикладів). Проте у Словнику 1964 є й гасло *сердешенький*, значення якого дивним чином зводиться не до значення 'нещасний, бідолашний', а до 'щирий, душевний', вказаного під гаслом *сердечний* (!).

14) У листі до Михайла Максимовича від 10 травня 1859 року Шевченко пише *утікти* (Шевченко 1964, 230), натомість у сучасній стандартній українській мові — *утекти*.⁹¹ Хоча у Словнику 1964 для гасла *втекти* / *утекти* й обрано нормалізовану українську форму інфінітива, насправді ж у Шевченкових текстах зафіксовано тільки названу вище форму інфінітива з *i* (< *e*). До речі, Олекса Синявський (1931^a, 117) пропонував вживати в публікаціях *утекти*.

15) У ранніх листах часто виявляємо суфіксальні прикметникові форми в різному фонетичному оформленні,⁹² які загалом притаманні Шевченковому епістолярному стилю. Нотуємо форми на *-ісіньк-*: *прямісінько* [в Харков] (Шевченко 1964, 14), *нічогісінько* (Ibid., 39), *точнісінький* (Ibid., 40), [н] *однісінької* [книжки] (Ibid., 46), *цілісінький* (Ibid., 52), *цілісіньке* (Ibid., 52), *цілісінька* (Ibid., 55), *живісінький* і *здоровісінький* (Ibid., 77), [сизу] *один-однісінький* (Ibid., 58), а також одну форму на *-[у]сіньк-*: *манюсіньке* (Ibid., 43). Також зафіксовано форми на *-ісеньк-*: [над] *самісеньким* [Дніпром] (Ibid., 256), на *-есеньк-*: *низесенько* (Ibid., 48), *тихесенько*, *гарнесенько* (Шевченко 1964, 191), *малесенький* [листочок] (Ibid., 46), *тихесенько* (із вірша «Муза», Ibid., 201), *коротесенько* (Ibid., 247) тощо.⁹³ Словник 1964, приміром, наводить форми *сивесенький* (один приклад), а також *самісенький* (три приклади) та *самісінький* (один приклад) під окремими гаслами. Вживання *ранесенько* зафіксовано чотири рази, тоді як *ранісінько* — один раз (Словник 1964, відповідні гасла), під гаслом *коротесенько* подано один наведений вище приклад.

16) Перед глухими приголосними Шевченко часто вживає прийменник *с(ь)*, а не *з*, як у сучасній стандартній українській мові, так само і в написанні префіксів, наприклад, *роспутътья* поряд із *розпутътья* (пор. також: Тимошенко 1976–1977), у листі до Осипа Бодяньського від

⁹¹ Цієї риси в науковій літературі ніхто не згадує, не подає її й Чапленко (1970, 93–94).

⁹² Цієї риси в науковій літературі ніхто не згадує, не подає її й Чапленко (Ibid.).

⁹³ Олекса Синявський (1931a) форму *манюсінький* пропонував змінити на *манюсінський*.

5. Шевченко й сучасна українська мова

29 червня 1844 року фіксуємо, наприклад, *россердълысь* (Опис рукописів 1961, 268), а в листі до Михайла Лазаревського від 22 квітня 1848 року — *росердилыся* (Ibid., 274).⁹⁴ У листах ювілейного збірника ці варіанти здебільшого подано окремо, проте лише в безпосередньому сусідстві з росіянізмами, через що відповідні форми проінтерпретовано як російськомовні, скажімо, *с чемоданом* (Шевченко 1964, 208; так само в Основі 1862/3, 16 і в Словнику 1964, гасло *чемодан*) тощо (у цьому випадкові складно говорити про перехід на російську, *чемодан* — це запозичення з російської мови).

Перед дзвінким приголосним Шевченко попередній глухий асимілював, як і в сучасній стандартній українській мові, виявляємо це у транскрибованих фрагментах листів до Миколи Цертелева — *прозьбу* (знахідний відмінок однини) та до Михайла Лазаревського — *прозьбы* (родовий відмінок однини) (Опис рукописів 1961, 293).⁹⁵

17) Після альтернантів до велярних у давній формі, що збігається з пізньоцерковнослов'янською й російською, у Шевченка виявляємо іменниковий дериваційний суфікс *-ьств-(о)* після шиплячих: *-(ч)еств(о)*, *-(ш)еств(о)*, *-(ж)еств(о)*,⁹⁶ натомість у сучасній українській мові маємо зазвичай *-цтво(о)*, *-ств(о)* тощо; пор.: *козачество* з «Гарасової ночі» чи в листах: *при убожестві* (Шевченко 1964, 67), *[проклятого] сіпачества* (Ibid., 265). У Словнику 1964 під гаслом *козачество* є відсилач до *козацтво*, де наведено 13 прикладів уживання слова *козацтво* і шість — *козачество*. Під гаслом *убожество* подано лише цитований вище приклад; інші форми, зокрема й словотвірні варіанти, відсутні (Словник 1964, гасло *убожество*). Під гаслом *сіпачество* — два приклади з наведеною вище формою основи (Ibid., гасло *сіпачество*), проте така форма, як *сіпацтво*, відсутня (пор.: Словник 1970–1980, гасло *сіпацтво*; із ремаркою «застаріле», похідне від застарілого й пейоративного *сіпак* або *сіпака*).

18) Пасивні дієприкметники минулого часу Шевченко досить часто подає за пізньою церковнослов'янською традицією, яка частково перейшла до російської мови, із подвоєнням *-ни*.⁹⁷ У публікаціях

⁹⁴ Інші приклади наведено в розділі 7 «Як насправді писав Шевченко». У науковій літературі цю особливість розглядають по-різному, утім про неї не згадано ні в переліках Снявського (1931), ні Чапленка (1970, 93–94).

⁹⁵ Написання *прозьбу* можна знайти й у російськомовних оригінальних рукописах (Опис рукописів 1961, 321). Проте ще в публікаціях в «Основі» здебільшого простежуємо *просьб*, пор.: *на мою просьбу* (Основа 1861/10, 14).

⁹⁶ Цієї риси в науковій літературі ніхто не згадує, не наводить її й Чапленко (1970, 93–94)

⁹⁷ Чапленко (1970, 93–94) не наводить цієї (суто орфографічної) риси.

текстів це часом збережено, а в ювілейному виданні, якщо дісприкетники у функції означення вважають маркованими церковнослов'янізмами або росіянізмами; пор.: [*а поки що люби мене,*] *оклеветанного [твого щирого друга]* (Шевченко 1964, 203)⁹⁸ або [*для*] *новорожденного [чада]* (Ibid., 208; це підтверджує й Словник 1964, гасло *новорожденный*). Насправді ж Шевченко вдавався до такого написання не лише в контекстах із церковнослов'янською стилізацією, про що свідчить, скажімо, і проаналізоване в наступному викладі факсиміле вірша «Мені однаково»: [*Ли*] *окраденную [збудять, / Охъ не однаково мени]* (цит. за: Огієнко 2002, 312). Словник 1964 під гаслом *окраденный* наводить 13 прикладів, хоча написань із *-ни-* немає.

19) Віталій Русанівський (2002, 44) доводить, що фонема /г/ була Шевченкові невідома, оскільки відсутня вона і в сучасній говірці с. Моринці (пор.: АУМ 1984, карти 133–134, які засвідчують протилежне). Словник 1964 під гасом *гвалт/кгвалт* подає 11 прикладів уживання першого варіанту й один — другого. Єдиний приклад написання *кгвалт* Русанівський (один із найбільших противників вживання літери *г* у сучасній стандартній українській мові) пояснює як запозичення з історичних джерел, із чим цілком можна погодитись. Утім зазначмо, що на підставі Шевченкового не надто досконалого оригінального письма складно робити однозначні висновки. Зрештою, Шевченко, який тривалий час перебував у Санкт-Петербурзі та в інших неукраїнських і непівденноросійських регіонах, знав, що літера *г* у стандартній російській мові зазвичай позначає звук [г]. Оскільки його орфографія ґрунтувалася не лише на традиційних українських, а й на російських позначеннях фонем кириличними літерами, наврод чи він був свідомий того, що в порівняно нечастих випадках, де потрібно експліцитно відтворити звук [г], треба вживати графему *г* або ж диграф *кг*.⁹⁹

20) Рукописи чітко засвідчують, що, зокрема, в давніших текстах Шевченко часто пише *шо* і *шобъ*, а не *що* і *щобъ*; такі висновки можна зробити на підставі публікації його текстів чи інколи й не дуже точно транскрибованих видань (пор.: *шобъ* у факсиміле «Заповіту» в Огієнка 1949/1995, 143 (див. мою транслітерацію в розділі 2); а також: Огієн-

⁹⁸ Дієслово *оклеветати* у Словнику 1964 не зазначене.

⁹⁹ Щодо форми написання *голеги* в оригінальному рукописі, на яку звертає увагу Русанівський (2002, 44), зазначу, що найвірогіднішим є припущення про звичайну правописну помилку, що в Шевченка не було рідкістю.

5. Шевченко й сучасна українська мова

ко 2002, 314); форму *що* в автографі листа до Квітки-Основ'яненка 1841 року; форму *шо* в листі до Тарновського (Опис рукописів 1961, 262; 264).¹⁰⁰ Форму *шобъ* деколи виявляємо навіть у публікаціях листів в «Основі»: [Грошей у мене бь стало,] *шобъ* [доїхать до Никольского и назадъ вернутъця, а не въ тѣмъ рѣчь] (Основа 1861/10, 14); пор. щодо цього нормалізоване *шоб* (Шевченко 1964, 184).¹⁰¹

Така форма займенника чи сполучника повністю збігається з аналогічними формами в сучасних говірках Черкаської області. У транскрибованих діалектних текстах 70-х років ХХ ст., записаних у с. Моринці, де народився Шевченко, зафіксовано: *шо, шой (шо і)* (Говори 1977, 417–421), як і в інших оприлюднених транскрипціях діалектних текстів середньонадніпряньського говору виявляємо тільки форму *шо* (Говори 1977). Тож тут навряд чи йдеться, як припускає Іван Огієнко (2002, 314), про правопис, взорований на російську мову. У Словнику 1964 немає ні форми *шо*, ні *шоб*, до того ж, під гаслами *що* і *шоб* їх навіть не наведено як варіанти.

21) Інколи в публікаціях фіксуємо закінчення *-е* в місцевому відмінкові однини, наприклад [О] *братстве [не пишу]* в цілковито українськомовному контексті (Шевченко 1964, 39; Шевченко 2003, 34) та ін., де ніяк не можна стверджувати про перехід на російську мову, оскільки і Шевченко, і його адресат Костомаров у цьому українськомовному контексті з усією ймовірністю *о братствѣ* читали як *о братств[і]*.¹⁰² В оригінальних текстах у таких випадках, безсумнівно, стоїть *ѣ*, а не *е*. І звичайно ж, могли бути відхилення від переважних написань з *-и (-[і])*. Насправді не цілком зрозуміло, як читати *ѣ* в конкретних контекстах:

¹⁰⁰ Цієї особливості чомусь не згадано в Чапленка (1970, 93–94) та в деяких інших переліках. Василь Сімович (2005, 329) достатньо розсудливо пише про одне з давніших видань Шевченка (видання Сергія Єфремова і Михайла Новицького 1926 року): «Ми залишасмо на боці те, що вони кожне Шевченкове “шо”, “шобъ” позамінювали на “що”, “шоб”. Хоч це дві паралельні форми в нашій мові, то й варто було б їх залишити так, як Шевченко їх уживав. Але що ж він знає й форми “що” та “шобъ”, то для широкого загалу це справа не великої ваги». З філологічно-мовознавчого погляду бажано було б, звісно, розрізнити *що* і *шо* відповідно до рукописів.

¹⁰¹ Пор. щодо цього й те, що писав Олекса Сіявський (1931, 18): «Дещо в Шевченковій фонетичі є навіть, що ми, відай, могли б назвати, виходячи з сьогочасного нашого мововідчування, вульгаризмом: Шевченко писав, надто в першій половині своєї літературної діяльності, *шо* замість нашого літературного *що*». Ще Олекса Сіявський (1931а, 118), імовірно, на підставі своєї оцінки цієї форми, рекомендував у публікаціях нормалізувати *шо* на *що*.

¹⁰² Словник 1964 наводить тільки форму *о братстві*, вжиту у віршах.

за українськими традиціями як [i] чи за російськими як [e]? У кожному разі шкода, що більшість сучасних упорядників Шевченкових текстів залишила поза увагою твердження Василя Сімовича:

Так само відомо всім, хто мав коли перед очима автографи Шевченкові, хоч оригінали, хоч фотографії, що він уживав букви «ѣ» деколи на — *i* (Сімович 2005, 330).

Хай там які правила транскрибування в таких випадках, але звичка упорядників останніх видань автоматично передавати *ѣ* через *e*, як у російській мові (як в останньому опіатному академічному повному зібранні творів Шевченка), аж ніяк не переконує,¹⁰³ до того ж, зокрема, зважаючи на те, що Шевченко звертався не лише до російського, а й до церковнослов'янського словника.

Схожі проблеми стосуються і тих випадків, коли форми *целуй* (Шевченко 1964, 154), *целую* (Ibid., 205) та *поцелуй* з'являються в сучасних виданнях поряд із *цѣлує* й *поцѣлуй* (Ibid., 208), хоча форми із *цел-* є й у цілком українськомовних контекстах. Така нормалізація непереконлива і з погляду російської мови. Скажімо, у рукописній версії російськомовного листа, датованого червнем 1851 року, фіксуємо навіть [Прощай друже мой] *цалую* [тебя] (Опис рукописів 1961, 277) з *a* у складі перед наголошеним. У відредагованому ж епістолярії ювілейного збірника і в цьому випадкові без будь-яких коментарів нормалізовано на *целую* (Шевченко 1964, 70); така ж ситуація у словах із *ѣ*. В іншому російськомовному листі — якщо можна довіряти транскрибованій редакції фрагментів з листа до Анастасії Толстої від 9 січня 1857 року — засвідчено форму з *e* [Всѣмъ сердцемъ моимъ] *целую* [Графа Федора Петровича [...]] (Опис рукописів 1961, 285), що в публікації (Шевченко 1964, 149), як і очікувано, залишається без змін (у тому ж листі, згідно з Описом рукописів, фіксуємо і *драгоценное* замість «правильного» дореволюційного стандартного російського

¹⁰³ Окрім цього, українські дослідники, як-от Василь Сімович (2005а), цілком слушно вказують, що в деяких радянських виданнях церковнослов'янський мовний матеріал транскрибували за взірцем російської мови, наприклад, передавали церковнослов'янське *и* як *i*. Скажімо, у листі до Степана Бурачека, датованому кінцем березня 1844 року, Шевченко пише *Хрыстось воскресь!* (Опис рукописів 1961, 267), у ювілейному виданні його коректно передано *Христос воскрес*, а не *Хрістос воскрес*. Утім, це навряд чи можна пояснити наміром упорядників подати українсько-церковнослов'янську інтерпретацію, це радше російська інтерпретація церковнослов'янського матеріалу. Тож упорядники передбачають прочитання *Христос* [хр'їстос] *воскрес*, оскільки читач має сприймати цей уривок як російський, а не як український.

5. Шевченко й сучасна українська мова

драгоцѣнное).¹⁰⁴ В інших випадках (у російськомовних листах зокрема) часто виявляємо написання з *e* на зразок *поцелуйте* (Опис рукописів 1961, 302). Водночас Шевченко, як і варто було сподіватися, вживав очікувану з погляду дореволюційної російської літературної мови правописну форму з *ѣ*, як наприклад, *цѣлюю* в листі російською мовою до Броніслава Залеського від 10 серпня 1857 (Ibid., 289).

Однак Словник 1964 наводить тільки українськомовні форми — такі, як *цїлюю*,¹⁰⁵ що в рукописних версіях українськомовних листів мають форми *Поцїлуй* (Ibid., 289), *поцїлуйте* (Ibid., 291), *цїлюю* (Ibid., 295, 313).

Сумнівною є транслітерація *ѣ* через *e*, зокрема в наступному прикладі: [*Поцїлуй старого Максимовича за мене, та чому він не шле мені своє «Слово о полку» Игоревѣ?»*] (Шевченко 1964, 185). У першій публікації цього листа в «Основі» (оригінал втрачений) цілком очікувано читаємо: [*Поцїлуй старого Максимовича за мене, та чому вінъ не шле мені своє «Слово о полку» Игоревѣ?»*] (Основа 1861/10, 15).

В епістолярії ювілейного зібрання творів зафіксовано форму *опеки*: [*Продать він землі тієї неволєн, а законтрактовать на 25 літ волєн, с согласія] опеки*] (Шевченко 1964, 235). Написання слова може спонукати до припущення, що слово *опека* — росіянізм. Але ж чи це справді так? Адже у втраченому оригіналі це слово, з великою вірогідністю, на письмі було передане як *опѣка*; слід зважити ще й на те, що воно відоме не лише в польській мові у формі *opieka*, а й донині досить уживане в сучасній стандартній українській мові як *опіка*. До речі, у Словнику 1964 гасло із цим словом відсутнє.

У зв'язку з передаванням *ѣ* на увагу заслуговує і корінь *крѣпн-*, як наприклад, у слові *крепачка* (Шевченко 1964, 248 та ін.). Словник 1964 наводить *крепак* і *крепость*.¹⁰⁶ Окрім цього, подає також два приклади вживання *закрепити*, *закрепить*: [*мені якось удалось] закрепить [серце]*] (Ibid., 40) — й один *закріпити*. Таку саму кількість прикладів і в такому самому відсотковому відношенні наведено й на *закрепостити* паралельно із *закріпостити*. Дивно, що ці форми Словнику 1964 фіксує з *e*, бо ж росіянізми

¹⁰⁴ В іншому листі до тієї ж адресатки (12 листопада 1857 року) нотуємо й *вечно* (Опис рукописів 1961, 292) замість дореволюційного російського літературного *вѣчно*.

¹⁰⁵ В іншому місці знову ж такі в російськомовному листі фіксуємо *боліє* или *меніє* (Опис рукописів 1961, 282), що у виданні без жодного коментаря нормалізовано на *более* или *менее* (Шевченко 1964, 103), пор. також написання *меніє* (Опис рукописів 1961, 289) у ще одному російськомовному листі, датованому серпнем 1857 року, і *менее* — у відредагованій версії (Шевченко 1964, 170).

¹⁰⁶ Попри це, Словник 1964 містить одне гасло *кріпкий* і одне *кріпость*.

завичай у ньому відсутні. Відтак можна припустити, що в рукописах справді є *e*, а не *ѣ*. Однак у транскрибованих фрагментах рукописів Шевченкових листів неодноразово виявляємо *крѣпость* (Опис рукописів 1961, 271), а в ювілейному виданні у тому ж випадкові (перший приклад) — *крепость* (Шевченко 1964, 44). У другому прикладі форми *крѣпость* у рукописах (Опис рукописів 1961, 271) є пояснення, яке в ювілейному виданні, на жаль, відсутнє.

Словосполучення в *Новопетровському укріпленні* (Шевченко 1964, 95, 175; оригінали втрачені) фіксуємо в ювілейному виданні, натомість уже в першій публікації в «Основі» читаємо: *въ Новопетровськѣм укрѣпленіи* (Основа 1861/10, 5; відповідно до: Шевченко 1964, 95), що цілком може ґрунтуватися на прагненні видавців «Основи» українізувати текст; про це свідчить і розбіжність у прикметникових закінченнях. Тільки в листі до Якова Кухаренка від 16 лютого 1858 року, який увійшов до ювілейного зібрання творів, засвідчено написання з *e*: [*З августа вѣрвался із того каторжного укрѣпления та [не давали знать із корпуса в] укрѣпление [о мойй свободѣ]*] (Шевченко 1964, 205), зрештою, перше цитування цих слів в «Основі» — аналогічне (Основа 1861/10, 11). В інших випадках, там, де в ювілейному виданні написано *e*, у публікації «Основи» маємо очікуване *ѣ*; наприклад, у листі до Михайла Щепкіна (оригінал втрачений): [*з Новопетровського укрѣпления*] (Шевченко 1964, 181) — [*зъ Новопетровського укрѣпленія*] (Основа 1861/10, 13).

Фрагмент, у якому ідеться про «Основу»: [*Восени буде у нас свій журнал під редакцію Белозерського [і Макарова]*] (Шевченко 1964, 232), — наштотує на думку, що прізвище *Білозерського* Шевченко записав за офіційним російським правописом з *ѣ*. Те, що він загалом використовував літеру *ѣ* і в написанні українських прізвищ, засвідчує, зокрема, лист від 10 листопада 1843 року до Віктора Залеського, який не увійшов до ювілейної добірки епістолярію: [*Велькій мій и щыръый друже Викторѣ Олексѣвичѣ*]. Тут у цілковито українськомовному контексті *ѣ*, певна річ, може вимовлятися тільки як [і] (Опис рукописів 1961, 265).

У цьому контексті цікава форма *мерка*: [*пришилѣть з Федором] мерку [з її ноги]* (Шевченко 1964, 266). Словник 1964 не подає ні *мерка*, ні *мірка*.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Натомість у різних виданнях виявляємо: *з тим землеміром* (Шевченко 1964, 269; оригінал втрачений), *міркую* (Ibid., 98; оригінал втрачений), *помірковавши* (Ibid., 247; оригінал втрачений). Є велика ймовірність, що принаймні в першому з наведених прикладів в оригіналі було *землемѣромъ* і українську вимову відтворили ще перші видавці, передавши *ѣ* через *i*.

5. Шевченко й сучасна українська мова

На увагу заслуговують і такі елативні форми, що фіксуємо в публікаціях: [з *вашим*] *искреннейшим* [другом] (Шевченко 1964, 262), *искреннейший* [мій друже єдиний] (Ibid., 266), *искреннейшими* [друзьями] (Ibid., 267, в українському контексті). Форми на *-ейш(ий)* Словник 1964 (гасло *іскренній*) до уваги не бере. Імовірно, що форми з *-ѣйш(ий)* в оригіналах переважали. Проте є щонайменше один цікавий виняток: у листі від 6 вересня 1860 року до Миколи Макарова Шевченко пише:

Искреннейший мій друже єдиний! Порадившись добре з А. Н. Марковичем, от що ми зробили з твоєю дочкою і сестрою [...]
(Шевченко 1964, 266).

Це за ювілейним виданням, однак є відмінності у транскрибованій версії оригіналу:

Искреннійший мій друже єдиний! [...] (Опис рукописів 1961, 322).

У цьому випадкові вживання *е* особливо впадає у вічі, відтак майже послідовна заміна форми *іскренній* у листах щораз виглядає менш слушною. Варто зважати на те, що написання суфікса *-ійш-* виявляємо і в листуванні російською мовою, до того ж офіційному (!), наприклад у фрагменті листа, датованого січнем 1845 року: *честь имею* [також і тут *е* замість *ѣ*] *быть Вашего Сіятельства всепокорнѣйшимъ слугою Т. Шевченко* (Ibid., 334), однак у рукописах від грудня 1846 та липня 1847 років написання інше: *всепокорнѣйше* та *покорнѣйше* (Ibid., 335–336).

В опублікованих листах іноді вжито композит *летописи*, *летопись* (Шевченко 1964, 100), в основі першого компонента — написання з *ѣ* (другого — із м'якою основою (*-пись*), див. нижче).¹⁰⁸ У Словнику 1964 є гасло *літопись* із двома прикладами, однак немає ані гасла *летопись*, ані *лѣтопись*. Чи мали рацію упорядники, оминувши увагою написання на зразок *лѣтопись*? Ствердно відповісти на це питання важко, однак Шевченкові такі форми були відомі.

Чи потрібно літеру *ѣ* в українськомовних текстах Шевченка механічно передавати через *е*, як у російській мові, а відтак розглядати ці форми як неукраїнські й принципово їх не брати до уваги? Чи, з іншого боку, варто обрати протилежний керунок і передавати *ѣ* суто

¹⁰⁸ Пор. також: Тимошенко (1964, 38): «Часто вживане в листах Т. Шевченка й О. Бодяньського слово *літопись* має форму жіночого роду, як і в російській мові, інколи воно й пишеться по-російськи (*летопись*, *лестописей*)». Фактичні ж форми написання на кшталт *лѣтопись* та інші в жодному разі не можна вважати суто російськими, їх можна розглядати як такі, що вжиті для історизації.

за українською традицією — через *ѣ*? Відповідь на перше запитання неоднозначно негативна. Другий аргумент переконливий також не для всіх прикладів. З одного боку, ми пересвідчилися, що Шевченко етимологічний *ѣ* часто передавав на взірець російської мови як *e*, з іншого — написання з *ѣ* нотуємо й у різних російських формах, у яких *ѣ* письменник, імовірно, вимовляв переважно як *e* або ж як його рефлекс. Василь Сімович (2005а, 345) до того ж зауважує, що «в одному тільки випадку можна Шевченкове *ѣ* переписати нашим *o*», — а саме у вірші «Умре муж велій», де слово *исповѣдуи* має римуватися з назвою російського часопису «Русская Бесѣда». Звісно ж, у разі потреби «перекласти» одне зі слів назви цього журналу як *бес'ѣда*, яке вживалося й в інших контекстах, цілком прийнятно (відтак і вимова *испов[ѣ]дуи*).

Отже, усе свідчить на користь того, щоб у майбутніх академічних виданнях творів Шевченка йти щонайпростішим шляхом — зберігати літеру *ѣ*, власне, так, як радив це робити ще Олекса Синявський (1931а, 119). Якщо ж не дослухаємося до цієї поради, то стикатимемося із чималими труднощами, оскільки не завжди можна напевне сказати, де в Шевченкових листах закінчуються межі української мови і де починаються межі російської. У наступному викладі ще повернемося до аналізу цього феномену.

22) Є свідчення того, що Шевченко під впливом російської мови в деяких випадках схилився до «акання». У відредагованому листі до Григорія Тарновського від 26 березня 1842 року, опублікованому в ювілейному виданні, читаємо: [*Це вже буде*] *не возмутительное* (Шевченко 1964, 18), хоча в публікації Шевченкових рукописів предикат має форму *буде невозмутительна* (Опис рукописів 1961, 263). Натомість форму *заря* (пор.: Даниленко 2006, 364) складно назвати формою з «аканням», оскільки це досить давня паралельна форма *зоря*.

23) Шевченко не лише писав *ударисься* чи *ударися* замість *ударишся* (Тимошенко 1976–1977) та в листах *побачися* (Опис рукописів 1961, 291) замість *побачишся*,¹⁰⁹ — хоча відображена на письмі повна асиміляція в цьому випадкові цілком відповідає кодифікованим орфоепічним нормам української мови, — а і спрощував групи приголосних: *за-*

¹⁰⁹ Пор. також написання *побачися* в деяких публікаціях в «Основі» (Основа 1862/3, 4; 11, 11), яке в ювілейному виданні, чого й варто було очікувати, змінили на *побачишся* (Шевченко 1964, 139; 168), цілком у дусі того, що радив іще Олекса Синявський (1931а, 117).

5. Шевченко й сучасна українська мова

мість > *замість* (Сімович 2005, 329)¹¹⁰ або, як ми вже зауважили в цитованій вище публікації вірша «І мертвим, і живим, і ненарожденим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє», писав *дастьбі* > *дасьбі* (упорядники в цьому випадкові вчинили, на мою думку, щонайкраще, подавши в публікації форму *дас[т]ьбі*). У прикметнику *таланливий* теж маємо справу з повною асиміляцією, хоча тут може виникнути й асоціація з іменником *талан* 'щастя'; пор.: [Тут єсть прехороша дівчина ї] *талан[т]лива* [артистка, Піунова] (Шевченко 1964, 184). І в цьому випадкові втручання упорядників заслуговує на повне схвалення.

24) Привертає увагу спостереження Олекси Синявського про те, що в Шевченка випадає початкове *о*, якщо попереднє слово закінчується на голосний. Це явище, за спостереженням дослідника, поширене «в усій українській мові, надто ж у східних говорах»¹¹¹ (Синявський 1931, 18). Синявський зазначив, що засвідчений у рукописі фрагмент *Дытя едынее свое? / Ни недалабы* потрібно читати як [...] *не ддала б* (< *не оддала б*). В одному з листів до Григорія Квітки-Основ'яненка Шевченко писав: *Тилько й ридни, шо вы дни* (Ibid., 19), якому в сучасній стандартній українській мові відповідає *ви одні*.

25) Синявський (Ibid.) зауважив, що для утворення присвійних прикметників Шевченко використовував суфікс *-ін-*, а не *-ин-*, пишучи: *Прісіне письмо*. Тобто, очевидно, вимовляв *-[ін]-* із палаталізацією попереднього приголосного, що характерне і для його рідної говірки.

26) Літеру *э* Шевченко вживав і в українськомовних текстах. У транскрибованому варіанті оригіналу листа фіксуємо [Будьте ласкави перешил[ить]] *три екземпляри* (Опис рукописів 1961, 314) (!); у сучасних виданнях *э* змінено на *е*, як наприклад: [Будьте ласкаві, перешил[ть]] *три екземпляри* (Шевченко 1964, 246; Шевченко 2003, 193; про розбіжність у закінченні див. нижче, у розділі про синтаксис). У сучасних виданнях літера *э* сигналізує, що текст російськомовний, але для шевченківських текстів таке твердження оманливе. У Словнику 1964 всі слова з літерою *э* з ювілейного видання відсутні. Проте Шевченко викорис-

¹¹⁰ У публікації Шевченкових листів в «Основі» ще можна виявити форму *замість* (пор.: Основа 1861/10, 16 тощо)! Упорядники ювілейного видання послідовно змінили її на *замість* (пор.: Шевченко 1964, 222). Так нормалізувати пропонував і Олекса Синявський (1931а, 117).

¹¹¹ Синявський (1931, 18): «Цікаво відмітити ще одну, поширену в усій українській мові, надто ж у східних говорах, звукову рису, а саме відпадання назвукового *о* після визвукового голосного попереднього слова».

товував цю літеру в деяких словах (пор.: *экземпляръ* (Опис рукописів 1961, 316)), тексти, у яких їх вжито, часто важко кваліфікувати однозначно як російсько- чи українськомовні. У відредагованому варіанті листа до Михайла Щепкіна (оригінал втрачений) читаємо: [*Як той цириий віл запрягся я в роботу, — сплю*] на *стюдах* (Шевченко 1964, 222), але у першій публікації в «Основі» було ще [*...сплю*] на *стюдахъ* (Основа 1861/10, 16). Урешті, у листі (оригінал збережений) до Михайла Лазаревського, опублікованому в ювілейному виданні, маємо *статуетки* (Шевченко 1964, 139), тоді як у першій публікації в «Основі» — *статуетки* (Основа 1862/3, 3).

27) Деякі інші орфографічні особливості, які в публікаціях здебільшого не відображені, проаналізовано в розділі 7 «Як насправді писав Шевченко».

5.2.2. Морфологія

Щодо морфологічних особливостей, то порівняно із сучасною стандартною українською мовою у мові Шевченка виявляємо низку особливостей:¹¹²

1) У називному відмінкові (й у знахідному відмінкові множини у звороті [*... в люде*]) часто засвідчено форму *люде* (Шевченко 1964, 46, 62 та ін.; пор.: вірш «Доля» (Ibid., 200),¹¹³ [*пустив би*] в *люде* (Ibid., 156; Основа 1862/3, 7). Водночас фіксуємо й форму *люди* (Шевченко 1964, 273); пор. також цю форму у транскрипції факсиміле вірша «Мені однаково» (у цій праці с. 295).¹¹⁴ До того ж, у Шевченка можна прочитати *армяне* та *армяни*, *цигане* та *цигани*.¹¹⁵ Усі ці форми наведено під відповідними гаслами у Словнику 1964. Однак не цілком зрозуміло, чи ця особливість дійсно морфологічного характеру, а чи зводиться до фонологічно зумовленого нерозрізнення *и* й *е*, що в Шевченка виявляється досить часто.

¹¹² Пункти в галузі морфології я перегруповую, доповнюючи їх.

¹¹³ У більшості оглядових студій, наприклад у Чапленка (1970, 93–94), цієї риси не згадано.

¹¹⁴ Пор. також: Словник 1964, гасло *люди, люде*.

¹¹⁵ Віталій Русанівський (2002, 175) аналізує останні наведені приклади разом із *люде*. Проте йдеться тут (якщо маємо справу з морфологічною, а не, скажімо, із фонологічною особливістю) про два цілком відмінні феномени. Потрібно звернути увагу й на примітки в Морфології (1978, 103), де про закінчення *-е* в іменниках на зразок *циганин* — *цигане* необґрунтовано згадано, що вони властиві говіркам південно-західного і північного наріч.

5. Шевченко й сучасна українська мова

Щонайменше двічі, як засвідчує Олекса Синявський (1931, 24), у рукописах Шевченка слово *боярин* у називному відмінкові множини вжито у формі *бояра*; у говірках ця форма має незначний ареал поширення.

У називному й кличному відмінках множини (зокрема й у деяких російськомовних листах) слово *друг* має форму *друзи*, наприклад в українськомовному контексті: *друзи [мої искренні]* (Шевченко 1964, 186), *друзи мої сердечні* (Ibid., 193) тощо. Водночас фіксуємо й нормативну в сучасній стандартній українській мові форму *друзі* з рефлексом другої палаталізації велярних; пор.: [*Спасибі вам,*] *друзі [мої!]* (Ibid., 193), у тому ж листі (оригінал втрачений) вжито й форму *друзи* (Ibid.); [*Мої любі, мої единьге*] *друзі* (Ibid., 237) у цьому листі (оригінал збережений) неодноразово вжито тільки форму *друзі*. Обидві форми фіксує і Словник 1964.

Проте в непрямих відмінках множини в ювілейному виданні фіксуємо тільки написання *друзей, друзьями, друзьях*, які збігаються із формами російської мови (жодного разу не нотуємо *друзів, друзями, друзьях*, як у сучасній стандартній українській мові): [*Я буду сердечно радий, побачивши вас здорових, веселих і щирих*] *друзей [моих]* (пор.: Шевченко 1964, 176, 196¹¹⁶ та ін.), [*остаємось і я і Ликеря вашими искреннейшими*] *друзьями* (Ibid., 267), [*при купних наших*] *друзьях* (Ibid., 262). Окрім форми в родовому відмінкові множини, тут ідеться тільки про орфографічні розбіжності з усталеними в сучасній стандартній українській мові формами; виглядає сумнівним, що таке написання ґрунтується на особливостях вимови [й]. Відтворення присвійного займенника (*моих*) у першому прикладі та прикметника найвищого ступеня порівняння (*искреннейшими*) у другому свідчить, що упорядники вважали ці форми російськими; однак таке трактування першого і третього фрагмента цілком недоречне, а другого — надзвичайно сумнівне. Аналогічні принципи із ювілейним виданням щодо виявлення російського контексту застосували й редактори нового академічного зібрання творів (пор.: Шевченко 2003, 140; 209; 205). Словник 1964 також не подає жодного вживання непрямих відмінків множини, начебто Шевченко в своїх українськомовних текстах у множині використовував тільки форми називного й кличного відмінків.

Діалектизмами, у деяких випадках росіянізмами, однак не архаїзмами можна вважати форми з *-а* в закінченні називного / знахідного

¹¹⁶ У публікації в «Основі» одного з листів (оригінал збережений) форму *друзей* не відредаговано (Основа 1862/3, 16). До того ж, таку ж форму фіксуємо й у відповідному фрагменті опублікованих рукописів Шевченка (Опис рукописів 1961, 296).

відмінка множини (сумнівно, чи двоїни). Непереконаливим видається твердження Василя Сімовича (2005а, 343) про належність до архаїчних явищ «з поля відміни» прикладу [рученнята сховавши в] рукава («На Великдень на солоні»), особливо, якщо врахувати вживання цієї форми в епістолярії. Словник 1964 підтверджує, що в Шевченкових текстах для *рукав* — *рукава* зафіксовано тільки форму називного / знахідного відмінка множини. Форма *рукава*, яку вжито також у фрагменті листа (оригінал втрачений): [памалився Богу, закачав] рукава [та й заходився коло оциї «Москалевої криниці»] (Шевченко 1964, 165; Основа 1861/10, 9), має значний ареал поширення в українських діалектах. Згідно з Морфологією (1978, 103), закінчення *-а* відоме, наприклад, у таких словах: *грунта, повода, голося, вечора, труда, вуса, рукава* (пор. також: АУМ 1984, карти 212 (*вуса*), 213 (*рукава*)). Форму *городá*: [Палають села,] *города* («У бога за дверима»), яка має римуватися з *вода*, так само навряд чи можна вважати «архаїзмом» або «штучним» елементом у мові Шевченка. Очевидно, це просто морфологічний росіянізм.

Як і в сучасній українській стандартній мові (пор.: Словник 1970–1980),¹¹⁷ слово *чудо* в називному відмінкові множини, як у церковнослов'янській і в російській мовах, має форму з *-ес-*, реліктовим залишком відміни іменників з *s*-основами — *чудеса* (Шевченко 1964, 226). У давальному відмінкові множини, що підтверджує Словник 1964 (гасло *чудо*), так само виявляємо давню форму *чудесам*, яка збігається з аналогією формою в російській мові. Поряд із формами з розширенням *-ес-* (*чудеса́, чудес...*) в українській мові, як відомо, вживані також форми без такого розширення (*чудá, чуд, чудáм...*). Стефан Смаль-Стоцький і Теодор Гартнер, наводячи ці форми у граматиці, вважають їх рівноправними (Смаль-Стоцький, Гартнер 1913, 267). У Шевченка виявляємо тільки форми з розширенням.

Для позначення кількості років Шевченко послідовно замість *рік* (переважає в сучасній українській стандартній мові: *двадцять п'ять років, десять років*) вживає суплетив *літо*: [а контрактовать на] 25 *літ* [волен, с согласия опеки] (Шевченко 1964, 235), *десять літ* [неволі, друже мій єдиний, знівечили, убили мою віру і надію] (Ibid., 153 (у цьому листі вжито двічі)). Суплетивні форми у цьому випадкові використовують також у російській (*год : лето*) та польській (*rok : lato*) мовах.

¹¹⁷ Згаданий одинадцятитомовий академічний словник допускає лише форми множини з розширенням основи.

5. Шевченко й сучасна українська мова

2) У родовому відмінкові однини деяких іменників чоловічого роду, що позначають неживі істоти, виявлено закінчення *-а* замість *-у*, а саме: [для] *текста* [думав був виписати сію хитро надрюковану книгу] (Шевченко 1964, 99),¹¹⁸ [щоб ти зробив свої «Записки о Южной Руси» постоянным периодическим изданием на шталт] *журнала* (Ibid., 185),¹¹⁹ [І як він, крий його мати господня! Не видасть второго] *тома* (Ibid., 155),¹²⁰ чи [Добре сси зробив, що заказав 50 штук помянутого] *образа* (Ibid., 207), чи [не давали знати із] *корпуса* [в укреплении о мойй свободѣ] (Ibid., 205), хоча фіксуємо й паралельну форму *корпусу*: [не доїжджаючи александровського] *корпусу* (Ibid., 96), яку засвідчує також Словник 1964 (гасло *корпус*). Загалом вживання закінчень *-а* та *-у* часто відповідають нормам української стандартної мови (пор.: Синявський 1931, 19–20), проте існують винятки, які Олекса Синявський (1931а, 120), на мою думку, досить-таки безпідставно, вважає «помилками» Шевченка. До прикладу, Синявський категорично наполягав на тому, щоб у публікаціях текстів писали *у порогу, до віку* тощо, хоча в автографах у відповідних місцях, очевидно, були форми з *-а*.

Цікавий і цитований вище в іншому контексті приклад з опублікованого і в ювілейному виданні, і в «Основі» листа (оригінал збережений). У ювілейній добірці епістолярію читаємо: [4 штуки тієї ж фабрики Нр. 1 та тушевального чорного] *порошка* [4 золотника] (Шевченко 1964, 139–140), натомість у першій публікації листа видавці українізують слова: [...та тушовального чорного] *порошку* [4 золотники] (Основа 1862/3, 4). Словник 1970–1980 (гасло *порошок*) теж пропонує форму родового відмінка тільки з *-у*.

Цілком імовірно, що вибір форми родового відмінка з *-а* міг частково бути зумовлений впливом російської мови.

3) Морфологічним росіянізмом Олекса Синявський (1931, 39) вважає й поодинокі форми орудного відмінка жіночого роду на *-ой/-ей* (іменники і прикметникові форми): *І над твоєю вічної славою* («Єретик») та *І вашей кровію, собаки / Собак напоятъ* («Осії. Глава XIV»). Утім ці форми інколи можна сприймати як *licentiae poeticae*, які використовують для «економії» складу чи як деяке взорування на російську мову. Українські діалекти також могли причинитися до творення цієї

¹¹⁸ Чапленко (1970, 93–94) цієї форми не наводить. Словник 1964 під гаслом *текст* фіксує родовий відмінок тільки з *-а*.

¹¹⁹ Словник 1964 під гаслом *журнал* наводить родовий відмінок тільки з *-а* (пор. також: Шевченко 1964, 167).

¹²⁰ Словник 1970–1980 кодифікує лише форму на *-у*. Словник 1964 під гаслом *том* наводить лише один приклад у родовому відмінку із закінченням *-а*.

форми, про що свідчать автори Морфології (1978, 79): закінчення *-ий* виявляємо поряд із закінченням *-ою* у північній і східній частинах поліських говірок, а також у деяких українських говірках на Холмщині (для Шевченка вони мало релевантні), попри це такі форми є в слобожанських говірках і рідко — у полтавських.

4) У ювілейному виданні нотуємо приклад родового відмінка множини слова *рублі*, який може видаватися дещо сумнівним: [*Получишь ты на свое имя от Б. Залецкого из Минской губернии 50] рублей* (Шевченко 1964, 164), адже у першій публікації цього листа (оригінал збережений) в «Основі» вжито [...] *рублів* (Основа 1862/3, 9). Оскільки упорядники ювілейного видання брали за підставу автограф, то, очевидно, Шевченко у цьому випадкові таки вжив закінчення, яке збігається з уживаним у стандартній російській мові (загалом назви грошових одиниць у листах він здебільшого скорочував). Публікація в ювілейному виданні (те ж і в: Шевченко 2003, 130) процитованого фрагмента може свідчити, що він написаний російською. Хоча контекст попереднього речення листа та продовження наведеного уривку цілком український: *Треба буде одержі, бо з мене як знімуть казенну, то я остануся, як той турецький султан, буквально голый, а також далі: [...] то і ті пришили до своїх та й пришили по презнему адресу с передачею*. Проте у Шевченка російською часто написано те, що мало стосунок до квитанцій (див.: розділ 6 «Перемикання кодів»). Форму *рублів*, згідно зі Словником 1964 (гасло *рублі*), фіксуємо в Шевченка двічі: перший раз — у другому зі збережених листів до його брата (2 березня 1840 року): [*зрощі така річ, що хоч і сто] рублів [, то не пошкодить]* (Шевченко 1964, 13), а другий — [*Воно тут полукає 25] рублів [в місяць ідва бенефіка в год]* (Ibid., 194–195) — походить із листа до М.С. Щепкіна від 15–17 січня 1858 року (оригінал збережений).

5) Досить часто, зокрема у віршах, Шевченко вживає неусічені (повні) форми прикметників (*малодую, добрую, гріховную* тощо), відомі й у фольклорі (Синявський 1931, 20; Чапленко 1970, 93–94), які в сучасній українській стандартній мові поза деякими дуже обмеженими контекстами вже не вживані. На підставі вибірки поезій Олекса Синявський нарахував 1892 усічені форми й 833 неусічених. У листах, проте, повні форми засвідчуємо дещо рідше і здебільшого не мають якоїсь стилістичної мети: [*її] прекрасная, добрая [душа мене частенько навідує в неволі]* (Шевченко 1964, 43), [*перейшов я пішки двічі всю] киргизькую [стен]* (Ibid., 62). На увагу заслуговують типово українські повні фор-

5. Шевченко й сучасна українська мова

ми прикметників у називному / знахідному відмінкові однини середнього роду із закінченням *-єс*, як, наприклад, *слав'янськєс* («Єретик») (Шевченко 1963а, 261–262), *пречистєс* («Муза») (Шевченко 1964, 200; у листі) та багато інших прикладів, зокрема і з епістолярію: [*Спасибі вам, моє серденько, за ваше*] *щирєс, ласкавєс* [*письмо*] (Ibid., 230). У сучасних українських говірках *-єс* характерне тільки для північноукраїнського ареалу (пор.: АУМ 1984, карта 238), проте в часи Шевченка це не обов'язково було саме так. У листах виявляємо також закінчення *-єс*, яке притаманне також російській і церковнослов'янській мовам. У ювілейному виданні епістолярію, дивним чином, послідовно нотуємо форми з *-оє*, які відразу ж спонукають кваліфікувати слово як російське. Наприклад, у листі (оригінал втрачений) читаємо: [*твое дружнєс*] *ласковое* [*письмо*] (Шевченко 1964, 153), водночас згодом: [*дитячко,*] *взятеє* [*од купелі*],¹²¹ а також в інших листах (оригінали втрачені): [*твое братнєс*] *сердечное* [*писаніє*] (Ibid., 207),¹²² [*получив я твоє братнєс,*] *сердечное* [*письмо*] (Ibid., 174),¹²³ чи проаналізоване вище [*я прочитав твоє письмо,*] *полное* [*самой чистой, некупленной любви*] (Ibid., 202), але відразу ж після цього: [*Ще раз спасибі тобі, моє серце*] *єдинєс*, (Ibid.).¹²⁴ Чи всі ці випадки можуть свідчити, що прикметникове закінчення *-оє* не належало до активного українського слововжитку Тараса Шевченка і що він у цих та інших випадках задля єдиної прикметникової форми раз у раз переходив на російську мову? Дуже сумнівно: інколи, як засвідчують приклади, Шевченко цілком свідомо варіював *-оє*, *-єс* та *-є*.

І в називному / знахідному відмінкові множини прикметників Шевченко вживає *-ії* (в оригіналі зазвичай *-іи* або *-иі*): [*Де тепер живуть*] *яготинській* [*анахоретки*] (Ibid., 43) та *-ые*, як у давніх церковнослов'янських джерелах української редакції¹²⁵ і в російській мові; пор.: [*всем* [властиво: *всѣмъ*. — М.М.] *землякам моим,*] *которые* [...]] (Ibid., 139); у публікації

¹²¹ Проте в новому виданні (Шевченко 2003, 122) виявляємо *ласкавєс*, що може бути формою, яку пізніше змінили видавці.

¹²² У публікації цього листа в «Основі» це написання змінено на українізоване *сердечне* (Основа 1862/3, 16); у новому академічному виданні (Шевченко 2003, 164) все збережено так, як і в ювілейному.

¹²³ У цьому випадкові і в публікації в «Основі» збережено форму *сердечное* (Основа 1862/3, 13); у новому академічному виданні (Шевченко 2003, 138) змінено лише на *братнє-сердечное*.

¹²⁴ Нове академічне видання засвідчує тут цілковитий консенсус (Шевченко 2003, 160).

¹²⁵ Закінчення *-ые*, до прикладу, виявляємо ще і в *Синописі* останньої третини XVII ст. (Мозер 2007а, 254), тому наврод чи може тут ітися про вплив російської мови.

в «Основи» у цьому й без того досить модифікованому фрагменті, до якого ми ще не раз повертатимемося, нотуємо українізоване *которі*¹²⁶), [як побачуся з вами, мої ріднії, мої] *единые* (Шевченко 1964, 156), [Не робить нічого, брати мої, други мої] *милые* [, поки я з вами не побачуся] (Ibid., 157) або й *злые* [люди] (за факсиміле вірша «Мені однаково»).

Ще Олекса Синявський переконливо доводив, що написання *ы* в закінченні свідчить насамперед про те, що Шевченко попередніх приголосних не палаталізував. У сучасних говірках, які поширені в родинних околицях Шевченка, переважає закінчення *-ий* без палаталізації попереднього приголосного (пор.: АУМ 1984, карта 237). У Морфології (1978, 206) також цілком обґрунтовано зазначено, що форми на *-ье* в тих говірках, у яких *ѣ* у ненаголошеній позиції збігається з *е*, можна вважати закономірним звуковим рефлексом давнього *-ыѣ*.

Однозначно вважати це закінчення російським насправді не варто. Закінчення *-ье* трапляється і в іншому контексті, не властивому давнішому російському стандарту: [за мої] *сердечные, радостные* [слезы] (Шевченко 1964, 155) та [перешли мені з ним наші] *народные* [думы,] *изданные* [Метлинским] (Ibid., 182). Хоча, звісно, можливо, що упорядники нормалізували характерне для російського стандарту XIX ст. закінчення *-ья* відповідно до норм сучасної російської мови, що зайвий раз свідчить про те, наскільки шкідливі будь-які втручання в царині академічних видань. Не менш сумнівно вчинили й видавці «Основи»: у відповідному фрагменті листа (оригінал збережений) виявляємо українізовані форми: [перешли мені зь нимъ наші] *народні* [думи,] *изданніи* [Метлинськимъ] (Основа 1862/3, 15).

В одному з листів (оригінал збережений) фіксуємо також: [у ваши руки] *власные* (Шевченко 1964, 53; Шевченко 2003, 45), що суперечить нормалізаційним принципам упорядників, оскільки це закінчення не закріпилося ані в сучасній стандартній російській мові, ані в українській. Проте немає жодних сумнівів у тому, що слугувало підставою такого написання. У цьому випадкові упорядники цілком небезпідставно «побоялися» додати до прикметника закінчення *-ье*, яке в сучасних виданнях сигналізує про російськість. Адаже слово однозначно демонструє, що це мовний матеріал не російської мови (як відомо, це

¹²⁶ Насправді ж ювілейне видання у цьому випадкові, імовірно, ближче до оригіналу, оскільки видавці «Основи», готуючи до друку листування, мабуть, суттєво втрутилися в текст.

5. Шевченко й сучасна українська мова

типовий богемізм, який, імовірно, за посередництва польської перейшов до української мови).

У сучасних виданнях нотуємо закінчення повної форми прикметників *-ій*, що відповідає нормам стандартної української мови; пор., напр.: [*тут би тебе, преславного, на руках понесли твої*] *безчисленній* [*поклонники*] (Шевченко 1964, 183), [*нехай вишле свої*] *любії* [*«Записки о Ю[жной] Руси»*] (Ibid., 175). Подеколи в межах одного речення фіксуємо обидва варіанти (*-ье* та *-ій*): [*Мої*] *любії* [, *мої*] *єдинье* [*друзі*] (Ibid., 237; Шевченко 2003, 187). Однак зрозуміло, що Шевченко, як засвідчують сучасні видання, задля одного слова *єдинье* не переходив би на російську мову.

Словник 1964 форми на *-ье* (пор.: гасло *котрий*) взагалі оминає увагою. Проте їх, що продемонстровано вище, у жодному разі не можна однозначно кваліфікувати як росіянізми. Видається більш переконливим, що Шевченко форму написання *-ье* вважав однією з орфографічних можливостей передавання закінчень повних форм прикметників у множині.

На відміну від поезії в листах, особливо ранніх, неусічені повні форми прикметників фіксуємо порівняно рідко (Шевченко 1964), що дає підстави розглядати тут вживання повних форм зі стилістичною метою. Орієнтовно від 1847 року повні форми виявляємо в епістолярії частіше, порівняймо із-поміж давніших прикладів: [*то була гордость*] *слиная* (Шевченко 1964, 44), де автор, імовірно, вдається до церковнослов'янської стилізації, а також далі: [*душа моя*] *убогая* (Ibid.), а ще у фрагменті листа 1849 року: [*за самую*] *убогую* [*цїну*] та *добрес* [*діло*] (Шевченко 1964, 59), хоча щодо форм на *-ес*, то це, мабуть, радше фольклорна, а не церковнослов'янська стилізація.

б) Частіше порівняно із сучасною стандартною українською мовою і в іншій дистрибуції Шевченко вживає у предикаті номінальні (короткі форми) прикметників чоловічого роду (*я стар був, немощен*) (Синявський 1931, 21). Як доводить Олекса Синявський (Ibid.), ці форми здебільшого засвідчені в одному контексті з лексичними церковнослов'янськими. У листах нотуємо тільки форми чоловічого роду *жив* і *здоров*, які в сучасній стандартній українській мові також вже не поширені: [*Я в Москві побачуся з старим Шепкіним (якщо він)*] *жив* [] (Шевченко 1964, 172), [*напиши тільки, чи*] *жив* [*ти, чи*] *здоров* (Ibid., 172), [*Ви, спасибі вам, до мене пишете, щоб я сказав вам, чи справді Федот*] *здоров* [*так, як він до вас пише...*] *здоров* (Ibid., 16) чи [*оставайся*] *здоров* (Ibid., 63), пор. також прономінальні (повні) форми: [*сам добре не знаю, чи*] *живий*

[*ти на світі, чи*] *здоровий* (Шевченко 1964, 56) чи [*оставайся*] *здоровий* [*і будь*] *щасливий* (Ibid., 86).

Цікаво, що Шевченко досить часто вживає коротку форму *здоров* у вторинному іменному предикаті, що, із погляду сучасного читача, є особливо незвичним, наприклад: [*сам*] *здоров* [*згадаєш*] (Ibid., 96), [*роби, як сам*] *здоров* [*знаєш*] (Ibid., 278). Тут може йтися про фразеологічний зворот *сам здоров* (поряд із *сам здоровий*), адже не випадково більшість відповідних прикладів із короткою формою і в академічному словнику української мови (Словник 1970–1980), і в українсько-російському словнику 1953–1963 рр. (УРС 1953–1963) взято із творів Тараса Шевченка.¹²⁷ Спорадично нотуємо повну форму у функції вторинного іменного предиката, наприклад, *живи здоровий* (Шевченко 1964, 96), що не властива сучасній українській мові.

У функції прикметникових предикативів фіксуємо *рад*: *Рад* [*би на крилах летить до вас*] (Шевченко 1964, 214; Основа 1862/3, 18) і *рад* [*я його*] [*малювання*] *покинуть, так не можна*] (Шевченко 1964, 43),¹²⁸ а також *волен* і *неволен*: [*продать він землі тісі землі тісі*] *неволен* [*а законтрактують на 25 літ*] *волен* [*с согласія опеки*] (Ibid., 235).¹²⁹

Числівник *один* в називному / знахідному відмінкові однини середнього роду поряд із закінченням *-е* має також закінчення *-о*, наприклад: [*він не хоче промовить за мене хоч*] *одно* [*слово*] (Ibid., 45), [*Вибачте, голубе сизий, що так нашвидку пишу до вас, бо*] *одно* [*те, що сьогодні почта, а друге те, що коло десятої години треба виступить в караул*] (Ibid., 53; оригінал втрачений), [*треба спать на*] *одно* [*око*] (Ibid., 235; оригінал втрачений).

7) У родовому або ж у родовому / знахідному відмінкові однини чоловічого й середнього роду Шевченко в деяких випадках вживає церковнослов'янські закінчення і в українськомовному контексті. Один із прикладів — досить нетипова форма написання [*и не забувай*] *искренняго* [*твого Т. Шевченка*] (Опис рукописів 1961, 290; пор. подібні форми: Ibid., 293; 305; 311 та ін.), пор.: *искреньнаго* (Ibid., 293). Написання відповідає нормам дореволюційної російської мови, проте, за-

¹²⁷ Ще один приклад *сам здоровий* наведено із творів Лесі Українки, а Словник 1970–1980 містить також приклад *самі здорові* із творів Григорія Квітки-Основ'яненка.

¹²⁸ Словник 1970–1980 від гасла *рад* скеровує до *радий*, де сказано, що коротка форма вживається «рідше».

¹²⁹ У Словнику 1970–1980 ця форма відсутня, під гаслом *вільний* її теж не згадано. Проте добре відомо, що вона відома в мові попередніх періодів, про що також ідеться в Морфології (1978, 184).

5. Шевченко й сучасна українська мова

значно, слово вжито в суто українськомовному контексті (*забувай*). У транскрибованому варіанті, як бачимо із цитованого фрагмента рукопису, ця форму відтворено, проте в публікації ювілейного видання її замінено й передано як [*і не забувай*] *искреннього* [*твого Т. Шевченка*] (Шевченко 1964, 174). Така уніфікація до росіянізму цілком неприйнятна, оскільки форму *-яго* передає не тільки дореволюційно-російське, а й церковнослов'янське закінчення, яке можна кваліфікувати не лише в аспекті російської мови. Зауважу, що навіть у ранніх публікаціях деяких листів Шевченка в «Основі», для яких загалом характерні численні українізаційні втручання, залишено *искренняго* (Основа 1861/10, 9), натомість у публікаціях ювілейного видання (і новіших) у цих випадках маємо адаптоване до російського *искреннего* (пор. Шевченко 1964, 154). Поза сумнівом, у публікаціях епістолярію було б краще зберегти оригінальне написання закінчення у формі *-яго*.

У ювілейному виданні фіксуємо: *до Нижнього* (Шевченко 1964, 171) та *із Нижнього* (Ibid., 174; Шевченко 2003, 138), проте в «Основі» у цих же ж фрагментах: *до Нижняго* (Основа 1862/3, 11) та *із Нижняго* (Ibid., 13). У цих випадках (оригінали збережені) публікація в «Основі», видається, ближча до оригіналу, оскільки редактори намагалися українізувати текст, а не наблизити його до церковнослов'янської чи російської мов. В іншому листі, опублікованому в «Основі», виявляємо: [*а завтра дасть Богъ попливу вверхъ по матушкѣ по Волгѣ, ажъ до*] *Нижнёго* (Основа 1862/3, 11), тоді як у ювілейному виданні маємо: [... *аж до*] *Нижнього* (Шевченко 1964, 172). Такі закінчення теж засвідчують переваги точного передавання на противагу будь-яким нормалізаційним заходам.

8) Порівняно із сучасною українською стандартною мовою Шевченко вживає більше прислівників на *-е*,¹³⁰ пор.: *звичайне* (Шевченко 1964, 48; 93 тощо), *певне* (Ibid., 95; 194; 250 тощо),¹³¹ *особливе* (Ibid., 185), *погане* (Ibid., 238; оригінал втрачений), *сердечне* (Ibid., 138; Основа 1862/3, 3; оригінал втрачений) та ін. Усі форми фіксує Словник 1964. Під гаслом *певне* / *певно* він подає 13 прикладів першої форми і три другої, під гаслом *звичайне* / *звичайно* — 31 приклад першої і вісім другої, під гаслом *особливе* / *особливо* — три приклади першої і вісім другої, під гаслом *сердечно* / *сердечне* — три приклади першої і два другої; про-

¹³⁰ На це звертає увагу й Олекса Синявський (1931, 36), однак у розділі про лексику.

¹³¹ Пор.: *певно* (Шевченко 1964, 77; оригінал збережений; Шевченко 1964, 78; 258; оригінали втрачені).

те з незрозумілих причин наводить лише *погано* з 13 прикладами без паралельної форми на *-е*. Ще Олекса Синявський (1931^a, 119) вважав, що в публікаціях не варто форми з *-е* нормалізувати на *-о*.

9) Шевченко часто вживає прислівники, утворені на кшталт *по-+ -ськ(ій) (-цьк(ій))* (< *по-+ -ськи*,¹³² пор.: Морфологія 1978, 386–387): [*А тепер, як розглядів, то душа моя убогая розсипалась, мов пилина перед лицем вітра. Не]* *по-християнській* [, *брате мій, знаю, а що ж діяти?*] (Шевченко 1964, 44). Словник 1964 також містить відповідні гасла *по-німецькій*, *по-братерській*, але водночас *по-своєму*, *по-панському*, *по-нашому*, *по-людському* та *по-бурлацькому*, як у сучасній стандартній українській мові, а ще *по-молодечій* / *по-молодечи* (по одному прикладові на кожну форму), *по-руському* поряд із *по-руськи* (по одному прикладові на кожну форму) та *по-московському* / *по-московськи* / *по-московській* (із вісьмома, чотирма й трьома прикладами відповідно). Загалом, про що вже було сказано, гасла *по-українській* чи *по-українському* у Словнику 1964 відсутні. Автори Морфології (1978, 386–387) зазначають, що форми на зразок *по-+ -ськ(ій) (-цьк(ій))*, які вживали в художній літературі XIX – початку XX ст., уже не відповідають мовному стандарту.

10) У творах Шевченка дієслова на кшталт *ходитьи* в першій особі однини теперішнього часу, як уже зазначалося, мають завжди форми *хожу* (Шевченко 1964, 192; Основа 1862/3, 15; оригінал збережений), *сижу* (Шевченко 1964, 195), а не *ходжу*, як у сучасній українській стандартній мові, і не *ходю*, як на великих обширах українського південно-східного наріччя (Синявський 1931, 23).¹³³ Олекса Синявський (1931^a, 118), зокрема, висловлювався за те, щоб зберігати форми із *ж*, а не нормалізувати їх на *дж*.¹³⁴ Не варто стверджувати, що Шевченко намагався свідомо уникнути діалектної форми (*ходю*), адже форми з *ж* відомі його рідній говірці й не менш «діалектні». Хоча можна припустити, що свій вплив тут міг мати й такий самий рефлекс у російській мові.

¹³² Тож тут не йдеться про типові прикметникові форми жіночого роду в місцевому відмінку однини.

¹³³ Деякі дослідники зазначають, що в текстах Шевченка трапляється і форма *перехрестюся* зі спрощеною альтернативою, на відміну від усталеного в сучасній стандартній українській мові *перехрещуся* (пор., напр.: Чапленко 1970, 93–94), проте Словник 1964 цієї форми не фіксує.

¹³⁴ В одному з листів наведено форму *пораджуся* (Шевченко 1964, 258; оригінал втрачений). Оскільки першоджерело відсутнє, то не можна виключати мовного втручання видавців XIX ст., навіть якщо запозичений з німецької мови — найімовірніше, через польську — корінь *-рад-*, поза сумнівом, має такий своєрідний статус, що виникла потреба уникнути небажаної омонімії дієслів із коренем *-раз-*.

5. Шевченко й сучасна українська мова

Варіант *ж* часто з'являється і в ітеративних дієсловах і у вторинних дієсловах недоконаного виду, пор. у листах: *сажаси* (Шевченко 1964, 98; оригінал збережений), а не *саджаси*, а також *захожується* (Ibid., 248; оригінал втрачений). Попри це, нотуємо, однак, і *дж*, пор.: *походжаєте* (Ibid., 224; оригінал збережений) та *походжає* (Ibid., 242; оригінал втрачений). У пасивних дієприкметниках минулого часу також фіксуємо *ж*, пор., напр.: *посажені* (Ibid., 231; оригінал збережений).

Форми, утворені від дієслова *їздити*, у сучасних публікаціях подеколи передають як *при[-]їзм[-]айте* (Ibid., 20; оригінал втрачений) тощо. Найімовірніше, що в автографі було *приїзжайте*. Написання *ж*, мабуть, як і в російській мові, передає довгий [ж:], проте, на відміну від російської, тут не може йтися про палаталізований [ж':]. У публікаціях виявляємо також *виїжджають* (Ibid., 168; оригінал збережений)¹³⁵ та *приїжджав* (Ibid., 193), які, очевидно, є орфографічними варіантами сучасних українських стандартних форм; пор. також: *доїжджаючи* (Ibid., 96; оригінал втрачений)¹³⁶ чи *приїжджав* (Ibid., 192; оригінал збережений).¹³⁷ Усі форми, окрім двох останніх, зафіксовано у Словнику 1964, хоча під гаслом *виїжджають* наведено лише ті, які збігаються з формою основи реестрового слова. Також подано один приклад вживання субстантивованого дієприкметника *доїжджаючи* (Словник 1964, гасло *доїжджаючи*). В іншому фрагменті вжито й форму *приїздив* [до мене на святки колядують старий Шепкін] (Шевченко 1964, 205; оригінал втрачений)¹³⁸ — на відміну від більш очікуваного з погляду сучасного українського стандарту *приїжджав*; у першій публікації листа вжито варіант *приїздив* (Основа 1861/10, 12).

11) У третій особі множини дієслова *хотіти* не лише в листах, а й, наприклад, у вступному слові до запланованого нового видання «Кобзаря» 1847 року виявляємо форму *хотять* (Шевченко 1964, 24; 163, 312 та ін.). Однак Словник 1964 подає форми *хотять* і *хочуть*, оскільки останню (вона є нормативною) Шевченко також вживав. У другій особі множини теперішнього часу, як і в сучасній українській стандартній мові, в епістолярії фіксуємо *хочете* (Шевченко 1964, 278), а не, скажімо, *хотите*. У говірках, поширених на сході Звенигородщи-

¹³⁵ У публікації в «Основі» — *виїжджають* (Основа 1862/3, 11).

¹³⁶ У публікації в «Основі» — *доїжджаючи* (Основа 1861, 6).

¹³⁷ У публікації в «Основі» — *приїжджав* (Основа 1862/3, 15).

¹³⁸ Словник 1970–1980 слово *приїздити* кодифікує під гаслом *приїжджати* як його рівноправні паралельні форми.

ни, засвідчено три варіанти третьої особи множини (*хтять*, *хотять* і *хочуть*), на заході — два (*хотять* і *хочуть*) (Русанівський 2002, 44).¹³⁹

12) Форми теперішнього часу дієслова *звати* здебільшого мають кореневу форму *-зов-*, як, наприклад, *зовуть* (Шевченко 1964, 96; 249 та ін.) або *назове* (Ibid., 155). Тільки один раз у поезії виявлено *-зв-* — *звуть*, яке характерне для сучасної української стандартної мови (Словник 1964, гасло *звати*; пор. також: гасло *зватися* із прикладами на *-зов-*).

13) Форми наказового способу на кшталт *окропіте*, *порвіте*, поширені в говірках Черкащини, Шевченко вживає переважно в поезії (Чапленко 1970, 93–94). Проте це радше не діалектизми, а архаїзми, як їх кваліфікують Олекса Синявський (1931, 20) і Василь Сімович (2005^a, 344). Синявський зазначає: про це свідчить насамперед те, що їх вжито передусім у поезіях урочистого характеру. Водночас виявляємо в сучасній українській стандартній мові форми на зразок *робіть*, *положіть* (Шевченко 1964, 277).

14) Досить часто в Шевченка фіксуємо поширене в говірках південно-східного наріччя закінчення інфінітива *-ть* поряд із *-ти* (Синявський 1931, 17; пор.: АУМ 1984, карта 250), яке в сучасній українській літературній мові можливе тільки в деяких контекстах. Олекса Синявський (1931, 20), проаналізувавши вибірку поезій, нарахував із формою *-ти* — 801 приклад, із *-ть* — 691 приклад, *-тися* — 161 приклад і з *-ться* — 60 прикладів. У листах особливо часто фіксуємо закінчення *-ть*.

15) Зворотну частку *-сь* вжито не лише після голосних, а й частини після приголосних, наприклад: *бивсь*, *бійсь*, *опрігсь*, *прокинсь* (Синявський 1931, 21). За підрахунками Олекси Синявського, форми із *-сь* у поезії засвідчено 1269 разів, натомість із *-ся* — 849 прикладів.

16) Дієслова третьої особи однини теперішнього часу I дієвідміни на зразок *знати* часто мають усічені закінчення: *зна* (Синявський 1931, 20), пор., наприклад, у «Причинній»: [*То дівчина ходить, / Її сама не*] *зна* [(*бо причинна*), / *Що такеє робить*] (Шевченко 1963а, 3) або й у прозових текстах, зокрема, у вступному слові до запланованого видання «Кобзаря» 1847 року: [*чорт*] *зна* [*по-якому*].¹⁴⁰ У «Кобзарі», за підрахун-

¹³⁹ Віталій Русанівський (2002, 44) тільки констатує вживання форм у говірках, натомість не коментує їх щодо творів Шевченка. Олекса Синявський (1931^a, 119) також лише наводить форми *хотять* і *хочуть* та рекомендує зберігати їх у публікаціях.

¹⁴⁰ Як фольклорні ці форми поширені в багатьох регіонах, проте для літературної мови не характерні. Записи, зроблені в 70-80-х роках ХХ ст. в с. Моринці, виявляють такі приклади: *розр'їші* (неодноразово) поряд з *бувайє*, *позрайє* (Говори 1977, 418; 419).

5. Шевченко й сучасна українська мова

ками Олексі Синявського, дві третини таких дієслів закінчуються на *-ає* і не менше третини на *-а*. І в листах форми на *-а* часто стоять поряд з усталеними в сучасній українській стандартній мові формами на *-ає*, пор.: [...вона] чита [вське ваше письмо, аж поки не получить другого. І це вся її радість. З плачем] нарікає [на меншого сина, що він до неї не іде] (Шевченко 1964, 26). У листах вживання форм на *-а* не обмежується надто буденними контекстами; пор., наприклад, в урочистому контексті: [Нехай вам Бог] помага [на все добре] (Ibid., 236; Опис рукописів 1961, 311); [Нехай вамъ богъ] помага [з о. — М.М.] [на все добре]¹⁴¹ (Ibid., 326) та ін. У тому ж контексті фіксуємо й *-ає*, пор.: [нехай вам Бог] помагає [на все добре] (Шевченко 1964, 271; Опис рукописів 1961, 325). Форми на *-а* зберігали ще видавці «Основи», пор.: [Нехай ёму Богъ] помага (Основа 1862/3, 7), що загалом збігається з відповідним фрагментом ювілейного видання: [Нехай йому бог] помага (Шевченко 1964, 156).

Форми на *-а* охоплюють значні ареали південно-східного наріччя, однак у говірках, локалізованих на захід від рідного села Шевченка (пор.: АУМ 1984, карта 258), їх не засвідчено.

17) У листах часто фіксуємо традиційну й часто вживану навіть у першій половині ХХ ст. форму *єсть*,¹⁴² яка замінена в сучасній стандартній мові на *є*. Шевченко вживає *єсть* і в текстах високого стилю: [Ну, скажи по правді, чи] єсть [та великая душа на світі, окромя твоєї благородної души] (Шевченко 1964, 134), і в цілком буденних листах: [І коли] єсть [у вас знакомий чоловік в редакції «Современника» або «О[течественных] з[аписках]», то оддайте йому] (Ibid., 140), [Правда, у тебе] єсть [сини з молодими очима, то нехай вони потроху розбирають, а ти тільки слухай та критику клади, білиш нічого] (Ibid., 165), [Шкода, що не оставив тобі Куліш «Неофіти». Може, вони] єсть [у Камецького. Спитай] (Ibid., 211), [У мене] єсть [брати Микита й Йосип, а Петра нема] (Ibid., 227), [напиши мені в Петербург по тому адресу, що] єсть [у тебе] (Ibid., 235).

Водночас Шевченко вживає і форму *є*, хоча в листах значно рідше, пор.: [А як] є [коли] (Ibid., 54; оригінал збережений); [У нас тут складається «Хата», то чи нема часом у тебе якої доброї деревини на крокву або й сволок. Як] є [, то присилай її на ім'я П.А. Куліша або в Академію художеств Т. Г. Шевченку] (Ibid., 228; оригінал втрачений). Під гаслом *бути* Словник 1964 наводить обидві форми. Із приводу відтворення

¹⁴¹ У ювілейному виданні (Шевченко 1964, 273) фрагмент нормалізовано: *Нехай вам бог помага на все добре*.

¹⁴² І в Словнику 1970–1980 під гаслом *єсть* стоїть позначка *рідко*.

форми *єсть* у публікаціях спостерігаємо розбіжності. У ювілейному виданні, наприклад, подано: [Читат^ь у мене тепер, слава Богу,] єсть [що] (Шевченко 1964, 175), а в «Основі»: [Читат^ь у мене тепер^ь, слава Богу,] е [що] (Основа 1862/3, 14).

18) Виявлено поодинокі випадки, коли дієслова в першій особі множини теперішнього часу закінчуються не на *-мо*, а на *-м*, пор.: [Хто ж нас шануватиме, як ми самі себе не] шануєм? (Шевченко 1964, 202) у листі, опублікованому на підставі оригіналу. Таке закінчення властиве деяким українським діалектам, із-поміж яких — і рідна говірка Шевченка (пор. також: АУМ 1984, карта 260). У дієвідмінах із тематичним голосним *е* в теперішньому часі це закінчення аж ніяк не можна вважати росіянізмом (чи церковнослов'янським) на відміну від дієслів з тематичним голосним *и* в теперішньому часі, для яких закінчення *-м* не типово. Тому, як доводить Олекса Синявський (1931, 39), форму *летим* у поемі «Сон (У всякого своя доля)» з великою ймовірністю можна вважати росіянізмом, який, до того ж, може підпадати під категорію *licentiae poeticae*.

19) У вторинних імперфектах Шевченко, імовірно, писав *i-* (у сучасній стандартній українській мові *и-* ([и]- (< *i*)). Олекса Синявський (1931, 18) наводить *умірати*, *завірати*, *випірати*. Проте, зважаючи на особливості Шевченкової орфографії, це припущення дещо сумнівне, оскільки в цих випадках нотуємо літеру *и* [не *ѣ*], яка часто позначала звук [і], а інколи [и].

20) Шевченко використовує деякі активні дієприкметники теперішнього часу, вживання яких в українській стандартній мові частини заперечують. Здебільшого вони виявляють формант у суто церковнослов'янській формі *-щ-* (< **tj*), як, наприклад, у поезії: [та не вип'є /] Живущої [кфові] («Єретик») чи в епістолярії: [поклоніть^ься землякам моїм, в Оренбурге] сущим (Шевченко 1964, 54), Шанующий [вас Т. Шевченка] (Ibid., 267), [щоб не оставалося] гулящого [паперу] (Ibid., 63), [чи нема в тебе якого-небудь] завалящого [ледащички екземпляра тієї летописи Величка] (Ibid., 100), [найди чоловічка, добре] знающого [фотографію] (Ibid., 168), [не забувай безталанного й щиро] любящого [тебе Т. Шевченка] (Ibid., 139), [Я тепер, слава Богу, здоровий і веселий і щиро] любящий [тебе, мого єдиного друга Т. Шевченка] (Ibid., 175), [Ото б порадував ти їх хуторянські душі, а мою щиро,] любящую [тебе душу переніс би на саме небо] (Ibid., 193), [Я ожив би, Я напоїв би своє серце твоїми тихими речами, неначе] живущою [водою] (Ibid., 181), [І де в його узялась така жива, сердечно] трепещуца [, жива натура] (Ibid., 193) тощо. У листах є й ідеологізована в радянській українській мові дієприкмет-

5. Шевченко й сучасна українська мова

никова форма *трудоющий*: [Воно з даром Божим, а до того розумненьке, слухняне ї] *трудоюще* (Шевченко 1964, 194), тобто в значенні ‘працьовитий’ (пор.: Словник 1964, який під гаслом *трудоющий* подає сім прикладів, із яких п’ять — ‘працьовитий’ і два — ‘працюючий’, хоча друге значення не конче впливає з контекстів, звідки ці приклади взято).

Форму *невсипующий*: ([і забуду хоть на годину своє] *невсипующе* [горе] (Шевченко 1964, 184)) не можна вважати дісприкметником у синхронії; пор. також ад’єктивованій дісприкметник *могущий*: [Даль чоловік добрий, розумний ї] *могущий* [, він добре знає, як тут ми пропадаємо, то тяжкий зріх йому буде, як він не схоче промовить за мене хоч одно слово] (Ibid., 45).

Активні дісприкметники теперішнього часу інколи вжито зі східнослов’янським формантом *-ч-* замість *-щ-*, проте стосується це здебільшого слів із негативною конотацією, похідних від *смердіти*, пор.: [Почта із Оренбурга і Уральська получиться тут не раніше 15 іюля, і якщо принесе мені свободу, то на другий же день покину оце] *смердяче* [укреплення...¹⁴³] (Ibid., 168) чи в доданому до листа вірші «Муза»: [Із казарми смердячої [/ Чистою, святою / Вилетіла, як пташечка] (Ibid., 201), [а я не пошлю тобі] *смердячого* [слова] (Ibid., 227), [з цієї] *смердячої* [столиці не випускають] (Ibid., 230); [Ми з вами неначе і не бачились у цім] *смердячим* [Петроград] (Ibid., 271).

Врешті-решт, суто діалектною формою, яка в сучасній мові не є дісприкметником, можна вважати ад’єктивовану форму *пахучий* (пор. також російське *пахучий*): [тільки ти дуже вже, аж надто дуже, підпустив мені] *пахучого* [курєва] (Шевченко 1964, 135) та [тільки ти дуже вже, аж надто дуже, підпустив мені] *пахучого* [курєва] (Ibid., 185), пор.: Словник 1964 (гасло *пахучий*) наводить оцей один приклад.¹⁴⁴

21) У фрагменті [друже мій] *незнаємий* (Ibid., 157) форма *незнаємий*, на першій погляд, є пасивним дісприкметником теперішнього часу, який не потрапив до сучасної української стандартної мови. Проте варто взяти до уваги, що Шевченко, імовірно, писав *незнаемий* або *незнаемий*, що так само можна трактувати як *незнайомий*. Це один із небагатьох ад’єктивованих типових пасивних дісприкметників теперішнього часу, що їх повністю інтегрувала сучасна українська стандартна мова (пор. також польське *znajomy*, *nieznajomy*); зрештою, Шевченко писав *ё*, а в деяких випадках просто *e*, як у російській мові, на позначення [йо] чи постконсонантного [°о].

¹⁴³ У публікації в «Основах» — *укрѣпленіе* (Основа 1862/3, 11).

¹⁴⁴ Загалом і під гаслом *пахнути* наведено лише один приклад.

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

У листі до Михайла Щепкіна від 13 листопада 1858 року (оригінал втрачений) фіксуємо *знасмий* (в автографі, ймовірно, *знаемый* або *знаемий*): [*привітай М.О. Максимовича [...] і всіх, кого побачиш мною*] *знасмих* [, *тож [...]*] (Шевченко 1964, 222); натомість у першій публікації листа подано: *знаемихъ* (Основа 1861/10, 16), а не, скажімо, *знаёмихъ*. Замість присвійного займенника, попри це, тут маємо ще й агенс в орудному відмінкові. Тож дієслівний характер дієприкметника ще повністю збережений.

Натомість як прикметник у значенні ‘знайомий’ Шевченко вживає *знакомий*, форма якого збігається з російською, пор.: [*Поцілуй [...] і Максимовича, і всіх, кого*] *знакомого* [*побачиш*] (Шевченко 1964, 226). У Словнику 1964 є гасла *знасмий* (два приклади), *знайомий* (один приклад), яке скеровує до *знакомий* (чотири приклади): [*Поклоніться гарненько од мене Дзюбину, ... коли ви*] *знайомі* (цит. за: Словник 1964, гасло *знайомий*). Однак у публікації цього листа (оригінал збережений) у ювілейному виданні (Шевченко 1964, 44–46) ця форма відсутня! Натомість форму *незнакомий* (шість прикладів) виявляємо під гаслом *незнасмий*.

Кілька разів нотуємо пасивний дієприкметник теперішнього часу *шануємий*: *щиро шануємий* [*и многоуважаемый Алексій Іванович*] — замість звичного в сучасній стандартній українській *шановний* (Шевченко 1964, 241). В іншому листі українською мовою (також у звертанні) натрапляємо на пасивний дієприкметник теперішнього часу *вельмичитима* [*мною Надежда Михайловна*] (Ibid., 267). Словник 1964 не фіксує цього слова ні під гаслом із компонентом *вельми-* (у Словнику 1964 наведено із 8 прикладами тільки прислівник, а не перший компонент композитів),¹⁴⁵ ні під гаслом *читити* (один приклад).

22) В українськомовних листах подекуди виявляємо дієприслівники теперішнього часу на зразок *сидя*, пор.: [*... а я вам за те намалюю яку зумію картину, звичайне нашу — або Марусю, або Сердешну Оксану (її вже дрюкують), або панну Сотниківну, як вона богобоязлива,*] *сидя* [*у вікна, орафь лагодить, намалюю, сій-Богу, намалюю*] (Шевченко 1964, 14). Саме форма *сидя*, за Словником 1964 (гасло *сидіти*), має чимало прикладів, як і форми *стоя* (Словник 1964, гасло *стояти*), *лежа* (Ibid., гасло *лежати*). Василь Сімович (2005^a, 344) в одній із приміток пише: «Такі Шевченкові форми, як: *стоя, сидя, ходя* ... хоч і архаїчні, не мають у поета архаїч-

¹⁴⁵ Владімір Даль (1880–1882/1978–1980) наводить *вельми* під гаслом *великий* із ремаркою «церковне».

них функцій». Проте справді «архаїчними» ці форми можна вважати лише тоді, коли вони як дієприкметники (а не як дієприслівники) стосуються іменника чоловічого роду в називному відмінкові однини, а таких випадків небагато. Відтак дієприслівники на зразок *сидя*, очевидно, потрібно класифікувати як російнізми; до того ж, вживання таких форм у сучасній українській мові вважають «суржиком».

23) Форми на зразок *мого* і *мойого* Шевченко вживає паралельно (Синявський 1931, 22), хоча в оригіналі замість *мойого* фіксуємо *моєго* чи *моєго*, що дає широкі можливості для відповідних інтерпретацій; видавці обирають різні варіанти залежно від того, як вони ідентифікують форми — українськомовні чи російськомовні; пор.: [*не показуй мойого*] («Тріо») поряд з [*ти не получив [...] мого [письма]*] у листі 1853 року (Шевченко 1964, 87; 88), [*од твого [слова]*] (Ibid., 153), [*до твого [цифрого великого серця]*] (Ibid., 181), *свого [приятеля]* (Ibid., 234). У деяких випадках у ювілейному та сучасному академічному виданнях написання на кшталт *моєго* збережено, пор.: [*Я тепер, слава Богу, здоровий і веселий і цифро любящий тебе, моєго [єдиного друга]*] (Ibid., 175; Шевченко 2003, 139). Очевидно, варто було б подати *мойого єдиного друга*. В «Основі» подекуди подано *моєго* з позначенням наголосу на останньому складі (Основа 1862/3, 14), так, скажімо, і в останньому наведеному прикладі. Публікації в «Основі» не дають змоги для будь-яких імплікацій щодо мовної належності цієї словоформи.

В іншому місці читаємо *на своєму [огороді]*, однак в оригіналі, поза сумнівом, — *своєму* (Шевченко 1964, 231). У Словнику 1964 під гаслом *мій* наведено тільки приклади на кшталт *мого*, перелік флексійних форм наприкінці статті в цьому випадкові відсутній. Під гаслом *свій* подано приклади вживання *свого* і *свойого*, а також приклади форми *своєму*. І, зрештою, серед прикладів під гаслом *твій* виявляємо форми *твого* і *твойого*.

Смаль-Стоцький, Гартнер (1913, 296–297) у парадигмі *мій* наводять форми *мо́го*, *мо́му* і додають: «Поряд з цими найчастотнішими формами існують і паралельні форми: род. відм. одн. *моєго*, *мойого*, *мо́го*, дав. *моєму*, *мо́єму* [...]»

24) Поряд виявляємо займенникові форми на зразок *сей* і *цей* (< *от сей*) (Синявський 1931, 22),¹⁴⁶ пор.: [*нарус*] *сей* (Шевченко 1964, 223), [*діло*] *се* [*не жарти*] (Ibid., 223), [*поцілуйте*] *сих* [*старих дітей за мене тричі*] (Шев-

¹⁴⁶ Ще Олекса Синявський (1931а, 119) рекомендував зберігати ці форми відповідно до автографів.

ченко 1964, 223). Водночас із *це* у Шевченка фіксуємо ще й *цѣбто* (Ibid., 230). Проте особливо часто, зокрема в листах, нотуємо форму *оцей* (< *от сей*), пор.: [Поніс був уже я] *оце* [письмо на почту] (Ibid., 185), [можна було написати оцей] лист [до вас] (Ibid., 47). У Словнику 1970–1980 займенник *сей* має позначку «застаріле», а відповідне гасло скеровує до гасла *цей* (форма вказівного займенника *цей* у сучасній українській мові нормативна), натомість займенник *оцей* інтерпретовано як підсилення для *цей* (*ось цей*). На позначення чогось віддаленого Шевченко вживає форми, утворені від *той*, як у сучасній українській стандартній мові.

У родовому / знахідному відмінках однини чоловічого роду від *сей* Шевченко паралельно вживає форми *свого* і *сего*, хоча остання насправді замінює *сѣго*, пор. в листах: [...] *свого* [добра] (Шевченко 1964, 87; пор.: 238); [...] *сего* [самого Андрія] (Ibid., 155). Проте займенника (*о*)*цего*, зокрема в епістолярії, не виявляємо, натомість фіксуємо написання (*о*)*цього* (пор.: Ibid., 168). Цікава в цьому контексті й форма *сегодня*, яку вживають в ювілейному виданні в текстах із російськомовними фрагментами (Ibid., 156). Ця риса, з іншого боку, трапляється і в суто українськомовних текстах, пор.: *сегодня* [пошта¹⁴⁷ одходить] (Ibid., 164; оригінал збережений; пор.: Ibid., 195).

Утім як справді треба читати Шевченкову форму *сегодня* в тому чи іншому випадках, не завжди можна сказати однозначно. В одному із фрагментів транскрибованих оригіналів листів читаємо: [Чи будете вь] *сегодня* [в¹⁴⁸ четвертому часу дома] (Опис рукописів 1961, 316), натомість у листі, відісланому майже в той самий час: *Сѣгодня* [я получывъ твои письма] (Ibid., 317) з чіткою нотацією [’о]. У ювілейному виданні обидві форми написання небезпідставно передано як *сьогодні*.

Подібно до попередніх прикладів у публікаціях листів знову й знову фіксуємо паралельне вживання *его* та *його*. Зауважмо, що під формою написання *его* Шевченко навряд чи мав на увазі звучання [йего], яке для його рідної говірки, на відміну від багатьох діалектів південно-західного наріччя, не властиве.

Для форм родового відмінка однини вказівних займенників жіночого роду здебільшого характерне закінчення *-її* поряд з *-ієї*, пор.: [до]

¹⁴⁷ У Шевченка загалом однозначно домінує форма *почта*.

¹⁴⁸ Окрім цього, літери *в* та *к* у Шевченкових рукописах подеколи виглядають фактично однаково. Може, насправді це *кь*? Якщо так, то тоді цілий приклад треба інтерпретувати інакше, пор.: розділ 6.9 «Змішування кодів».

5. Шевченко й сучасна українська мова

ції [пори] (Шевченко 1964, 23, пор.: АУМ 1984, карти 232–235), [кало] оції [«Москалевої криниці»] (Шевченко 1964, 165),¹⁴⁹ [до [по]лучення] ції [поганої отставки] (Ibid., 182), [бо я ще і не бачив] ції [хваленої книги] (Ibid., 182), [з] ції [смердячої столиці не випускають] (Ibid., 230), [часть] тії [самой повісті] (Ibid., 195), [міся] тії [проклятої неволі] (Ibid., 228). Один раз це закінчення фіксуємо в числівникові *один*: [нема й] однії [літери] (Ibid., 44). В інших випадках виявляємо й усталені в сучасному українському стандарті форми, наприклад: [із] цієї [широкої хурдиги] (Ibid., 153), *тісі* [поганої Астрахані] (Ibid., 87) або *цісі* [невеличкої цидули] (Ibid., 222), пор. також: [всі до] одної (щодо слова *летопись*, Ibid., 100), але не *однісі*.

Попри це, один раз нотуємо форму [з] сію [почтою]. Упорядники її змінюють на *з сі[с]ю*, маркуючи своє втручання квадратними дужками (Шевченко 1964, 157), на відміну від нового академічного видання (Шевченко 2003, 127), де без жодних пояснень подано *сісю*; у першій публікації листа також передано *сією* (Основа 1862/3, 8). У рідній говірці Шевченка поширені не лише форми на кшталт *свєї, теї* (родовий відмінок), а й *свето, тею* (орудний відмінок) (Русанівський 2002, 44; пор.: АУМ 1984, карта 236),¹⁵⁰ тож, очевидно, що форма орудного відмінка жіночого роду цілком автентична. Олекса Синявський (1931, 21) звертає увагу на одноразове вживання в поезії форми *тію: тію клятою водою* («Великий льох»), хоча й не коментує її.

Словник 1964 подає 154 приклади вживання займенника *цей*. У непрямих відмінках наведено також приклади жіночого роду в родовому відмінкові однини на зразок *ції*. Під однойменним гаслом зафіксовано 154 випадки вживання форми *сей*, і тут приклади на кшталт *сії* — для родового відмінка однини жіночого роду. Під гаслом *оцей* подано 85 прикладів, зокрема і приклади жіночого роду — *оції*. І врешті, під гаслом *той* у Словникові 1964 занотовано 1376 прикладів. Однак під цим гаслом не наведено прикінцевого переліку засвідчених форм, із-поміж прикладів — і форма *тії* жіночого роду в родовому відмінкові однини.

Часом на основі публікації, на перший погляд, може скластися враження, що маємо справу з досить своєрідними, вжитими начебто

¹⁴⁹ У публікації цього втраченого листа в «Основі» форму *ції* нормалізовано на *оції* (Основа 1861/10, 9).

¹⁵⁰ Віталій Русанівський (2002, 44) хоча й згадує цю особливість, проте не зазначає, чи вона засвідчена в Шевченка.

на взірць російської мови формами кількісного займенника *всєсь*.¹⁵¹ Ідеться, зокрема, про форми *всєм*: [*і йому кланяюсь. Глухому Галузі, коли знаши, і йому, і*] *всєм* [землякам моим, которые хоть згадуют про мене] (Шевченко 1964, 139) і *всєх* у церковнослов'янському контексті: [*нехай вам Бог помагає во*] *всєх* [ваших начинаніях] (Ibid., 140). Чи збережені особливості оригіналу в публікації цих фрагментів?

Щодо написання *всєх* у другому прикладі насамперед зауважу таке: у пізніших листах у майже подібному контексті виявляємо *всіх*, наприклад у листі до Пантелеймона Куліша (оригінал втрачений): [*нехай вам так господь поможє во*] *всіх* [ваших начинаніях] (Ibid., 193), [*Нехай тобі Бог помагає во*] *всіх* [твоїх добрих начатках] (Ibid., 194). Проте в листі до Михайла Щепкіна (оригінал дуже добре збережений) нотуємо: [*во*] *всєх* [твоих добрых начинаніях] (Ibid., 195–196); в «Основі» цього листа не друкували.

Оскільки форми з *і* засвідчено здебільшого в тих листах, оригінали яких втрачено, а форми з *є* — в листах, оригінали яких збереглися, можна припустити, що в оригіналах не було *і*, графічно *и*. Усе вказує на те, що в оригіналі не було написано й *є*, там радше був *ѣ*. Звичайно ж, його не можна було передавати просто за нормами російської мови через *є*, як у ювілейному виданні, однак навряд чи мовчазна українізація, тобто заміна *ѣ* на *і*, є більш вдалим вирішенням. У цьому випадкові *ѣ* найкраще було б просто зберегти.

Те саме стосується й надрукованого в ювілейному виданні слова *всєм*. У наведеному вище прикладі маємо справу з текстом, оригінал якого так само зберігся. Якщо взяти публікацію в «Основі», то й там аналогічно до попереднього прикладу читаємо: [*и ёму кнаняюсь. Глухому Ялузі [!], коли знаши, и ёму, — и*] *всім* [землякамъ] моимъ, которі хочь [!] згадуют про мене] (Основа 1862/3, 4). Тож і в цьому випадкові, очевидно, в оригіналі був *ѣ*.

Підтвердження того, що форми з *ѣ* Шевченко вживав і в суто українськомовних текстах, можна знайти в рукописах, наприклад, у фрагменті згадуваного листа до Віктора Закревського від 10 листопада 1843 року: *Всѣмъ* [вашим родычамъ нызенько кланяюсь] (Опис рукописів 1961, 265). В академічному виданні творів Шевченка (ювілейне видання оминуло увагою цей лист) цілком слушно *всѣмъ* передано через *і*: *Всім* [ва-

¹⁵¹ У такій марковано українській формі це слово виявлено в листі (оригінал збережений) до Михайла Максимовича від 5 квітня 1858 року (Шевченко 1964, 214).

5. Шевченко й сучасна українська мова

шим родичам низенько кланяюсь] (Шевченко 2003, 24), що, поза сумнівом, переконливіше, ніж *всім з е*. Проте й у найновішому академічному виданні нотуємо форми з *е*: *всім* [землякам моим] (Ibid., 112) тощо.

Задля повноти викладу зазначу, що в автографах українськомовних листів Шевченка фіксуємо написання з очевидною українською формою *всихъ*, наприклад: *всихъ* [добрыхъ людей сущихъ въ Петербургѣ] (Опис рукописів 1961, 299).

Словник 1964 під гаслом *весь, вся, все* подає 474 приклади, а також і варіанти *увесь, уся, усе* з (77 прикладів) і *ввесь* (8 прикладів). У відповідних непрямих відмінках під цим гаслом наведено тільки такі приклади, як *всім / усім, всіми / усіми* (а не, скажімо, *всіма / усіма*, як у сучасній стандартній українській мові) і *всіх / усіх*. Форми з *е* (*всем, всеми, всех*), а також із *ѣ* (*всѣмъ, всѣми, всѣхъ*), які переважно передано через *е*, а відтак вилучено з українськомовного корпусу Шевченка, залишилися взагалі поза увагою — звісно ж, безпідставно.

25) Досить часто в Шевченкових текстах виявлено займенники *що* і *який* (без частки *-сь*) як неозначені займенники, пор.: [А якби ще день положало, то може б ще] *що* [видував] (Шевченко 1964, 140), [Як перепишуть «Матроса», то передай його Кулішеві та попроси його од мене, нехай він його прочитає гарненько та де] *що* [побачить, нехай і поправить] (Ibid., 164),¹⁵² [Вольський, я знаю, добрий і щирий чолов'яга, та чи відіє він] *що* [в цій справі] (Ibid., 238), [нехай він тобі просто скаже: чи буде] *що* [з сього, чи ні] (Ibid.), [прикинй до неї] *яке* [мудре слово] (Ibid., 199), [напишіть, будьте ласкаві, як] *що* [добре чує] (Ibid., 39) тощо. У відповідних гаслах Словник 1964 фіксує ці займенники як неозначені. Словник 1970–1980 під гаслами *що* і *який* наводить форми без частки *-сь*, не супроводжуючи їх жодним коментарем, у сучасній стандартній мові вони майже не вживаються в нейтральному контексті.

Попри це, у Шевченка, як і в сучасній українській мові, є неозначені займенники і з прикінцевими частками, пор.: [Ти пишеш, що Усков уже писав тобі о] *якімсь* [недорозумений] (Шевченко 1964, 174; оригінал збережений), [Чи не чує у вас там про його] *чого-небудь* (Ibid., 175), [З батьком його ми були] *колись* [великій приятелі] (Ibid., 155; Основа 1862/3, 6; оригінал збережений) чи [у мене єсть багато] *дечого* (Шевченко 1964, 182, Основа 1862/3, 15).

¹⁵² Правильне, на перший погляд, припущення про те, що за написанням *де що* криється вживаний у сучасній стандартній мові означений займенник *дещо*, у цьому контексті не знаходить однозначного підтвердження.

26) Особові займенники в третій особі після прийменників не мають початкового *н-* (Синявський 1931, 21; пор.: АУМ 1984, карта 226) у формах *його, їй і їх*: [*Спасибі вам, що ви про його [писали]*] (Шевченко 1964, 78), [*Чи не чуть у вас там про його [чого-небудь]*] (Ibid., 175), [*Пише мені старий Шенкін і просить, щоб і я приїхав до його [на праздники в гості]*] (Ibid., 182), [*просить тебе, щоб ти приїхав просто до його [на квартиру]*] (Ibid., 185), [*якби ще ти од себе до його [вчистив]*] (Ibid., 195), [*думаю оце поїхати до його [під Москву в село Нікольське]*] (Ibid., 205), [*я маю до його [їхати]*] (Ibid.),¹⁵³ [*або умисне побувай у його [та подякуй йому за мене]*] (Ibid., 222), [*я од його [получив розпечатане]*] (стосується до *письмо*, Ibid., 259), [*а в його [малі діти]*] (Ibid., 244), *проти́в його* (Ibid., 213),¹⁵⁴ *на їй* (Синявський 1931, 21) або *ї*: [*а я у їх [«в кулаке сижу»]*] (Шевченко 1964, 135), [*обійдуся ї без їх*] (Ibid., 139, пор.: *безъ їхъ* в Основі 1862/3, 3), [*ота придуркувата Харита таке мені зробила свято, що я на їх [тільки поглянув]*] (Шевченко 1964, 255).

Інші форми цей початковий звук мають; пор.: *ним, ними і неї*: *за ним, з ними* тощо (Синявський 1931, 21), зокрема особові займенники жіночого роду в третій особі: *на неї* (Шевченко 1964, 199; пор.: АУМ 1984, карта 228), [*як будеш у неї*] (Шевченко 1964, 175),¹⁵⁵ *з неї* (Ibid., 194), [*прикинъ до неї [яке мудре слово]*] (Ibid., 199), [*я до неї [коли-небудь, а таки доберусь, до тісі Чорноморії]*] (Ibid., 205), [*вона мені показувала ваше последнее письмо до неї*] (Ibid., 228), [*щоб він пішов до неї*] (Ibid., 271).

Віталій Русанівський (2002, 44) зазначає, що в говірках, поширених на Правобережній Україні, відомі й енкалітичні форми *на ню*, однак нічого не пише про те, чи уживав їх Шевченко. Така форма в текстах Шевченка відсутня (а якщо й трапляється, то хіба що в церковнослов'янському контексті), принаймні у Словнику 1964 під гаслами *він / вона / воно / вони* її не зафіксовано.

27) Родовий відмінок зворотного займенника *себе* виражено росіянізмом *себя*, однак тільки в одному листі (до Семена Гулака-Артемовського), який цікавий із мовного погляду своїми численними переходами то на українську, то на російську мову (пор.: підрозділ 6.10): [*Видишь ли, друже мій єдиний, для чого я так прошу от К[арла] П[вановича] барельєфа якого-небудь; мені, ти знаєш, рисовать запрячено, а ліпить — ні, то я й ліплю тепер, а кругом] себя [не бачу нічого, проч степену та моря]*] (Шев-

¹⁵³ Підтвердження цієї форми з листа (оригінал втрачений) виявляємо в першій публікації: *я маю до ёго їхати* (Основа 1861/10, 12).

¹⁵⁴ У першій публікації — *проти́в ёго* (Основа 1862/3, 12; оригінал збережений).

¹⁵⁵ В «Основі» у цьому місці — *у неї* (Ibid., 14).

5. Шевченко й сучасна українська мова

ченко 1964, 88). Словник 1964 (гасло *себе*) цієї форми не наводить. Чи можна припустити, що Шевченко в цьому реченні лише задля зворотного займенника чи й прийменникової конструкції *крузом себя* свідомо переходить на російську? Слово *крузом* (як прийменник чи прислівник) Словник 1970–1980, а також, приміром, Кузеля, Рудницький 1943/1987 кодифікують без будь-яких застережень, хоча в сучасній мові воно не є надто поширеним. Шевченко вживає його досить часто і в поезії, пор. подану в підрозділі 7.1 «Автографи віршів» транскрипцію на підставі оригіналу вірша «Лічу в неволі дні і ночі». Тож *себя*, найімовірніше, — російська інтерферема, а не приклад переходу на російську мову у фразі *крузом себя*.

У ще одному листі українською мовою (оригінал втрачений) у постскрипті читаємо: *Кланяються тебе граф и графиня Т[олст]ые* (Шевченко 1964, 222). Перша публікація листа в «Основі» відповідно подає: *Кланяются тебѣ графѣ и графиня Т—ые* (Основа 1861/10, 16). У цьому випадкові справді є всі підстави припускати, що тут Шевченко перейшов на російську, про що свідчить ще й те, що він передає вітання від своїх російських покровителів. А тому рішення упорядників класифікувати це речення як російське не може викликати заперечень і немає підстав форму *тебѣ* вважати російською інтерферою в українськомовних текстах Шевченка.

28) Присвійні прикметники в називному / знахідному відмінках множини, як уже було зазначено вище, закінчуються часто на *-и*, а не на *-і*, як у сучасній українській стандартній мові (Чапленко 1970, 93–94).¹⁵⁶ Шевченко передає це закінчення через *-ы*, що в цьому випадкові аж ніяк не стосується написань з *-и*. Ще Олекса Синявський (1931, 118) висловлювався за збереження цієї риси в публікаціях.

Інколи закінчення *-и* фіксуємо і в інших прикметниках, не тільки у присвійних, пор.: *[Будьте] здорови* (Опис рукописів 1961, 330), що в публікації, як і очікувано, має форму *[Будьте] здорові* (Шевченко 1964, 278). У науковій літературі висловлено різні припущення про те, що прикметникове закінчення *-и* замість *-і* може бути результатом впливу говірок північноукраїнського наріччя. Олекса Синявський (1931, 23), однак, вважав таке припущення малоімовірним, зазначаючи, що

¹⁵⁶ Пор. також: Сімович (2005, 329), який з огляду на видання творів Шевченка за редакцією Сергія Єфремова й Михайла Новицького зазначає: «[...] не треба [...] цікавої архаїчної форми “сльози Мар’янини” [...] замінювати новою “сльози Мар’яни?”».

для написання *-и* в таких випадках вирішальним могло бути «перенесення з староукраїнської книжної мови чи може з російської». Що стосується староукраїнської, то цей вплив може справджуватися хіба щодо жіночого роду. Проте вплив російської у цьому випадкові цілком можливий.

29) Виявляємо поодинокі форми ступенів порівняння, незвичні для сучасного українського стандарту. Форму вищого ступеня прикметника *швидкий* Шевченко передає як *швидче*, а не *швидше*, як у сучасній українській стандартній мові, пор.: *швидче* (Шевченко 1964, 255; 262 та ін.; Опис рукописів 1961, 268, 325). У публікації листів форму *швидше* вжито тоді, коли оригінал відповідного документа був втрачений (Шевченко 1964, 268). Словник 1964 під гаслом *швидче* / *швидше* подає 28 прикладів уживання першої форми і лише чотири — другої.

Цікаві також і форми ступеня порівняння *раньше* (Шевченко 1964, 23; 168; 171 та ін.), *ранше* (Шевченко 1964, 214; Основа 1862/3, 18) чи *поганше* (Шевченко 1964, 41), *поганиший* (Шевченко 1964, 270). Словник 1964 подає чотири приклади вживання *раньше* і один *ранше*, форми *раніше* не зафіксовано. У листі (на який не конче можна покладатися) зафіксовано і *поганіший*: *не думай, братіку, про мене нічого поганого. Далєбі я не поганіший меж людьми* (Словник 1954 під гаслом *поганиший* / *поганіший*). Цей приклад занотовано тільки один раз, прислівникову форму *поганше* — тричі, а прикметникову *поганиший* — чотири. У сучасній стандартній українській мові замість *поганиший* нормативною є суплетивна форма *гірший* (пор. також: пол. *gorzsy*).

У написанні наведених вище форм ступенів порівняння часом є розбіжності в публікаціях деяких листів в «Основі» і в ювілейному виданні. Якщо в ювілейному виданні надруковано, скажімо, *Раньше [15 сентября я не допливу до Нижнього і] раньше [1 октября я не поцелую тебе]* (Шевченко 1964, 171), то в «Основі» читаємо: *[Ранше 15 сентября я не допливу до Нижняго, и] ранше [1 октября я не поцелую тебе]* (Основа 1862/3, 11; пор. подібно й у: Шевченко 1964, 232: *раньше*, Основа 1862/3, 19: *ранше*). Яку з двох форм ужито у збереженому рукописі, без спеціальної автопсії, сказати складно, оскільки очевидно, що Шевченко писав і так, і так. Якщо ж у ювілейному виданні надруковано *раньше*, то читач, не поінформований про специфічні Шевченкові форми, з огляду на редакційні принципи сучасних видань сприйме це як свідчення російськості, що не завжди відповідає дійсності. Оскільки форму *раньше* виявляємо і в «Основі» (Ibid., 11; пор.: Шевченко 1964, 168), то

5. Шевченко й сучасна українська мова

загалом можна припустити, що ближча до оригінальної форма, яка надрукована в «Основі».

Звичні форми ступенів порівняння утворено в Шевченка, як правило, за допомогою суфіксів *-ійш-* і значно рідше *-иш-*, який переважає в сучасній українській стандартній мові. Смаль-Стоцький, Гартнер (1913, 142) наводять такі суфікси в формах ступенів порівняння: *-ш(ий)*, *-ійш(ий)*, *-иш(ий)* (замість *i* у Смаль-Стоцького й Гартнера за нормами «желехівки» — *i*, яка засвідчує палаталізацію попереднього приголосного).

Елативну форму *глубочайший* в реченні [*Поніс був уже я оце письмо на почту, та зострівся мені старий Улибишев і просив написать од себе*] *глубочайший* [поклон] (Шевченко 1964, 185; пор. майже так само в Основі 1861/10, 15) вжито, найімовірніше, за російським взірцем. Основа *глубок-*, відома з церковнослов'янської мови й уживана в українському діалектному ареалі, не є росіянізмом,¹⁵⁷ утім елативну форму, очевидно, запозичено з російської мови. Зауважмо, що Шевченко в цьому реченні якоюсь мірою цитує свого російськомовного поручника, тож, імовірно, він лише заради фрази *глубочайший поклон* переходить на російську. Це цілком узгоджується з механізмами перемикування кодів, до яких удався Шевченко (пор.: розділ 6).

Подекуди в листах і поза цитатами з російської фіксуємо аналітичну форму найвищого ступеня, утворену за взірцем російської мови, наприклад: [*Я, нарисовавши децю, отдавав за*] *самую убогую* [цигу] (Шевченко 1964, 59)¹⁵⁸ та [*я прочитав твоє письмо, полное*] *самой чистой, некупленной* [любви] (Ibid., 202), якщо не вважати *самий* прикметниковим займенником у значенні 'сам', що, втім, мало ймовірно. Проте в Шевченка, звісно, домінують суто українські форми найвищого ступеня порівняння, зокрема в реченні: [*А тим часом одній*] *найкращій* [скажіть тихенько, щоб рушника дбала та щоб на своєму огороді гарбузів не сажала] (Ibid., 231). Утворення найвищого ступеня порівняння за допомогою *самий* і вищого ступеня порівняння прикметника є типовою ознакою суржика.

30) Яке закінчення Шевченко вживав у родовому, давальному й місцевому відмінках іменників з давніми *i*-основами, як зазначає Олекса Синявський (1931, 22–23), визначити складно. Однак знавець Шевченкових рукописів схиляється до того, що поет писав *-и* та *-і*. Си-

¹⁵⁷ Пор.: Словник 1964, гасло *глибокий* (23 приклади) і гасло *глибоко* (8 прикладів), тимчасом як гасла *глубокий* чи под. немає.

¹⁵⁸ Василь Чапленко (1970, 93–94) цієї риси не наводить.

нявський наводить приклади з автографів: [*А Настуся зь богословомь /] Заповідь [вчиця]* («Сотнику») та [*немає*] *висты* («Не хочу я женитися»), які свідчать про те, що давні закінчення були Шевченкові відомі; пор. також: *-і*, яке домінує в родовому відмінкові однини іменників *сіль* і *ніч* (АУМ 1984, карти 190–191). Однак у давальному відмінкові Шевченко вживає лише нове закінчення *-ові*, а не давнє *-ови*, як у західноукраїнських говірках (Синявський 1931, 23; пор. АУМ 1984, карти 194–195). І врешті, зазначмо, що в Шевченка в родовому відмінкові виявляємо тільки закінчення *-ей*, наприклад, *людей, дітей*, а не *-ий*: *людий, дітий*.

Варто вказати на розбіжності закінчень місцевого відмінка іменника середнього роду з м'якою основою в публікаціях епістолярію в ювілейному виданні і в «Основі»: [*я не дождався його письма в Новопетровському*] *укрїпленї* (Шевченко 1964, 172), але: [*я не дождався єго письма в Новопетровському*] *укрѣпленію* (Основа 1862/3, 11). Автограф цього листа до Михайла Закревського зберігся, тож дуже ймовірно, що форма на *-і*, вжита в ювілейному виданні, ближча до оригіналу, і Шевченко в місцевому відмінкові іменників середнього роду з м'якими основами насправді не вживав закінчення *-и*.

31) Особливе зацікавлення викликають морфологічні архаїзми в Шевченкових текстах. У листі від 16 лютого 1858 року до Якова Кухаренка (оригінал втрачений) Шевченко відмінює обидві частини типового зрощення: [*Тепер я в Нижнім*] *Новігороді* [*, на волі*] (Шевченко 1964, 181), [*Письмо твоє од 7 августа того року із Єкатеринодафа получив я 10 февраля сього року, аж у Нижньому*] *Новігороді* (Ibid., 204). У Словнику 1964 це явище відображено у досить-таки курйозній і, без сумніву, невідповідній спосіб — гасло *Нижній, Нижній Новгород / Нижній Новгород, Н. Новгород*. Адже форму *Нові-* вжито тільки в місцевому відмінкові однини. Оскільки цей топонім потрактований не як композит, а, власне, як зрощення, то реконструкція називного відмінка, безперечно, неправильна. Однак наскільки надійні ці приклади з епістолярію (оригінали втрачено)? У першій публікації в «Основі» перший приклад — *въ Нижнімъ Новігороді* (Основа 1861/10, 12), проте в іншому місці, що надзвичайно дивує, читаємо: *у Нижньому-Новгороді* (Ibid., 11). Судячи з усього, Шевченко на свій розсуд провідміняв іменник *Новгород* за архаїчною моделлю. Складно уявити, щоб видавці «Основі» самі архаїзували це написання.

32) Також фіксуємо субстантивованій займенник в архаїчній формі називного / знахідного відмінків множини: [*Цілую Семена, Фе-*

5. Шевченко й сучасна українська мова

дора і всіх і] *вся* (Шевченко 1964, 172; оригінал збережений) та [*спасибі тобі, друже мій єдиний, за все і за*] *вся* (Ibid., 207; оригінал збережений), пор. також *вся* в аналогічних фрагментах перших публікацій (Основа 1862/3, 11; Ibid., 16). Словник 1964 під гаслом *весь* (із врахованими варіантами) форму множини *вся* цілковито замовчує, немає в ньому й гасла *вся*. Чому так — невідомо. Можна припустити, що упорядники й цей церковнослов'янськ безпідставно ідентифікували як російський елемент.

33) Цікавим морфологічним архаїзмом у творах Шевченка є вживання дієслова-зв'язки теперішнього часу в перфекті, що виявляємо і в деяких віршах: [*Слава тобі, Шафарику, / Вовіки і віки! / Що*] *звів сси* [*в одно море / Слав'янській ріки!*] («Єретик», Шевченко 1963^a, 261–262), і в листах. Про якусь особливу стилістичну конотацію в кожному окремому випадкові стверджувати складно, пор. цілком нейтральні контексти: [*добре*] *сси зробив* [*, що наказав 50 штук помянутого образу*] (Шевченко 1964, 207), [*Пишеш, що ти хлопців возив у Херсон. Добре*] *зробив сси!* (Ibid., 235), [*Да воздаст вам господь и дому вашому, що*] *посітили есте* [*невольника і тяжку ого тугу розважили*] (Ibid., 48).¹⁵⁹ Останній із трьох наведених прикладів свідчить, що, вживаючи цю архаїчну форму, автор прагнув передати своєрідну урочистість.

Вживання форми теперішнього часу цієї зв'язки простежується і в умовному способі з *щоб*: [*далеко десь старий, лисий, усатий солдат молитися Богу і молячися просить його милосердного,*] *щоб* [*ви*] *есте* [*великі росли і здорові*] *були* (Ibid., 98). У цьому випадкові це, як відомо, не автентична архаїчна форма.

Деінде виявлено дієслово-зв'язку теперішнього часу у вигуку: [*Благий і дивний*] *сси* [*господи*] (Ibid., 52). Це речення, попри все, не можна вважати суто церковнослов'янським, адже в традиційній церковнослов'янській мові не вживано повних форм прикметників у присудку,

Морфологічні особливості здебільшого збережено в публікаціях, інколи нормалізовано згадувані вище іменникові закінчення після м'яких та історично м'яких приголосних (*e* замість *o*) та закінчення присвійних прикметників.¹⁶⁰

¹⁵⁹ У Словнику 1964 гасла *посітити* чомусь немає. Наведений приклад уживання *воздаст* (в оригіналі, ймовірно, *воздасть*) теж відсутній.

¹⁶⁰ Василь Чапленко (1970, 94) серед характерних особливостей мови Шевченка називає те, що іменники чоловічого роду в давальному відмінкові однини мають закінчення й *-ові*, й *-у*. Це характерно й для сучасної української стандартної мови.

5.2.3 СИНТАКСА

На рівні синтакси мова Шевченка, як зауважує Василь Чапленко (1970, 94), майже повністю відповідає системі української стандартної мови, проте Олекса Синявський (1931, 25–44) звертає увагу на деякі особливості.

Часто Шевченко вживає іменний складений присудок, іменна частина якого — форма орудного відмінка поряд з узгодженими предикативними відмінками, однак без дієслова-зв'язки. Про дієслово-зв'язку Синявський не пише нічого, але, очевидно, у творах немає прикладів на кшталт *є + орудний відмінок*, які в сучасній українській стандартній мові не такі вже й незвичні. Узгоджені предикативні відмінки й іменний складений присудок, іменна частина якого — форма орудного відмінка часом узгоджуються між собою, як наприклад, у переспівах псалмів: *Мені господь пристанище, / Заступником буде* («Давидові псалми ХСП»; Синявський 1931, 25). Згідно з Синявським, Шевченко не вживав конструкцій *за + знахідний відмінок* (Ibid.), однак у листах виявляємо такі конструкції: *Станьте ж мені тепер і справді за матір* (Шевченко 1964, 266).

На окрему увагу заслуговує те, що в поезії Шевченка жодного разу не нотуємо відносних займенників *який, котрий* або *каторий*, а лише *що*, який, безсумнівно, домінує в діалектах (Синявський 1931, 33). Олекса Синявський (Ibid.) про вживання відносних займенників в епістолярії зазначає: «У листах, де, природно, Шевченко не дбав особливо за мову, в нього трапляються й способи сполучування відносних речень із *котрий*, але тільки не в віршах». Зазначу, що в листах форма *каторий*, яка збігається з російською основою, значно переважає українську *котрий* і що остання (про це буде сказано далі) у Шевченка взагалі не функціонує як відносний займенник. До того ж, Синявський наголошує, що в рукописі поеми «Петрусь» Шевченко змінив підрядне речення *Роскажемь иноди ти сны / Яки тамь снылися Петрови* на *Роскажемь иноди колись / Про те, що снылося Петрови*. Це свідчить, що поет свідомо надавав перевагу характерному для розмовної мови відносному займенникові *що*. Проте зазнав змін не тільки займенник, а й цілий фрагмент, оскільки Шевченко, очевидно, хотів уникнути повтору кореня у словах *сны* і *снылися*. Відтак він утворив структуру з корелятивним займенником *те*, який співвідносний тільки із *що*.

На позначення напрямку Шевченко використовував конструкцію *до + іменник у родовому відмінку* частіше, ніж у говірках південно-

5. Шевченко й сучасна українська мова

східного наріччя, але рідше, аніж у говірках південно-західного (Синявський 1931, 34).

Шевченко надавав перевагу присвійним прикметникам над уживанням відіменних іменників у родовому відмінкові (Ibid., 28), що, безсумнівно, збігається з типовою українською народною мовою.

У мові Шевченка трапляються й деякі розбіжності із синтаксою сучасної української стандартної мови.

Іноді у складі іменного складеного присудка Шевченко вживає прислівникову форму *так*, а не прикметникову *такий*, яка в сучасній українській мові є нормативною: *А він уже так, як крига* («Осіка»; Ibid., 26).

Конструкції з вищим ступенем порівняння у Шевченка виявлено не тільки у формі *од* + *родовий відмінок* та *за* + *знахідний відмінок*, а й, як і в російській, — *безпрійменниковий родовий відмінок*. Синявський про вживання *над* + *знахідний відмінок* не згадує, жодної такої конструкції не фіксує і Словник 1964. Вживання родового відмінка в таких виразах — синтаксична особливість, яку за нормами культури українського мовлення, зазвичай вважають росіянізмом.

Форми найвищого ступеня порівняння часто утворені так: *над* + *орудний відмінок* (Синявський 1931, 28–29), які можна вважати архаїчними. У середньоукраїнській мові такі форми утворено за допомогою прийменника *над* та іменника у знахідному відмінкові, а не в орудному (пор.: Мозер 1998, 284–296). У сучасній стандартній українській мові в цьому випадкові зазвичай вживають форму *з* + *родовий відмінок*. Словник 1970–1980 (як зразок сучасного українського стандарту) пропонує під гаслом *над* також конструкції: прийменник *над* + *знахідний відмінок* і рідше *над* + *орудний відмінок* для творення форм вищого, а не найвищого ступеня.

Шевченко вживає прямі додатки із заперечними дієсловами. Олекса Синявський (1931, 31) нотує поєднання із *знахідним відмінком* значно частіше, аніж це трапляється в українських діалектах чи в мові деяких українських письменників [зокрема до 1930-х років. — М.М.]. Проте не варто забувати, що висновки Синявського ґрунтуються насамперед на аналізі поетичної творчості. Натомість у листах родовий заперечення виявляємо дуже часто.

Суб'єкт дії в пасивному стані часто виражений іменником в орудному відмінкові без сполучника, ця конструкція в діалектах відома, але не надто поширена. На позначення діяча не виявлено конструкції *від* + *родовий відмінок*. Синявський (1931, 33) не згадує про вживання

відомої в сучасній українській стандартній мові конструкції *через* + *знахідний відмінок*.

У поезії безпідметові конструкції з дієслівною формою на *-но*, *-то* і об'єктом дії у знахідному відмінкові виявляємо тільки без зв'язки, але в листах фіксуємо дієприкметник у сполученні з *було* або *буде* (Синявський 1931, 33).

Спорадично в поезіях виявляємо відсутність подвійного заперечення: *Ніхто любив мене, вітав, / І я хилився ні до кого* («Не гріє сонце на чужині»), яку Олекса Синявський (Ibid., 44) цілком слушно вважає синтаксичним церковнослов'янізмом, зумовленим метрикою.

Аналіз листів, а також деяких віршів засвідчує, що синтакса Шевченка виявляє й інші, почасти досить суттєві розбіжності з нормами сучасної української стандартної мови:

1) Конструкцію *по* + *давальний відмінок*¹⁶¹, яку, вважаючи росіянізмом, із пуристичного погляду відкидають, у Шевченка неодноразово виявляємо не тільки у віршах, як наприклад, «Причинна» чи «Кавказ»: *по закону* (Шевченко 1963^a, 8; Ibid., 327), «Сон (У всякого своя доля)»: *по всьому небу* (Ibid., 240), а й особливо часто в листах: [*а літом привезу величенту поему, як зробите*] *по моєму прошенію* [, *а як же ні, то ні*] (Шевченко 1964, 224), [*напиши мені в Петербург*] *по тому адресу* [, *що єсть у тебе*] (Ibid., 235), *по поводу* [*її бенєфіса*] (Ibid., 199) чи [*5 августа гуляя уже*] *по славному городу Астрахані* (Ibid., 62; 172). Щодо деяких фрагментів можна стверджувати, що Шевченко свідомо переходив на російську мову: він уживав *по поводу* (пор. також: підрозділ 5.2.4.5 «Росіянізми») чи *по* [...] *адресу*. Зокрема те, що пов'язане з адресою, часто писав російською (пор. також: розділ 6 «Перемикання кодів»). З іншого боку, аналіз засвідчує, що конструкцію *за* + *іменник у орудному відмінкові* (*за* [...] *адресою*), яка домінує в сучасній стандартній українській мові, Шевченко не використовував, а український еквівалент для виразу *по поводу* в його творах, як видається, відсутній. Щодо іншого фрагмента — *по славному городу Астрахані*, то, на перший погляд, Шевченко переходить на російську мову; пор.: *по матушкѣ по Волгѣ* (див.: розділ 6 «Перемикання кодів»). Однак слово *город* він вживав і в українськомовних текстах, а тому словосполучення *по славному городу* можна трактувати і як українське, і як російське.

¹⁶¹ Словник 1970–1980 теж наводить приклади керування цього прийменника тільки місцевим і знахідним відмінком.

5. Шевченко й сучасна українська мова

Деінде все ж таки зафіксовано локально-дистрибутивну конструкцію *по* + *місцевий відмінок*: [Добре було б, якби можна розпустити його¹⁶²] *по уездных*¹⁶³ *та по сельских школах* (Шевченко 1964, 277) виявляємо в листі (оригінал збережений). Словник 1964 під гаслом *по* не наводить структурних одиниць на кшталт *по* + *давальний відмінок*. Подано лише вказівку на стійкі сполучення, як-от *по начальству*, проте й у цьому випадкові керування давальним відмінком експліцитно не зазначено. А тому знову постає запитання, чи словник мови письменника — це саме те місце, де слід застосовувати пуристичні мірила.

2) Конструкцію *о* + *місцевий відмінок* у Шевченкових текстах виявляємо досить часто: [Прочитав я вдруге вже] *о скорбі вашій, о вашій Лізі* (Шевченко 1964, 48). Варті уваги й приклади на кшталт: *О віршах* [уже нічого й думать] (Ibid., 154) і [Вчора бачився съ тимъ Еленевимъ, на ім'я которого просив я тебе переслатъ мені письмо] *о «Москалевій Криниці»* (Ibid., 172), однак у першій публікації в «Основі» (оригінал втрачений) фіксуємо *объ віршахъ* (Основа 1861/10, 9) та *объ «Москалевій Криниці»* (Ibid., 10). У сучасній стандартній українській мові замість конструкції *о* + *місцевий відмінок* вживають іншу — *про* + *знахідний відмінок*, яку, зрештою, також фіксуємо в епістолярії: [Чи не чутъ у вас там] *про його* [чого-небудь] (Шевченко 1964, 175).

Конструкція *о* + *місцевий відмінок* у Словнику 1964 (гасло *о*) представлена 54 прикладами, тоді як *про* + *знахідний відмінок* — 183 (гасло *про*). Натомість *об(ь)*, яке нотуємо в «Основі», укладачі Словника 1964 цілком слушно не наводять; в інших українськомовних текстах Шевченка ця форма, як видається, також відсутня, адже вона є, мабуть, результатом нормалізаційних зусиль видавців «Основі». Словник 1970–1980 кваліфікує вживання прийменника *о* з місцевим відмінком як застаріле явище, а вживання *об* — як розмовне.

3) Конструкцію *к* (*ік*) + *давальний відмінок*, яка в сучасній українській мові не вживана (Словник 1970–1980 наводить як застарілу), зрідка виявляємо в листуванні. Насамперед її фіксуємо в темпоральному значенні, імовірно, за російським взірцем: [В Саратові бачився я з старрою Костомарихою, вона ждала його из заграницы] *к 15 сентября* (Шевченко 1964, 175). Зі значенням мети засвідчено конструкцію із прийменником *ік*: [А якого б я тобі гостинця привіз] *ік празнику* (Ibid., 181), якщо

¹⁶² Ідеться про Шевченків буквар, про який ще див. далі.

¹⁶³ В оригіналі тут, поза сумнівом, було *уѣздн.*

українізація форми не є втручанням видавців листа (оригінал втрачений). Словник 1964 під гаслом *к / ік* подає 16 прикладів першої і один другої форми, у нетемпоральному значенні наведено лише: [пожалуйте] *к фельдфебелю* (із листування) і [фельдфебель дивовались / І маршировкою і всім, / І «благосклонні перебували / Всегда] *к єфрейторам своїм* («Юродивий»). Контекст, у якому вжито обидва приклади, дає підстави зробити висновок про те, що в цьому випадкові Шевченко свідомо перейшов на російську, про що свідчать й інші слова — *маршировка* чи *всегда*. Росіянізмом, очевидно, є і приклад *к 15 септября*, адже Шевченко, зазначаючи точну дату, часто переходив на російську мову. Варто згадати, що і в українськомовних текстах на позначення дат Шевченко використовував російські назви місяців, слово *празник* (*праздникъ*), а, врешті, і прийменник (*і*)*к*. Але цілком імовірно, що тут не конче ідеться про перехід на російську мову.

4) Конструкцію *через* + *знахідний відмінок* Шевченко вживає, щоб вказати конкретний часовий проміжок, через який відбудеться якась подія. Словник 1970–1980 кодифікує цю структуру без будь-яких застережень, однак у сучасній українській мові з пуристичних міркувань рекомендують вживати замість неї *за* + *знахідний відмінок*, як у польській мові; у листах виявляємо: [а] *через тиждень або два* [я сам їх поцілую, і тебе, и Семена, і всіх добрих людей, суцих в Петербурге. Твій іменинник Т. Шевченко] (Шевченко 1964, 212), [Коли ви вернетесь до нас?¹⁶⁴ Якби] *через рік* [то дуже добре було б] (Ibid., 231). Конструкцію із *через* у темпоральному значенні Словник 1964 (гасло *через*) фіксує 27 разів. Із *за* (гасло *за*) виявляємо приклади на кшталт: [Ой виростеш, сину,] / *За півчварта року*, / [Як княжа дитина]. Тож темпоральну конструкцію *за* + *знахідний відмінок* засвідчено тільки у значенні ‘впродовж’, а не ‘через (відповідний проміжок часу)’.

5) Конструкцію *на* + *місцевий відмінок* Шевченко часто використовує для позначення місця розташування (про водойму), що радше відповідає російській мові: [у Досельдорфі] *на Рейні* (Шевченко 1964, 46). У сучасній стандартній українській мові сполук із прийменником *на* в цьому значенні не нотуємо. Словник 1964 (гасло *на*) не вказує на те, що прийменник може мати локативне значення, проте наводить кілька відповідних прикладів. Під гаслом *над* у Словнику 1964 також зафіксовано приклади з поетичних творів: *над чистим ставом, над мо-*

¹⁶⁴ Це питання до Марка Вовчка, яка на той час перебувала у Дрездені.

5. Шевченко й сучасна українська мова

рем, над річкою, і з листів: над самісеньким Дніпром; [Та напиши, чи той ґрунт у Троцинського] над самим Дніпром (Шевченко 1964, 248; оригінал втрачений).

6) Двічі виявляємо прийменник *для*, який, на перший погляд, є в постпозиції: [подякуйте і ви за мене Лію Івановича за його благородную щедроту, а мене і] *Бога-для* [вибачте!] (Ibid., 67) та *Бога для* [, пришліть малярську справу і паперу] (Словник 1964, гасло *для*). Про постпозицію тут ідеться лише у випадку *Бога-для*, що, очевидно, є фразеологічною одиницею; у другому прикладі доцільно було б, мабуть, також написати цю конструкцію через дефіс. У Словнику 1970–1980 форми *Бога-для* не подано ні під окремим гаслом, ні під гаслом *Бог*, ані під гаслом *для*, де взагалі немає прикладу на вживання *для* в постпозиції.

7) У дуже цікавому із мовного погляду листі до Семена Гулака-Артемовського від 6 жовтня 1853 року, у якому є кілька російськомовних вкраплень і пасажів, Шевченко в загальному питанні вживає енклітичну російську питальну частку *ли*: [А академік Бер весною буде знову у нас і привезе мені той подарок К[арла] І[вановича]. Видишь ли [, друже мій єдиний, для чого я так прошу от К[арла] І[вановича] барельєфа якого-небудь; мені, ти знаси, рисовать запрещено, а ліпить — ні, то я й ліплю тепер, а кругом себя не бачу нічого, проч степену та моря] (Шевченко 1964, 88). Хоча оригінал листа втрачений, проте ця особливість, як видається, не є редакторським втручанням видавців, які зазвичай не русифікували (або не церковнослов'янізували) елементи, а українізували їх. У Словнику 1964 немає гасла ні на *ли*, ні на *лі*. Чи можна вважати, що тут ідеться не про мимовільну російську інтерферему, а про те, що задля короткого вступного запитання Шевченко перейшов на російську? Ще одним свідченням є вжита поряд дієслівна форма *видиш*. Вона чужа і діалектному мовленню Шевченка, і літературному стандарту, Шевченко її ніколи не використовував у своїх українськомовних текстах. У Словнику 1964 такого гасла немає. Переконаливо пояснити такий короткий перехід на російську надто складно, тут може йтися лише про мовні «розваги».

8) У Шевченка переважає знахідний відмінок з дієсловами без заперечення замість часто вживаного в сучасній стандартній мові об'єктного родового відмінка. Це підтверджують і спостереження Синявського (1931, 29–31). Однак видається, що в цьому випадкові недооцінюють питання лексично зумовлених преференцій, які у Шевченковій мові стосуються не лише вживання дієслова, а й імен-

ника у функції додатка (про вживання об'єктного родового відмінка в сучасних українських діалектах див.: АУМ 1984, карта 278). Шевченко, наприклад, вжив іменник *лист* у знахідному відмінкові (в аналогічній конструкції виявляємо і *письмо*): [*можна було написати оцей*] *лист* [*до вас*] (Шевченко 1964, 47).¹⁶⁵ Натомість іменник *гостинець* 'подарунок' засвідчено в обидвох варіантах: [*сам привезу*] *гостинця* [*из самой киргизской степи*] (Ibid., 175) та [*А якого б я тобі*] *гостинця* [*привіз ік празнику*] (Ibid., 181), [*Пришло або сам привезу Васи*] *гостинця* (Ibid., 270) поряд із: [*я їм*] *гостинець* [*пришло*] (Ibid., 275).

9) У листуванні фіксуємо також приклади зі своєрідним узгодженням роду, що видається дивним із погляду сучасного читача: *але ти тойді ще було мале* (Ibid., 158). У записі йдеться про дорослого чоловіка, однак, звертаючись на *ти*, Шевченко використав форму середнього роду. Реферування за допомогою займенника *воно* до дорослих осіб властиве Шевченковій мові: [*Обнімас і цілує тебе тричі твоя й моя любая Тетяся.*] *Воно* [*порадившись з своїм батьком, посилас тобі свій репертуар*] (Ibid., 199) або [*Чи не зострінешся там часом з Гербелем, переводчиком «Слова о полку Ігореві».*] *Воно* [*хоч і зветься Гербель, а такий же сірий хохол, як ми з тобою, молодий мій друже*] (Ibid., 158). Тож у цьому випадкові середній рід перенесено на особовий займенник у другій особі. Словник 1964 під гаслом *він* наводить окреме значення для *воно*: «*воно* у значенні *він*, *вона* з відтінком пестливості або зневажливості» і нотує 48 прикладів такого вживання. Однак під гаслом *ти* Словник 1964 не згадує наведених вище особливостей.

10) Форму множини іменників на позначення тварин Шевченко вживає в називному / знахідному відмінкові: [*якби сам Рафаель воскрес отут, то через тиждень умер би з голоду або найнявся б у татарина*] *кози* [*пасти*] (Шевченко 1964, 59); [*вона мене і вдруге поведе Макарові*] *телята* [*пасти*] (Ibid.; пор. також: АУМ 1984, карта 277). Олекса Синявський із цього приводу звертає увагу й на інші приклади: [*Подивився Гус на*] *папи* («Єретику»), де *masculina personalia* вжито в давньому знахідному відмінкові. Проте ці випадки, на відміну від наведених спочатку, можна трактувати як архаїзми. У листах, наприклад, аналогічних прикладів немає.

11) Іноді виявляємо й неузгоджені форми ступенів порівняння у складі іменного складеного присудка, як у прикладі, який навів Чапленко

¹⁶⁵ Словник 1964 фіксує 36 прикладів уживання слова *лист*, однак жодного з об'єктним родовим відмінком.

(1993, 93–94): [мати] чорніше [чорної землі].¹⁶⁶ Цю ілюстрацію (однак ширшим фрагментом) цитує Словник 1964 (гасло *чорніше*): *Дивлюсь: твоя, мій брате, мати / Чорніше чорної землі, / Іде, з христа неначе знята* («В казематі»), де упорядники трактують *чорніше* як «тавтологічний прислівник». Із такою інтерпретацією можна не погоджуватися, але й заперечувати її також не можна: *чорніше* справді може стосуватися *іде*. Однак таке пояснення в інших прикладах із листування хибне: [*Добре, дуже добре ти зробив, що надрюкував «Чорну Раду» по-нашому. Я її прочитав і в «Руській беседі» і там вона добра, але по-нашому*] *лучше* (Шевченко 1964, 185) та [*Такая неправда*] *лучше* [*всякої на світі правди*] (Ibid., 139). В обох прикладах форма ступеня порівняння, безсумнівно, пов'язана з підметом, вираженим особовим займенником або іменником жіночого роду. Окрім цього, у «Москалевій криниці» читаємо: [*Багатії, бач, раділи, / Що багатіше* [стали].

Тут, очевидно, маємо справу з морфо-синтаксичним росіянізмом, хоча Синявський (1931, 27) вважає цю конструкцію типово українською,¹⁶⁷ проте, на мою думку, аргументація не досить переконлива. Словник 1964, наприклад, під гаслом *лучше*, подає 37 випадків уживання слова, та про цю синтаксичну особливість не згадує нічого.¹⁶⁸

12) Числівники *два, три, чотири* в Шевченка узгоджені здебільшого з родовим відмінком однини іменника, як у російській мові, а не з називним відмінком множини (пор. також: Синявський 1931, 29), як у сучасній стандартній українській мові. Дехто, як і Олекса Синявський, вважає форми родового відмінка діалектними залишками або архаїчним вживанням двоїни, втім це твердження не безсумнівне. Сполучення з родовим відмінком однини часто фіксуємо саме в епістолярії, де немає ані найменшої причини для церковнослов'янської стилізації; наприклад, у листі 1843 року (оригінал втрачений): [*Коли побачите, що мені треба вернутися до вас, то будьте ласкаві, пришліть ще*] *на два місяця* (Шевченко 1964, 26), в інших листах (оригінали збережені) виявляємо численні приклади на зразок: [*Ми з ним укуті жили*] *два года* [*і ні разу не лаялись*] (Ibid., 77), [*Воно тут получає 25 рублів в місяць*] *і два*

¹⁶⁶ Приклад наводить Василь Чапленко (1993, 93–94), у праці якого я звернув увагу на цю особливість; проте він кваліфікує її як морфологічний феномен.

¹⁶⁷ Цю конструкцію він аналізує разом із сполуками на кшталт *не так велика се річ, ти так виріс* поряд із *ти такий виріс* тощо. Ці випадки, втім, треба розглядати окремо.

¹⁶⁸ Під гаслом *лучший* наведено ще й інші приклади, під обома гаслами подано й орфографічні варіанти *лучше/лучший*.

бенефіса [в год] (Шевченко 1964, 194–195) та [*З завтрашньої поштою посилаю тобі*] *два рисунка* (Ibid., 213; Основа 1862/3, 17; оригінал збережений). Не цілком переконливим є таке вживання у прикладі: [*Будьте ласкаві, перешліть*] *три екземпляра* (Ibid., 246; пор.: Шевченко 2003, 193), оскільки у транскрибованій редакції оригіналу нотуємо: [*Будьте ласкаві перешили[ть]*] *три екземпляри* (Опис рукописів 1961, 314) (!). Однак у цьому зв'язку не варто забувати, що в Шевченкових рукописах не завжди чітко можна відрізнити написання *a* та *и*.

Цілком за взірцем російської мови Шевченко утворює синтагму із числівником, навіть звукову форму самого числівника: [*19 феврала вернувся Шрейдерс із Петербурга, привіз мені Бежанже Курочкіна,*] *четыре екземпляра*¹⁶⁹ [*нерукотворенного*¹⁷⁰ *образа*] (Шевченко 1964, 207; оригінал збережений) та [*Посилаю вам з братом вашим письмо оце і по*] *четыре*¹⁷¹ *экземпляра [моєї роботи]* (Ibid., 236; оригінал збережений). Тож як ці приклади інтерпретувати? Насамперед потрібно нагадати, що вживання літери *э* не може бути надійною підставою для висновків: оскільки не лише упорядники залежно від інтерпретації — українсько-чи російськомовної — або впроваджують, або замінюють на *e* (незважаючи на оригінальне Шевченкове письмо), а й сам Шевченко нерідко використовував її в українськомовних текстах. Зате написання числівника може багато про що свідчити, оскільки цілковито українську форму *чотири* Шевченко зазвичай записував у свій, український, спосіб. Отже, в обох випадках Шевченко задля фрази (*по*) *четыре екземпляра* справді переходив на російську, хоча лише в першому з наведених прикладів, імовірно, російським можна вважати ще й означення в родовому відмінкові, тим паче, що в оригіналі, згідно з революційними нормами літературної російської мови, написано *нерукотворенного*, а не *нерукотворенной*. Проте у другому прикладі означення в родовому відмінкові має вже суто українську форму, що може

¹⁶⁹ Видавці «Основи» в цьому випадкові вдаються до непослідовного українізування. Там надруковано: *чотири екземпляра* (Основа 1862/3, 16), тобто числівник українізовано, а його керування — ні! Шевченко тут, очевидно, писав так, як надруковано в ювілейному виданні, упорядники якого мали змогу користуватися збереженим автографом.

¹⁷⁰ Форми *нерукотворенного* у Словнику 1964 не фіксуємо, хоча там і є гасло з іншим, начебто єдиним прикладом уживання слова *нерукотворенний*.

¹⁷¹ Російська або ж церковнослов'янська форма *четыре* у Словнику 1964 відсутня, натомість укладачі виявили 12 прикладів *чотири* (гасло *чотири*) і один — *чотирнадцять* (гасло *чотирнадцять*).

5. Шевченко й сучасна українська мова

свідчити про цілком своєрідний механізм переходу з однієї мови на іншу. Далі (розділ 6 «Перемикання кодів») ще йтиметься про те, що Шевченко часто переходив на російську, конкретно зазначаючи, що саме його адресат має придбати чи передати.

Щодо керування числівників цікавий, зрештою, приклад із листа до Михайла Лазаревського від 8 жовтня 1856 року, у якому в публікації з ювілейного видання читаємо: [4 штуки тієї ж фабрики Нр. 1 та тушевального чорного порошка] 4 золотника (Шевченко 1964, 139–140), тоді як в «Основі», очевидно, перероблене начебто на українську: [...та тушовального чорного порошка] 4 золотники (Основа 1862/3, 4). Упорядники ювілейного видання й у цьому випадкові мали змогу користуватися збереженим оригіналом, а тому їхня версія, імовірно, ближча до автентичної.

Досить часто в Шевченківських виданнях можна прочитати *два* [чи може вже й] *три*, *годи* (Шевченко 1964, 135; оригінал втрачений), проте автографи листів здебільшого не збереглися.

Словник 1964 не бере до уваги особливостей керування числівників, проте, скажімо, під гаслом *два* наведено приклади *два ліхтаря* та *два-три года*, натомість під гаслами *три* і *чотири* відповідні приклади з родовим відмінком відсутні. Саме аналіз листів засвідчує, що згадане вище трактування (за Василем Сімовичем) іменників як «архаїчних» форм двоїни малопереконливе. АУМ 1984 (карта 149) у діалектах подає тільки паралельні форми *три бр́ати* і *три браті́й*, а не *три бр́ата*. Однак у говірках Правобережжя, а спорадично й по лівий бік Дніпра виявляємо приклади на кшталт *дві руки* (пор.: АУМ 1984, карта 275).

Олекса Синявський (1931, 29) наводить також приклад, де прикметник після конструкції з іменником та числівником *два*, як у російській мові, фіксуємо в родовому відмінкові множини: *два трупи невеликих*¹⁷² («Гайдамаки»). Переважає, однак, уживання прикметника в називному відмінкові множини, як наприклад, *три шля[хи] широкі́й* (цит. за: Словник 1964, гасло *три*).

13) Із дієсловом *вчитися* поєднано іменник у давальному відмінкові: [Чи Вася вже] *вчиться письму* (Шевченко 1964, 250) або [щоб ти йому не бафившися написав, котрий Каленикові год ї] *чому він учився [в Херсоні:] чи навігації, чи механіки, чи математики* (Ibid., 280) тощо. У другому при-

¹⁷² Може, в оригіналі було й *два трупа невеликих* — літери *a* і *и* в Шевченкових рукописах дуже складно розрізнити (див. також далі).

кладі назви предметів подано начебто в родовому відмінкові, хоча перед тим керує давальним відмінком (*чому*). У російськомовному листі (із українськими вкрапленнями) засвідчено також: *учиться [було б] чому-небудь доброму, полезному* поряд із *вчиться фізики* (Шевченко 1964, 85). Однак не варто забувати, що всі цитовані фрагменти взято з листів, оригінали яких втрачені. Потрібно зауважити, що й форми *механіки, математики, фізики* до деякої міри також можна вважати характерними (ще для більш давнього «суржика») формами давального відмінка з утратою альтернатив. Такі форми давального й місцевого відмінків трапляються ще в українських грамотах середини XVIII ст. (Мозер 2009, 301), хоча передусім у дуже русифікованих документах. Словник 1964 під гаслами *вчити / вчить / учити / учить і вчиться / вчиться / вчиться / учитися / учиться / учиться / учиться* особливостей керування дієслів, на жаль, не подає, хоча відразу ж у першому прикладі перехідного дієслова виявляємо конструкцію з давальним відмінком: [*Отож і*] *вчити [почали /] Письму [панят]*. Олекса Синявський (1931, 35) зазначає, що керування давальним відмінком дієслова *учитися* «не неорганічні [...] здається», втім, про що свідчить і його обережне формулювання, погодитися із цим складно.

14) Так само обережно Синявський (Ibid.) висловлюється про вживану в Шевченка конструкцію *сміятися над ким*, яка збігається з російською, тоді як у сучасній стандартній українській мові зазвичай рекомендують уживати конструкцію *з + родовий відмінок*, як наприклад, *сміятися з кого*, яка своє чергою збігається з польською.

15) До того ж, Олекса Синявський (Ibid.) зазначає, цього разу вже не так обережно, що конструкція *женитися на + місцевий відмінок*, яка знову ж таки збігається з російською, для української мови цілком «органічна». Висновок робить на підставі прикладів такого вживання, зафіксованих в українських говірках та в етнографічних записах. Тут він, здається, виходить з того, що в говірках росіянізмів немає, а це, звісно ж, досить-таки сумнівне припущення. Словник 1970–1980 кодифікує цю конструкцію без жодних застережень і наводить поряд із *на + місцевий відмінок* начебто «рідкіснішу» *з + орудний відмінок*. У сучасній стандартній українській мові домінує форма *одружуватися з ким* (згідно зі Словником 1970–1980, і *на кому* [?— М.М.]), а також як «застаріле» Словник 1970–1980 подає *брати шлюб*. Словник 1964 під гаслом *одружитися, одружитись, одружиться* фіксує 23 приклади вживання дієслова, однак ілюстративний матеріал свідчить, що Шевченко вживає його тільки в конструкції *з + орудний відмінок*. Замість усталено-

5. Шевченко й сучасна українська мова

го в сучасній стандартній українській мові іменника *шлюб* у Шевченковій поезії один раз ужито невідому сучасному мовцеві словоформу жіночого роду *шлюба*: [Воно просто, любіться, / Та й з Богом до] *шлюби* («Невольник»).

16) Як стверджують упорядники епістолярію, автограф листа втрачено тільки в першому з наведених нижче прикладів (його публікували в ювілейному виданні за «Кіевскою стариною»), тоді Шевченко в одному з листів до Федора Лазаревського дійсно писав *дякую вас* (Шевченко 1964, 78), а в листі до Михайла Лазаревського: [а за «Записки о Южной Руси»] *подякуй його [ще раз од мене]* (Ibid., 164; оригінал збережений, пор. також: *подякуй ёго* Основа 1862/3, 9), *подякуй його [од мене за его доброе, человеколюбивое участие, которым я радостно воспользуюсь, как придется мені до скруту]* (Шевченко 1964, 175), а ще *Подякуй доброго і розумного Куліша [за його «Чорну раду» і за «Записки о Ю[жной] Р[уси]]* (Ibid., 182; загалом так само і в Основі 1862/3, 14), *подякуй [за мене] Бартенсва* (Шевченко 1964, 214) чи *Подякуй [ще раз] отого пана [за сукно на свитку]* (Ibid., 259) тощо, тож він уживав *дякувати* зі знахідним відмінком. Водночас фіксуємо й давальний відмінок, що збігається з нормами сучасної української стандартної мови: *дякую тобі* (Ibid., 182; Основа 1862/3, 14; 196; оригінал збережений), *подякують тобі* (Шевченко 1964, 191; оригінал збережений), *подякуй йому [за мене]* (Ibid., 222; оригінал втрачений), *подякуй йому [од мене]* (Ibid., 226; оригінал збережений) тощо.

Особливий випадок маємо у прикладі [*треба буде хоч письмом*] *подякують їй [за її сердечные, щирі оповідання]* (Ibid., 211; оригінал збережений) за ювілейним виданням та відмінному [...] *подякують їй [за сердечний, щирі «Оповідання»]* (Основа 1862/3, 17). Тут не цілком зрозуміло, якій із двох форм можна надати перевагу. Упорядники ювілейного видання обрали усталене в сучасній українській стандартній мові керування давальним відмінком, натомість видавці «Основи» ґрунтувалися на також характерному для Шевченка керуванні знахідним відмінком. В оригінальному рукописі, поза всяким сумнівом, написано *и*, що дає широкий простір для інтерпретацій, і, можливо, варто схилитися радше до позиції редакторів «Основи», хоча й упорядники ювілейного видання також мають рацію, якщо взяти до уваги, що Шевченко не завжди ставив діакритичний знак над *и*.

Словник 1964, подаючи під гаслом *дякувати* 13 прикладів, на жаль, нічого не згадує про особливості керування. Серед тієї низки дібраних прикладів, де дієслово послідовно керує давальним відмінком, фіксуємо й такий: *А хто грає, того знають / І дякують люде* («Перебендя»).

Якщо не зважати на те, що дієслово *дякувати* керує знахідним відмінком, речення буде незрозумілим.

Посаднання дієслова *дякувати* зі знахідним відмінком сьогодні вважають, як відомо, однією з найбільш заперечуваних ознак «суржика» (пор. також: Огієнко 1961, гасло *дякувати: кому*, рос. *кого*), приписуючи їй впливові російської мови, натомість відомо, що російськомовні українці подеколи схильні вживати *благодарить* із керуванням давальним відмінком, що нині вважають неправильним. Словник 1970–1980 для *дякувати*, як і очікувано, кодифікує вживання тільки давального відмінка, а про керування знахідним не згадує. Водночас у Шевченка у значенні ‘дякувати’ виявляємо й російське *благодарить*, ґрунтоване на церковнослов’янському матеріалі, для якого Словник 1964 наводить сім прикладів (усі з листів).

5.2.4. ЛЕКСИКА

5.2.4.1. ВІДМІННЕ Й ТИПОВЕ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Олекса Синявський — один із найкращих знавців мови Шевченка — вважав, що тільки деякі лексичні особливості не стали надбанням української літературної мови:

«На ній [мові Шевченка. — М.М.] чи не найяскравіше відбивається основна прикмета народнього елементу цієї мови — це її, сказати б, всеукраїнськість. Серед усіх українських письменників старшої генерації важко вказати кого другого з такою народньою лексикою, що так би повно ввійшла в літературну мову, як лексика Шевченкових творів, себто, де б так мало було вузьких місцевих лексикальних елементів та й взагалі якоїсь лексикальної домішки, певна річ, з погляду сьогочасної літературної мови» (Синявський 1931, 35).

Відповідно до *communis opinio* Шевченко — один із найвизначніших творців сучасної стандартної української мови, а тому немає нічого дивного в тому, що значна кількість лексики, яку він використовував, стала нормативною. І це логічно. Важливо й те, що більшість форм поширена і в говірках, а це, однак, у кожному конкретному випадкові потребує перевірки.

Лексичні відмінності у творах Шевченка й у літературній мові виявили Олекса Синявський (1931, 35–36)¹⁷³ та Василь Чапленко (1970, 94).

¹⁷³ Олекса Синявський наводить лише частину прикладів.

5. Шевченко й сучасна українська мова

— діалектне *руна* Шевченко вживає замість сучасного нормативного *луна* ‘відлуння, відгомін’ (Словник 1964 під гаслом *руна* наводить 10 фіксацій слова *луна* і 6 — *руна*); у цьому контексті цікаво, що в одній із копій вірша «На вічну пам’ять Котляревському», яка збереглася в колекції Івана Лазаревського, слово *луна* Шевченко власноруч двічі змінив на *руна* (Опис рукописів 1961, 119): [‘...’ *підє* *руна* [гасм, / *Підє та замовкне — нащо цебетать?*], а також: [*Повіє вітер по долині — / Пішла дівровою*] *руна*, / *Руна* [гуляє, Божя мова]. У підрозділі «Розмаїті дрібні зміни в системі консонантизму» Юрій Шевельов наводить зміну «*р ~ л. лунá — діал.* (південь Київщини, Лубенщина) *рунá* (вживалося Шевченком, 1837)» (Шевельов, 944). Тобто можна було б інтерпретувати цю форму також як ізольований вияв цього діалектного плутання плавних.¹⁷⁴

— форму вищого ступеня порівняння прислівника *лучче* (або *лучше*) у публікаціях «Основи» засвідчуємо щоразу, натомість у сучасній стандартній українській мові усталалося слово *краще*, яке також є в Шевченка, наприклад (у факсиміле оригінального друкованого тексту) у перекладі псалма для «Букваря южнорусского»; Словник 1964 під відповідними гаслами наводить 37 фіксацій *лучче* / *лучше*, 8 — *луччий* / *лучший*, 3 — *краще* і 25 — *кращий*;¹⁷⁵

— числівник *півчварта* подає Словник 1964 (гасло *півчварта*) тільки один раз: [*Ой виростеш, сину, / За* *півчварта* [року] («Сова»), у сучасному стандарті вживають *пів четверті*; згідно зі Словником 1964 слово *чвертка* ‘пляшка для горілки’ також має лише одну фіксацію, натомість не занотовано у Словнику 1964 слів *чверть* та *четверть*. Хоч складова *пів-* є суто українською, корінь належить до безсумнівних полонізмів (пор.: рефлекс *ar < ьr*, а також польське *rólczwarta*).

— часто вживаним у творах Шевченка є прислівник *тойді*;¹⁷⁶ Словник 1964 у гаслі *тойді, тоді, тогді* засвідчує 71 приклад уживання *тойді*, 26 — *тоді* (нормативне в сучасній українській мові), 7 — *тогді*;¹⁷⁷

— Словник 1964 фіксує форму *принамені* тричі; її засвідчуємо в поезії: [*Винеси на волю! Або втопи*] *принамені* [. *Коли така доля*] («Меж скалами

¹⁷⁴ За вказівку на *р ~ л* щодо *руна* дякую Наталі Хобзей.

¹⁷⁵ Форму *лучше* часто виявляємо в листах, опублікованих на підставі автографів (пор.: Шевченко 1964, 98). Олекса Синявський (1931а, 118) рекомендував у публікаціях подавати *лучче*.

¹⁷⁶ У 50-х роках ХХ ст. у говірці с. Моринці зафіксовано тільки форму *тоді* (Говори 1977, 418; 419).

¹⁷⁷ Олекса Синявський (1931а, 117) рекомендував у публікаціях подавати *тоді*.

неначе злодій») — та в епістолярії, наприклад у листі до А. Лизогуба від 8 листопада 1849 року: [скажи їй, що я живий, здоровий, і коли не дуже щасливий, то] *принамені [веселий]* (Шевченко 1964, 57); водночас у листах двічі виявлено характерне для сучасної української стандартної мови *принаймні*, наприклад у листі 1860 року (Ibid., 245; оригінал втрачений), однак, імовірно, така форма є результатом редакторського втручання;

– прислівник *оп'ять* Словник 1964 (гасло *оп'ять*) подає тільки з одним прикладом: [Не встануть, прокляті,] *оп'ять* [/ Дітей козачих мордувать] («Буває, в неволі іноді згадаю»); Олекса Синявський (1931, 36) вважав, що це вплив говірок південно-східного наріччя української мови, однак, можливо, що це росіянізм;

– сполучник *да*, який у творах Шевченка іноді (а в публікаціях в «Основі» доволі часто) вжито паралельно з *та*,¹⁷⁸ Олекса Синявський вважав можливим впливом говорів північного наріччя. Словник 1964 фіксує 26 прикладів під гаслом *да* і 1896 [!] — під гаслом *та*. Загалом у ХІХ та ранньому ХХ столітті ще часто пишуть *да* замість *та*.

Віталій Русанівський (2002, 44) за Олексою Синявським (1931) наводить також поширену в рідній говірці поета форму *зіма* з [і] в корені, яку Шевченко вживав (беручи до уваги фонетичні закони) замість очікуваної форми *зима* з [и] (< *і*), нормативного в сучасній українській мові. Словник 1964 подає гасло *зімній дворец* (sic!, із *дворец*, як у російській) з одним прикладом, тоді як під гаслом *зима* наведено 22 приклади з кореневою формою *зим-*: *зимною* — 13 прикладів (*взимку* / *взимку* немає), *зимувати* / *зимовати* / *зимовать* — 7. Отже, форма *зімній* є компонентом назви російської реалії і, відповідно, росіянізмом. Водночас з огляду на не надто внормовану орфографію Шевченка щодо кореня *-зім-* / *-зим-* можна усе ж таки мати сумніви. У публікаціях деяких листів в «Основі» виявляємо написання *зіми* (Основа 1861/10, 6; оригінал втрачений), яке в ювілейному виданні нормалізовано на *зими* (Шевченко 1964, 95), *зімувать* (Основа 1861/10, 10; оригінал втрачений) — на *зимовать* (Шевченко 1964, 165). Оскільки автографи втрачені, зробити висновки про первинні форми не маємо змоги.

Єдиним аргументом, який міг би спростувати припущення Олекси Синявського й Віталія Русанівського з огляду на специфічну орфографію Шевченка (див. про це: розділ 7 «Як насправді писав

¹⁷⁸ Відповідні приклади виявлено й у записах говірки в с. Моринці (Говори 1977, 417; 420).

5. Шевченко й сучасна українська мова

Шевченко»), була б форма написання *-зьм-*, якої, як стверджує Синявський (1931, 19), у рукописах немає. Відсутнє й написання *зьма*, що вказувало б на вимову [i]. А отже, це питання вимагає подальших досліджень.

Стосовно написання *и/і* Синявський вважав, що Шевченко вимовляв і *обнімати* (нормативне в сучасній українській мові), а не *обнимати*, і *братік*, а не *братик* (Синявський 1931, 19).

В епістолярії є низка форм, які відмінні від сучасної стандартної української мови, але засвідчені у творчості інших письменників ХІХ ст., а почасти й ХХ ст. Наведу насамперед ті, які навряд чи можна кваліфікувати як росіянізми, церковнослов'янізми чи полонізми. У дужках подаю російські чи польські відповідники (у сучасних мовах це можуть бути застарілі чи рідковживані слова, а також ті, які належать до активного складу), що, однак, не свідчить про те, ніби українська форма є росіянізмом чи полонізмом. Такі порівняння, навпаки, дають нам підстави в конкретних випадках заперечувати чужомовне походження, наприклад, якщо українська форма за своєю морфологічною структурою має відповідники і в польській, і в російській мовах, зокрема — *успокоїти*, *исрокоїс*, *успокоить* або *кусок*, *kasek*, *кусок* були чи й досі поширені в усіх згаданих мовах, однак усталася у словниково-му складі кожної з них по-різному.

Якщо у мене виникали сумніви щодо російських лексем, то довідковим джерелом ставав словник російського лексикографа Владіміра Даля (із Далем Шевченко був знайомий особисто ще до свого заслання); у разі сумнівів щодо польських прикладів — академічний словник польської мови, укладений під керівництвом Вітольда Дорошевського.

Наведені нижче слова і фрагменти з листів Тараса Шевченка дають змогу зробити припущення, що інколи близькість конкретних українських форм до російських спонукала творців українського стандарту надавати перевагу формам, відмінним від російських, які нерідко мали багато спільного якраз із польськими. У вирішальні для кодифікації української мови періоди доводилося дистанціюватися і від польської, і від російської мов, хоча російська виявилася вагомішим орієнтиром.

Для української мови Шевченка характерна низка слів, які сучасному українському стандартові невідомі, їх належність до нормативних заперечують або ж вважають їх розмовними.

А. Іменники

бит (в оригіналі, найімовірніше, *быть*; пор.: рос. *быт(ь)*, пол. *był*): [... в трьох книгах, в першій будуть види, чи то по красі своїй, чи по історії прикметні, в другій теперішній людський] *бит* (Шевченко 1964, 29; 30), [Ось як я її рисую. Спершу види, чи то історією, чи то красою прикметні, вдруге народний] *бит* [так, як він тепер ссть, втретє історію, все те, що робилося на нашій Україні колись-то] (Ibid., 31). На підставі сучасних стандартних мов може виникнути спокуса вважати це слово росіянізмом, проте пол. *był* суперечить цьому припущенню. Водночас Шевченко вживає і *побит* (пор.: сучасне укр. *побут* ‘загальний уклад життя’; діал. ‘проживання’, пол. *robut* ‘перебування’): [Чорноморський ваи] *побит* (Ibid., 20; пор.: Ibid., 95, 96) чи [солдатський] *побит* (Ibid., 95). Словник 1964 під гаслом *бит* подає 6 прикладів із листів Шевченка, натомість у Словнику 1970–1980 слово *бит* відсутнє. Під гаслом *побит* Словник 1964 нотує 10 прикладів, але гасла *побут* немає.

город (пор.: рос. *город*, пол. книжне або застаріле *gród*): [напишіть до мене у славний] *город* [Борзну] (Шевченко 1964, 39). Вживання слова *город* ‘місто’, як видається, залежить від контексту: в одних випадках може йти про російський вплив, в інших — про архаїзм. У наведеному вище фрагменті слово є радше архаїзмом, адже, згадуючи конкретні міста, Шевченко любив наголошувати на традиційній значущості: у *тім же богоспасемім граді Миргороді* (Ibid., 93: навіть із церковнослов’янською метатезою плавних, пор.: гасло *град*, яке проаналізовано нижче). Словник 1964 під гаслом *город* ‘місто’ наводить 35 прикладів із українськомовних текстів Шевченка, тоді як усталене в сучасній стандартній українській мові слово *місто* Словник 1964 (гасло *місто*) подає зі значеннями ‘великий населений пункт’ (5 прикладів), ‘торговий центр; базар’ (4 приклади) і ‘місцевість; місце’ (2 приклади). Слово *місце* вжите в Шевченкових текстах, згідно зі Словником 1964, п’ять разів. Словник 1970–1980 кваліфікує слово *город* як «рідкісне» й «розмовне».

границя (пор.: рос. *граница*, пол. *granica*): [В Саратові бачився я з старою Костомарихою, вона ждала його] *из заграницы* [...] (Шевченко 1964, 175; оригінал збережений); пор.: написання, яке мало бути взірцем: *изза грянци* [sic!, з я, див. вище] (Основа 1862/3, 14),¹⁷⁹ *за грянцию* (Шевченко 1964, 25; оригінал втрачений); у Шевченка слово *границя* — стилістич-

¹⁷⁹ Упорядники ювілейного видання, очевидно, недостатньо нормалізували це слово.

5. Шевченко й сучасна українська мова

но нейтральне, натомість нормативною у сучасній українській мові є лексема неслов'янського походження — *кордон*. Слово *границя* Словник 1970–1980 кваліфікує як «розмовне». Навряд чи можна стверджувати, що слово *границя* в українській мові є росіянізмом, тут варто взяти до уваги й пол. *granica*, *za granicą*, *zza granicy*. Словник 1964 не фіксує слова *границя* ні під гаслом *границя*, ні під незвичним *заграниця*; можливо, на відсутність слів у реєстрі могла вплинути російська орфографія (про невпорядкованість Шевченкової орфографії йтиметься далі). Адже в першому прикладі зі збереженого автографа Шевченко у слові *заграницьы* або й *загрянццы*, мабуть, дійсно засигналізував тверде [ц], тоді як форма у другому прикладі походить із втраченого автографа листа до Якова Кухаренка. Однак про перехід на російську мову в цитованих фрагментах стверджувати складно. У значенні ‘закордон’ Шевченко вживає також *чужоземщина*: в *чужоземщині* (Шевченко 1964, 26).

діло (пор.: рос. *дело* (дѣло)): [він усі] діла [знає] (Ibid., 39), [добреє] діло (Ibid., 59); слово *діло*, ще досить звичне в українській мові ХІХ – початку ХХ ст., у сучасній стандартній мові майже не вживане (Словник 1970–1980 подає його як «розмовне»). Нормативним, натомість, є слово *справа*, яке також виявляємо в Шевченка; Словник 1964 наводить 47 прикладів під гаслом *діло*, й 11 — під гаслом *справа*.

знакомство (пор.: рос. *знакомство*): [Гепер от що я тебе проситиму, друже мій єдиний. Якби ти сам побачився с Писемским (за) знакомство [з ним не будеш мене лаять) та спитав його [...]] (Шевченко 1964, 144). Замість абстрактного іменника *знакомство*, похідного від *знакомий*, у сучасній стандартній мові вживають тільки *знайомство*, похідне від *знайомий* (пор.: пол. застаріле *znajomstwo*). Словник 1964 не фіксує ані *знайомство*, ані *знаємство*, а Словник 1970–1980 кваліфікує слово *знакомство* як «розмовне» й «рідковживане». У Шевченка виявляємо і прикметник *знакомий*, і дієслово *знакомитися* / *познакомитися* (див. нижче у цьому розділі).

кисть (пор.: рос. *кисть*, пол. *kiść* ‘троно, пучок, в’язка’): [Та ще якби до] кистей [прибавить 6 штук карандашей Нр. 3-го фабрики Фабера, то тойді б я тільки Богу помолився б та й більш нічого [...]] (Шевченко 1964, 139–140). Іменник *кисть* ‘пензель’ Шевченко вживає в різних контекстах; Словник 1964 (гасло *кисть*) фіксує три приклади (натомість Словник 1970–1980 слова *кисть* не нотує). Назва відома ще в давньоруській мові, а також і в інших слов'янських мовах. Водночас у Шевченка фіксуємо й слово *пензель* (Шевченко 1964, 43); Словник 1964 для гасла *пензель* наводить також три приклади (пор.: пол. *pedzjel*).

книга (пор.: рос. *книга* й *книжка*, де чітко збережене демінутивне значення, пол. *książka* і *księga*; і в українській, і в польській мовах мають різні значення). Шевченко зазвичай вживає не слово *книжка* як демінутив (що притаманне сучасній українській і польській стандартній мовам), а безафіксне *книга* (Шевченко 1964, 182 тощо). Форму *книжка* хоча й нотуємо кілька разів у текстах Шевченка, як приміром: [подякуй за] *книжку* [Гоголя] (Ibid., 55) чи [Письмо Ф[льоровського] і мое письмо і копія з условия печатаються в п'ятій] *книжці* [«Народного чтения»] (Ibid., 269), проте не можна забувати, що обидва наведені приклади наведено із не цілком достовірних листів, оригінали яких втрачені. В іншому місці Шевченко вживає подвійний демінутив *книжечка*: [моє сотні] *книжечок* (Ibid., 278). Словник 1964 під гаслом *книга* подає 26, під гаслом *книжка* 22 і *книжечка* 17 прикладів. У Словнику 1970–1980 зазначено, що слово *книга* вживають у тому разі, коли йдеться про особливо масштабне чи про особливо значуще видання.

книжник (пор.: рос. *книжник*): *Книжник* [Кожанчиков заходився був печатать мою поезію, так шеф жандармов запертив] (Шевченко 1964, 223). Словник 1964 у гаслі *книжник* подає значення ‘видавець книжок’ (2 приклади) і ‘знавець книг; учений’ (1 приклад). Водночас зі значенням ‘видавець книжок’ у Шевченка виявляємо і *книгопродавці* (імовірно, калька з російської, про нього йтиметься у підрозділі 5.2.4.5 «Росіянізм»), і *книгар* (характерне для сучасної стандартної української мови): [Не посылайте поки що нічого отим] *книгарям* (Шевченко 1964, 231–232), *книгар* [Кожанчиков сьогодні сказав мені от що (а він се діло добре знає)] (Ibid., 265), пор. також: [я пришло вам 50 або 100 экземпляров своего «Кобзаря», а вы передайте його на комісію під час ярмарки харьковским] *книгарям* (Ibid., 271). Словник 1964 у гаслі *книгар* фіксує чотири приклади. Петро Тимошенко, аналізуючи слова *книжник* і *книгар*, щодо першого не вбачав жодного російського впливу (Тимошенко 1964, 36), але у Словнику 1970–1980 про *книжник* ‘видавець книжок’ нічого не згадано.

кусок (пор.: рос. *кусок*, пол. *kasek*): [... то я думаю послать її до вас, а що вона буде коштувать, то це вже ваше діло, хоч] *кусок* [сала, то й це добре на чужині] (Шевченко 1964, 21). Наведений приклад — єдиний, який фіксує Словник 1964 під гаслом *кусок*. Слово властиве й у сучасній стандартній мові; Словник 1970–1980 фіксує його без жодних ремарок, хоча пуристи радять його уникати. Нормативне *шматок* також виявляємо в текстах Шевченка. Словник 1964 подає чотири приклади його вживання, а також вихідне *шмат* (1 приклад) і похідне *шматочок* (2 приклади).

5. Шевченко й сучасна українська мова

лежа (пор.: рос. *лежка* ‘епідемія’ (Даль 1880–1882/1978–1980), гасло *лежатъ*), пол. *leżka* ‘лежак’): [*та воно, по правді сказавши, давно б його треба завершити, так що ж ти маси робить — ніколи, так ніколи, що за* *леж[н]ею [нема коли і посидіть]*] (Шевченко 1964, 95). Літеру *н* додали редактори пізніших видань, натомість видавці «Основи» без жодних коментарів залишили *за лежею* (Основа 1861/10, 5).¹⁸⁰ Найімовірніше, Шевченко цілком свідомо вжив форму *лежею* без *н*. Словник 1964 під гаслом *лежа* скеровує до *лежня* і для обох варіантів фіксує по одному прикладові з листів. Словник 1970–1980 подає *лежа* ‘лежання’ з ремаркою «рідковживане», а також ‘тяжка хвороба, що приковує до ліжка’ — як «діалектне», *лежня* ‘лежання’ як «розмовне». В іншому листі Шевченка (оригінал втрачений!) виявляємо написання *лежня*: [*Ще позавчора передано мені твоє і Прісине письмо, а я тільки сьогодні заходився одвітувать. За* *лежнею [бачиши, ніколи й посидіть]*] (Шевченко 1964, 238).

лице у конструкціях *перед лицем / при лиці / в лиці* + родовий відмінок (пор. рос.: гасло *лице, лицо* (Даль 1880–1882/1978–1980)): [*душа моя убогая розсипалась, мов пилина*] *перед лицем [вітра]* (Шевченко 1964, 44; оригінал збережений), [*Ликера вчора, здається, збрехала*] *при лиці [А[ндрея] Н[иколаевича] следующие вещи]* (Ibid., 267; оригінал втрачений), [*Бог*] *в лиці [Надежды и Александры Михайловны помагає одружитися з вашою дочкою і сестрою Ликерою]* (Ibid., 262); пор. також: транскрибований із рукопису варіант: *Богъ въ лиці Надежды и Александри Михайловни*¹⁸¹ *помагає [...]* (Опис рукописів 1961, 320). Словник 1964 під гаслом *лице* фіксує п’ять прикладів, із яких два зі значенням ‘обличчя’ виявлено в поезії; слово-

¹⁸⁰ У видавців «Основи» слово *лежа* ‘лежання’ не викликало жодних сумнівів. Слово функціovalo, очевидно, в усьому українському мовному просторі. Принаймні фіксуємо його у прислів’ях. Номіс (№11299) подає *З спання не купитъ коня, а з лёжи, не стравить одежи*, а у «Приповідках» Івана Франка (гасло *лежа*) є варіанти: *З лёжі не буде одежі, а з спання коня; ~ не купиши ~*, а також *За лежу не дають одежу*. У цитованому листі Шевченка до Я.Г. Кухаренка (від 10 квітня 1854 року) слово *лежа* також вжито у складі фразеологізму (!) *за лежею нема коли і посидіть*, його варіант *за лежнею ніколи й посидіть* виявляємо у листі від 2 листопада 1859 року до В.Г. Шевченка (оригінал втрачений). Варіант із *лежнею* фіксує і Номіс (№10846): *За лежнею ніколи посидіти* — ‘про ліниву людину’. Оскільки автограф другого листа втрачений, то не можна з певністю сказати, що в оригіналі могло бути як *лежа*, так і *лежня*. Але можна припустити також, що редактори опублікували *лежня* під впливом прислів’я з Номіса, яке згодом, за Номісом, у словнику навів і Грінченко (гасло *лежня*). За вказівку на приклади у Франка та Номіса дякую Наталі Хобзей.

¹⁸¹ Написання «ерів» у закінченні у ювілейному виданні ґрунтується на русифікаційних втручаннях.

сполучення *перед лицем*, *в лиці* та *при лиці* мають тільки по одному прикладові; одну ілюстрацію наведено також і для гасла *лиця* 'щокі'. Натомість Словник 1964 не нотує у творах Шевченка прикладів зі словами *обличчя* (пор.: пол. книжне *oblicze*) та *особа* (пор.: пол. *osoba*). Слово *лице* і словосполучення *перед лицем* Словник 1970–1980 подає без жодних ремарок (однак у тлумаченні відсилає до гасла *обличчя*).

літопись (пор.: рос. *летопись* (*лѣтопись*), пол. *latopis*): [*А текст исторический будете ви компоновать, бо треба, бачте, по-нашому або так, як ссть*] в *літописях* (Шевченко 1964, 30). Словник 1964 (гасло *літопись*) за текстами Шевченка подає тільки форму *літопись*. Натомість нормативної в сучасній мові (Словник 1970–1980) форми *літопис* із твердою основою Словник 1964 не наводить.

надпись (пор.: рос. *надпись*, пол. *napis*): [*Оце тобі форма плитки і надпись* (Шевченко 1964, 139; Основа 1862/3, 4; оригінал збережений), а також *с надписью* (Шевченко 1964, 270). У Шевченка це слово жіночого роду з *і*-основою, натомість у сучасній українській мові вживають іменник чоловічого роду із твердою основою *надпис* або ж *напис*.¹⁸² У Словнику 1964 гасло *надпись* відсутнє, як і *надпис* та *напис*. Словник 1970–1980 під гаслом *надпис*, подаючи його без жодних ремарок, скерує до *напис*; варіанта із м'якою основою, як і очікувано, немає.

одвіт (пор.: рос. *ответ* (*отвѣтъ*)): [*Два, чи може вже й три, годи тому буде, як писав я до тебе, друже мій єдиний, і до Йохима, але*] *одвіту* [*не получив*] (Шевченко 1964, 135). Замість цього іменника в сучасній стандартній українській мові вживають *відповідь* (пор.: пол. *odpowiedź*). Словник 1964 під гаслом *одвіт* наводить лише один приклад. Гасло *одповідь* або *відповідь* відсутнє. Пор. також: *відвітувати*.

одежа (пор. рос.: *одежда* (інтегрований церковнослов'янізм із фонетичною ознакою *жд* < **dj* [зі збереженням *e* замість *e* > *o*]), розмовне *одѣжа*, *одежь*, пол. *odzież*, застаріле *odzieża*): [*Треба буде*] *одежа* (Шевченко 1964, 164; Основа 1862/3; оригінал збережений), [*Кали все це, що я говорю, зробить можна, то ви й напишіть мені і пришліть*] *одежу* (Шевченко 1964, 24). Словник 1964 під гаслом *одежа* нотує 9 прикладів, натомість слово *одяг* відсутнє. У сучасній стандартній українській мові вживають і слово *одежа*, й *одяг*; Словник 1970–1980 подає їх без ремарок. Однак у тлумаченні *одежа* є відсилач до слова *одяг*.

¹⁸² У доданому до одного з листів вірші фіксуємо слово *заповідь* (Шевченко 1964, 200); пор.: сучасне стандартне *заповіт*.

5. Шевченко й сучасна українська мова

остатки (пор.: рос. *остатки*, пол. *ostatki*): [*Заходився оце, вернувшись в Пітер, гравировать и издавать в картинах*] *остатки* [*нашої України*] (Шевченко 1964, 34). Словник 1964 під гаслом *остатки* засвідчує тільки цей приклад, окрім цього, зафіксовано і по одному прикладу уживання слів *останки* та *останок*. Із-поміж нормативних слів, замість *остаток* чи *остатки* нотуємо й форму *реши* (не *решила!*), ужиту в одному випадкові: [*на се добре діло посилаю тобі 10 карбованців;*] *реши* [*оддай сестрі Ярині*] (Шевченко 1964, 243). Іменник *залишок*, який є нормативним у сучасній українській мові, у Шевченкових текстах не засвідчений. Словник 1970–1980 під гаслом *остаток* кваліфікує це слово як «застаріле».

письмо (пор.: рос. *письмо*, пол. *pisto*): [*я так собі думав — що ж, напишу*] *письмо* [*хвіба їм буде легше*] (Шевченко 1964, 10). У першому відомому листі до брата Микити, фрагмент якого зацитовано, слово *письмо* вжито кілька разів, зокрема й у множині: [*Твого лиха я не возьму на себе, а свого тобі не оддам. Так що ж з тих*] *писем?* (Ibid.), а Словник 1964 (гасло *письмо*) загалом фіксує 135 вживань слова, 125 із яких зі значенням ‘лист’. Словник 1970–1980 також тлумачить *письмо* як ‘лист’, однак обмежує ремаркою «розмовне». Очевидно, що слово не варто вважати росіянізмом, порівняймо до того ж і польське *pisto* ‘лист’. Натомість нормативним у сучасній українській мові є слово *лист* (пор.: пол. *list*), яке виявляємо й у Шевченка; Словник 1964 (гасло *лист*) фіксує 36 випадків вживання.

дозволеніє (пор.: рос. *разрешение* (*дозволеніє*), пол. *rozwozenie*): [*попросит його, щоб він ублажав В. Перовського, щоб той визволив мене хоч із казарм* (*сиріч випросив мене*] *дозволеніє* [*рисовать*] (Шевченко 1964, 45). Словник 1964 під гаслом *дозволеніє* подає тільки цей приклад і один приклад до гасла *дозволити* (Словник 1970–1980 кваліфікує слово як «розмовне», натомість віддіслівного іменника на кшталт *дозволення*, *дозвоління* чи *дозвіл* не наводить). У поезії вжито також форму *дозволено*, натомість іменника *дозвіл* не засвідчено (Словник 1964).

поміщеніє (пор.: рос. *помещение* (*поміщеніє*); пол. *pomieszczenie*): [*Ще, як прийдеш, то зараз пришли почталіона на квартиру Овсянникова, щоб тобі не турбуватися насчет*] *поміщенія* (Шевченко 1964, 184; оригінал втрачений), натомість у публікації «Основи», виявляємо деякі відмінності: [*Ще, як прийдешь, то заразь пришли почталіона на квартиру Овсянникова, щобь тобі не торбуваньця на щоть*] *поміщенія* (Ibid.). Слово *поміщеніє* написано безпосередньо після російського прийменника *насчет*(ь), який Шевченко вживає часто й без будь-яких пуристичних вагань.

Словник 1964 під гаслом *поміщення* фіксує єдиний наведений вище приклад. Імовірно, редактори «Основи», як у деяких аналогічних випадках, змінили *ѣ* на *і*, тобто Шевченко міг написати *помѣщення*. Якщо б автограф зберігся і в ньому справді був би *ѣ*, тоді (за принципами упорядників ювілейного видання) слово мало б форму *помещения* і його не зафіксували б у Словнику 1964. Тож тим, що слово увійшло до Словника 1964, очевидно, треба завдячувати редакторам «Основи». Слово *поміщення* 'будинок, кімната і т.ін., де поміщається хто-, що-небудь' як «рідковживане» подає Словник 1970–1980, однак жодним чином не зводить його з нормативним *приміщення* 'будівля, квартира чи окрема кімната, в якій поміщається хто-, що-небудь, яка використовується для чогось'.

почта (пор.: рос. *почта*, пол. *poczta*): [як заженуть у степ, то не доведеться ні од кого листа прийняти, ні самому послати, бо туди] *почта* [не доходить, от моє горенько.] писав Шевченко 7 березня 1848 року в листі до Лизогуба (Шевченко 1964, 44). Здебільшого слово виявляємо саме у формі *почта* (пор.: Ibid., 67; 153 тощо) і тільки зрідка — *пошта* (Ibid., 78; оригінал втрачений). Словник 1964 під гаслом *почта* / *пошта* подає 25 прикладів першої форми і тільки 2 — другої. Форму *почта* здебільшого зберігали і видавці «Основи». У децю ранішому листі Шевченка (від 1 лютого 1848 року) до того ж таки Лизогуба виявляємо і слово *почтальон*: [На самому цьому слові одчинилися двері і] *почтальон* [подав мені третій лист ваш, написаний 7 янвря] (Шевченко 1964, 41; оригінал втрачений), натомість у листі до Квітки-Основ'яненка від 19 лютого 1841 року фіксуємо *поштар*: [Або прокляти] *поштарі* [не довели моего письма до вас, або вы його прочитали та розсердились на мене] (Ibid., 13; оригінал збережений). Проте, як бачимо, частина автографів втрачена, а отже, важко стверджувати, наскільки форми, засвідчені у виданнях, відповідають мові самого Шевченка. У сучасній стандартній українській мові форма *почта* — росіянізм, але ні цієї форми, ні спільнокоренових не фіксує Словник 1970–1980. Натомість у російській мові слово є запозиченням із польської (Фасмер 1986–1987, гасло *почта*). Можна припустити, що мовами-посередниками були українська й білоруська мови ранньомодерного часу. У сучасній стандартній українській мові (Словник 1970–1980) вживають лише форму *пошта* і, відповідно, *поштар* (пор.: пол. *poczta*).

просьба / **прозьба** (пор.: рос. *просьба*, пол. *prosba*): [не забувай великої] *просьби* [твого искреннего Т. Шевченка] (Шевченко 1964, 183; оригінал збережений), натомість видавці «Основи» подають децю інакше: [не

5. Шевченко й сучасна українська мова

забувай великої] прозьби [!] [твого искреннього Т. Шевченка] (Основа 1861, 15); пор. вжите у знахідному відмінкові однини слово *просьбу* (Шевченко 1964, 184; 224). Словник 1964 під гаслом *просьба* фіксує 8 прикладів, усі з листів. Слово *просьба* функціє і в сучасній українській стандартній мові (Словник 1970–1980 подає його без жодних ремарок), проте частотність вживання слова *прохання* більша. Словник 1964 подає також гасла *прохати* (3 приклади) й *прохатись* (1 приклад), натомість гасло *прохання* відсутнє.

прошеніє (пор.: рос. *прошение* (Даль 1880–1882/1978–1980, гасло *просить*), пол. *proszenie*): [по мосму] *прошенію* (Шевченко 1964, 224). Про цей віддієслівний іменник загальною можна сказати те ж, що й про попередній. Тут потрібно звернути увагу хіба що на написання за церковнослов'янською традицією з рефлексом *i* на місці слабкого ера перед *й*. Окрім цього, варто зауважити, що прийменникова конструкція *по* + *давальный відмінок* може мати російське підґрунтя. Словник 1964 під гаслом *прошеніє* фіксує один приклад, наведений вище. Словник 1970–1980 кваліфікує значення іменника *прошення* як ‘письмове прохання’, а його вживання як «застаріле».

рукопись (пор.: рос. *рукопись*, пол. *rekoris*): [Чи не взяв би ти з собою] *рукопись* [«Москаля-чарівника»] (Шевченко 1964, 184; Основа 1861/10, 14; оригінал втрачений). Словник 1964 під гаслом *рукопис* / *рукопись*, вважаючи обидві форми варіантними, подає три приклади їх уживання, і начебто це слово один раз ужите із твердою основою в поезії і один раз із твердою, а другий раз із м'якою — у листах (Шевченко 1964, 184). Насправді ж усе інакше: ювілейне видання в листі до Данила Каменецького від 18 листопада 1860 року: [Данило Семенович! Дайте Федорові] *рукопис* [«Южнорусского букваря», його треба показати Бекетову] (Ibid., 272), очевидно, засвідчує усталений у сучасному українському стандарті варіант із твердою основою, і, оскільки оригінал цього листа зберігся, виникає спокуса вірити цьому написанню, проте, безсумнівно, надійніша транскрипція цього місця в описі Шевченкових рукописів засвідчує інше: [Данило Семенович! дайте Федорові] *рукопись* [Южнорусского Букваря. Його треба показати Бекетову] (Опис рукописів 1961, 326)¹⁸³ Тобто Шев-

¹⁸³ Петро Тимошенко (1964, 33) звертає увагу на форму *рукопись*, вважаючи, однак, що в листі до Данила Каменецького дійсно вжито варіант з твердою основою. Як він слушно зауважує, форми на *-пис* і на *-пись* у сучасному українському стандарті конкурували одна з одною ще впродовж кількох десятиліть.

ченкові були відомі лише форми на *-пись*, форм на *-пис* він не знав. Іменника із м'якою основою, чого й варто було очікувати, Словник 1970–1980 не наводить.

скорб (пор.: рос. *скорбь*): [Прочитав я вдруге вже о] *скорбі* [вашій, о вашій Лізі, що маємо робить, коли того Бог хоче] (Шевченко 1964, 48). Словник 1964 під гаслом *скорбь* подає шість прикладів (пор. також: *скорбити*), проте в ньому нічого не зазначено про стилістичні характеристики слова, хоча воно наведене не в нормалізованій за правилами української мови формі, а в формі *скорбь*, як у російській та в давньосхіднослов'янській мові (!). Словник 1970–1980 кваліфікує іменник як «урочистий» і скевує до утвореного суфіксальним способом *скорбота*.

слав'янин (*слав'яни*, *слав'яне*), *слав'яничина* (пор.: рос. *славяне*, *славянский*, *славяница*, пол. *ślōwianie*, *ślōwiański*, *ślōwiańszczyzna*): поняття «слов'янський» Шевченко часто передає за допомогою форми *слав'янський* (в оригіналі, ймовірно, *славянський*), хоча, наскільки можна судити на підставі публікацій, і за допомогою *слов'янський* (в оригіналі, мабуть, усе ж таки *славянський*), пор.: у цитованих вище фрагментах «Єретика»: [Чеху] *слав'янине* [!, Твоє море /] *Слав'янське* [, нове!.] *Слав'янській* [ріки], а ще з цитованих вище фрагментів із вірша «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє»: [І в] *слав'янофіли* [/ Так і претесь... І всі мови /] *Слав'янського* [люду — / Всі знаєте]. У знову ж таки вже цитованій передмові до неопублікованого видання «Кобзаря» 1847 року, очевидно, з альтерацією в корені: [Кричать о единой] *славянської* [літературе, а не хочуть і заглянуть, що робиться у] *слов'ян!* [... Чому В. С. Карадж[ич], Шафар[ик] і інші не постриглись у німці (їм би зручніше було), а остались] *слов'янами* [, щирими синами матерей своїх, і славу добрую стяжали? Горе нам!]. (Шевченко 1964, 312–315). Проте цілком можливо, що Шевченкові написання на зразок *славян-* завжди змінювали на *слов'ян-* тоді, коли з надзвичайно сумнівних причин вдавалися до нормалізації українською мовою, а *славян-* відтворювали, якщо вважали, що мають справу з російськими формами. Таке трактування щодо останнього з наведених прикладів цілком можливе. У ньому дійсно маємо справу з переходом на російську мову, про що свідчить російське закінчення у слові *славянської*. У цьому прикладі без особливих труднощів можна знайти пояснення, яке цілковито вписується в загальну картину механізмів «перемикання кодів» у Шевченка: тут поет за допомогою фіктивного російськомовного оригіналу цитує слов'янофільську читачку аудиторію царської імперії.

5. Шевченко й сучасна українська мова

Окрім цього, у листах виявляємо і такі написання: [вся] *славянщина* [проклене його і назове брехуном] (Шевченко 1964, 155) або й [«Парус» у своєму універсалі перелічив всю] *славянську* [братію, а про нас і не згадав, спасибі йому] (Ibid., 223), хоча саме на цьому прикладі видно, як складно було упорядникам трактувати ці форми: нормалізувати за російською не випадало, оскільки закінчення в цьому слові аж ніяк не «неросійське», а за українською не хотілося, бо кожного разу треба було б ставити апостроф, заповзято перетворюючи слово на *слов'янську*.

Етнонім із коренем на *а* був відомий ще в українській літературі середнього періоду, слово в цій формі часто фіксуємо, наприклад, ще в *Синописі* останньої третини XVII ст. (Мозер 2007а, 271). Тобто тут навряд чи йдеться про росіянізм в українській мові і в кожному разі тут, без сумніву, не може йтися (як на Шевченкові часи) про порівняно недавній росіянізм. Словник 1964 під гаслом *слав'яне* / *слав'яни* подає 14 прикладів, під гаслом *слав'янин* — 2, під гаслом *слав'янофлі* — 1, під гаслом *слав'янський* — 8 і під гаслом *славянщина* — 1, наведений вище. З іншого боку, у ньому не наведено жодної форми на *слов'ян-*, що дивно, якщо орієнтуватися на ювілейне видання, на підставі якого складається враження, що в передмові до неопублікованого видання «Кобзаря» 1847 року неодноразово вжито саме цю кореневу форму! Словник 1970–1980, безперечно, форм на *слов'ян-* узагалі не згадує.

слух: *по слуху* (пор.: рос. *слух*, *по слуху*, пол. *sluch* ‘чутка’, яке за Словником 1997, вжито переважно в множині, що загалом стосується й російського): [По] *слуху* [вона мені не подобалась; подивись лиш на неї своїм батьківським оком] (Шевченко 1964, 269). Словник 1964 під гаслом *слух* наводить цей єдиний приклад. Не лише іменник, а й словосполучення *по + давальний відмінок* для сучасної стандартної української мови незвичні й утворені, очевидно, на взірць російської мови. Під гаслом *чутка* Словник 1964 подає шість прикладів. Слово *слух* ‘чутка’ Словник 1970–1980 кваліфікує як «розмовне».

стен у жіночому і в чоловічому роді (пор.: рос. *степь* жіночого роду, пол. *step* чоловічого роду): у сучасній стандартній українській мові — це іменник чоловічого роду із твердою основою. У Шевченка його досить часто вжито в такій формі, проте в листах виявляємо й форму жіночого роду: *стен(ь)*, наприклад: [перейшов я пішки двічі] *всю киргизькую стен* [аж до Аральського моря — плавав по йому два літа, господи, яке погане!] (Шевченко 1964, 62) і [сам привезу гостинця из] *самой киргизской стени* (Ibid., 175); тут упорядники вважали, що мають справу з пере-

ходом на російську мову, хоча причини цього не цілком зрозумілі, бо навіть закінчення *-ой* не конче мусить бути автентичним, а може ґрунтуватися на написанні *-ои*. Словник 1964 під гаслом *стен* нотує 128 прикладів, фіксуючи в переліку форм цієї парадигми винятково форми чоловічого роду *стен* із родовим відмінком *стену* [...], рід іменника та його належність до того чи іншого типу основ Словник 1964 взагалі не подає. Проте серед наведених прикладів виявляємо й *На тій стені [скрізь могли]* («До Основ'яненка») з іменником жіночого роду з *i*-оснотою, який не став нормативним, хоча тут його вжито в контексті, який не дає підстав говорити про перехід на російську. Проте поряд із ним, як і в сучасній стандартній українській мові, засвідчуємо й *стен* чоловічого року, як приміром, у вже цитованому вище оригінальному рукописі «Заповіту»: [серед] *стену широкого*.

часть (пор.: рос. *часть*, пол. *część*): [Дармограй написавъ уже и вторую] *часть* [Матроза] (Шевченко 1964, 156). Шевченко, за Словником 1964, тричі вживає безафіксий іменник і до того ж в українськомовних текстах. Усталений у сучасній стандартній українській мові іменник *частина*, згідно зі Словником 1964, у його текстах відсутній. Словник 1970–1980 кваліфікує цю форму як «застарілу».

штальт (пор.: пол. *kształt*): [Боже мій, як би мені хотілося, щоб ти зробив свої «Записки о Южной Руси» постоянным периодическим изданием] на *штальт* [журнала] (Шевченко 1964, 185; пор. також: Ibid., 240), для *штальту* (Ibid., 30). Германізм (нім. *Gestalt*), запозичений свого часу за посередництва польської мови, часто виявляємо в такій формі, тобто зі спрощенням у групі приголосних на початку слова. У сучасній українській стандартній мові в цьому значенні вживають традиційну, наближену до польської мови форму *кштальт* (наприклад, *на кштальт*), а в деяких контекстах — іменник *зразок*. Словник 1964 під гаслом *штальт* наводить чотири приклади, один із яких (*на штальт*) — у поезії. Ані гасла *кштальт*, ані *зразок* Словник 1964 не подає. Словник 1970–1980 словоформу *штальт* маркує як «діалектну» й скеровує до гасла *кштальт*.

язик (пор.: рос. *язык*, пол. *język*): у листах у значенні 'мова' Шевченко набагато частіше, ніж *мова*, вживає традиційний іменник *язик* (*языкь*), який у жодному разі не можна вважати росіянізмом, пор. як один із найцікавіших прикладів цитоване вже речення: [Давно ворухиться у мене в голові думка, щоб перевести на наш префрасний український] *язик* [«Слово о полку Ігоря»] (Шевченко 1964, 98). Словник 1964 подає 33 приклади вживання слова *мова*, 23 із яких, однак, ужиті у значенні 'розмова, мовлення'.

5. Шевченко й сучасна українська мова

Під гаслом *язик* наведено 23 приклади, чотири з яких мають значення 'язик', а два вжиті в давньому значенні 'народ'.¹⁸⁴ Уживання іменника *язик* у значенні 'мова' Словник 1970–1980 кваліфікує як «застаріле».

Б. ПРИКМЕТНИКИ, ПРИКМЕТНИКОВІ ЗАЙМЕННИКИ ТА ВІДПРИКМЕТНИКОВІ ПРИСЛІВНИКИ

величений: [*а літом привезу*] величенну [*поему, як зробите по моєму прошенію, а як же ні, то ні*] (Шевченко 1964, 224; оригінал збережений). Згідно зі Словником 1964, це єдиний, проте надійний приклад того, коли Шевченко в українськомовних текстах вживає слово *величений*. Словник 1970–1980 також подає цей прикметник як «розмовний» і скеровує до усталеного в сучасній стандартній українській мові слова *величезний*, якого Словник 1964 не фіксує.

вельмичтимий (ад'єктивована форма; пор.: усталений у російській мові активний дієприкметник теперішнього часу *читимый* та церковнослов'янське у російській мові *вельми* — на відміну від українського нейтрального *вельми*, як наприклад *вельмишановний*): *вельмичтимая* [*мною Надежда Михайловна*] (Шевченко 1964, 267). Словник 1970–1980, як і очікувано, наводить лише *вельмишановний*; дієслово *читити* також відсутнє.

вторий (пор.: рос. *второй*, пол. давнє *wtóry*): [*А як буде посилати*] *вторий* [*том, то нехай і первий прикине*] (Шевченко 1964, 175), пор.: у тому ж фрагменті листа *вторий* (Основа 1862/3, 13), *вторую* [*часть тій самої повісті*] (Шевченко 1964, 195). Слово вжите у творах без жодної стилістичної конотації. Словник 1964 під гаслом *вторий* фіксує три приклади, тоді як під гаслом *другий* — 130 (66 із яких — порядкові числівники). У листі (оригінал збережений), із якого зацитовано перший приклад кількома рядками вище, нотуємо: *другий* [*том*] (Шевченко 1964, 175; Основа 1862/3, 13). Слово *другий* (пор.: пол. *drug*) вживають у сучасній стандартній українській мові, натомість форми *вторий*, що переважає у Шевченка, Словник 1970–1980 не наводить взагалі.

знакомий (пор.: рос. *знакомый*): [*Здасться, ви*] *знакомі* [*з Василем Єзуцевським*] (Шевченко 1964, 46). Замість цієї форми, яка й у російській

¹⁸⁴ Петро Тимошенко (1964, 43) вважає, що *язик* — це «староруський і російський відповідник» слова *мова*. Він зазначає, що в листах до Шевченка зазвичай виступає *мова*. Але слово *язик* досить уживане і в українських джерелах XIX ст. з характерними ознаками народної мови й до того ж не лише в царській імперії, а й у Галичині.

мові навряд чи надто давня, у сучасній стандартній українській мові вживають прикметник *знайомий* (пор.: пол. *znajomy*). Як уже згадувалося під час аналізу граматичних особливостей мови Шевченка, морфологічно еквівалентну форму *знасний* виявляємо у функції дієприкметника, окрім цього, ужито ще й заперечне ад'єктивоване [*друже мій*] *незнасний* (Шевченко 1964, 157), що, ймовірно, можна читати і як *незнайомий*. Словник 1964 під гаслом *знакомий* / *знайомий* подає 4 приклади першої, 1 — другої форми, а також 2 приклади під гаслом *знасний*. Словник 1970–1980 кваліфікує слово *знакомий* як «розмовне» і «рідковживане»; пор. також вище гасло *знакомство*.

книжний (?) (пор.: рос. *книжный*, пол. давнє *książny*): прикметник до *книга* (див. вище) послідовно має форму *книжний*: [*Тут єсть одна*] *книжная* [*лавка*] (Шевченко 1964, 175). Зацитований фрагмент не ввійшов до ілюстрацій гасла *книжний* у Словнику 1964, упорядники фіксують лише одне вживання слова за поетичним твором. Основне значення слова *книжний* Словник 1970–1980 подає як «характерний для літературно-писемного викладу, не властивий живій мові», друге збігається із *книжковий* — «узятий, запозичений із книжок». У сучасній стандартній українській мові прикметником до *книжка* є *книжковий* (Словник 1970–1980, гасло *книжковий*). Цілком можливо, що маємо тут справу з перемиканням кодів (див.: розділ 6).

которий (пор.: рос. *который*, пол. *który*): [*Друге письмо адресоване в Київ, в дом Софр,*] *в которому* [*также незапечатане письмо в Потоки на ім'я Я.В. Тарновського*] (Шевченко 1964, 279). Словник 1964 під гаслом *которий* / *котрий* подає з епістолярію та поезії 14 прикладів першої форми і 1 — другої. А єдиний приклад уживання форми *котрий* стосується відносного займенника: [*щоб ти йому не барившися написав,*] *котрий* [*Каленикові год і чому він учився в Херсоні: чи навігації, чи механіки, чи математики*] (Шевченко 1964, 280). Словник 1970–1980 форми *которий* не наводить.

нікчемний (?) (пор.: пол. *nikczemny*, рос. *никчемный* (Даль 1880–1882/1978–1980), хоча, найімовірніше, у російській мові це полонізм або ж українізм): [*Поки Христа дочитуються, то я тим часом допишу оцей*] *нікчемний* [*лист*] (Шевченко 1964, 95; оригінал втрачений). Словник 1964 під гаслом *нікчемний* / *нікчемний* подає 12 прикладів першої форми і 1 — другої. Оскільки автограф втрачений, важко стверджувати, чи так було в оригіналі, чи це наслідок редагування текстів у ювілейному виданні. Із погляду сучасної стандартної української мови, форма *нікчемний* (див.: Словник 1970–1980, гасло *нікчемний*), яка кількісно пере-

5. Шевченко й сучасна українська мова

важає у Словнику 1964, звісно ж, була б більш закономірною: [Тут би ми порадилися з старим майстром і насчет твоїх «Записок» і насчет мого] *нікчемного* [добра] (Шевченко 1964, 186) та [Посилаю тобі, мій іскренній друже, децю моєї] *нікчемної* [роботи] (Ibid., 236; Опис рукописів 1961, 311). Той факт, що форма *нікчемений* взагалі увійшла до словника мови Шевченка, має, очевидно, історичні причини. Її фіксуємо в листі до Якова Кухаренка (1, 10 і 16 квітня 1854 року), який вміщено в ювілейному виданні, підготованому до друку на підставі копії рукопису. Однак видається, що передусім залучили першу публікацію листа в «Основі», де форму *нікчемений* виявляємо не тільки в цитованому за ювілейним виданням фрагменті. Наприклад, в «Основі» опубліковано: [Угадай, чи багато и налічив їх, тихъ] *нікчеменихъ* [, марнихъ литъ?] (Основа 1861/10, 3), натомість ювілейне видання, яке в цьому випадкові, мабуть, ближче до оригіналу, подає: [Угадай, чи багато и налічив їх, тихъ] *нікчмнихъ* [, марнихъ литъ?] (Шевченко 1964, 93). Тож форма *нікчемений*, очевидно, — це релікт нормалізаційних зусиль редакторів «Основи», який у цьому випадкові не закріпився в сучасній українській стандартній мові.

остатній (пор.: рос. *последний* (*послѣдній*), *остальной*, пол. *ostatni*): [Кали маєте ви ще] *остатні* [книжки цього «Молодика», то дайте, будьте ласкаві, прочтенія ради] (Шевченко 1964, 28), *остатній* (Ibid., 93). Словник 1964 у гаслі *остатній* / *останній* фіксує 15 прикладів першої форми, яку зазвичай уживають і в сучасній стандартній українській мові, і 8 — другої, яку Словник 1970–1980 маркує як «застарілу».

первий (пор.: рос. *первый*): [«Записки о жизни Н.В. Гоголя» прислав ти мені два томи і обидва] *перві* (Шевченко 1964, 158). Словник 1964 під гаслом *первий* подає 11 прикладів, а під гаслом *перший* — 15. У листах Шевченка виявляємо й прислівники *перше* (Шевченко 1964, 230) і *першу* (Ibid., 31), які утворені від форми *перший* (пор.: пол. *pierwszy*). Словник 1970–1980 подає обидві форми, однак *первий* (із ремаркою «розмовне») скеровує до гасла *перший*.

последній (пор.: рос. *последний* (*послѣдній*), пол. застаріле *pośledni*): [Малю милосердного Бога, щоб оце було] *последне* [письмо до тебе із цього проклятого укрѣплення] (Шевченко 1964, 168),¹⁸⁵ [в] *последньому* [письмі просив я тебе, щоб [...]] (Ibid., 222; пор. також: Ibid., 279). Замість цього добре відомого

¹⁸⁵ Публікація цього листа (оригінал збережений) в «Основі» має деякі відмінності: *Малю милосердного Бога, щобъ оце було послѣдне письмо до тебе изъ цього проклятого укрѣпленія* (Основа 1862/3, 11); тож в «Основі» вкотре вже *ѣ* передано через *і*.

в Україні із церковнослов'янської літератури слова в сучасній стандартній українській мові зазвичай вживають слово *останній*. Словник 1964 під гаслом *последній* фіксує п'ять прикладів, усі з епістолярію. У ювілейному виданні слово передано із графемою *е* — *последнее*: [вона мені показувала ваше] *последнее* [письмо до неї] (Шевченко 1964, 228); хоча в оригіналі на місці *е*, поза всяким сумнівом, був *ѣ* — *послѣднее*. У Словнику 1964 гасло на кшталт *последній* відсутнє, натомість Словник 1970–1980 наводить «застаріле» й «діалектне» слово *последній*.

почтовий (пор.: рос. *почтовый*, пол. *pocztowy*): [папір] *почтовый* (Шевченко 1964, 46), [паперу] *почтового* (Ibid., 48). Словник 1964 під гаслом *почтовый* нотує два приклади. Словник 1970–1980 форм на *почт-* не подає.

прямий (пор.: рос. *прямой*): [Мене, по правді сказати, риштовали, та посадивши з жандаром на візок, та] *прямо* [привезли аж у самий Петербург] (Шевченко 1964, 94; пор.: Ibid., 156; 172), однак фіксуємо і [просить тебе, щоб ти прийшов] *просто* [до його на квартиру] (Ibid., 185). Словник 1964 подає гасла *прямо* (5 прикладів) і *прямісінько* (2 приклади); у Шевченка виявляємо також дієслово *попрямував* (Шевченко 1964, 205), яке Словник 1964 фіксує тільки один раз та ілюструє цим же джерелом. Водночас гасло *попростувати* також має лише один приклад. У гаслі *простувати* / *простати* кожну з форм проілюстровано одним прикладом (пор.: [14 августа выввася я з того святого Києва і] *простую* [тепер не оглядаючись до Петербурга] (Шевченко 1964, 234; Опис рукописів 1961, 310), натомість гасло *прямувати* — двома прикладами. Слово *прямий* Словник 1970–1980 кодифікує без будь-яких застережень. Проте іноді для *прямий* запропоновано відсилач до *простий* (пор.: пол. *prosty* ‘прямий’); пор.: Кузеля, Рудницький (1943/1987), гасло *прямий* має принаймні вказівку «→ auch *простий*».

рекомий ‘званий, начебто (наявний)’ (пор.: рос. давнє *рекомый* ‘называемый, носящий название’, пол. *rzekomy* ‘начебто (наявний)’). Тут ідеться про типовий пасивний дієприкметник минулого часу: [Кали цьому правда, і буде можна, то вручите Федорові] *рекомые* [вещи, а коли ні, сообщите о сем А[ндрею] Н[иколаевичу] *яко власть имеющему*] (Шевченко 1964, 267). У Словнику 1964 гасло *рекомий* відсутнє як і гасло *названий* у вказаному значенні (для *названий* наведено два приклади у значенні ‘названий якимсь іменем’). Можна було б припустити, що це приклад не української мови Шевченка, а що насправді Шевченко у цьому випадкові перейшов на російську. Однак цьому суперечить і

5. Шевченко й сучасна українська мова

форма давального відмінка *Федорові*, і той факт, що слово *вещи*, як і прикметникове закінчення *-ве* нерідко виявляємо в українськомовних текстах Шевченка. Словник 1970–1980 цієї дієслівної форми не наводить (хоча така форма в давній українській мові, наприкладу XVI–XVII ст., була), а дієслово *рєкти* кваліфікує як «застаріле» й «поетичне».

слав'янський (пор.: рос. *славянский*) — див. вище: *слав'янин*.

шанобний (пор.: пол. *szanowny*): [*Спасибі вам, мій щирий, мій єдиний земляче, за ваші шанобний листі*] (Шевченко 1964, 223; оригінал збережений), [*Вельми і вельми шанобная і любая моя пані Мар'є Васильєвно*] (Ibid., 224; оригінал збережений). Другий приклад підтверджує і транскрибований варіант листа (Опис рукописів 1961, 305). Замість цієї словоформи в сучасній стандартній українській мові вживають лише форму *шановний*. Словник 1964 фіксує ці два приклади *шанобний* у листах, натомість гасло *шановний* у ньому відсутнє. Словник 1970–1980 слова *шанобний* не наводить.

шануємий: [*щиро шануємий і многоуважаємий Алексій Іванович*] (Шевченко 1964, 241). Є й інші приклади вживання цієї словоформи (Ibid., 273; 271; останній підтверджує її транскрипція рукописного варіанта (Опис рукописів 1961, 324). Замість цього, очевидно, ад'єктивованого пасивного дієприкметника теперішнього часу, утвореного від дієслова *шанувати* (про нього уже йшлося вище в аналізі граматичних особливостей мови Шевченка), у сучасній стандартній українській мові вживають тільки форму *шановний*. Словник 1964 під гаслом *шануємий* наводить чотири приклади, усі з листів. На увагу заслуговує той факт, що ця словоформу, може, задля жарту, Шевченко вжив поряд із російським пасивним дієприкметником теперішнього часу *многоуважаємий*. Словник 1970–1980 форми *шануємий* не наводить ані під окремим гаслом, ані під гаслом *шанувати*.

В. Дієслова

веліти (пор.: рос. *велеть (велѣть)*): [*Доктор посадив мене на дісту і не велів [виходить на улицу]*] (Шевченко 1964, 213; Основа 1862/3, 17), [*Мені велено [одправиться прямо в столицю]*] (Шевченко 1964, 172; Основа 1861/10, 11). Можна припустити, що Шевченко, зокрема у другому прикладі, свідомо використав аналізоване дієслово як російнізм або ж як церковнослов'янізм, проте перший приклад засвідчує, що він вживав його й без особливої стилістичної мети. Словник 1964 під гаслом *веліти*, не вказуючи на якісь стилістичні особливості, нотує загалом

пість прикладів, чотири у значенні ‘наказувати’ і два — ‘дозволяти’. Словник 1970–1980 не наводить жодних ремарок, хоча з погляду чистоти мови слово часто відхиляють начебто як росіянізм або ж трактують як «книжне» (УРС 1953–1963, гасло *веліти*), а відтак (імпліцитно) і як елемент, ґрунтований на архаїці й церковнослов’янщині. Доконаний вид дієслова має форму *звеліти*, пор.: *звелів* (Шевченко 1964, 34). Цю словоформу, згідно зі Словником 1964, Шевченко використав п’ять разів у значенні ‘наказувати’ й один раз — ‘дозволяти’.

вернутися (пор.: рос. *вернуться*): [*Кали він вернувся [з дому, то, як побачитесь, гарненько вилайте його за мене за його щирість і добрість*] (Шевченко 1964, 46; пор. ще: *Ibid.*, 54 тощо). Ця безпрефіксна дієслівна форма в сучасній стандартній українській мові загалом можлива, однак замість неї вживають зазвичай префіксальне *повернутися* (у Словнику 1964 із цим словом виявляємо приклади зі значенням ‘обернутися’). 93 приклади Словник 1964 фіксує під гаслом *вернутися / вернутись / вернуться*; ілюстрацією гасла *повернути* є поетичний фрагмент: [*В Україну*] *повернула [/ Босими ногами]* («Відьма»); водночас Словник 1964 наводить по два приклади вживання *повертати* і *повертатися* ‘повертатися назад (звідкись)’ під відповідними гаслами. Тож Шевченко (як, скажімо, і галичани) вживав форми без зворотної частки — *повернути*. Словник 1970–1980 кодифікує дієслово *вернутися* без жодних застережень, хоча безпрефіксні форми у стилістично нейтральних контекстах не поширені.

держати (пор.: рос. *держать*, пол. застаріле, книжне *dzierżyc* (і *dzierżec*): [*Не держи [їх тільки довго у фотографу]* (Шевченко 1964, 214; пор.: Основа 1862/3, 18), [*У Куліша записане тільки пекло, а райо нема, опріч тих двох діточок, що перед Матір-Божою золоті клубочки]* *держать* (Шевченко 1964, 164). Словник 1964 наводить чотири приклади, із яких перший процитований має значення ‘залипати на якийсь час у когонебудь’, а значення другого окреслено як ‘тримати (в руках)’; подано також дієслово *держати* у складі словосполучення *до христа держати*: *А потім з жалю заридали Та батька, матір прокляли І тих, що до христа держали* («Дурні та горді ми люди...»). Сучасна стандартна українська мова дієслово *держати* акцептує. Словник 1970–1980 кодифікує його без жодних застережень. Дієслово *тримати* (пор.: пол. *trzymać*), якому часто надають перевагу в сучасній стандартній українській мові, у Шевченка, згідно зі Словником 1964, не засвідчене.

дождати / дожидати (пор.: рос. *дождать / дожидать*): *дождуся [ї третньої ночі]* (Шевченко 1964, 156; пор.: *дождуся* в Основі 1862/3, 7), [*я тепер*

5. Шевченко й сучасна українська мова

у його хазяїну, то мені конечно треба його] *дожидатся* (Шевченко 1964, 199); пор.: *дожидатця* (Основа 1861/10, 15). Дієслово *дожидати* / *діждати* Словник 1970–1980 наводить без жодних ремарок; пор. також нижче: *ждати*.

достягти: *достягти* [до моєї чуприни] (Шевченко 1964, 24). Словник 1964 подає гасло *достягти* з єдиним наведеним тут прикладом. Словник 1970–1980 кваліфікує дієслово як «застаріле». У сучасній стандартній українській мові надають перевагу формі *досягти* ‘діставати’ або у цьому ж значенні *діставати*.

ждати (пор.: рос. *ждать*): [Рішися, друже мій великий, на мою просьбу і, рішившись, напиши мені гарненько, коли б тебе] *ждать* [до себе] (Шевченко 1964, 184), [Лежимо собі цілісіньку зиму та] *ждемо* [весни та пароходу із Астрахані] (пор.: *Ibid.*, 95, неодноразово). Дієслово поширене в українських говірках, проте його часто — не цілком слушно — трактують як росіянізм. Словник 1964 під гаслом *ждати* нотує 79 прикладів, під гаслом *ждатися* — один; натомість гасла зі словом *чекати* (пор.: пол. *czekać*) немає, імовірно, що Шевченко його не вживав. Словник 1970–1980 наводить *ждати* без жодних застережень.

желати (пор.: рос. *желать*): [Чого ти сам собі хочеш, то й я тобі того] *желаю* (Шевченко 1964, 34). Словник 1964 дієслова *желати* не наводить. У сучасній стандартній українській мові, натомість, фіксуємо дієслово *бажати*, яке вживав і Шевченко (у Словнику 1964 подано 4 приклади). Дієслово *желати* Словник 1980–1980 не подає, проте його без жодних зауваг кодифікували Кузеля, Рудницький 1943/1987. Про перехід на російську в цьому контексті навряд чи може йтися.

завидувати (пор.: рос. *завидовать*): [Нікому в світі я тепер так не] *завидую* [як малярям і Глафірі Івановні, а може вже вона покинула, кривий Боже, малювать!] (Шевченко 1964, 48). Шевченко не раз вживав це дієслово, як виглядає, без жодної стилістичної конотації (пор.: Словник 1964, гасло *завидувати* — 8 прикладів). Проте у сучасній українській стандартній мові усталилося *заздрити*. У гаслі до прислівника *заздро* ‘заздрісно’, ‘із заздрістю’ наведені два приклади з поетичних творів, тоді як до множинного іменника *заздрощі* під однойменним гаслом фіксуємо один приклад із поезії: *Ось слухай же, що то роблять / Заздрощі на світі* («Москалева криниця»). Словник 1970–1980 хоча й кодифікує слово *завидувати* без застережень, проте скеровує до *заздрити*. Із пуристичного погляду його часто відхиляють як росіянізм.

знакомитися / познакомитися (пор.: рос. *знакомиться / познакомиться*): [Привітай, друже мій єдиний, оцього уральського козачину, я] *познако-*

мився [не дуже давно, він мені тойді здавався добрим чоловіком і щирим уральським козаком] (Шевченко 1964, 99). Замість цього слова у сучасній стандартній українській мові вживають дієслово (по)знайомитися, утворене від прикметника *знайомий* (пор.: пол. *znajomy* і *(po)znajomić się*). Словник 1964 під гаслом *познакомитися* нотує шість прикладів, усі походять з листів. Прикладів уживання безпрефіксного дієслова недоконаного виду *знакомитися* також не зафіксовано, як і *знайомитися*. Словник 1970–1980 наводить *знакомитися* як «розмовне» і «рідковживане»; пор. також: *знакомий* і *знакомство*.

зострітися: [Чом ми не] *зострілися* [в Москві ту зиму?] (Шевченко 1964, 35), [а все дивився по улицах, чи не] *зостріну* [де хоч поганенького чорноморця] (Ibid., 94). Замість цієї дієслівної форми в сучасній стандартній українській мові вживають лише рідко вживане у Шевченка дієслово *зустрітися* з префіксом *зу-*, а не *зо-*. Зауважу, що ненаголошені *о* та *у* в багатьох українських говірках можуть збігатися. Словник 1964 під гаслом *зостріти* / *зострінути* / *зустріти* подає 18 прикладів уживання форми з префіксом *зо-* і один із префіксом *зу-*, а під гаслом *зострітися* / *зострітись* / *зострінутися* / *зострінутись* / *зострінуться* / *зустрінутись* — 28 прикладів з префіксом *зо-* і один з префіксом *зу-*.¹⁸⁶ В одному із останніх листів до брата (від 22 січня 1861 року) виявляємо: [Погано я] *зустрів* [оцей новий поганій рік] (Шевченко 1964, 279). У поезії нотуємо й форму *зустрінемось*: *Може, ще раз зустрінемось, Поки шкандибато За Яремою по світу* («Гайдамаки»). Словник 1970–1980 під гаслом *зострітися* скеровує до *зустрічатися*, а форми на *зо-* він кваліфікує як говіркові.

клопотать (пор.: рос. *хлопотать*, пол. *klópotać*): [Спасибі за [...] ласкавеє письмо. В той самий день, як я получив його, заходився] *клопотать* [о паспорті] (Шевченко 1964, 230). Словник 1964 під гаслом *клопотать* фіксує лише цей єдиний приклад, а для відповідного іменника *клопоти* — два (із листів). Як «рідковживане» дієслово *клопотати* без зворотного суфікса *й* у значенні неперехідності подає Словник 1970–1980. Сучасне *клопотатися* в текстах Шевченка не виявляємо, натомість під гаслом *дбати* Словник 1964 наводить 11 прикладів, два з яких — у значенні ‘піклуватися, клопотатися про що-небудь’.

найти (пор.: рос. *найти*): [Як побачишия з Марковичем, то поклонися йому од мене і скажи, нехай не турбується, не шукає того поганого полковника

¹⁸⁶ Олекса Синявський (1931а, 118) пропонував нормалізувати на *зустрітися*.

5. Шевченко й сучасна українська мова

Кіреєвського, я сам його] *найду* [*як приїду*] (Шевченко 1964, 168) фіксуємо часто й переважно у такій формі (із простою префіксацією). У сучасній стандартній українській мові вживають зазвичай *знайти* / *знаходити* з подвійною префіксацією (пор.: пол. застаріле *znajść* (сучасне *znaleźć*), *znajdę* / застаріле *znachodzić*, *znachodzę* (сучасне *znajdować*, *znajduje*)). Словник 1964 під гаслом *найти* нотує 100 прикладів, під гаслом *найтися* / *найтись* — 18 і під гаслом *находити* — 5, тимчасом як під гаслом *знайти* лише десять фіксацій; гасло *знаходити* взагалі відсутнє. Словник 1970–1980 кодифікує *находити* / *найти* як нормативне.

начинатися (пор.: рос. *начина́ться*): [*ще в генварі моє діло кончене, а воно з 7 або з 17 апреля тіль що]* *начинається* (Шевченко 1964, 163; оригінал збережений), пор.: написання *начинається* в першій публікації (Основа 1862/3, 8). Словник 1964 фіксує тільки по одному прикладові під гаслами *начинатися* (зацитований тут фрагмент листа) та *начатися*, *начати*, а також три приклади під гаслом *начинать*; натомість нормативне в сучасній українській мові *почати* / *почать* (пор.: пол. застаріле *rozcząć*) — 10 прикладів, *початись* — 2 і *почин* — 4, гасла *початок* (пор.: пол. *rozczętek*) і *початки* відсутні. Словник 1970–1980 дієслово *начинатися* подає із ремарками «рідковживане» й «розмовне».

обнімати (пор.: рос. *обнима́ть*): *обнімає* [*і цілує тебе тричі твоя й моя любая Тетяся*] (Шевченко 1964, 199; оригінал втрачений), пор. у цьому ж фрагменті в першій публікації листа — *обнімає* (Основа 1861/10, 15). Словник 1964 під гаслом *обнімати* подає 9 ілюстрацій, а під гаслом *обніматись* — 1; пор. також: *обійняти* — 2, *обійнятися* / *обійнятись* — 3; гасла *обіймати* та *обійматися* відсутні. Словник 1970–1980 подає форму *обнімати*, однак із відсилачем до *обіймати*.

одвітувать: [*Ще позавчора передано мені твоє і Прісине письмо, а я тільки сьогодні заходився]* *одвітувать* (Шевченко 1964, 238), [*Ми з тобою здається, і розумні люде, а робимо чортзна по-якому: ти мого письма не дожждешся — пишеш мені, а я, на тебе дивлячись, тобі]* *одвітую* [*не знавши, що ти мені писатимеш*] (Ibid., 264). Словник 1964 наводить ці два приклади під гаслом *одвітувать*, тимчасом як гасел *одповісти* / *одповідати* чи форм із *від-* узагалі немає. В іншому місці в ювілейному виданні виявляємо цілковито російську словоформу *отвечать*, яку в оригіналі, поза всяким сумнівом, було написано як *отвѣчать*: [*Чи раз батька по морді вдарить, чи двічі, перед Богом, говорять,*] *отвечать* [*однаково*] (Шевченко 1964, 139; оригінал збережений). Тут Шевченко, імовірно, покликається на

російську приказку, пор.: розділ 6 «Перемикання кодів».¹⁸⁷ У Словнику 1970–1980 дієслово *одвітувати*, як і очікувано, відсутнє, а фонетично нормалізоване *відвітувати* його упорядники під гаслом *відвічати* кваліфікують як «застаріле», як і дієслово *відвічати*.

оставити (пор.: рос. *оставить*, пол. застаріле *ostawić*): [Шкода, що не] *оставив* [тобі Куліш «Неофіти»] (Шевченко 1964, 211). У Словнику 1964 гасло *оставити* має вісім прикладів (слово *оставити* як «рідковживане» й «розмовне» подає Словник 1970–1980), але нормативне в сучасній українській мові дієслово *залишити* відсутнє.

остановити (пор.: рос. *остановить*): [Полиція, родная сестра Івана Рогожина,] *остановила* [мене в Нижнем и до вчорашнього дня сама не знала, для чого вона мене] *остановила* (Шевченко 1964, 176). Словник 1964 під гаслом *остановити* наводить ці два цитовані приклади (натомість Словник 1970–1980 такого реєстрового слова не подає), але характерного сучасній мові дієслова *зупинити* (чи *зопинити*) не нотує, проте фіксує два приклади із дієсловом *зупиниться*, *зупинитись* та 21 з *опинитися*, *опинитись* (під відповідними гаслами). Ці приклади Словник 1964 фіксує, мабуть-таки, слушно, вживання дієслова *остановити*, очевидно, не пов'язане з переходом на російську мову.

остатся (пор.: рос. *остаться*, пол. застаріле *ostać się*): [все-таки повинен] *остатся* [добрим козаком] (Шевченко 1964, 96); [для того і пишу мало, щоб паперу більше] *осталося* [для новорожденного чада] (Ibid., 208), пор. у цьому ж фрагменті — *осталося* (Основа 1862/3, 17), *оставайтесь, оставайтесь* (Шевченко 1964, 39; Ibid., 57). Імовірно, Шевченко вживає це дієслово цілком нейтрально, замість нього в сучасній українській мові використовують *залишитися* / *залишатися*, яке в Шевченкових текстах відсутнє. Словник 1964 під гаслом *остатися* / *остатись* / *остатся* фіксує 104 приклади, натомість гаслел *залишитися*, *залишатися* немає. Словник 1970–1980 подає це дієслово як «рідковживане» й «розмовне».

перепис(ув)атися (пор.: рос. *переписываться*): [бо оце трохи чи не півтора року, як ми не] *перепис[ув]ались*¹⁸⁸ [з тобою ані одним словом] (Шевченко 1964, 56). Відповідником дієслова в сучасній українській мові є *листуватися*. Словник 1964 під гаслом *переписатись* фіксує лише цей приклад, *листуватися* чи *листоватися* (пор.: пол. *listować się*) в ньому від-

¹⁸⁷ Видавці «Основи» вдалися тут до нормалізації й виправили на *одвічать*.

¹⁸⁸ Видавці у квадратних дужках додали суфікс *-ув-*, проте упорядники Словника 1964 для гасла обрали форму *переписатись*.

5. Шевченко й сучасна українська мова

сутні. Словник 1970–1980 кваліфікує *переписуватися* як «рідковживане» і скеровує до *листуватися*.

печатати / напечатати (пор.: рос. *печатать / напечатать*): у значенні ‘друкувати’ Шевченко поряд із *друкувати* уживає достатньо звичне в давній українській мові дієслово *печатати*, яке, відтак, у жодному разі не можна вважати росіянізмом; пор.: [зравюра ся] *напечатана* [на його гроші, спасибі йому!] (Шевченко 1964, 222), [Книжник Кожанчиков заходився був] *печатать* [мою поезію] (Ibid., 223); пор.: Словник 1964, гасло *печатать* і трьома прикладами у значенні ‘друкувати’, гасло *печатний* із двома прикладами (серед них і цілком за взірцем російської мови: [к новому року вийдуть] *печатні* [мої сочиненія] (Шевченко 1964, 243)) і *печататися* з одним прикладом. Водночас Словник 1964 наводить два приклади під гаслом *друк*, два — під гаслом *друкарня*, п’ять — *друкований*, 16 — *друкувати / друкувати* і один — *друковано* (варіанти з основою *друк-* взято до уваги в усіх гаслах). Можливо, варто погодитися з Петром Тимошенком (1964, 35), який зазначив, що в листах до Шевченка часто писали *печать* і *печатати* і що Шевченко тільки від 1857 року під впливом тих, із ким він листувався, також почав уживати це слово. Словник 1970–1980 дієслово *печатати* подає як «застаріле».

підождати / піджидати (пор.: рос. *подождать*, розмовне *поджидать*): [А може й буде коли-небудь. Треба] *підождати* (Шевченко 1964, 156), [І щоб йому було] *підождати* [до завтра] (Ibid., 182). Не можна не погодитися з тим, що *підождати / піджидати* утворено за одним взірцем із російським *подождать*. Видавці «Основи» його також не замінили (пор. напр.: Основа 1862/3, 14). За Словником 1964 (гасло *підождати*) у текстах Шевченка виявляємо 10 фіксацій дієслова, тоді як сучасне *почекати* відсутнє. Словник 1970–1980 подає *підождати* без жодних застережень. У Шевченка, як свідчить Словник 1964, загалом двічі зафіксовано й дієслово недоконаного виду *піджидати* (пор., напр.: Шевченко 1964, 237). Словник 1970–1980 характеризує це дієслово як «розмовне» й скеровує до *чекати*; пор. також вище: *ждати*.

плавати (пор.: рос. *плавать*): [... *перейшов я пішки двічі всю киргизькую степ аж до Афальського моря* –] *плавав* [по йому два літа, господи, яке погане!] (Шевченко 1964, 62). Словник 1964 під гаслом *плавати* фіксує п’ять прикладів (гасло *пливати* відсутнє), окрім цього, виявляємо ще форму *плив* з одним прикладом вживання і *плисти* — із 35 прикладами. Дієслівна форма *плавати* переважає в сучасній стандартній українській мові, і Словник 1970–1980 кодифікує її під відповідним гас-

лом без жодних застережень; водночас вживаною є й форма *пливати* (пор.: пол. *pluć*), яку Словник 1970–1980 подає із ремаркою «діалектне», а УРС 1953–1963 — «регіональне», тоді як Кузеля, Рудницький 1943/1987 під гаслом *пливати* наводять «= *плавати*».

повторяти (пор.: рос. *повторять*, пол. *powtarzać*): [Всі тебе бачили, всі до єдиного руського чоловіка, всі тебе знають і з любов'ю] *повторяють* [«твое обаятельное прославленное имя»] (Шевченко 1964, 183; оригінал листа втрачений); перша публікація в «Основі» (Основа 1861/10, 13) підтверджує цю форму. Словник 1964 під гаслом *повторяти* наводить лише цей один приклад, тоді як гасла *повторювати* в ньому немає. Словник 1970–1980 подає *повторяти* і *повторювати* без застережень, хоча під гаслом *повторяти* упорядники звертають увагу на форму *повторювати*, яка переважає в сучасній стандартній українській мові.

поздоровити / поздоровляти (пор.: рос. *поздравить / поздравлять*) (Даль 1880–1882/1978–1980 наводить лише дієслово з церковнослов'янською метатезою, яке поширене і в сучасній російській стандартній мові), пол. *rozdrowić / rozdrawiać*): *поздоров* [Боже добрих людей] (Шевченко 1964, 175); проте у цьому ж листі фіксуємо і *поздравити*. *Поздрав* [і поцілуй за мене Білозерського і його жіночку] (Ibid., 175); ці ж форми виявляємо й у відповідних фрагментах першої публікації (Основа 1862/3, 13 та 14), *поздоров* *Боже вас* (Шевченко 1964, 53), *поздоровляю* [з Новим годом] (Ibid., 189), *поздоровляю* [вас з святим великоднем] (Ibid., 229). Очевидно, Шевченко послідовно вживає *поздоровити, поздоровляти* без жодних стилістичних конотацій і там, де в сучасній українській стандартній мові вжили б радше *вітати*. Словник 1964 під гаслом *поздоровляти* подає п'ять, а під гаслом *поздоровити* — два приклади (про *поздравити / поздравляти* див. у підрозділі 5.2.4.3.1). Дієслово *поздоровляти* Словник 1970–1980 фіксує без жодних застережень, але вислів *поздоров* *Боже* характеризує як «застарілий».

помогти / помагати (пор.: рос. *помочь / помогать*, пол. *potóc / potagać*): [Та ще як ваша мость та інші добрі люди скинуться та] *поможуть* [то тойді оживе наша крайна хоч на папері] (Шевченко 1964, 31), [нехай вам Бог] *помагає* [во всех ваших начинаниях] (Ibid., 140), [нехай вам так господь] *поможє* [во всіх [ваших начинаниях] (Ibid., 193), [Якби мені Бог] *поміг* [докончить те, що я тепер зачав] (Ibid., 30); пор. цей фрагмент у рукописі: *Якбы мыни Богъ помигъ докончити те що я тепер зачавъ* (Опис рукописів 1961, 269). Слово часто виявляємо в формі із простою префіксацією чи, із поглядом синхронії, у безпрефіксній формі. У сучасній стандартній

5. Шевченко й сучасна українська мова

українській мові вживають зазвичай нейтральне *допомогти* / *допомагати* з подвійною префіксацією. Словник 1964 під гаслом *помогти* подає 77 прикладів, під гаслом *помоч* — один, *помога* — два. Водночас він фіксує лише три приклади під гаслом *допомагати* і два під гаслом *допомогти*, тоді як гасло *допомога* відсутнє. Дієслово *помагати* Словник 1970–1980 викладає без жодних ремарок.

пом'янути (пор. рос. *помянуть* (Даль 1880–1882/1978–1980, гасло *помнить*): [*Добре еси зробив, що заказав 50 штук*] *помянутого [образ]*) (Шевченко 1964, 207). Очевидно, Шевченко вживає це дієслово без жодних стилістичних конотацій там, де сьогодні вживали б нормативніше *згадати*. Словник 1964 під гаслом *пом'янути* нотує 15 прикладів, сім із яких у значенні 'згадати'. На форми *згадати* / *згадувати* в Шевченкових текстах є значно більше прикладів, зокрема засвідчено 134 приклади вживання форм доконаного виду (гасло *згадати* / *згадять*) і 52 приклади вживання форм недоконаного виду (гасло *згадувати* / *згадуть*). Словник 1970–1980 дієслово *поминати* 'згадувати' наводить як «застаріле».

попробувати (пор.: рос. *попробовать*, пол. *próbować* поряд із часто вживаним *spróbować*): [*А може, дасть господь милосердний, ще одпочину та на старість*] *попробую [писать прозу]* (Шевченко 1964, 154). Шевченко вживає *попробувати*, як у російській мові. Словник 1964 під гаслом *попробувати* подає лише один щойно наведений приклад. Дієслово *спробую*, якому з пуристичних міркувань надають перевагу в сучасній стандартній українській мові, у Словнику 1964 відсутнє. Словник 1970–1980 нотує дієслово *попробувати* також без жодних застережень.

привикать (пор.: рос. *привыкать*, пол. *przynykać*): [*До люльок, смороду і зичу став я потрохи*] *привикать* (Шевченко 1964, 45). Вживання цього дієслова в сучасній українській мові хоча й можливе, проте замість нього, вважаючи його росіянізмом, зазвичай рекомендують вживати дієслово *звикати* (пор.: пол. *zynykać*). Словник 1964 під гаслом *привикати* фіксує лише цей один приклад, натомість під гаслом *привикнути* — три приклади (усі з поезій). Гасло *звикати* / *звикнути* у Словнику 1964 відсутнє. Словник 1970–1980 фіксує це дієслово з ремаркою «фрозмовне».

скорбити / **скорбіти** (пор.: рос. *скорбить*, *скорбеть* (*скорбѣть*)): [*не скорбїть* [, *може воно добре зробило*] (Шевченко 1964, 43). Словник 1964 під гаслом *скорбити* фіксує один щойно наведений приклад, пор.: активний дієприкметник теперішнього часу *скорблящий* / *скорблящий* із трьома

прикладами першої форми й з одним другої, проаналізований вище іменник *скорб* (3 приклади) і прикметник *скорбний* (5 прикладів). Словник 1970–1980 наводить це дієслово як «книжне» і «рідковживане»; пор. також вище: *скорб*.

стрічатися (пор.: рос. *встречаться* (*встрѣчатся*), рос. діалектне *стречаться*): [*ми були колись великі приятелі і*] *стрічалися* [*з ним не в одній Качанівці*] (Шевченко 1964, 158). Хоча ця безпрефіксна дієслівна форма в сучасній стандартній українській мові загалом і можлива, замість неї зазвичай вживають префіксальну форму *зустрічатися*. Словник 1964 під гаслом *стрічати*, *стрічатися* наводить два приклади з поезії на перехідне дієслово і один поданий вище — на неперехідне. Словник 1970–1980, кодифікуючи цю дієслівну форму без жодних застережень, скеровує, однак, до *зустрічатися*.

теряти / потеряти (пор.: рос. *терять* / *потерять*): [*а й лік*] *тертяю* (Шевченко 1964, 199); пор.: у першій публікації також подано *теряю* (Основа 1861/10, 16), [*Кроме вещей, которые я вас просив спалить при її очах, треба, щоб вона заплатила за квартиру 14 руб., за ключ, ею*] *потерянный* [, 1 руб.] (Шевченко 1964, 272). Словник 1964 під гаслом *теряти* фіксує лише наведений вище фрагмент листа. Натомість приклад *потерянный*, який упорядники потрактували як російський, у Словнику 1964 відсутній. Щодо правильності в цьому випадкові можуть бути різні міркування, однак багато що свідчить про слушний вибір упорядників (пор.: розділ 6. «Перемикання кодів»). Натомість Словник 1964 наводить приклад: [*Тетяся тричі, і я тричі, поки побачусь а то й лік*] *потеряю* (Шевченко 1964, 211). Словник 1970–1980 подає *теряти* як «діалектне».

упоминати (пор.: рос. *упомянуть* ‘згадувати’, пол. *upominać* ‘(комусь) нагадувати’): [*мене на адресі не*] *упоминай* (Шевченко 1964, 62). В українській мові це дієслово рідковживане. Словник 1964 під гаслом *упоминати* фіксує лише наведений тут приклад. Словник 1970–1980 подає слово із ремаркою «діалектне». Пор. також вище: *пом’янути*.

успокоїти (пор.: рос. *успокоить*, пол. *uspokoić*): [*Ох, якби-то його швидше*] *успокоїли* (Шевченко 1964, 163; оригінал збережений), пор.: відповідне *успокоїли* в першій публікації (Основа 1862/3, 8). У сучасній стандартній українській мові перевагу надають словотвірному варіантові *заспокоїти*. Словник 1964 під гаслом *успокоїти* фіксує лише наведений вище приклад; гасло *заспокоїти* відсутнє. Словник 1970–1980 подає це дієслово із ремаркою «застаріле».

Г. Інші частини мови і звороти

будь ласкав: [Скажи, нехай не вмира, швидко побачимось, поцілуй брата Йосипа так, як би я його поцілував, і сестер Катерину, Ярину і Марусю, коли жива, та скажи,] *будь ласкав* [, як і де вона живе, чи одягнена, чи обута] (Шевченко 1964, 10), [буду літом у Таганрозі, то,] *будь ласкав* [, напиши до мене, як там шлях знайти до твого гнізда] (Ibid., 37). Шевченко вживає винятково цю форму там, де в сучасній стандартній українській мові однозначно переважає *будь ласка*. Словник 1964 під гаслом *ласкавий* нотує 56 прикладів вживання цього звороту. Слово *ласка* у функції іменника виявлено лише у звороті *коли буде твоя ласка* і под. (Словник 1964, гасло *ласка*). Словник 1970–1980 слово *ласкав* подає як «рідко-вживане» (під гаслом *ласкавий*), натомість звороти *будь ласкавий*, *будь ласкав* кодифікує без застережень.

вторік: [Я] *вторік* [ще аж у апрілі місяці получив твоє письмо ласкаве од М.М. Лазаревського та не промовив тобі й півслова й досі] (Шевченко 1964, 227). У Шевченка форма *вторік* переважає, Словник 1964 (гасло *вторік* / *уторік* / *торік*) наводить 7 прикладів її вживання, тоді як *уторік*, *торік* — по одному, до того ж форму *торік* зафіксовано в поезії: *Так ворожка поробила, / Щоб менше скучала, / Щоб, бач, ходя опівночі, / Спала й виглядала Козаченька молодого, / Що торік покинув* («Причинна»). Словник 1970–1980 кваліфікує слово *вторік* як «розмовне» і скеровує до *торік*, яке в сучасній українській стандартній мові є часто вживаним.

дома (пор.: рос. *дома*): [Дознайтесь будьте ласкаві, чи буде] *дома* [завтра ввечері Варвара Яковлевна] (Шевченко 1964, 248); пор. також: цей фрагмент у транскрибованій версії рукописі: [Дознайтесь будьте ласкаві чи буде] *дама* [...] (Опис рукописів 1961, 315). Шевченко використовує тільки форму *дома* (пор. також у деяких інших листах: Шевченко 1964, 28; 163;¹⁸⁹ 172;¹⁹⁰ 235), яка збігається з російською. Словник 1964 наводить 34 приклади вживання слова *дама*, натомість форми *вдома* (нормативна в сучасній українській мові; пор. також пол. *w domu*) не нотує. На позначення напрямку, як і в сучасній стандартній українській мові, у Шевченка фіксуємо *додаму*: [Я ще й досі тут, не пускають] *додаму* (Шевченко 1964, 231); Словник 1964 подає гасла *додаму* (51 при-

¹⁸⁹ У цьому фрагменті листа (оригінал збережений) у першій публікації також надруковано *дама* (Основа 1862/3, 8).

¹⁹⁰ У цьому фрагменті листа (оригінал втрачений) у першій публікації теж надруковано *дама* (Основа 1861/10, 11).

клад) і *додомоньку* (2 приклади). Словник 1970–1980 подає слово *дама* без жодних ремарок, проте скеровує (у першому значенні) до гасла *вдама*. АУМ 1984 (карта 267) засвідчує, наскільки поширена форма *дама* в українськомовному ареалі: на Лівобережжі переважає варіант *дама*, а на Правобережжі, на захід від перехідної зони, де батьківщина Шевченка, — *вдама*.

зимою (пор.: рос. *зимой*, рос. давнє *зимою*): [*Не знаю, що ще з неї буде, бо ще і сам не читав, прочитасмо вдвох, як прийдете, бо я таки вас*] *зимою* [*сподіваюся, а весело б було, матері його ковіньки*] (Шевченко 1964, 20). Цю адвербіалізовану форму іменника в орудному відмінкові Словник 1970–1980 кодифікує без жодних застережень, хоча в сучасній стандартній українській мові вживають також форму *взимку*. Словник 1964 подає 13 прикладів уживання форми *зимою*, але форми *взимку* (чи *узимку*) не фіксує.

іменно (пор.: рос. *именно*): [*Чам же він, дурень, не написав, яке там*] *именно* [*недоразумение*] (Шевченко 1964, 174), пор. цей фрагмент у першій публікації: [*... яке там?*] *именно* [*недоразумѣніе?*] (Основа 1862/3, 13). В українських текстах ХІХ ст. слово *іменно* досить поширене, його нерідко можна виявити, наприклад, і в Пантелеймона Куліша, і в галичанина Івана Франка. Шевченко також вживав слово без жодних стилістичних конотацій, у сучасній стандартній мові замість нього використали б *саме*. У Словнику 1964 гасла *іменно* немає (проте, хоча і з ремаркою «розмовне», його подає Словник 1970–1980), як і прикладів уживання слова *саме*.

іначе (пор.: рос. *иначе*, пол. *inaczej*): [*чи так, чи іначе*] [*а я поста не всижу*] (Шевченко 1964, 195). Словник 1964 під гаслом *іначе* фіксує лише цей приклад, тимчасом сучасне нормативне *інакше* (пор.: пол. застарілу прикметникову форму *inaczej*) відсутнє. Словник 1970–1980 форми *іначе* не наводить.

крмі (*кромѣ*) (пор.: рос. *кромѣ* (*кромѣ*)): [*сі-Богу, нічого в голову не лізе,*] *кромѣ* [*нашого великого чудотворця Михайла Семеновича*] (Шевченко 1964, 191); *кромѣ* (Шевченко 1964, 134) та *окромѣ* (Ibid., 46 тощо). Замість *кромѣ* в сучасній українській стандартній мові зазвичай уживають *крім* або *окрім*. У Словнику 1964 гасла *кромѣ* (тим паче, *кромѣ*) немає (форма відсутня також у Словнику 1970–1980); проте під гаслом *окромѣ* / *окрім* зафіксовано дев'ять прикладів першої форми і один — другої, пор.: щодо *окрім*: [*Я в марті місяці їду за границю, а в Малоросію не поїду, кур їй, бо там,*] *окрім* [*плачу, нічого не почую*] (Ibid., 25). Поряд із цим у Шевченка виявляємо й *опріче* (Шевченко 1964, 44) та *опріч* (Ibid., 59) (пор.: пол. *oprócz*); пор. також: гасло *опріч* / *опріче* (відповідно 8 і 4 приклади).

5. Шевченко й сучасна українська мова

куда, сюда, туди (пор.: рос. *куда, сюда, туда*,¹⁹¹ пол. *keady, tedy, tedy, sieady*): [Треба хилитися,] *куда* [нагинає доля] (Шевченко 1964, 40), [1 августа прийшла пошта і привезла мені разрешение їхати,] *куда* [я хочу] (Ibid., 171; оригінал збережений) поряд із *куди*: [напишу тобі,] *куди* [я поїду] (Ibid., 168); пор. також: *куди* в першій публікації (Основа 1862/3, 11; оригінал збережений); [I ти не пиши вже до мене] *сюда* (Шевченко 1964, 168), у першій публікації також *сюда* (Основа 1862/3, 11; оригінал збережений), а також *сюди* (Шевченко 1964, 62; 184 тощо); [Одна тільки туга гризе моє серце, як заженуть у степ, то не доведеться ні од кого листа прийняти, ні самому послати, бо] *туди* [пошта не доходить] (Ibid., 53; оригінал втрачений); пор. також: (Ibid., 182) поряд із *туди* (Ibid., 43; оригінал збережений). Усі ці форми вжито цілком нейтрально. Словник 1964 фіксує під гаслом *куди* / *куда* / *куди-то* 16 прикладів першої форми, чотири — другої й один — третьої, під гаслом *туди* / *туди* шість прикладів першої і п'ять — другої, а під гаслом *сюди* / *сюда* дев'ять прикладів першої і три — другої.

Варто врахувати не лише те, що різноманітні редактори долучилися до «вигляду» форм і відсутня статистика, ґрунтована на оригінальних рукописах, а, зокрема, й те, що написання *а* та *и* в рукописах Шевченка можна розрізнити не завжди. Загалом помітні деякі розбіжності у текстах ювілейного видання та «Основи»; пор.: [1 августа прийшла пошта і привезла мені разрешение їхати,] *куда* [я хочу] (Шевченко 1964, 171) і [...] *куди* [я хочу] (Основа 1862/3, 11), пор.: ще: [він мені напише, де той хутір і коли] *туди* [можна прийхати] (Шевченко 1964, 182) і [...] *и коли*] *туди* [можна прийхати] (Основа 1862/3, 15). Тож через нерозбірливе написання *а* та *и* не конче доводиться стверджувати про свідоме втручання упорядників.

літом (пор.: рос. *летом* (лѣтомъ), пол. *latem*): [а] *літом* [привезу величнну поему, як зробите по моєму прошенію, а як же ні, то ні] (Шевченко 1964, 224). Цю адвербіалізовану форму орудного відмінка Словник 1970–1980 кодифікує без будь-яких застережень; пор. також нормативне *влітку*. Словник 1964 подає 13 прикладів уживання слова *літом*, натомість слова *влітку* (чи *улітку*) він не наводить.

много або **многознаний** (?) (пор.: рос. *много* або *многознанный*, пол. застаріле *тподо*): [Добре б ти зробив, якби побачився та привітав од мене оту шляхту,] *много* [знаю мною лично] (Шевченко 1964, 258). Словник 1964 під гаслом *много* фіксує цей єдиний приклад, а під гаслом *многий* — два

¹⁹¹ Як і очікувано, Словник 1970–1980 цих форм узагалі не наводить, хоча в деяких українських говірках вони засвідчені.

приклади з поезії в церковнослов'янському контексті: *многими ризами та на многії літа*. До того ж нотує й по одному прикладові до слів *многострадалиця* та *многострадальний*, утворених за церковнослов'янським взірцем. У наведеному вище контексті Шевченко міг вдатися до використання форми *много* зі стилістичною метою. Тоді її почасти можна вважати навіть росіянізмом, хоча насправді вона таким і не є. Словник 1970–1980 слово *много* кваліфікує як «застаріле», а більшість композитів із компонентом *много-* — як «рідковживані»; слова *многозначний* не зафіксовано. Форму *многозначную* можна, мабуть, вважати композитом або зрощенням. Визначити в Шевченкових рукописах, де яке слово починається і де воно закінчується, буває непросто, про що детально йтиметься нижче (розділ 7 «Як насправді писав Шевченко»). Водночас у Шевченка часто засвідчено усталений у сучасній стандартній українській мові прислівник *багато* (Словник 1964 подає 42 приклади), проте в Шевченкових текстах не виявлено *багато-* як компонент композита.

на (частка) (пор.: рос. *на*, пол. застаріле *na*): [*А щоб не оставалося гуляющего паперу, то*] *на*⁸ [*тобі вірш з десяток своєї роботи*]. Словник 1970–1980 подає частку *на* як «розмовну».

нігде (пор.: рос. *нигде* (*нигдѣ*), пол. *nigdzie*): [*Та що ж робить, коли*] *нігде* [*взять, пришлить ради поезії святої Лермонтова хоч один том*] (Шевченко 1964, 46), [*але матеріалу доброго*] *нігде* [*взять, сиріч, алебастру*] (Ibid., 87) та ін. Поряд із послідовно вживаною формою заперечного займенника *нігде* (у сучасній стандартній українській мові фіксуємо форму *ніде*) питально-відносний займенник у Шевченка має тільки форму *де*: [*я як прийшлося до скруту, то святий їх знає,*] *де* [*вони поділись*] (Ibid., 47); пор. також вживання *де* в інших листах (напр.: Ibid., 183; 192 тощо). Словник 1964 під гаслом *нігде* / *ніде* подає сім прикладів першої форми і один — другої.¹⁹² Словник 1970–1980 під гаслом *нігде* скеровує до гасла *ніде*, у якому форму *нігде* схарактеризовано як «застарілу».

перше ‘спочатку’: [*Треба б було мені на тебе сердиться, та ні, розсердься ти*] *перше* [*на мене*] (Шевченко 1964, 227). Прислівник *перше* в Шевченка часто засвідчений там, де в сучасній українській стандартній мові перевагу надають радше префіксальній формі *спершу*, вісім прикладів уживання якої наводить і Словник 1964. Під гаслом *перше* / *перш* у поезії та в листах Словник 1964 фіксує 19 прикладів уживання першої форми і 7 — другої, до того ж 18 прикладів слова *перше* вжито у значенні ‘раніше’ і 8 — ‘спо-

¹⁹² Ще Олекса Сиявський (1931а, 117) пропонував у публікаціях нормалізувати на *ніде*.

5. Шевченко й сучасна українська мова

чатку'. Словник 1970–1980 подає форму *перше* у значенні 'раніше' без жодних застережень і лише зі значенням 'вперше' кваліфікує її як діалектну (пор.: УРС 1953–1963 — як розмовну). У листі Шевченка до Я.Г. Кухаренка фіксуємо й слово *вперше* 'вперше': [*Я оце сидючи лічу літа та долічуюсь до того року, як ми з тобою*] *вперше* [*побачились*] (Шевченко 1964, 93; оригінал втрачений); Словник 1964 подає гасло *вперше* із трьома прикладами.

ради (пор.: рос. *ради*): [*Та що ж робить, коли нігде взять, прииліть*] *ради* [*поезії святої Лермонтова хоч один том*] (Шевченко 1964, 46), [*поезії святої ради*] (Ibid., 48), *ради* [*святої поезії*] (Ibid., 97), [*Коли маєте ви ще остатні книжки цього «Молодика», то дайте, будьте ласкаві, прочтенія ради*] (Ibid., 28). Цей прийменник (у пре- чи в постпозиції) ужито насамперед у контекстах, де йдеться про літературу, про яку Шевченко просить своїх адресатів. Словник 1964 під гаслом *ради* фіксує 22 випадки вживання, не зазначаючи жодних стилістичних особливостей. У сучасній стандартній українській мові на противагу більш уживаному *заради* цього гасла немає. Словник 1970–1980 фіксує вживання цього прийменника у препозиції без жодних застережень, очікувано скеровуючи, однак, до поширеного в сучасній стандартній українській мові *заради*.

сиріч (пор.: рос. давнє *сирѣчь*; у Даля (1880–1882/1978–1980) це гасло скеровано до *сиречь*, яке кваліфіковано як «народне»): [*попросит його, щоб він ублагав В. Перовського, щоб той визволив мене хоч із казарм*] (*сиріч* [*випросив мені позволеніє рисувать*] (Шевченко 1964, 45); [*матеріалу доброго нігде взять,*] *сиріч* [, *алебастру*] (Ibid., 87).¹⁹³ Словник 1964 під гаслом *сиріч* / *сіріч* фіксує п'ять прикладів першої форми і один — другої і визначає слово як церковнослов'янізм («слов'ян[ізм]»). Однак характеристика слово, яке дійсно відоме із церковнослов'янської мови, у словнику Даля і вживання в Шевченка дають підстави стверджувати, що у ХІХ ст. його ще не конче вважали функціональним церковнослов'янізмом. Словник 1970–1980 подає *сиріч* як «застаріле» та «фронічне».

сьогодня (пор.: рос. *сегодня*): [*Я сьогодні*] [*Петербурге покидаю*] (Шевченко 1964, 37; пор.: Ibid., 52, 220, 237 тощо).¹⁹⁴ Шевченко дуже часто вживає це слово у формі, яка ще була в активному вжитку в міжвоєнний період ХХ ст. і яку досі кодифікують сучасні словники. Проте в сучасній стандартній українській мові її надзвичайно рідко вживають

¹⁹³ І ще в одному листі, який Шевченко почав писати російською, вжито форму *сиріч* (Шевченко 1964, 77).

¹⁹⁴ Утім у ювілейному виданні часто можна натрапити на *сьогодні* (Ibid., 21; 238 тощо).

на відміну від поширеної *сьогодні*. Словник 1964 *сьогодні* і *сьогодня* подає під одним гаслом, фіксує 27 прикладів уживання першої форми і 30 — другої. Тут варто зауважити, що оригінали деяких текстів, де зафіксовано форму *сьогодні*, невідомі, натомість в «Основі» найчастіше є форма *сёгодні* (Основа 1861/10, 13) або ж *сёго дні* (Ibid., 14), що в деяких випадках може бути спричинено втручанням видавців. Наведу також випадки, коли в ювілейному виданні написано [Ніхто зроду не поздравляв мене з іменинами так весело, як ти мене] *сьогодня* [поздравляв] (Шевченко 1964, 211), тоді як в «Основі»: [...] *сёгодні* [...] (Основа 1862/3, 17). Досить часто форма *сёгодня* збережена і в публікаціях в «Основі» (пор.: Ibid., 18 відповідно до *сьогодня* в Шевченко 1964, 214). У Словнику 1970–1980 форми *сьогодня* дивним чином узагалі немає.

тільки (пор.: рос. *только*, пол. *tylko*): [Чув я, що ви занедужали, але думав, що так] *тільки* [звичайне по-панському] (Шевченко 1964, 22); [не знаю] *тільки* [чи доведеться малювать!] (Ibid., 55). Ця словоформа переважає усталену в сучасній українській мові форму *тільки* (пор.: Словник 1964, гасло *тільки* / *тільки* / *тіль* з 11 прикладами першої форми, 3 — другої й 2 — третьої).¹⁹⁵ Словник 1970–1980 кваліфікує *тільки* як «застаріле» й «діалектне».

тіль не: [а вона сердешна] *тіль не* [плаче та підіймає передню червону записочку] (Шевченко 1964, 23). Словник 1964 подає *тіль не* 'ледве, майже' під гаслом *тільки* / *тільки* / *тіль*. Замість цього звороту в сучасній українській мові вживають слово *майже*, яке, згідно зі Словником 1964, у Шевченкових творах не засвідчене взагалі. Інколи прислівник *майже* інтерпретують як типово галицький. Словник 1970–1980 до *тіль* наводить лише редульоване *тіль-тіль*; пор. також: *тіль що*.

тіль що: [думав, що ще в генварі моє діло кончене, а воно з 7 або 17 апреля] *тіль що* [начинається] (Шевченко 1964, 163). Шевченко вживає цей зворот, очевидно, як стилістично нейтральний, замість нього в сучасній українській стандартній мові вживають зазвичай *щойно*; пор. також: *тіль не*.

щодень (пор.: пол. *co dzień, codziennie*): [До мене] *щодень* [приходить Орловський] (Шевченко 1964, 273). Слово в цій формі можливе й у сучасній стандартній українській мові, утім переважає форма *щодня*. Словник 1964 (гасло *щодень* / *щодня*) із п'ятьма прикладами уживання першої форми й одним — другої. Окрім цього, форму *щодня* в цьому випадкові

¹⁹⁵ У давніших публікаціях у таких місцях подекуди нормалізовано *на тільки*, проти чого справедливо виступав, приміром, ще Василь Сімович (2005, 329).

5. Шевченко й сучасна українська мова

вжито поряд зі словом *щоночи*, до того ж у протиставленні: *щодня і щоночи*. Словник 1970–1980 визначає словоформу *щодень* як «розмовну».

Деякі з наведених у цьому розділі форм, які зафіксовано також у Словнику 1970–1980, у сучасній українській мові можна вважати архаїзмами. Чи те саме можна стверджувати й про часи Шевченка щодо більшості лексем і словоформ — досить-таки сумнівно. До того ж, і інші справді розмовні або говіркові форми з Шевченкових текстів увійшли до реєстру сучасної української стандартної мови; наприклад:

хурдига ‘в’язниця’ (Шевченко 1964, 94) Словник 1964 фіксує тричі, Словник 1970–1980 подає як «розмовне», «застаріле»;

путній ‘вартий уваги, доречний, розумний’ (Шевченко 1964, 154) Словник 1964 фіксує тільки один раз, у Словнику 1970–1980 його подано як «розмовне»;

втнути / утнути ‘щось майстерно зробити’, ‘зробити щось несподіване, незвичайне’ (Шевченко 1964, 98) Словник 1964 фіксує 11 прикладів першої форми і 6 — другої, а Словник 1970–1980 (гасло *утнути*) кваліфікує як «розмовне»;

запратвор[и]ти (Шевченко 1964, 62), *запратворити* ‘ув’язнити, заслати’ Словник 1964 фіксує двічі, натомість у Словнику 1970–1980 відповідне гасло відсутнє;

пащикувати ‘базікати’ (Шевченко 1964, 34) Словник 1964 фіксує тільки один раз, а Словник 1970–1980 (гасло *пащекувати*) кваліфікує як «розмовне»;

проциндрити ‘розтринькати’ (Шевченко 1964, 223) Словник 1964 фіксує тільки один раз, а Словник 1970–1980 наводить як «фамільярне»;

чкурнути ‘швидко втікати, бігти’ (Шевченко 1964, 205) як «фамільярне» Словник 1964 нотує сім разів, Словник 1970–1980 кваліфікує як «розмовне», пор. також: гасло *чкурити* як «рідковживане»;

шинпорити ‘розумітися, орієнтуватися’ (Шевченко 1964, 139) Словник 1964 із ремаркою «фамільярне» фіксує тільки один раз, у Словнику 1970–1980 його подано як «діалектне»;

гульк – вигук здивування (Шевченко 1964, 59) Словник 1964 фіксує дев’ять разів, а Словник 1970–1980 кваліфікує як «розмовне»;

зирк – вигук здивування (Шевченко 1964, 95) Словник 1964 фіксує тричі, а Словник 1970–1980 кваліфікує як «розмовне»;

пек – вигук роздратування й незадоволення (Шевченко 1964, 242), Словник 1964 фіксує двічі, а Словник 1970–1980 подає як «застаріле».

І, зрештою, форма *лодоня*, яка, імовірно, виникла внаслідок нормалізаційних втручань видавців «Основи»: [Тут живо вилитий і кобзар, і гетьман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна наша Україна як на] *лодоні* [показана] (Шевченко 1964, 154; оригінал втрачений). Гасла із цією словоформою у Словнику 1970–1980 немає. В АУМ 1984 (карта 185) серед прикладів форм орудного відмінка виявляємо форми від [ла¹дон'а] як варіант до [до¹лон'а], які локалізовані в північній частині східнополіського говору (Чернігівщина). В іншому листі (оригінал збережений) натомість фіксуємо очікуване в Шевченка на *долоні*.

5.2.4.2. Полонізми

У цьому підрозділі в жодному разі я не прагнув навести всіх питомих польських елементів, які виявляємо в текстах Шевченка, а лише засвідчити ті полонізми з його епістолярію, які не увійшли до сучасної української стандартної мови:

А. Іменники

ваша мость (пор.: пол. *wasztość*, без *i < o*): [Та ще як] *ваша мость* [та інші добрі люди скинуться та поможуть, то тойді оживе наша країна хоч на папері] (Шевченко 1964, 31), звертання в листі до князя Цертелєва від 23 вересня 1844. Кальковане з польської мови звертання (утворене внаслідок скорочення *wasza miłość*), як засвідчує Словник 1964 (гасло *мость*), Шевченко ужив п'ять разів — і в поезіях, і в листах.

Б. Прикметники, прикметникові займенники

й відприкметникові прислівники

безецний (пор.: пол. *bezecny*; пол. рефлекс із *ь*): у листі до Григорія Квітки-Основ'яненка, тобто в листі не до поляка, Шевченко пише: [вбачайте, батечку, що найшлося, те і посилаю, та і сам не знаю, чи до ладу, чи ні. Подивіться ви на неї гарненько та й скажіть щирю правду, як побачите, що вона вже дуже] *безецна* [(бо вона мені так здається), то не давайте ї дрюковаті] (Шевченко 1964, 15). Цікаво, що Шевченко сам тлумачить наголошений ним полонізм як 'похабна', тобто, попри високу освіченість свого адресата, він не має певності, що той зрозуміє це слово (Ibid., 15). Словник 1964 під гаслом *безецний* фіксує лише цей приклад, перекладаючи його як 'бридкий'. У Словнику 1970–1980 слова немає.

повшедний (пор.: пол. *powszedni*; пол. рефлекс третьої палаталізації веллярних): [... сам Сатана (бодай бін здох), скинувши свою] *повшедну* [одежу (німецький куций жупанок) та надів чорноморську достатню одесу] (Шев-

ченко 1964, 94). Це фонологічно підтверджений полонізм із *ш* (із західнослов'янським рефлексом третьої палаталізації велярних); пор. нормативне сучасне *повсякденний*. Словник 1964 під гаслом *повшєдний* наводить лише цей один приклад; слова *повсякденний* не зафіксовано. Словник 1970–1980 слова *повшєдний* чи можливого *повшєдній* із м'якою основою взагалі не нотує.

півчварта — див.: підрозділ 5.2.4.1.

5.2.4.3. ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНІЗМИ ТА АРХАЇЗМИ

5.2.4.3.1. СТИЛІСТИЧНО НЕМАРКОВАНІ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНІЗМИ ТА АРХАЇЗМИ

Чимало церковнослов'янізмів у Шевченкових текстах, які не конче походять із російського слововжитку, у багатьох випадках — передусім у поезії — стилістично марковані. У поезії ці елементи покликані зазвичай створювати урочистий, піднесений стиль і через історично сформований зв'язок із біблійною тематикою передусім у пізніших творах підкріплюють образ поета-пророка. Щодо мови листів дати стилістичну характеристику вжитих в епістолярії церковнослов'янізмів набагато складніше. Досить часто в цілковито звичних, повсякденних контекстах немає жодних ознак того, що Шевченко використовує їх із якоюсь стилістичною метою. Якщо ж якась ознака й трапляється, навіть тоді якісь переконливі висновки — з очевидних причин — неможливі: із питаннями не звернешся ні до автора, ні до його тогочасних читачів. Наскільки мені відомо, якихось висловлювань сучасників про мовні елементи в Шевченкових листах немає. Однак є всі підстави говорити про стилістичну конотацію відповідних церковнослов'янських елементів за умови безсумнівної співзвучності із цитатами з Біблії, коли вони вжиті, скажімо, у релігійному контексті або коли помітне нагромадження церковнослов'янських форм, зміст яких зазвичай можливо витлумачити. Сюди належать також пов'язані зі змістом й зумовлені контекстом моменти, які, скажімо, можна інтерпретувати як свідчення пафосу або й іронії.

Проте в листах є низка церковнослов'янізмів, ужитих у цілком звичних, буденних контекстах без жодних ознак маркованості, які Шевченко, здається, взагалі не мав на меті використовувати як марковані елементи високого стилю. Для стилістично нейтрального вживання знову ж таки в низці випадків вирішальним міг стати взірець

російської літературної мови, тому що саме така нейтралізація, секуляризація й інтеграція великих пластів церковнослов'янського спадку від петровських часів формувала одну з суттєвих підвалів, на якій ґрунтувалася безперервна розбудова нової російської літературної мови.

У наступному підрозділі я не братиму до уваги церковнослов'янізмів, які тісно пов'язані з релігійними звичаями і практиками та перейшли із церковнослов'янської мови і досі вживані як церковнослов'янізми, наприклад *благословити* тощо. Наводжу радше ті лексеми, які можуть належати до нерелігійної сфери чи є важливі для неї (наприклад, *празник*). Лише незначна кількість наведених нижче лексем можуть у сучасній стандартній українській мові вживатися як стилістично нейтральні.

А. ІМЕННИКИ

врем'я (церковнослов'янська метатеза плавних; пор.: рос. *время*): [*бо оце трохи чи не півтора року, як ми не перепис[ув]ались з тобою ані одним словом, а за таке] время [багато води у море утекло]* (Шевченко 1964, 56). Із контексту, на мою думку, не зрозуміло, із якою стилістичною метою Шевченко вжив тут цей церковнослов'янізм. Натомість в іншому прикладі виявляємо слово *время* в релігійному контексті: [*Господи милосердий, скороти путь и] время [для нашого свідання с тобою]* (Ibid., 171),¹⁹⁶ що дає змогу схарактеризувати його в цьому випадкові як функціональний церковнослов'янізм. Словник 1964 під гаслом *время* фіксує шість прикладів (ремарки «церковнослов'янське» («слов'ян[ізм]») немає); натомість під гаслом *час* — 129 прикладів уживання. Словник 1970–1980 кваліфікує *врем'я* як «діалектне» і наводить приклад із твору Євгена Гребінки.

надежда (?) (*жд < *dj*; пор.: рос. *надежда*): [*Умираю з нудьги, читаю нічого, а на свободу и] надежды [не видно. Прощайте мои искренние, нехай вам Бог помагає во всех ваших начинаниях]* (Шевченко 1964, 140). Слово фіксуємо в загалом українськомовному контексті, лише наприкінці листа автор вжив церковнослов'янізм. Що спонукало Шевченка, використавши слово *надежда*, вдатися до церковнослов'янської, а може, й до російської стилізації, зрозуміти важко. Можна припустити, що він перейшов на російську, щоб краще висловитися про марні надії на власну свободу мовою тих, у чийх руках перебувала його доля, проте

¹⁹⁶ У публікації цього листа в «Основі» (оригінал збережений) виявляємо українізоване написання *время*, яке в такій формі вжив, безсумнівно, не Шевченко, а редактори часопису.

5. Шевченко й сучасна українська мова

я не конче наполягав би на такому припущенні. Словник 1964 гасла *надежда* не подає (його не наводить і Словник 1970–1980), а під гаслом *надія* фіксує 31 приклад.

праз(д)ник (церковнослов'янська метатеза плавних; пор.: рос. *праздник*): [*А якого б я тобі гостинця привіз*] *ік празнику* (Шевченко 1964, 181); [*Пише мені старий Шенкін і просить, щоб я приїхав до його на*] *праздники* [*в гости*] (Шевченко 1964, 182; оригінал збережений); хоча в цьому ж фрагменті в «Основі» — *празники* (Основа 1862/3, 15). Форма *празник* '(церковне) свято', яка є результатом спрощення групи приголосних є нормативною у сучасній українській мові. Словник 1964 під гаслом *празник* фіксує лише один наведений вище приклад. Натомість форму *праздники*, засвідчену у формі, ближчій до етимології за російським взірцем, укладачі Словника 1964 не взяли до уваги, хоча навряд чи в цьому випадкові орфографічне оформлення може бути вирішальним. Цікаво, що Словник 1970–1980 кваліфікує слово *празник* як «розмовне», що, очевидно, може вказувати на те, що упорядники академічного словника вважали його росіянізмом, а традицію вживання церковнослов'янського іменника не взяли до уваги. У Шевченкових текстах засвідчене і слово *свято* (Шевченко 1964, 182), пор.: Словник 1964, гасло *свято* — 36 прикладів.

прочтеніє (церковнослов'янське *i* зі слабкого ера (*ѣ*) перед *j* в суфіксі, пор.: рос. *прочтывать*): [*Коли маєте ви ще остатні книжки цього «Молодика», то дайте, будьте ласкаві,*] *прочтенія* [*ради*] (Шевченко 1964, 28). Можна припустити, що тут автор мав намір надати своїм словам іронічного відтінку, хоча напевне цього стверджувати не можна. Та й свідомий перехід на російську мову видається мені, як і упорядникам сучасних публікацій, малоїмовірним. Словник 1964 під гаслом *прочтеніє* наводить цей єдиний приклад без жодного коментаря. Віддієслівні іменники *читання* або *прочитання* в Шевченкових текстах, за Словником 1964, відсутні. У Словнику 1970–1980, як і очікувано, гасла *прочтеніє* немає.

убожество (пор.: рос. *убожество*, пол. *ubóstwo*): [*Що значать гроші при*] *убожестві* (Шевченко 1964, 67). Складно сказати, чи слово в цьому контексті має якесь стилістичне забарвлення. Із погляду сучасної стандартної української мови очікуваним було б *при убогстві* чи *при убогості*. Словник 1964 під гаслом *убожество* фіксує лише цей згаданий вище приклад без ремарки «церковнослов'янське» («слов'ян[ізм]»). Інших форм цього слова в текстах Шевченка, за Словником 1964, не

виявлено. Словник 1970–1980 наводить форму *убожество* (*вбожество*), маркуючи її як «застарілу», тимчасом форми *убозтво* і *вбозтво* не викликають жодних застережень, як, зрештою, і *убогість* (*вбогість*).

училище (церковнослов'янське або давнє східнослов'янське, пор.: рос. *училище*): [Та тільки чи притокмив ти їх у те] *училище* [торгового мореплавания] (Шевченко 1964, 233). Це, очевидно, східнослов'янсько-церковнослов'янська форма, добре відома і на українськомовних, і на російськомовних теренах; у давніх церковнослов'янських канонічних текстах її не зафіксовано (у ССЛ 1994 відповідного гасла немає). Словник 1964 під гаслом *училище* наводить лише цей єдиний приклад,¹⁹⁷ не супроводжуючи його стилістичним коментарем. Словник 1970–1980, як не дивно, зводить цей іменник до типового історизму і тлумачить як «навчальна установа в дореволюційній Росії».

Б. ПРИКМЕТНИКИ, ПРИКМЕТНИКОВІ ЗАЙМЕННИКИ Й ВІДПРИКМЕТНИКОВІ ПРИСЛІВНИКИ

благодарний (метатеза плавних у першому компоненті, пор.: рос. *благодарный*): [Тепер, кроме слез] *благодарных* [ничего в мене нема] (Шевченко 1964, 134). Словник 1964 під гаслом *благодарний* наводить лише цей один приклад без ремарки «церковнослов'янське» («слов'ян[ізм]»). Словник 1970–1980 цього слова взагалі не наводить. Пор. також: нижче в цьому ж розділі *благодарити*.

благодатний (метатеза плавних у першому компоненті, пор.: рос. *благодатный* (Даль 1880–1882/1978–1980, гасло *благовеличіє* із ремаркою «церк[овное]»): [А що якби і ти, взявши Куліша тай Семена з собою, та й ви прийшли на той] *благодатный* [хутір] (Шевченко 1964, 182); пор.: загалом так само (Основа 1862/3, 15). Словник 1964 під гаслом *благодатний* наводить два приклади без жодних коментарів. Інший приклад — із поезії і також засвідчує це слово з іменником *хутір*: [на той хутір] *благодатный* («Наймичка»; Словник 1964, гасло *благодатний*). Словник 1970–1980 кодифікує це слово без жодної стилістичної характеристики.

благородний (метатеза плавних, без *i < o* в новозакритому складі, пор.: рос. *благородный*): у наведених нижче уривках прикметник *благородний*, зафіксований ще у церковнослов'янській мові, виконує функ-

¹⁹⁷ Петро Тимошенко (1964, 43) наводить без аналізу це слово в тематичній групі «Лексика на означення шкільної справи»: «Більшість цих слів була відома і в нашому старому письменстві, але і Т. Шевченко, і його товариші знайомилися з ними переважно через посередництво російської мови».

цію епітета у нейтральному, нецерковному тексті: [Овсянников, *здешний архитектор*,] *благородний*, [добрий і розумний чоловік] (Шевченко 1964, 174; Основа 1862/3, 13), [окромя твоєї] *благородної [душі]* (Шевченко 1964, 134), [подякуйте і ви за мене Ллію Івановича за його] *благородную [щедроту, а мене і Бога-для вибачте!]* (Ibid., 67). Можливо, це слово для вживання в таких світських контекстах Шевченко запозичив не із церковних книг чи з інших українсько-церковнослов'янських книжок (у Тимченко 2002–2003 це також не доведено), а з російського «галантного» стилю XVIII–XIX ст. Словник 1964 під гаслом *благородний* фіксує 11 прикладів, а під гаслом *благороднійший* — один. Словник 1970–1980 кодифікує це слово без жодного коментаря.

будуций (*щ < *tj*, імовірно, ад'єктивований дісприкметник; пор.: рос. *будуций*): [на моїх] *будуцих [рисунах]* (Шевченко 1964, 59), [моїй] *будуций [молодій княгині]* (Ibid., 228), [попередник нашого] *будуцого [журнала «Основа»]* (Ibid., 251; оригінал втрачений), *будуцее [подружжє моє]* (Ibid., 264; оригінал втрачений), [окопаєш моє] *будуцее [кишло]* (Ibid.; оригінал втрачений). Чи після шиплячого в рукописах було *о* чи *е*, у багатьох випадках сказати складно, оскільки оригінали не збереглися. Це, однак, не стосується листа, у якому написано: *з сі[с]ю поштою [...] чи з будуцєю* (Ibid., 157). Це слово Шевченко послідовно вживає там, де в сучасній українській мові усталився прикметник *майбутній*. Словник 1964 під гаслом *будуций* подає сім прикладів, позначки «церковнослов'янське» («слов'ян[изм]») немає. Прикметник *майбутній* у Словнику 1964 відсутній. Словник 1970–1980 кваліфікує *будуций* як «застаріле».

воскресні [*школи*] (вокалізація ера в префіксі відповідно до другого церковнослов'янського впливу, пор.: рос. *воскресные школы*): [Посилаю тобі 10 моїх «Букварів» на показ, а с конторы транспортов ты получиши їх 1000, і, не розв'язувавши тюка, передай його, хто там у вас старший над] *воскресними школами? [то йому і передай]* (Шевченко 1964, 277); [І во ім'я Божєє напиши мені, що робиться в ваших] *воскресних школах* (Ibid., 271). Вираз *воскресні [школи]* 'недільні школи' (Ibid., 271); пор.: *воскресни школы* (Опис рукописів 1961, 324) стосується досить актуального на ті часи явища, зокрема в останні роки життя Шевченка. Це офіційний термін, прикметниковий компонент якого — церковнослов'янського походження і запозичений із російської мови; його витіснили терміни *недільні* чи й *суботні школи*. Петро Тимошенко (1964, 43) із цього приводу пише:

Поета дуже турбувала доля недільних шкіл, організовуваних передовою молоддю для навчання грамоти простого народу в кінці

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

50-х і на початку 60-х років минулого сторіччя. Він сприяв їм у матеріальному відношенні, розсилав безкоштовно примірники свого «Букваря», про що є ряд згадок у його останніх листах. Називає він їх по-російськи: *воскресные школы*.

Словник 1964 під гаслом *воскресний* подає сім прикладів, усі з яких стосуються недільних шкіл. Іменник *неділя* на позначення дня тижня вжито 34 рази, проте відповідний відносний прикметник не зафіксований. Іменник *воскресеніє* ‘неділя’ (пор.: рос. *воскресенье*), за Словником 1964, в українськомовних текстах Шевченка не зафіксований.

вразий (церковнослов’янська метатеза плавних; пор.: рос. *вражйй* (Даля 1880–1882/1978–1980, гасло *врагь*)): [*Але ти все-таки напиши мені, чи будеш ти се літо на коші, чи може знову підеш*] *вразого* [черкеса та прескурвого сина по кручах ганяти] (Шевченко 1964, 165), [*Не видержав, голубе мій сизий* (Та який би його)] *вразий* [син і видержав] (Ibid., 153). Словник 1964 під гаслом *вразий* подає 16 прикладів, а під гаслом *ворожий* — три. Словник 1970–1980 кваліфікує слово *вразий* як «застаріле»; пор. також: *враг* у підрозділі 5.2.4.3.2. «Церковнослов’янізми та архаїзми зі стилістичною конотацією».

достойний (без *i < o* в новозакритому складі; пор.: рос. *достойный*): [*якщо він знайде їх*] *достойными* [того] (Шевченко 1964, 214). Словник 1964 цього прикметника не подає, а наводить тільки прислівник *достойно* (два приклади) під відповідним гаслом без позначки «церковнослов’янське» («слов’ян[ізм]»). Словник 1970–1980 слово *достойний* (поширене в сучасній стандартній українській мові) подає без жодних застережень.

іскренній, іскренний (церковнослов’янське і давнє східнослов’янське; пор.: рос. *искренний*): і щодо цього часто вживаного прикметника (фіксації із твердою та м’якою основами) можна припустити, що Шевченко перейняв його не із церковних книг, а з російського «галантного» стилю: [*мій*] *искренный* [, *мій єдиний друже*] (Шевченко 1964, 139; пор.: с. 181) поряд з *Іскренний* [*вашь Т. Шевченко*] (Опис рукописів 1961, 314); пор.: нормалізоване за російським взірцем *Іскренний* [...] (Шевченко 1964, 245),¹⁹⁸ [*і не забувай*] *искренного*¹⁹⁹ [*твого друга й поклон-*

¹⁹⁸ У публікації в «Основі» нотуємо *искренній* (Основа 1862/3, 4), а в ювілейному виданні — *искренный* (!) (Шевченко 1964, 139).

¹⁹⁹ У першій публікації в «Основі» (оригінал втрачений) виявляємо *искреннёго* (!) (Основа 1861/10, 13), як і в іншому місці (Ibid., 16); пор.: *искренного* (Шевченко 1964, 222).

5. Шевченко й сучасна українська мова

ника] (Шевченко 1964, 181). Цікавий і приклад із безсполучниковим поєднанням *искренний* і вживаним у сучасній стандартній українській мові його відповідником *щирий*: [I не забувай мене, твого щирого,] *искренного* [друга] (Ibid. 189); пор. в оригіналі: *искреньяго* (Опис рукописів 1961, 295). Словник 1964 під гаслом *искренний* без стилістичних коментарів наводить десять прикладів уживання цього слова з м'якою основою. Фрагменти з рукописних версій Шевченкових листів засвідчують, що з твердою основою він подеколи вживав цей прикметник не лише в українськомовних, а й у російськомовних листах; пор.: [Ваши] *искренный* [Т. Шевченко (Опис рукописів 1961, 278), *искренный* [твой Т. Шевченко] (Ibid., 279) та ін., [вспоминайте иногда] *искренного* [Вашего Т. Шевченка] (Ibid., 277). В українськомовному листі до Осипа Бодяньського від 3 листопада 1854 читаємо: [Згадуї інколь] *искренного* [твоего Т. Шевченка] (Ibid., 282), що у відредагованій версії передано як: [Згадуї інколи] *искренного* [твоего Т. Шевченка] (Шевченко 1964, 106). Написання *и-* на початку слова в сучасних виданнях, зокрема в ювілейному, мало б — навряд чи слушно — свідчити, що словоформу *искренного* можна вилучити з українськомовного словника Шевченка, проте насправді прикметник *искренний* / *искренний*, як видно з наведених прикладів, закріплений у його українському лексиконі. Слово *щирий*, згідно зі Словником 1964, Шевченко вжив 134 рази, прислівник *щиро* виявляємо тричі, а форму його вищого ступеня — один раз. Абстрактний іменник *щирість* — три приклади вживання. Словник 1970–1980 форми *искрен-н-* узагалі не наводить.

могущий (*щ < *tj*, ад'єктивований дієприкметник, пор.: рос. *могущий* / *могучий*): [Даль чоловік добрий, розумний і] *могущий* [, він добре знає, як тут ми пропадаємо] (Шевченко 1964, 45). Словник 1964 під гаслом *могущий* наводить лише цей один приклад без ремарки «церковно-слов'янське» («слов'ян[ізм]»). За Словником 1964 (гасло *могущий*) у поезії один раз ужито й розмовну форму субстантивованого дієприкметника *могучий*. Словник 1970–1980 форми *могущий* не наводить, форму *могучий* кваліфікує як «застарілу» і скеровує до *могутній*.

непорочний (без *i < o* в новозакритому складі; пор.: рос. *непорочный*): [рубилі мою і віру і надію, а вона була колись чиста,] *непорочна* (Шевченко 1964, 153). Словник 1964 під гаслом *непорочний* подає шість прикладів без стилістичних коментарів. Словник 1970–1980 також подає це слово без будь-яких ремарок.

полезний (пор.: рос. *полезный*): [Эх! то-то было б, дурний Тарасе, не писать було б поганих вірш та не впиватся почасти горілочкою, а учитися було

б чому-небудь доброму,] *полезному* [, — *от би тепер як нахідка*] (Шевченко 1964, 85). Цей фрагмент із листа (оригінал втрачений), у якому Шевченко переходить то на російську, то на українську мову. Тут може йтися про свідомо стилізовану суржилом уявну розмову автора зі собою, а можливо, в уживанні церковнослов'янства чи росіянізму закладено й іронічну нотку. Оригінал листа, на жаль, втрачений, а тому не можна перевірити, чи було там написано *чому-небудь*, що, на мою думку, цілком можливо, а відтак можна було б стверджувати, що тут Шевченко просто перейшов на російську, а не вживав церковнослов'янства в українськомовному тексті. Словник 1964 слова *полезний* не фіксує, як загалом не фіксує його й Огієнко 1961. Натомість, що цікаво, прикметник *корисний*, згідно зі Словником 1964, Шевченко взагалі не використовував. Словник 1970–1980, як і очікувано, слова *полезний* не містить. Пор. також: *польза* в цьому розділі вище.

преданий (церковнослов'янська метатеза плавних у префіксі, пор.: рос. *преданный*): [*серцем*] *преданного* [*тобі земляка*] (Шевченко 1964, 135). Найімовірніше, що й це слово Шевченко перейняв радше з російського «галантного» стилю, аніж безпосередньо із церковних книг. У Словнику 1964 відповідного гасла немає, Словник 1970–1980 цього слова також не фіксує.

прочий (давнє східнослов'янське або церковнослов'янське; пор.: рос. *прочий*): [*як будете ви мені розказувать про вареники та*] *проче* [*то я вас так вилаю, як батька рідного не ляв*] (Шевченко 1964, 24). Слово відоме і в українській традиції, хоча вже у XIX ст. було тільки книжним. Словник 1964 під гаслом *прочий* нотує чотири приклади, не супроводжуючи їх якимись заувагами. У цьому контексті якоюсь мірою може йтися і про вживання *проче* в жартівливому тоні, який характеризує весь абзац. Утім напевно цього сказати не можна, як, зрештою, і про інші три приклади. Словник 1970–1980 кваліфікує це слово як «застаріле».

В. Дієслова

благодарить (метатеза плавних у першому компоненті, пор.: рос. *благодарить*): [*Великий ти поет, друже мій Семене!*] *Благодарю* [*тебе всім серцем и всім помишленієм моїм*] (Шевченко 1964, 134). Шевченко вживає це слово досить часто як, очевидно, стилістично нейтральне поряд із дієсловом *дякувати*. Словник 1964 під гаслом *благодарить* подає сім прикладів без позначки «церковнослов'янське» («слов'ян[ізм]»). Дієслово фіксуємо й у складі словосполучення ***благодарить Бога***,

благодарить господу милосердного: [*Холера,*] *благодарить Бога* [и минула нашу пустыню — а ходила близко] (Шевченко 1964, 43; пор. також: Ibid., 138; 258), [*бо мені все якось здавалось, що ти живий і здоровий (воно так-таки і було собі,*] *благодарить господу милосердного* [и а черноморець той мерзений, уповательно думаю собі, що ніхто інший, як сам Сатана] (Ibid., 94). Словосполучення вжито як вставні конструкції у значенні 'дякувати (милостивому) Господові!'; вони є синонімами до *слава Богу* (Ibid., 204–205). Словник 1970–1980 слова *благодарить* взагалі не наводить. Пор. також: *благодарний* у цьому розділі вище.

блаженствовати (метатеза плавних і церковнослов'янська словотвірна модель, пор.: *блаженствовать* (Даль 1880–1882/1978–1980, гасло *блажь*)): [*Куліш*] *блаженствує* [и а Василь Білозер поїхав у Полтаву одказуватися од учительства] (Шевченко 1964, 39). Словник 1964 під гаслом *блаженствовати* наводить лише цей приклад навіть без позначки «церковнослов'янське» («слов'ян[ізм]»). Словник 1970–1980 кодифікує дієслово *блаженствовати* без жодного стилістичного коментаря.

воскреснути (вокалізація ера у прийменнику відповідно другого церковнослов'янського впливу, пор.: рос. *воскреснуть*): [*Мені здається, що якби сам Рафаель*] *воскрес* [отут] (Шевченко 1964, 59). За Словником 1964, Шевченко вжив це слово в українськомовних текстах 14 разів, до того ж, як свідчить Словник 1964, здебільшого (10 разів) у контексті традиційного великоднього вітання (*Христос воскрес* [...]). Дієслово *воскреснути* є нормативним у сучасній стандартній українській мові (пор.: Словник 1970–1980).

запретити (церковнослов'янська метатеза, пор.: рос. *запретить* (*запрѣтитъ*)); слово не раз вжито в контексті офіційних заборон від російської влади, а тому можна припустити, що його Шевченко запозичив із російської, а не безпосередньо з церковнослов'янської. Однак про власне росіянізм у цьому випадкові навіть не йдеться. Контексти вживання цього дієслова такі: [*мені строжайше*] *запрещено* [*рисовать і писать (окраме писем)*] (Шевченко 1964, 41; пор. Ibid., 43), [*Книжник Кожанчиков заходився був печатать мою поезію, так шеф жандармов*] *запретив* (Ibid., 223; пор.: Ibid., 249), [*Русская газета*] *запрещена* (Ibid.). Водночас фіксуємо *заказано* (Ibid., 45; оригінал збережений; Ibid., 154; 205; оригінали втрачені). Словник 1964 під гаслом *запретити* бере до уваги лише згаданий останнім приклад, не супроводжуючи його — очевидно, з огляду на російську мову — ремаркою «церковнослов'янське» («слов'ян[ізм]»). Насправді ж, у кіль-

кох випадках можливий перехід на російську мову. Словник 1964 загалом не містить гасла із цим дієсловом (див.: гасло *заборонити / забороняти*), утім наводить три приклади вживання під гаслом *заказати* зі значенням ‘заборонити’ та три приклади під гаслом *заказано*. Словник 1970–1980, як і очікувано, цього дієслова (ні *запрітити*, ні *запретити*) не фіксує, тимчасом словник Кузеля, Рудницький іменник *запрет* ‘заборона’ кодифікує ще без жодних ремарок.

здравствувати (метатеза плавних і церковнослов’янська словотвірна модель, пор.: *здравствовать* (Даль 1880–1882/1978–1980, гасло *здоровье*)): [*Низенько кланяюсь твоїй жінці. Гулак і все товариство*] *здравствує* (Шевченко 1964, 34). За Словником 1964 (гасло *здоровый*), це дієслово вжите в Шевченкових текстах чотири рази у листах і, до того ж, без будь-яких стилістичних конотацій. Словник 1964 і в цьому випадкові — на відміну від деяких інших наведених прикладів — ремарки «церковнослов’янське» («слов’ян[ізм]») не подає, хоча фонологічна структура слова вказує, що це безсумнівний церковнослов’янїзм. Словник 1970–1980 кодифікує його без жодних застережень.

обіцати (пор.: рос. *обещать (объщать)*): [*Граг Федор Петрович*] *обіцає* [*мені [...]*] (Шевченко 1964, 184; оригінал втрачений), хоча пор.: [*Ярина сестри*] *обіцала* [*найти мені дівчину в Кериловиці*] (Ibid., 239; оригінал втрачений). Можемо припустити, що в автографах було написано *объцати* (з Ъ). Поряд із суто церковнослов’янською формою (з *ц < *ѣ*) у Шевченкових текстах виявляємо й адаптований до сучасної стандартної мови полонїзм *обіцає* (з *ц < *ѣ*): *обіцяно* (Ibid., 238) або у віддієслівному іменникові (родовий відмінок однини) *обіцянки* (Ibid., 236). Словник 1964 під гаслом *обіцати / обіцати* наводить по одному прикладові для кожного дієслова, а під гаслом *обіцатися / обіцатися* — чотири приклади вживання першої форми і два другої. До того ж, форми без зворотної частки фіксуємо тільки в листах, а зі зворотною часткою — здебільшого в поезіях (хоча один раз і в листі). Форму *обіцяно* вжито один раз, іменник *обіцянка* — чотири рази (усі в листах). Словник 1970–1980 дієслово *обіцати* хоча й наводить, що дивно, проте із ремаркою «розмовне».

поздравити / поздравляти (церковнослов’янська метатеза, пор.: рос. *поздравить / поздравлять*): *поздрав* [*і поцілуй за мене Білозерського і його жіночку*] (Шевченко 1964, 175); пор. також: *поздравь* (Основа 1862/3, 13), [*Ніхто зроду не*] *поздравляв* [*мене з іменинами так весело, як ти мене сьогодні*] *поздравляв* (Шевченко 1964, 211, пор.: майже так в Основі 1862/3, 17), *поздравляю*

5. Шевченко й сучасна українська мова

[тебе з Новим годам] (Шевченко 1964, 192).²⁰⁰ Це дієслово з церковнослов'янською метатезою, очевидно, стилістично нейтральне. Шевченко вживає його паралельно з повноголосною формою, хоча загалом досить рідко, пор.: *поздравляти* (1 фіксація) і *поздравити* знову ж таки з одним прикладом (хоча тут можна навести два приклади вживання *поздравити*). У Словнику 1964 під гаслом *поздравляти* замість наведеного вище другого приклада нотуємо, мабуть, опіску — *подзравив*; натомість дієслово *вітати* чи *привітати* (під відповідними гаслами) наведено лише в значенні 'вітати, вітатися' або 'вітати, привітати (напр., гостя)', а не 'привітати, поздоровити (когось із чимось)'. Форми дієслова з метатезою Словник 1970–1980 не наводить; пор.: вище *поздоровити* / *поздоровляти*.

Г. Інші частини мови і звороти

во: *во ім'я моє* (вокалізація ера у префіксі внаслідок другого церковнослов'янського впливу): [Хоч би подякував за ті 10-ть карбованців, що ти] *во ім'я моє* [дав якомусь мосму братові Петрові Шевченку] (Шевченко 1964, 227). У наведеному фрагменті конструкцію *во ім'я* хоча й запозичена з церковнослов'янської мови, вжито, очевидно, стилістично нейтрально. Словник 1964 під гаслом *во* фіксує загалом 49 прикладів; більшість із них ужиті в контексті, стилізованому під церковнослов'янській, а відтак автори наукових досліджень трактують написання *во* тільки як церковнослов'янське або ж як архаїзм. Словник 1970–1980 також наводить *во* як «застаріле» або «урочисте». Але ж ту врочистість передає якраз уся конструкція *во* [...] *ім'я*, виокремлена й у Словнику 1970–1980.

5.2.4.3.2. Церковнослов'янськи та архаїзми зі стилістичною конотацією

Виявлено низку інших церковнослов'янських, які, цілком імовірно, Шевченко вживав зі стилістичною метою. Щодо більшості відповідних прикладів, то таке їх трактування випливає з контексту: часто маємо справу з алюзіями на Біблію. В інших прикладах вагомим чинником може слугувати, що ще Владімір Даль сприймав ці лексеми як стилістично марковані (проте, попри особисті контакти поета і лексикографа, варто мати на увазі, що перше видання словника Далья виходило з 1863 року, уже після смерті Тараса Шевченка). Хоча ха-

²⁰⁰ У першій публікації цього листа (оригінал збережений): *Поздравляю [тебе зь новимъ годамъ]* (Основа 1862/3, 15).

рактеристика, наведена у його словнику, стосується російської мови, втім не буде хибним припустити, що вживання церковнослов'янізмів на українськомовних територіях у царській імперії здебільшого можна трактувати так само, як і їхнє вживання в російській мові.

Ідеться про такі лексеми:

А. ІМЕННИКИ

враг (церковнослов'янська метатеза плавних, пор.: рос. *враг*): [*Так от що мені наробив*] *враг* [*рода человеческого Иван Рогожин*] (Шевченко 1964, 176). Це слово достатньо добре відоме з церковних книг і в українськомовному просторі. У наведеному фрагменті воно входить до складу підмета, який стилізовано під біблійну цитату (найімовірніше, що в оригіналі, до того ж, було церковнослов'янське *человѣческаго*, а не *человеческого*) і який ґрунтується на переході на церковнослов'янську мову (тут також варто звернути увагу на порядок слів). Словник 1964 подає п'ять прикладів вживання форми *враг*, тоді як повноголосної *ворог* — 46. Словник 1970–1980 наводить *враг* як «застаріле». Натомість прикметник *вражий* Шевченко вживає без жодних стилістичних конотацій; пор.: підрозділ 5.2.4.3.1 «Стилістично немарковані церковнослов'янізми та архаїзми».

град (церковнослов'янська метатеза плавних, пор.: Даль 1880–1882/1978–1980, під гаслом *престоль* роз'яснення *престольный городъ* [!]): [*І того ж Божого року написавши тобі лист і гарненько власними руками у тім же богоспасаємім*] *граді* [*Миргороді отдавши на пошту, поїхав собі гарненько в*] *престольний град* [*Москву*] (Шевченко 1964, 93; оригінал втрачений). Тут ідеться про два сталі звороти, які Шевченко, очевидно, вживає жартиливо-іронічно. В інших випадках він схилився до вживання повноголосних форм, пор. вище: гасло *город*. Словник 1964 під гаслом *град* містить вісім прикладів з поезій і листів, які, як і очікувано, мають ремарку «церковнослов'янське» («слов'ян[ізм]»). Словник 1970–1980 супроводжує цю форму ремаркою «урочисте».

начинанія (*pluralia tantum?*, церковнослов'янське *і* зі слабкого ера перед *ј* у суфіксі; пор. рос. *начинания* (*начинания*) (Даль 1880–1882/1978–1980, гасло *начало*, без стилістичного коментаря, зате приклад із релігійного контексту): [*нехай вам так господь поможє во всіх ваших*] *начинаніях* (Шевченко 1964, 193); пор. із пізнішим [*Нехай тобі Бог помагає во всіх твоїх добрих*] *начатках* (Ibid., 194). Словник 1964 під гаслом *начинанія* наводить лише один приклад, хоча це слово фіксуємо

5. Шевченко й сучасна українська мова

не один раз. У деяких випадках його залишали поза увагою, очевидно, щоб вилучити з українського словника Шевченка. Під гаслом *начатки* Словник 1964 фіксує лише цей один приклад. Проте не можна забувати, що тут ідеться про лист, оригінал якого втрачено. Ювілейне видання подає його на підставі публікації в «Основі» (Основа 1862/5, 11), хоча не складно припустити, що упорядники «Основи» і в цьому випадкові вдалися до редакційного втручання, замінивши *начинаніяхъ* на *начаткахъ*. Словник 1970–1980 гасла *начинанія* чи *начинання* не містить, як і гасла *начатки* (чи то пак *начаток* в однині).

помышленія (pluralia tantum?, церковнослов'янське і зі слабкого ера перед *j* у суфіксі, пор.: рос. *помышления* (*помышленія*) (Даль 1880–1882/1978–1980, гасло *помышлять*, без стилістичного коментаря, зате приклади із релігійного контексту): [*Думав переслатъ з Федором, так чорт, враг добрыхъ*] *помышлений* [*бачиши, що зробив*] (Шевченко 1964, 182). І в публікації в «Основі» орфографія засвідчує, що це слово, вжите в контексті, стилізованому під біблійний, — церковнослов'янське: [... *чортъ — врагъ добрыхъ нашихъ*] *помышлений* [*— бачиши, що зробивъ*] (Основа 1862/3, 15), тож слово *помышлений* у цій публікації має для орфографії «Основи» загально нетипові ери. Словник 1964 цього слова не фіксує, оскільки на підставі правопису ювілейного видання його вилучили зі словника української мови Шевченка. Укотре видавці безпідставно відступили церковнослов'янське російській мові. Словник 1970–1980 наводить тільки дієслівну форму *помишляти*.

пристанище (пор. рос. *приставать* (Даль 1880–1882/1978–1980, без стилістичного коментаря): [*бо в мене і на Україні, окроме вас, нема*] *пристанища* (Шевченко 1964, 23). Словник 1964 під гаслом *пристанище* подає три приклади, два з яких — один із поезії і один із листів — не супроводжує стилістичним коментарем. Тільки форми третього прикладу [*Мені господъ*] *пристанище*, окрім особового займенника в давальному відмінкові, він слушно трактує як «біблійні». Натомість у нейтральному контексті й у дослівному значенні Шевченко вживає слово *пристань*, яке, однак, — і це під гаслом *пристань* підтверджує Словник 1964 — виявляємо в Шевченкових текстах лише один раз: [... *на Росі, на жидівській*²⁰¹ *лісній*] *пристані* (Шевченко 1964, 238). Словник 1970–1980 кваліфікує *пристанище* як «рідковживане».

²⁰¹ Замість слова *жидівській* у Словнику 1964 внаслідок «політичної коректності» стоїть знак пропуску, хоча в Шевченкові часи цей прикметник не мав пейоративного значення, як не має його і *żydowski* в польській мові.

страсті (без фонетичних церковнослов'янських ознак, пор.: рос. *страсти*): [може воно добре зробило, що перейшло на той світ, не мучене] *страстьми* [земними] (Шевченко 1964, 43). Цей зворот запозичений із біблійної мови, із неї ж походить і давнє (чи в цьому випадкові стилізоване під церковнослов'янське) закінчення в урочистому контексті. Словник 1964 під гаслом *страсті* наводить два приклади, де обидві форми вжиті в орудному відмінкові множини. В іншому прикладі (з поезії) нотуємо закінчення *-ями* (*страстями*). Словник 1970–1980 подає і *страсть*, і форму множини *страсті*, наведену під окремим гаслом як «церковні».

чадо (без фонетичних церковнослов'янських ознак, церковнослов'янське або давнє східнослов'янське, пор.: рос. *чадо* архаїчне і церковнослов'янське (Даль 1880–1882/1978–1980, гасло *чадо* без стилістичного коментаря, зате приклади із релігійного контексту або з народних прислів'їв): [для того і пишу мало, щоб паперу більше осталося для новорожденного] *чада* (Шевченко 1964, 208) у переносному значенні 'новий твір'. Церковнослов'янське й архаїчне формулювання зі словом *чадо* й фонетично оформленим церковнослов'янізмом *новорожденний* (з *жд* < **дј*) автор ужив тут з іронічною метою. Під гаслом *чадо* Словник 1964 подає чотири приклади, кваліфікуючи цей іменник як «церковнослов'янський» («слов'ян[ізм]»). Інший приклад, цього разу у прямому значенні, фіксуємо в листі до Володимира Закревського від 10 листопада 1843 року (у ювілейному виданні відсутній, а відповідно лексика його у Словнику 1964 не зафіксована): [Всім вашим родичам кланяюсь. У кого єсть] *чада* [, то і] *со чади* [, а в кого нема, то тільки так] (Шевченко 2003, 24). Тож тут в орудному відмінкові нотуємо *-и* — традиційне церковнослов'янське закінчення *o*-основ, яке передане українським *-и*. Словник 1970–1980 кваліфікує *чадо* як «застаріле» і водночас як «жартівливе».

Б. ПРИКМЕТНИКИ, ПРИКМЕТНИКОВІ ЗАЙМЕННИКИ І ВІДПРИКМЕТНИКОВІ ПРИСЛІВНИКИ

благоговѣйний (?) (метатеза плавних у першому компоненті, пор.: рос. *благоевѣйный* (*благоговѣйный*)): [Посылаю вам экземпляр «Жобзаря», на всякий случай без надписи. Передайте его А[лександр]у П[вановичу] с моим] *благоевѣйным* [поклоном] (Шевченко 1964, 253). Слово, у якому в автографі (збереглася лише його копія), поза сумнівом, був **ѣ**, добре відоме ще з найдавніших джерел. Словник 1964 цього слова не

5. Шевченко й сучасна українська мова

фіксує, натомість Словник 1970–1980 наводить його у формі *благословійний* і маркує як «книжне». Публікація в ювілейному виданні хоча й справляє враження, що весь наведений фрагмент написаний російською мовою, проте насправді кожному окрему форму в цьому уривку можна пояснити і з погляду української мови Шевченка, зрештою текст продовжується українською. Однак у жодному разі не можна забувати, що *Александр Иванович* — ніхто інший, як Александр Герцен. Якщо зважити на те, що послання Шевченко часто передавав російською мовою, то дійсно можна припустити, що у фрагменті *съ моимъ благословѣинымъ поклономъ* (найімовірніше, саме так було в оригіналі) ідеться про перехід на російську.

богоспасаємий (пасивний дієприкметник теперішнього часу як частина композита; Даль 1880–1882/1978–1980 не фіксує цього слова ні під гаслом *спасать*, ні під гаслом *бод*): [*І того ж Божого року написавши тобі лист і гарненько власними руками у тім же*] *богоспасаємим* [*граді Миргороді отдавши на пошту, поїхав собі гарненько в престольний град Москву*] (Шевченко 1964, 93). Під гаслом *богоспасаємий* Словник 1964 наводить цей єдиний приклад і супроводжує його ремаркою «церковнослов'янське» («слов'ян[ізм]»). Словник 1970–1980 подає тільки ад'єктивований пасивний дієприкметник минулого часу *богоспасенний* зі стилістичними ремарками «застаріле» й «іронічне». Щодо цього прикладу, то не зайвим буде звернути увагу на історію тексту. Його оригінал втрачений, а видання ґрунтуються на публікації в «Основи». Зважаючи на втручання редакторів «Основи» в тексти Шевченка з метою українізації, аж ніяк не можна виключати, що в оригіналі було написано *въ томъ же богоспасаемомъ градѣ*, що може свідчити про перехід на церковнослов'янську або ж на російську мову.

драгоцѣнный (церковнослов'янська метатеза плавних, пор.: рос. *драгоценный* (*драгоценный*)): [*Не тепер, а коли-небудь іноді я думаю удрать критику на сію воистину*] *драгоценную* [*книгу*] (Шевченко 1964, 164). У першій публікації в «Основи» написання *драгоценную* (Основа 1861/11, 9) засвідчує, що в збереженому оригіналі, очевидно, маємо цілком очікувану форму *драгоцѣнную*. Словник 1964 не наводить ані гасла *драгоценный*, ані *драгоценний*. Про стилістичну маркованість прикметника *драгоцѣнный* свідчить і вживання перед ним запозиченої з церковної літератури форми *воистину*. Прикметник, як відомо, не походить із церковної літератури; із польського *drogocenny* його запозичила пізньо-церковнослов'янська мова східнослов'янської редакції (пор. також:

Вітковський 2006, гасло *драгоценный*). Словник 1970–1980 прикметника *драгоценний* не наводить, зате без жодних застережень кодифікує повноголосну форму *дорогоцінний*.

новорожденний (*жд* < **dj*; пор.: питоме церковнослов'янське російської редакції, у сучасній стандартній російській мові немарковане *новорожденный*): [для того і пишу мало, щоб паперу більше осталося для *новорожденного* [чада] (Шевченко 1964, 208). Церковнослов'янське формулювання — найімовірніше, в оригіналі вжито церковнослов'янське закінчення *-ago* — у контексті із *чадо* має засвідчувати іронічність, зрештою ж, йдеться не про дитину, а про поетичний твір автора. Словник 1964 під гаслом *новорожденний* фіксує цей один приклад, не супроводжуючи його стилістичним коментарем. Словник 1970–1980, як і очікувано, гасла *новорожденний* чи подібного не наводить, натомість подає українське *новонароджений*.

престольний (церковнослов'янська метатеза плавних у префіксі (без *i* < *o*), пор.: Даль 1880–1882/1978–1980, гасло *престоль*, під яким пояснено *престольный городъ* [!] (*стольный, столичный, главный*) без стилістичного коментаря): [І того ж Божого року написавши тобі лист і гарненько власними руками у тім же богоспасемім граді Миргороді оддавши на пошту, поїхав собі гарненько в] *престольний* [град Москву] (Шевченко 1964, 93). Словник 1964 під гаслом *престольний* без жодної ремарки наводить цей єдиний приклад. Словник 1970–1980 подає *престольний* без стилістичного коментаря, словосполучення *престольний град* (*город*) не згадане. Втім у цьому контексті відчутна жартівливо-іронічна стилізація. Як і щодо конструкції у *тім же богоспасемім граді Миргороді*, так і в *престольний градъ Москву* (імовірно, таким було написання у втраченому оригіналі) цілком слушним буде припущення про перехід на російську мову (пор.: аргументи під гаслом *богоспасемий*).

уповательний (форма на *-тельн(ый)*, без виразних церковнослов'янських фонетичних ознак, втім варто звернути увагу на вокалізацію ера у префіксі, яка суперечить законові Гавліка; пор.: рос. *уповать, уповательный*, пол. *ufać* (< *irьvati*), пор.: Даль 1880–1882/1978–1980, гасло *уповать* без коментаря, зате прикладами тільки з релігійного контексту): [*а чорноморець той мерзенний,*] *уповательно* [*думаю собі, що ніхто інший, як сам Сатана (бодай він здох)*] (Шевченко 1964, 94). Мабуть, що й у цьому випадкові церковнослов'янський елемент високого стилю вжито для іронії. Словник 1964 під гаслом *уповательно* наводить цей єдиний приклад і супроводжує його ремаркою «церковнослов'янське»

5. Шевченко й сучасна українська мова

(слов'ян[ізм]»). Так само він трактує й дієслово *уповати*, яке Шевченко двічі вживає в поетичних творах. Словник 1970–1980 фіксує дієслова *уповати / вповати* та іменник *уповання* як «рідковживані»; прикметника *уповательний* він не наводить.

человѣческий (пор.: рос. *человеческий* (*человѣческий*)): [*враг рода*] *человеческого* (Шевченко 1964, 176). Цілком імовірно, що в оригіналі, як вже було зазначено, написано *человѣческаго* з *-аго*. Словник 1964 цього слова не фіксує. Немає в ньому ні гасла на кшталт *чоловічеський* (евентуальна українська форма), ні прикметника *чоловічий*, характерного для сучасної стандартної української мови в іншому значенні. Словник 1964 натомість нотує аж 35 прикладів уживання прикметника *людський*. Слова *чоловічеський*, яке в українізованій фонетичній формі могло б так звучати, Словник 1970–1980, як і очікувано, не наводить. У цьому випадкові, очевидно, ідеться про перехід з української мови, однак не на російську, а на церковнослов'янську.

В. Дієслова

возревновати (вокалізація ера в префіксі внаслідок другого церковнослов'янського впливу; пор.: Даль 1880–1882/1978–1980, гасло *возревновать* без стилістичного коментаря): [*Як і чув і читав, що високопресвященний Арсеній дуже*] *возревновав* [*о сельских школах и жалуется, что не печатають дешевих букварей*] (Шевченко 1964, 277; оригінал збережений). Словник 1964 під гаслом *возревновати* наводить цей єдиний приклад і слушно супроводжує його ремаркою «церковнослов'янське» («слов'ян[ізм]»). У Словнику 1970–1980 гасла з цим дієсловом немає.

обнищати (без церковнослов'янських фонетичних рис (*щ < *stj*), запозичене з церковної літератури; пор.: Даль 1880–1882/1978–1980, гасло *обнищавать*, (*обнищевать*), *обнищать* без стилістичного коментаря). У наступному прикладі Шевченко, начебто іронізуючи щодо себе самого, вживає відоме з біблійного контексту дієслово у формі аориста, відомій із церковних книг: [*Як будеш писать до Василя і Михайла, то кланяйся їм і спитай у Михайла, чи послав він те, що я його просив, до А и з о г у б а в Ч[ернігівську] губернію, бо я їй досі нічогосінько не знаю, а*] *обнищах* [*до зіла*] (Шевченко 1964, 78). В іншому прикладі це дієслово вжите в формі минулого часу, хоча не виключено, що упорядники утворили її від форми аориста, бо, на відміну від попереднього прикладу, автограф цього тексту втрачений: [*Я — «нищий в полном смысле этого слова, и не только материально — душою, сердцем» обнищал*] (Ibid., 134). Словник

1964 під гаслом *обнищати* наводить лише один приклад, процитований на початку, супроводжучи його ремаркою «слов'ян[ізм]». Словник 1970–1980 дієслова *обнищати* не подає.

оклеветати (без церковнослов'янських фонетичних рис, церковнослов'янське або давнє східнослов'янське; пор.: рос. *оклеветать*): [*а поки що люби мене,*] *оклеветанного [твогого щирого друга]* (Шевченко 1964, 203) із біблійною конотацією. Словник 1964 із малозрозумілих причин гасла *оклеветати* не містить. Це можна пояснити тим, що упорядники ювілейного видання цей церковнослов'янськ безпідставно визначили як росіянізм, а відтак усунули з корпусу. Безпрефіксна форма *клеветати* та іменник *клевета*, за Словником 1964, в українськомовних текстах Шевченка також не зафіксовані. У сучасній російській стандартній мові на церковнослов'янський статус цього слова вказує також і те, що в основі форми теперішнього часу альтернантом *t* є *щ* (< *tj): *клеветать, клевету, клеветишь*. Словник 1970–1980 *оклеветати* чи безпрефіксного *клеветати* не наводить.

подвизати (третя палаталізація кінцевого приголосного в корені; пор.: церковнослов'янське російської редакції *подвизать* (Даль 1880–1882/1978–1980, гасло *подвизать*, із ремаркою «церк[овное]»): *подвизають [потроху-то коло чарочок твою]* (Шевченко 1964, 39). Словник 1964 під гаслом *подвизатись* наводить лише цей єдиний приклад, маркуючи його як «церковнослов'янське» («слов'ян[ізм]») та, цілком слушно, як «іронічне». Проблематичне тут, утім, відтворення кореневого голосного за церковнослов'янською мовою російської, а не української редакції. Словник 1970–1980 цілком обґрунтовано подає це слово в первісній церковнослов'янській формі української редакції — *подвизатися* — і кваліфікує його як «рідковживане».

роботати (церковнослов'янська метатеза плавних на початку слова; пор.: рос. нейтральне *работать*): [*А тепер сижу собі,*] *роботано [та згадую собачого сина черкаського ісправника Табашикова]* (Шевченко 1964, 237). Утім у наведеній цитаті слово, мабуть-таки, стилістично марковане. В іншому листі (оригінал втрачений) виявляємо, окрім цього, начебто і *роблю* 'працюю' (Ibid., 239); пор. також: Словник 1964, гасло *робити* — 148 прикладів, 25 із яких у значенні 'займатися чимсь, працювати'. Слово в наведеному вище фрагменті, найімовірніше, потрібно трактувати як експресивний церковнослов'янськ у біблійному сенсі «рабської праці». Менш переконливим видається припущення, що *роботати* в цьому уривку — це просто нейтрально вжитий росіянізм у значенні 'працю-

5. Шевченко й сучасна українська мова

вати'. Словник 1964 дієслова *работати* не наводить, іменника *работа* він також не фіксує, нотуючи натомість 22 приклади вживання під гаслом *робота* (пор. також: *праця* — 10 прикладів, *працювати* / *працювать* — 6). Словник 1970–1980 гасла *работати* не містить.

сохранити (церковнослов'янська метатеза плавних у корені, вокалізація ера у префіксі за традиціями другого церковнослов'янського впливу; пор.: рос. *сохранить*): *сохраня* [всього чоловіка од такої живої смерті] (Шевченко 1964, 135), пор. також із поезії («Наймичка»): [*сохраня*] *Боже* (Словник 1964, гасло *сохранити*). Слово *сохранити* 'вберегти, захистити' має всі фонетичні ознаки церковнослов'янізму, в інших, світських контекстах можна інтерпретувати як росіянізм, проте в цьому релігійному контексті стосовно Бога-хоронителя його можна трактувати як церковнослов'янізм. У Словнику 1964 під гаслом *сохранити* (4 приклади) це слово в Шевченкових українськомовних текстах, схарактеризоване як «церковнослов'янське» («слов'ян[ізм]»). Із погляду походження це справді так, проте поза релігійним контекстом у значенні 'зберігати' йдеться радше про росіянізм (пор.: *сохранити* в підрозділі 5.2.4.5 «Росіянізми»). У поданому ж контексті — це функціональний церковнослов'янізм. Словник 1970–1980 *сохранити* взагалі не фіксує.

трепетати (без церковнослов'янських фонетичних ри; пор.: рос. архаїчне, створене за церковнослов'янським взірцем *трепетать* (Даль 1880–1882/1978–1980, гасло *трепетать*, без стилістичного коментаря): [*І де в його узялась така жива, сердечно*] *трепещуща* [, жива натура?]) (Шевченко 1964, 193). Ідеться про здатність описуваної особи не п'яніти, попри велику кількість випитого, тож це слово вжите тут іронічно. Словник 1964 під гаслом *трепещущий* наводить лише цей один приклад без стилістичної ремарки. У сучасній російській стандартній мові про церковнослов'янський статус цього слова свідчать і його морфологічні властивості: *щ* (< **tj*) як альтернант *t* в основі форми теперішнього часу: *трепетать, трепещу, трепещешь*, цілком так, як у наведеному вище прикладі. Словник 1970–1980 слово *трепетати* (*трепечу, трепечеш*) наводить без жодних застережень, скеровує, втім, до *тремтіти*.

Г. Інші частини мови і звороти

во (вокалізація ера у прийменнику за традиціями другого церковнослов'янського впливу), про *во ім'я* див. вище: не цілком зрозуміло, чому в листі до Михайла Лазаревського від 20 грудня 1847 року Шевченко пише: [*З новим годом будьте здорові, любий і щирий мій земляче, де нас*

Бог носить, чи ви вже] во *Пітері* [, *чи вже]* во *Одесі* (Шевченко 1964, 44). Очевидно, і в цьому випадкові церковнослов'янське *во* він вживав у жартівливо-іронічному сенсі на кшталт того, де йдеться про *гради* Миргород і Москву. Словник 1970–1980 характеризує *во* як «застаріле» або як «урочисте».

воїстино, воїстинну (вокалізація заднього ера у префіксі за традиціями другого церковнослов'янського впливу, пор.: рос. або ж церковнослов'янське російської редакції *воистину* або й *воистино* (*воскресе*): [*Не тепер, а коли-небудь іноді я думаю удрать критику на сію]* *воистино* [*драгоценную книгу*] (Шевченко 1964, 164); пор. у цьому фрагменті в першій публікації — *воистинно* з *и-* на початку кореня (Основа 1862/3, 9). Словник 1964 під гаслом *воїстино* подає лише словосполучення *воїстино воскрес* (одна фіксація). Натомість приклад, наведений вище, упорядники до уваги не взяли, як, зрештою, й багато інших форм слова *воистину* в поширеному привітанні *воистину воскрес* (пор.: Шевченко 1964, 163 та ін.), які, до речі, в автографах написано з подвоєнням *-ин-* — *воистинну* (Опис рукописів 1961, 287; 306),²⁰² проінтерпретувавши їх, ґрунтуючись на сумнівних засадах як такі, що написані російською мовою. Словник 1970–1980 словоформу *воїстину* подає як «урочисте».

до зіла (*до зѣла*, пор.: Даль 1880–1882/1978–1980, гасло *зѣло* з ремаркою «нар[одное], церк[овное]»): пор. приклад під гаслом *обнищати* у цьому розділі вище. Досить імовірно те, що в оригіналі, справді, написано *зѣла* з *ѣ*, хоча навіть у ювілейному виданні цей лист і надрукований на підставі оригіналу. Словник 1970–1980 не подає ані *дозіла*, ані *зіло*.

В епістолярії Шевченка можна виявити форми давального відмінка: [*Прийми]* *Богу присмишу* [, *що сть*] (Шевченко 1964, 87). Тільки на перший погляд може здатися, що тут ми маємо справу зі стилізацією до біблійного тексту. Словник 1964 під гаслом *присмиший* наводить лише цей приклад, пояснюючи його як «церковнослов'янське» («слов'ян[ізм]»). У кількох інших місцях Шевченко також вдається до стилізації за Біблією або ж цитує з неї, як приміром, в одному з багатьох прикладів: *Вонми глау моления моего* [, *друже мій єдиний, пришли мені текст «Слова о полку Игоря»]* (Шевченко 1964, 99). І хоча, як уже було виявлено, не всі

²⁰² У публікаціях в «Основі» в цих місцях читаємо *во истину* (пор.: Основа 1862/3, 8). У цьому зв'язку варто звернути увагу на Шевченків підпис в листі Пантелеймона Куліша до Осипа Бодяньського від 10 січня 1847 року: *Истынно Т. Шевченко* (Опис рукописів 1961, 349).

5. Шевченко й сучасна українська мова

церковнослов'янізми в Шевченкових листах вжиті зі стилістичною метою, лексеми ж, розглянуті у цьому розділі, як видається, містять відповідні стилістичні конотації.

Василь Сімович (2005^a, 346) ще 1938 року досить влучно сха-рактеризував вживання «архаїзмів» (під ними він розуміє насамперед церковнослов'янізми) у текстах Тараса Шевченка:

Шевченко брав там готовий архаїзм, де тогочасна українська мова відповідного слова ще не знала (*отмищеніс, возлюбленник, сопутник*) або створити його було нелегко.

У наступному викладі буде продемонстровано, що це, звичайно, аж ніяк не стосується лише архаїзмів. Такий висновок, безсумнівно, можна зробити й щодо вжитих в епістолярії Шевченка росіянізмів, до того ж, у багатьох випадках фактично неможливо розмежувати церковнослов'янізмів і росіянізмів.

5.2.4.4. ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМИ (І РОСІЯНІЗМИ)

Шевченко, як і очікувано, уживав чимало інтернаціоналізмів, відомих і в російській мові, — досить часто у тій самій формі, що в російській, а тому може напрошуватися висновок про те, що вони запозичені через російську. Такий висновок не завжди є слухним, зокрема щодо наведених слів, про що свідчать, скажімо, аналогічні словоформи в польській мові. Сучасні українські відповідники, які лише згодом увійшли до словникового складу української мови і які нині активно вживані в стандартній українській мові, були Шевченкові здебільшого невідомі.

Тут варто коротко зазначити, що деякі інтернаціоналізми й алієнізми у Шевченка виявляємо у спотвореному написанні, пор.: [... *оцього*] *гарнадера* (Шевченко 1964, 59) замість *гренадира*, *з жандаром* (Ibid., 94 (двічі)) замість *з жандармом* (пор.: Словник 1964, гасло *жандар* / *жандарм* із двома прикладами першої форми й одним — другою); *памрет* (Шевченко 1964, 228) поряд із *портрета* (родовий відмінок однини) у тому ж листі (Ibid., 230) або й у російськомовному листі *памрета* (родовий відмінок однини) (Ibid., 85) замість *портрета*, однак фіксуємо *портрети* (Ibid., 196); [*розиграли, кажеш*] в *лотарею* (Ibid., 156); пор.: у першій публікації — *въ лотерею* (Основа 1862/3, 7; оригінал збережений, він слугував підставою і для ювілейного видання) замість *в лотерію*, однак фіксуємо *по лотерії* (Шевченко 1964, 195); саме ці два приклади наведено й у Словнику 1964 (гасло *лотерея* / *лотарей*) по одному прикладові вживання кожної форми. Спотворене й написання топоніма *Düsseldorf*: у *Досель-*

дорфбі [на Рейні] (Шевченко 1964, 46). Усі наведені приклади, вжиті по одному разу, нотує і Словник 1964, поряд із шістьма фіксаціями форми *портрет* та однією *патрет*. Петро Тимошенко (1964, 39) зазначає так: «Замість слова *портрет* сучасники поета, за звичаєм свого часу, часто вживали простонародне *патрет*». Щодо форм *патрет*, *гарнадер* та *одукований* [замість *едукований?* — М.М.] Тимошенко вважає, що вони у творах Шевченка мають «здебільшого стилістичне навантаження», що загалом досить сумнівно.

У наступному викладі насамперед я наводжу інтернаціоналізми з листів Шевченка, які в сучасній стандартній українській мові мають іншу фонологічну й морфологічну форму, а також ті, вживання яких зазвичай уникають.

А. ІМЕННИКИ

адрес (пор.: рос. *адрес*, родовий відмінок *-а*, пол. *adres*, родовий відмінок *-и*): [Одішліть, будьте ласкаві, моє письмо ї] *адрес* [мій князю В[арварі] Миколаєвні, а] *адрес* [ось який...] (Шевченко 1964, 41), родовий відмінок однини на *-а*: [потурбуйтеся, будьте ласкаві, оддать їх у ту контору, що ви говорили, бо я її не знаю] *адреса* (Ibid., 29), *адреса* (Ibid., 199; Основа 1861/10, 16; а також Шевченко 1964, 211; Основа 1862/3, 17). Словник 1964 під гаслом *адрес* подає 23 приклади, проте нормативна в сучасній українській стандартній мові форма жіночого роду — *адреса* — відсутня. З огляду на польський відповідник *adres* навряд чи можна стверджувати, що форма чоловічого роду *адрес* — це росіянізм.

білет (пор.: рос. *билет*, пол. *bilet*): [Вручи Федорові] *билет* [коли достанно, і 25 карб[ованців]. Т. III. (Шевченко 1964, 275; оригінал збережений); [Три естампи уже готові — «Печерська Київська криниця», «Судня в селі рада» і «Дари Богданові і українському народові». У тім місяці пришло в Москву] з *билетами* [на подписку] (Ibid., 29; оригінал збережений). Словник 1964 фіксує це слово у формі *билет* і наводить три приклади із творів Шевченка. Що дивно, в ньому зазначений і наведений вище перший приклад — *билет*, а це означає, що укладачі Словника 1964, очевидно, анулювали рішення упорядників ювілейного видання, які, потрактуювавши це слово як росіянізм, вилучили його з українськомовного словника Шевченка. Однак звернімо увагу на своєрідний набір форм у Словнику 1964: *билет*, *билети*, з *билетами*, на підставі яких складно зробити якісь висновки. З оригінальними Шевченковими формами написання (найімовірніше, *билеть*, *билеты*, зь (*сь?*) *билетами*) ця вигадана зміна ко-

5. Шевченко й сучасна українська мова

реневого голосного не має нічого спільного, вона ґрунтується суто на необґрунтованих критеріях різних упорядників. Словник 1970–1980 кваліфікує це слово як «розмовне». Усталене в сучасній стандартній українській мові слово *квиток* зафіксоване в Шевченкових текстах, за Словником 1964, лише один раз у значенні ‘квитанція’.

екземпляр, екземпляр (пор.: рос. *экземпляр*, пол. *egzemplarz*): Шевченко досить часто і послідовно писав *екземпляр(ь)*²⁰³ або ж, про що вже йшлося, і в українськомовних текстах — *екземплярь* (пор., напр.: Шевченко 1964, 96). Словник 1964 під гаслом *екземпляр* подає 43 приклади. Усталеного в сучасному українському стандарті іменника *примірник* він не вживав, відповідного гасла в Словнику 1964 немає. Очевидно, тут може йтися про запозичення з російської, оскільки це слово, на відміну від свого відповідника в польській мові, має тверду основу — хоча в позиції кінцевого приголосного основи це й не очевидно, тим паче, коли прикінцевий приголосний вимовляється як [p]; до того ж, у деяких українських говірках (проте не в рідній говірці Шевченка) він депалаталізований. Утім, очевидно, не можна припускати, що це безпосереднє запозичення з німецької мови.

журнал (пор.: рос. *журнал*, пол. застаріле *zurnal* (родовий відмінок *-u*, рідше *-a*); сучасне стандартне *czasopismo*): [Восени буде у нас свій] журнал [під редакцією Белозерського²⁰⁴ і Макарова]²⁰⁵ (Шевченко 1964, 232). Замість нормативного в сучасній стандартній українській мові слова *часопис* (у Словнику 1964 гасла немає), Шевченко використовував уживаний у багатьох мовах галліцизм *журнал*. Закінчення в родовому відмінкові однини таке ж, як і в російській мові, — *-а*: [попередник нашого будущего] журнала [«Основа»] (Шевченко 1964, 251). Словник 1964 під гаслом *журнал* подає 12 прикладів.²⁰⁶ Імовірно, ідеться про запозичення через російську, оскільки це слово, на відміну від свого відповідника в польській мові, закінчується на твердий [л]. Проте однозначно цього сказати не можна.

²⁰³ Звернув увагу на цей факт ще Петро Тимошенко (1964, 36).

²⁰⁴ Прізвище *Белозерського* в оригіналі, ймовірно, мало форму *Бѣлозерскаго*, а може, і *Бѣлозерского*.

²⁰⁵ Ідеться про ту саму «Основу».

²⁰⁶ Петро Тимошенко (1964, 34), помилково вважаючи *часописьмо* й *часопис(ь)* конкurentними формами до іменника *газета*, переконаний у тому, що у «східноукраїнську мову» слово потрапило через російську. До того ж, слово *gazeta* віддавна ввійшло й до польської мови, а тому було поширене й у Галичині. Пол. *czasopismo* (пор.: нім. *Zeitschrift*) так само, як і українські форми, утворене від тих самих кореневих основ, це синонімна форма не до іменника *газета*, а до *журнал*.

квартира (пор.: рос. *квартира*, пол. *kwatery*, пол. *mieszkanie*, застаріле *romieszkanie*²⁰⁷): [*просить тебе, щоб ти приїхав просто до його на квартиру*] (Шевченко 1964, 185). Словник 1964 під гаслом *квартира* / *квартира* подає п'ять прикладів вживання першої форми і один — другої, а також по одній фіксації форм *квартирочка*, *квартирочка* та дієслова *квартирувати*. Натомість іменник *помешкання* та дієслово *мешкати* у Словнику 1964 не засвідчені. Оскільки форма *квартира* збігається з аналогією формою в російській мові можливий висновок про запозичення з російської мови.

клас(с) (пор.: рос. *класс*, пол. *klasa*): [*з натурального*] *класа* [*і не вихожу*] (Шевченко 1964, 222); пор. у першій публікації листа (оригінал втрачений): [*з натурального*] *класа* [*и не вихожу*] (Основа 1861/10, 16). Шевченко пише *клас(с)* (*классь*), у родовому відмінкові однини — *клас(с)а*; написання із *-с-*, як у російській мові, очевидно, відповідає оригінальній формі, натомість із *-с-* є наслідком втручання видавців. Словник 1964 фіксує тільки цей один наведений вище приклад. Уживане в галицькій традиції *кляса*, за Словником 1964, у Шевченкових текстах не засвідчене. Очевидно, Шевченко перейняв слово з російської мови.

процент (пор.: рос. *процент*, пол. *procent*, пор. також: пол. *odsetek*): [*Я возьму на їх акції Меркурьевского общества, то вони принесуть мені 10 процентів [в год]*] (Шевченко 1964, 197); [*з невеликим*] *процентом* (Ibid., 241). Словник 1964 під гаслом *процент* подає три приклади, натомість іменник *відсоток*, який рекомендують вживати в сучасній стандартній українській мові, відсутній.

Б. ПРИКМЕТНИКИ, ПРИКМЕТНИКОВІ ЗАЙМЕННИКИ ТА ВІДПРИКМЕТНИКОВІ ПРИСЛІВНИКИ

гальванопластический (вокалізація ера в суфіксі *-ч-ьск-*, як у російській чи в церковнослов'янській мові російської редакції, на відміну від *-цьк-*, як у *козацький*; пор.: рос. *гальванопластический*, пол. *galwanoplastyczny*): [*нехай він, ради святого Аполлона, пришле мені хоть маленький больванчик (статуетку) або барельєфік який-небудь із купідонів своєї фабрики*] *гальванопластическої* (Шевченко 1964, 135). Словник 1964 під гаслом *гальванопластический* фіксує цей єдиний приклад. У цьому прикметникові, як і в деяких інших, наведених у підрозділі, форма суфікса збігається з відповідною формою в російській мові. На українських теренах суфікса-

²⁰⁷ Пор.: Словник 1997, гасло *romieszkanie*.

5. Шевченко й сучасна українська мова

ція на *-чес'к-* була відома тільки із традиції церковнослов'янського слововживання, натомість в усіх відповідних випадках використовували *-ичн-(ий)*, який збігається з відповідником у польській мові (пор.: пол. *-uczni-(y)*). На особливу увагу заслуговує те, чому упорядники ювілейного видання занотували слово не в русифікаційній, а в українізаційній орфографії, внаслідок чого воно увійшло до Словника 1964. Причини тут, очевидно, аж ніяк не мовні, а радше видавничі. Автограф листа невідомий, його публікація в ювілейному виданні ґрунтувалася суто на давнішій публікації в «Основі», редактори якої були прихильниками українізації тексту. Майже стовідсотково можна стверджувати, що в оригіналі листа суфікс мав форму не *-ичеськ-(ий)*, а радше *-ическ-(ий)*, що цілком у дусі Шевченкової орфографії. Якщо б видавці «Основи» не втрутилися в написання, упорядники ювілейного видання і в цьому випадкові (пор.: нижче в цьому розділі *історичеський, періодичеський* vs. *исторический, периодический*) без вагань кваліфікували б прикметник *гальванопластичеський* як росіянізм і виключили б його з українського корпусу мови Шевченка, і слово не увійшло б до Словника 1964. Скажімо, у Словнику 1964 не зафіксовано словосполучення *гальванопластический аппарат*, яке є в документі з численними переходами з мови на мову, межі яких не завжди можна окреслити (Шевченко 1964, 83–86; пор.: розділ 6 «Перемикання кодів»).

історичеський (пор.: рос. *исторический*, пол. *historyczny*): [із теперішнього биття посилаю вам одну картину для шталту, а ще три будуть готові у августі, а в год буде виходить 10-ть з текстом, а текст] *исторический* [будете ви компоновать, бо треба, бачте, по-нашому або так, як ссть в літописях] (Шевченко 1964, 30). У цілком українськомовному контексті в обох виданнях творів (Ibid.; Шевченко 2003, 28) тільки слово *исторический* подано в російській орфографії, начебто задля цього слова, а може, і словосполучки *текст исторический*²⁰⁸ Шевченко перейшов на російську (тому у Словнику 1964 слово відсутнє), а тоді знову на українську. Нормативного прикметника *історичний* у Шевченкових текстах не зафіксовано.

офіціальний (пор.: рос. *официальный*, пол. *oficjalny*, пол. давнє *ofisjalny*): [Сегодня, 22 апреля, прийшла друга почта з Гур'єва і не привезла нічого] *офіціального* [насчет моєї отставки, і я не знаю, що й думать] (Шевченко 1964, 156; пор. також: Ibid., 165; Основа 1861/10, 10). Словник 1964

²⁰⁸ За словоформою *текст* мовну належність встановити неможливо.

під гаслом *офіційальний* подає три приклади. Усталеного в сучасній стандартній українській мові *офіційний* Словник 1964 не фіксує. Словник 1970–1980, подаючи прикметник *офіційальний* без жодних застережень, скеровує, однак, до паралельної форми *офіційний*. Із пуристичних міркувань акцептують форму *офіційний*.

періодичес(ь)кий (пор.: рос. *периодический*, пол. *periodyczny*): [*щоб ти робив свої «Записки о Южной Руси» постоянным*] *периодическим* [изданием] (Шевченко 1964, 185). Словник 1964 слова *періодический* не наводить. Упорядники ювілейного видання припускають, що в цьому контексті Шевченко перейшов на російську. Однак, хоча словоформи (після «*Записки о Южной Руси*») збігаються з російськими, це не обов'язково так, адже для прикметника *постоянный* (*постоянный*) еквівалента на кшталт *постійний* у текстах немає (див. про це також нижче), а слово *издание* нотуємо й в інших українськомовних контекстах. Оскільки стандартної української форми *періодичний*, за Словником 1964, у текстах також не зафіксовано, складно переконливо сказати, чи в цьому випадкові Шевченко дійсно свідомо переходить на російську мову.

талан[т]ливий (пор.: рос. *талантливый*): [*Тут есть прехороша дівчина*] *талан[т]лива* [*артистка, Пунова*] (Шевченко 1964, 184; оригінал втрачений), написання форми без прикінцевого *-т-* в корені підтверджує й перша публікація листа: *таланлива артистка* (Основа 1861/10, 14), що нашттовує на думку, начебто прикметник утворено від іменника *талан* 'щастя'. Під гаслом *талан[т]ливий* Словник 1964 наводить тільки цей приклад, а прикметник *талановитий* (характерний для сучасної стандартної української мови) відсутній. Словник 1970–1980 не подає ні утвореної за російським взірцем форми *талантливий*, ні використаної Шевченком *таланливий*.

химський (припускаємо зв'язок із рос. *химический*²⁰⁹, пол. *chemiczny*): [*Але чого не зробить риторда* [sic!]] *химська* (Шевченко 1964, 153). Словник 1964 під гаслом *химський* фіксує тільки цей приклад із епістолярію, який ґрунтується не на публікації в «Основі», а на копії втраченого оригіналу, проте, упорядники якщо й не брали за основу першої публікації, то принаймні зверталися до неї, пор.: *риторта химська* (Основа 1861/10, 8), із частково нормалізованим *риторта* (пор.: сучасне рос. *реторта*, якого Даль (1880–1882/1978–1980) не подає (перевірено всі ймовірні варіанти

²⁰⁹ Владімір Даль (1880–1882/1978–1980), як і очікувано, фіксує в російській мові тільки форму *химический*.

5. Шевченко й сучасна українська мова

написання)). У Шевченка форма *химський* своєрідна не тільки з погляду української мови (пор.: *хімічна, хемічна*), а й російської чи польської. У сучасній стандартній українській мові відоме слово *реторта* на позначення хімічної посудини (пор.: Словник 1970–1980). Щодо словоформи *химський*, то варто взяти до уваги й те, що Шевченко в листах, що буде ще продемонстровано, час від часу пропускав цілі групи літер.

5.2.4.5. Росіянізми

5.2.4.5.1. Попередні зауваги

Викладене вище дає підставу припустити, що використанню численних церковнослов'янізмів у Шевченкових текстах сприяла, окрім іншого, і їхня вживаність у російській мові, значення якої як джерела запозичень для деяких українськомовних текстів Тараса Шевченка незаперечне. Але такі міркування можуть призвести до поспішного й необґрунтованого висновку, що кожне церковнослов'янське слово, яке є у складі сучасної російської стандартної мови і яке не ввійшло до української, треба вважати росіянізмом. Однак не кожне російське слово у церковнослов'янському написанні можна вважати «староукраїнським» або ж (що більш очевидно) таким, що було б відомим й у давніші періоди в церковнослов'янській мові української редакції, а тому й уживаним у Шевченкових текстах. Значну кількість слів із церковнослов'янськими компонентами було утворено лише під час формування сучасної російської стандартної мови. Значення, які вживав Шевченко, були відомі тільки у XVIII–XIX ст. У цих процесах активну участь брали й українці, хоча, зважаючи на імперський контекст, домінувала російська мова.

Тому припущення, що Шевченко цілком свідомо, керуючись відповідними стилістичними стратегіями, використовував давні східнослов'янські чи церковнослов'янські слова (властиві, наприклад, біблійним текстам), не завжди слушне. Особливо сумнівне це твердження щодо мови листів, у яких домінують буденні й прозаїчні контексти, а не релігійні. Аргументація про архаїзації стилю у Шевченка доречна щодо конкретних віршів, але хибна щодо епістолярію. Тож вкрай необґрунтованою вважаю думку Василя Сімовича про росіянізми в листах Шевченка:

Правда, деякі такі слова [«архаїзми», які здебільшого аналізує Сімович. — М.М.] можна б узяти й за росіянізми. Але ж, після глибо-

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

шої аналізи, Шевченкові росіянізми, однозвучні з староукраїнськими архаїзмами, можна добре відрізнити від українських архаїзмів. Росіянізми ці мають окрему функцію, означають, здебільша, іронію на царські та панські порядки чи установи (Сімович 2005^a, 346).

Чи справді росіянізми в мові Тараса Шевченка мають лише іронічний присмак?²¹⁰ Чи він вживає їх тільки у висловлюваннях, що критикують, висміюють панівний лад царської імперії? Чи справедливе твердження Олекси Синявського (1931, 40) про те, що «запозичення з російської мови трапляються в Шевченка майже завжди тільки по одному разу, отже це той лексикальний матеріал, що його можна назвати випадковим»?

Можливо, усі ці спостереження (зокрема і про росіянізми, які не мають церковнослов'янських відповідників) щодо більшості поетичних контекстів і слушні, проте щодо епістолярію є досить дискусійними. Очевидною є спроба Василя Сімовича й інших применшити значення російської мови в мовному портреті Шевченка. Вона є наслідком потреби самоутвердження, що, хоча як це не парадоксально, для україністики характерне й досі.

Не можна оминути увагою і значення російської мови та культури в житті Шевченка, тому його ставлення до них аж ніяк не було суто негативним. Те, що в текстах, зокрема в листах, чимало запозичень із російської мови, не є дивним, якщо глянути на цю проблему в дещо ширшому ракурсі. Типова ситуація із характером іншомовних елементів для мов бездержавних народів (безпосередні запозичення з домінантної державної мови і запозичення з інших мов через «фільтр» домінантної мови) ставила серйозні проблеми перед цілими поколіннями пуристів із багатьох мовних спільнот на етапі нової організації суспільства. Із перемінним успіхом тривала постійна, напружена боротьба не лише в історії української мови.

В українському контексті ситуація ще складніша, адже українська мова настільки близько споріднена з польською і російською (зрештою, і з церковнослов'янською), що первісна чужість іншомовних елементів не завжди легко помітна, що стосується, до речі, і досить-таки численних (і не тільки лексичних) полонізмів і / або українізмів і / або білоросіянізмів у російській мові (пор.: Вітковський 2006,

²¹⁰ Пор. також: спостереження Олекси Синявського (1931, 39) про те, що росіянізми посилюють сарказм чи іронію Шевченка («Вони дуже збільшують сарказм чи іронію автора і тому часто цілком доцільні»).

5. Шевченко й сучасна українська мова

Цимбалістий 1991, Мозер 1998). Важливо також і те, що лексичні запозичення часто адаптовані за морфологічними принципами, внаслідок чого втрачено характерні фонологічні ознаки, які б сприяли розпізнаванню чужомовних елементів (Мозер 2007⁶). До того ж, у ситуації з українською мовою важливими є й інші моменти. Дивним чином саме в контексті російсько-українських контактів часто оминають той факт, що новітня російська літературна мова як така має відносно недовгу історію. Вона почала формуватися у XVIII ст. і, пройшовши складний процес творення, остаточно усталася лише в поетичній творчості Александра Пушкіна, який народився 1799 року. Тож у російсько-українській суперечці в жодному разі (нерідко це вважають чимось апіорним) не йдеться про протистояння молодшої мови дуже давній, а про співіснування і конкурування двох літературних мов. Їх формування різнилося в часі майже на сторіччя, тому вони поставали на цілком відмінних мовних підвалинах, особливо щодо церковнослов'янського спадку. Відносини складні ще й через непрості етнічні (національні) ідентичності східних слов'ян, які часто взаємонакладаються. І щодо минулого та, мабуть, і щодо сьогодення можна говорити, з одного боку, про співіснування, конвергенцію і контамінацію (Мозер 2000) східнослов'янських мов та ідентичностей, а з іншого — про протилежні процеси дивергенції, дистанціювання й емансипації в мовній і позамовній сферах.

Українсько-російські мовні стосунки ускладнені й тим, що новітня російська літературна мова значною мірою сформована на ґрунті пізньої церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції, до формування якої найбільше доклалися вчені власне з українських земель і до того ж поза російським імперським контекстом (1588 року з'явилися Острозька Біблія та 1619 року граматики Мелетія Смотрицького; тільки 1648 року їх із деякими редакційними змінами перевидали в Москві). Упродовж XVIII ст. та й пізніше «малоросіяни» брали активну участь у розбудові російської імперської культури (Саундерс 1985), а відтак і мови. Багато з цих «малоросіян» припускали, зрештою, не безпідставно, що російська літературна мова від часів свого становлення — це витвір не тільки «московитів», а й, властиво, їхній.

Тому у XVIII ст. деякі українці без жодного безпосереднього зовнішнього примусу використовували нову російську літературну мову, про що свідчить, до прикладу, приватне листування представників тогочасних козацьких еліт за Гетьманщини (Мозер 2009). Щодо

раз більша русифікація українських еліт спричинила появу елементів новітньої російської літературної мови в різних життєвих сферах, натомість інтелектуальних сил, які б свідомо добирали питомо українські еквіваленти, базовані на народній мові, на той час не було. Насамперед це стосується словникового складу таких галузей модерної цивілізації, як управління, право, техніка чи різні науки, а також і галузей організації модерного суспільства та різноманітних течій, характерних для періоду розбудови російської імперської культури у XVIII ст. і початків українського національного руху.²¹¹

Такі мовно-історичні тенденції насамперед пустили міцне коріння на теренах по лівий бік Дніпра, а під час поділів Польщі крок за кроком перекинулись і на Правобережжя (зокрема й на батьківщину Шевченка), яке на той час ще не зазнавало сильного російського тиску, а в царині елітарної культури і далі перебувало під значним впливом польської мови. У часи дитинства Тараса Шевченка в Кирилівці, процес русифікації на Правобережжі тривав лише впродовж життя одного покоління.

Контакти Шевченка з російською мовою зумовлювала і його доля: із мовою російських еліт він стикався значно частіше, ніж більшість його українських сучасників. Після служби в російськомовного землевласника Енгельгарда подальший життєвий шлях проходив у російськомовному (почасти, звичайно, і в українськомовному) середовищі Санкт-Петербурга, тоді — на засланні в російськомовному війську, згодом — у Нижньому Новгороді і знову в Петербурзі. Він якнайкраще знав, що, зрештою, засвідчують і його листи, тогочасну російську літе-

²¹¹ У Шевченкових листах виявляємо (це буде продемонстровано нижче) низку інших росіянізмів, які не належать до названих галузей, а також значну кількість слів, утворених на церковнослов'янській основі, про які з великою долею ймовірності можна сказати, що Шевченко перейняв їх із російської, а не з церковнослов'янської мови української редакції. Про росіянізми у творах Шевченка висловлюється й Віталій Русанівський (2002, 149): «Звичайно, звернення то до російської, то до української мови вело до певного стилістичного уодноманітнення лексики Шевченкової епістолярії. Особливо це позначилося на виробленні української загальнокультурної лексики, стосовної народної освіти, навчання, преси, закладів культури, медицини, поштового обслуговування, етнографії і под. Відчувається залежність від російської мови». Далі Русанівський (Ibid., 149–151) наводить кілька цитат із творів Шевченка. У наведених фрагментах він виокремлює чимало форм, хоча не зрозуміло, що вони мали б означати — «справжні» росіянізми, скажімо, позначені так, як і інтернаціоналізми, на кшталт *біографія*, виокремлено навіть такі лексеми, які, якщо порівнювати з російською мовою, можна характеризувати як марковано українські, наприклад, *папери*.

5. Шевченко й сучасна українська мова

ратуру. Та й добре відомо, що Шевченко писав російською мовою не тільки листи, а й літературні твори, серед яких і віршовані.

Петро Тимошенко, який 1964 року опублікував одне чи не з найвагоміших досліджень про мову Шевченка (Тимошенко 1964), так описує ситуацію періоду листування Шевченка:

Розвиток листування по-українськи, як і розвиток наукової, виробничо-професійної та суспільно-політичної літератури, вимагав від діячів української культури переборення значних труднощів у пошуку засобів вислову, головним чином лексичних, до певної міри фразеологічних, синтаксичних та мовно-стилістичних. У народній українській мові дожовтневого часу бракувало багатьох слів для називання понять у галузі науки, культури, техніки, суспільних відносин тощо. Творці нового українського письменства брали такі слова з інших мов (на Східній Україні часто з російської або через посередництво російської), розшукували їх по говірках, інколи створювали нові слова з наявного в мові матеріалу за існуючими зразками, розширювали значення відомих у мові слів, зверталися до староукраїнської літературної мови і т.д. (Тимошенко 1964, 29).

Якщо заглибитися у проблему, можна відразу помітити, що значення російської мови для мови Шевченкових листів далеко виходить за межі того, як описав Тимошенко. Тут я маю на увазі не лише той феномен, що Шевченко в українськомовні листи щоразу вставляв кілька абзаців, речень чи навіть частини речень російською мовою, переходячи з однієї мови на іншу, а й те, що властиві інтерфедеми та запозичення виявляємо в листах значно частіше, ніж тут описано, і далеко не в усіх випадках їх можна пояснити саме відсутністю відповідника.

Однак існують й інші причини, які пояснюють, чому запозичення з російської такі відчутні саме в прозових текстах Тараса Шевченка, зокрема в епістолярії. У поезії, коли Шевченко звертався до світу українського села чи козацької Січі, очевидно, що росіянізми в його мові не мали жодного значення ще й тому, що він перебував у суто українській референтній сфері. Олекса Синявський (1931, 39) звертає увагу лише на такі росіянізми, як: *благоденствіє*, *указ* («Три літа»), *благоденствувати* («Кавказ»), *луч* («Слава»), *превосходительний* («Петрусь»), *всеподданійший* («Саул»), *поопреділяти* («Варнак»). Окрім цього, він наводить ще дієслово *витати* 'ширяти', яке Шевченко ще в ранні роки почерпнув з російської літературної мови і вживав упродовж усього життя (Синявський 1931, 40); воно і досі поширене в сучасній стан-

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

дартній українській мові (Словник 1970–1980; пор.: Кузеля, Рудницький 1943/1987, гасло *витати*).

Та щойно Шевченкові довелося звернутися до понятійного світу нової для нього цивілізації, він опинився в ситуації, коли чимало понять він просто не міг виразити за допомогою питомо українських слів. «Малоросійське» суспільство вже звикло вставляти в таких випадках модерні російські літературні слова, які набули поширення в царській імперії. Перш ніж у час українського національного руху XIX ст. сформувався емансипаторський рефлекс та пов'язаний із ним посилений український мовний пуризм, багато цих слів, мабуть, сприймали ще як «загальноруські», а загальна соціолінгвістична ситуація в підцарській Україні тимчасом створила ідеальні умови для формування різноманітних українсько-російських змішаних ідіом, названих згодом «суржиком» (Мозер 2012а).

Тарас Шевченко (у листуванні, а, імовірно, і в українськомовному повсякденному спілкуванні) ще не був категоричним мовним пуристом, який би принципово відкидав російські слова, намагаючись замінити їх давніми українськими лексемами або новотворами. До цього, формуючи український словник, вдалися лише згодом. Тому навіть поняття, для яких існували традиційні українські або ж «руські» назви, Шевченко в своїх листах, не замислюючись, часто передавав словами, перейнятими з російської мови.

5.2.4.5.2. РІЗНІ РЕФЕРЕНТНІ СФЕРИ

Як було вже зазначено, росіянізми в листах стосуються найрізноманітніших сфер (назви абстрактних понять, побутова й загальноновживана лексика тощо); вони могли мати українські відповідники навіть у творах Шевченка. Зрештою, українські еквіваленти були у широкому вжитку і в подальші періоди, зокрема в XIX ст. Далі українські відповідники наведено відповідно до норм сучасної стандартної української мови²¹², а російські — до норм сучасної стандартної російської мови. Якщо із деяких контекстів видається, що внаслідок різних нормалізаційних втручань існують надто великі розбіжності

²¹² Для порівняння із формами, усталеними в сучасній стандартній українській мові, я використовую одинадцятитомний академічний «Словник української мови», виданий у 1970–1980 рр. Не зайве нагадати, що в цьому словникові, який побачив світ у радянський період, ремарки «розмовне» або й «рідковживане» часто супроводжують саме росіянізми.

5. Шевченко й сучасна українська мова

між вихідною російською формою й запозиченою українською, то подано форму, яку, на мою думку, могли мати ці слова в оригінальних текстах Шевченка.

Те, як Шевченко адаптував росіянізми з фонетично-фонологічного боку, з'ясувати, на жаль, не вдасться вже ніколи. Так, як і відповісти на запитання, наскільки він і його читачі пристосовували їх до української орфоєпії. Навіть свідчення сучасників, наприклад «Последняя встреча и последняя разлука с Шевченко» Ніколая Лескова (Лесков 1861), і приблизно не можуть віддзеркалити автентичного мовлення Шевченка, а тому й не містять свідчень про фонетизацію його писемної мови. Проте деякі припущення зробити все ж таки можна. Вірогідно, Шевченко міг росіянізми і в листах, і в повсякденному мовленні фонетично відтворювати цілком не так, як його читачі та співрозмовники.

Утім, найімовірніше, що ступінь адаптації був настільки ж високим, як у різновидах сучасного українського суржику. Важко уявити, щоб Шевченко задля кожного окремого росіянізму в українському контексті перебудовував свою орфоєпію на, так би мовити, петербурзькі норми. Не лише сучасники, а й автографи його текстів свідчать про те, що Шевченкова російська мова містила українські інтерференси, і навпаки. До того ж, його російська мова протягом років зазнавала щораз меншого впливу з боку рідної української, тимчасом як російські лексеми, судячи з усього, значною мірою були інтегровані в його українську мову.

А. Іменники

вещи (?) (пор.: рос. *вещи*): [*а на сей раз вручителю сего вручите мои*] *вещи* [*і гроші*] (Шевченко 1964, 233) тощо. У Словнику 1964 гасла *вещи* немає, що не надто переконливо, оскільки слово фіксуємо кілька разів, окрім цього, як і в цьому прикладі, поряд із суто українськими елементами (у цьому випадкові — поряд із *гроші*). Немає жодних підстав вважати, що Шевченко лише задля цього слова перейшов на російську, а потім знову на українську. Всупереч трактуванню упорядників, що ґрунтується на написанні слова, весь фрагмент можна вважати українськомовним. Словник 1964 (гасло *рѣч*) для слова *рѣч* ‘предмет’, яке характерне для сучасної стандартної української мови (пор.: пол. *rzecz*), наводить лише один із 13 прикладів уживання слова. Форму множини *речи* Словник 1964 (гасло *речи*) подає тільки у значенні ‘розмови’. Слово

вещи Шевченко міг повністю інтегрувати до своєї української мови. Словник 1970–1980 гасла зі словом *вещи* не містить.

заказ ‘замовлення’ (пор.: рос. *заказ*): [*Ремінна свита з відлогою на ті тижні тобі пошлеться; на*] *заказ* [*і добре зроблена*] (Шевченко 1964, 269). Цей іменник, спільнокореневий із дієсловом *заказати* ‘замовити’ (див. нижче), Шевченко вживає в цілком українськомовному контексті. Словник 1964 під гаслом *заказ* наводить лише цей приклад; усталеного в сучасній стандартній українській мові іменника *замовлення* (пор.: пол. *zamówienie*) у ньому немає. Словник 1970–1980 слово *заказ* ‘заборона’ подає без жодних застережень, натомість значення ‘наказ’ — як «діалектне»; пор. також: нижче *казати*.

ідолопоклонник (пор.: рос. *идолопоклонник*): [*Я тільки не фарисей, не ідопоклонник* [*такий, як оті християни — сіпаки і брехуни*] (Шевченко 1964, 250). Словник 1964 гасла із цим словом не містить, однак подає гасла *ідол* (4 приклади) та *ідольський* (1 приклад). Такий підхід простежуємо ще в перших виданнях, де це слово з незрозумілих причин наведене в російській нормалізованій орфографії, так як загалом і в останньому академічному виданні (Шевченко 2003, 196). Словник 1970–1980 наводить лише іменники *ідоловірець* та *ідольнин*, натомість *ідолопоклонник* у ньому відсутній; пор. також: нижче в цьому розділі *поклонник*.

магазин ‘крамниця’ (?) (пор.: рос. *магазин*): [*прошу тебе, зайди в*] *магазин* [*Даціаро*] (Шевченко 1964, 88). Словник 1964 під гаслом *магазин* наводить лише цей приклад, тоді як кілька інших прикладів — небезпідставно — потрактовані як російськомовні й не залучені до Словника 1964 (див.: розділ 6 «Перемикання кодів»): *в красочном магазині* (Шевченко 1964, 139; оригінал збережений), пор. у першій публікації: *въ красочномъ магазині* (Основа 1862/3, 4). Можемо припустити, що в оригіналі було *въ красочномъ магазинѣ*, що відповідає дореволюційним російським нормам. Навіть якщо *ѣ* читаємо як [і], як в українській мові, то закінчення прикметника чоловічого роду в орудному відмінковій *красочномъ* в будь-якому разі не українське. Тож у цьому випадкові виявляємо російськомовну обставину місця в межах українськомовного тексту, а тому перевагу треба надати впорядкуванню за нормами російської мови, як у ювілейному виданні, а не в нормуванню за українськими зразком, як в «Основі».

Проте й цей приклад у наведеному вище контексті можна розглядати як перехід із мови на мову (пор.: розділ 6 «Перемикання кодів»). Слово *магазин* Словник 1970–1980 наводить без жодних застережень,

5. Шевченко й сучасна українська мова

хоча досить часто в українській мовній дискусії рекомендували вживати замість нього слово *крамниця*. Варто зауважити, що Словник 1964 відповідника *крамниця* (пор.: пол. давнє *kramnica* на протывагу сучасному стандартному пол. *skleп*) у Шевченка не фіксує, натомість подає *крам* (4 приклади) і *крамарівна* ‘дочка крамаря’ (1 приклад).

мірка (*мѣрка*) ‘міра’ (?) (пор.: рос. *мерка* (*мѣрка*), пол. *miaręka*): [*пришліть з Федором*] *мерку* [*з її ноги*] (Шевченко 1964, 266; оригінал втрачений); очевидно, Шевченко писав з *ѣ* у корені, як у російській мові. Словник 1964 не фіксує ні форми *мерка*, ні *мірка*. Але чи можна слово через те, що воно написано з *ѣ* не вводити до українського словника Шевченка? Український контекст, на мою думку, не дає підстав припускати, що автор перейшов на російську лише задля одного слова. Можливо, у хвилину написання Шевченкові могло спасти на думку російське слово, оскільки думками він, мабуть, уже купував те взуття, перебуваючи в російськомовному середовищі. В історичному словнику української мови Євгена Тимченка (2002–2003) слова *мѣрка* немає, проте пол. *miaręka* може свідчити, що це таки не росіянізм у власному розумінні слова. Словник 1970–1980 кваліфікує слово *мірка* без жодних застережень.

наміреніє (*намѣреніє*) (пор.: рос. *намерение* (*намѣреніє*)): [*Низенько кланяється тобі Вл[адимир] Ів[анович] і сердечно просить не перемінять доброго*] *наміренія* (Шевченко 1964, 183; оригінал втрачений). Цей приклад підтверджує перша публікація листа в «Основі» (1861/10, 13). В оригіналі, очевидно, і в цьому випадкові був у корені *ѣ*. Якби упорядники ювілейного видання мали змогу звірити написання з автографом, то слово передали б як *намеренія*. Це стосується і того ж слова, написаного в оригіналі, безсумнівно, з *ѣ*: [*Сатана, он же и Иван Рогожин, не терпящий света истины и враг всяких добрых помышлений и*] *намерений* [*наших*] (Шевченко 1964, 176; оригінал збережений). У сучасній стандартній українській мові цьому іменникові відповідає форма *намір* (пор. натомість: пол. *zamiar*). Слова *наміреніє* (хоча в ювілейному виданні наведено українізовану «Основою» форму) Словник 1964 не фіксує, як і сучасної форми *намір*, якої Шевченко, очевидно, не знав. Зате в його текстах зафіксоване дієслово *намірятись* (одна фіксація в поезії). Словник 1970–1980, як і очікувано, наводить лише іменник *намір*, а *наміреніє* чи *намірення* в ньому відсутні.

неділя ‘тиждень’ (пор.: рос. *неделя* (*недѣля*) ‘тиждень’): [*Бо прокляту-ща ота страва* [sic!], *що ви розказували,*] *неділь* [*зо три снилась*] (Шевченко

1964, 24), [От спинивший його и питаю, чи давно з коша і чи далеко несе. З коша, каже, шоста чи сьома] неділя (Шевченко 1964, 94), [Доктор говорить, що я неділю [або й дві остануся в Москві] (Ibid., 213; пор. Основа 1862/3, 17). У всіх трьох випадках слово вжите в «російському» значенні ‘тиждень’, а не в «українському» ‘неділя’ (пор. також: пол. *niedziela* ‘неділя’).²¹³ Утім слово *неділя* виявляємо і в значенні ‘неділя’, наприклад: [сьогодня] *неділя* (Шевченко 1964, 52). Словник 1964 (гаслом *неділя*) подає чотири приклади вживання слова у значенні ‘тиждень’, один із яких — із поезії. Проте Шевченко досить часто вживає й нормативне слово *тиждень* (за Словником 1964 — 38 разів). Словник 1970–1980 подає *неділя* ‘тиждень’ як «розмовне».

недорозумініє (*недорозумѣніє*) (пор.: рос. *недоразумение* (*недорозумѣніє*)): [Ти пишеш, що Усков уже писав тобі о якімсь] *недорозумініи* [Чом же він, дурень, не написав, яке там именно] *недорозумініє*? [І тут його ніхто не знає. Я і сам не знаю, яке там те прокляте недорозумініє (Шевченко 1964, 174; у цьому листі є ще кілька прикладів). Ці приклади із листа (оригінал збережений) подано й у його першій публікації в «Основі»: [... о якімсь тамь] *недорозумѣніи* [... яке тамь именно] *недорозумѣніє*? [... (Основа 1862/3, 13). Словник 1964 не наводить слова *недорозумініє*, як і *непорозуміння* чи под., ні гіпотетично можливого, фонологічно «українізованого» *недорозуміння*. Словник 1970–1980 подає тільки *непорозуміння*. Не виключено, що Шевченко лише заради слова *недорозумініє* свідомо перейшов на російську мову, оскільки, зокрема в першому фрагменті, покликається на чуже, російськомовне джерело й повторює це слово вже у цитаті.

общество (пор.: рос. *общество*, із *щ* < **ѣ*): [я возьму на їх акції Меркурьевского] *общества* (Шевченко 1964, 197), [президент] *общества* [літературного] (Ibid., 258). У першому фрагменті, очевидно, ідеться про власну назву, та й у другому фрагменті, хоча із деякими застереженнями, теж. Слово *общество* нотуємо поряд з усталеним у сучасній стандартній українській мові еквівалентом *товариство* (Ibid., 34; 153; пор.: пол. *towarzystwo*); з *товариством* (Ibid., 153; 205) тощо. Іменник *товариство* виявляємо і в листах (оригінали втрачені), наприклад, у листах до Якова Кухаренка, опублікованих в «Основі» (пор.: *товариство*, зь *товариствомь*, сь *товариствомь* — відповідно до двох прикладів, наведених у Шевченко 1964, 153, в Основі 1861/10, 7 та відповідно до прикладу, наведеного у Шевченко

²¹³ На вживання слова в цьому значенні звертає увагу й Петро Тимошенко (1964, 46), втім нічого не зауважує про вплив російської мови.

5. Шевченко й сучасна українська мова

1964, 205, в Основі 1861/10, 12). Словник 1964 не наводить *общество*, проте під гаслом *товариство* фіксує 20 прикладів; *товариство* нотуємо і в поезії. У Словнику 1970–1980, як і очікувано, гасла *общество* немає.

подарок (пор.: рос. *подарок*): [*а академік Бер весною буде знову у нас і привезе мені той*] *подарок* (Шевченко 1964, 88; пор.: *Ibid.*, 135; оригінали втрачені). Слово фіксуємо і листах, оригінали яких збережені: [*Може він і розсердиться на мене за те, що я його алмазний*] *подарок* [*«Записки о Южной Руси» послав на Чорноморію Кухаренков*] (*Ibid.*, 155); пор.: *алмазний подарокъ* у першій публікації (Основа 1862/3, 6). Виявляємо також вживане в сучасній стандартній українській мові слово *подарунок* (пор.: пол. *podarunek*), часто в листах, оригінали яких втрачено (пор.: Шевченко 1964, 52; 185; 239; жоден з оригіналів не зберігся!). У цьому ж значенні Шевченко часто вживав і слово *гостинець* (пор.: *Ibid.*, 175; 181; 270; 275). Варто звернути увагу й на вживання в текстах дієслова *подарував*, яке в цій формі поширене в сучасній стандартній українській мові (*Ibid.*, 175; оригінал збережений). Словник 1964 під гаслом *подарок* подає три, а під гаслом *подарунок* — сім фіксацій. Слова *подарок* Словник 1970–1980, як і очікувано, не наводить.

поклонник (пор.: рос. *поклонник*): [*Тут би тебе, преславного, на руках понесли твої безчисленні*] *поклонники* (Шевченко 1964, 183; оригінал втрачений); підтвердження цього прикладу виявляємо й у першій публікації (Основа 1861/10, 13). Словник 1964 під гаслом *поклонник* наводить два приклади з листів, тимчасом як гасла *шанувальник*, чого й слід було очікувати, немає. Словник 1970–1980, що дивно, подає слово *поклонник* без жодних застережень. Пуристи натомість рекомендують вживати *шанувальник*; пор. також вище: *ідолопоклонник*.

полученіє (пор.: рос. *получение* ‘одержання’): [*але на пошту письма не подам, аж поки не получу от тебе звістки о*] *полученні* [1000 карбованців] (Шевченко 1964, 264). Словник 1964 під гаслом *полученіє* фіксує лише один приклад із листа: [*А ще до*] [по]лученія [цїй поганой отставки писав я графині Н[астасію] І[вановні] і графу Ф[едору] П[етровучу] письма] (Шевченко 1964, 182; Основа 1862/3, 14; оригінал збережений). Те, що перший наведений вище приклад не зафіксований у Словнику 1964, очевидно, не має нічого спільного зі справжньою мовною реальністю. Цей віддієслівний іменник і в цьому фрагменті вжито в цілковито українськомовному контексті, і малоімовірно, щоб Шевченко лише задля цього одного слова переходив на російську мову. Упорядники ювілейного видання нормалізували орфографію в русифікаційному

дусі, натомість лексикографи Словника 1964 вчинили по-іншому. В ювілейному виданні, як і в останньому академічному, читаємо *до получения* (Шевченко 1964, 182; Шевченко 2003, 144), у Словнику 1964 (гасло *полученіє*) — «легко українізоване» написання *до получения*. Словник 1970–1980 не наводить дієслова в цьому значенні (зате фіксуємо іменник *получка* ‘заробітна плата’ як діалектне). Дієслово *получати*, *получити* (також не запозичене з російської) Словник 1970–1980 подає як діалектне зі значенням ‘з’єднувати, поєднувати’, а не ‘одержувати’ (пор.: пол. *połączyć*).

постройка (без *i < o*, пор.: рос. *постройка*): [*добре було б, якби Іосип або Микита взялися за*] *постройку* (Шевченко 1964, 235), у листі (Ibid., 256; оригінал втрачений) виявляємо також *будувати* (пор.: пол. *budować*). Словник 1964 під гаслом *постройка* фіксує лише наведений приклад; гасло *будівля* (пор.: пол. *budowla*) відсутнє, зате під гаслом *будинок* (пор.: пол. *budynek*) подано 24 приклади, під гаслом *будувати* / *будовати* — 9 прикладів, а ще по одному — під гаслами *будоватися* і *будований*. Натомість у Словнику 1964 гасел *строїти* чи *построїти* немає. Дієслово *построїти* Словник 1970–1980 наводить як «рідкоживане» й «розмовне», іменник *постройка* відсутній.

приглашеніє (пор.: рос. *приглашение*, із церковнослов'янською метатезою плавних): [*Спасибі тобі за*] *приглашение* [*в село Никольское*] (Шевченко 1964, 183; оригінал втрачений); пор. у першій публікації *приглашеніє* (Основа 1861/10, 13). До реєстру Словника 1964 слово не увійшло, як і нормативне *запросити* / *запрошувати* чи похідний від нього іменник *запрошення* (пор.: пол. *zaprosić / zapraszać, zaproszenie*). Словник 1970–1980, як і очікувано, слова *приглашеніє* не фіксує.

просвіщеніє (пор.: рос. *просвещение* (*просвѣщеніє*), із церковнослов'янським альтернантом *щ < *tj*) ‘просвітництво, освіта’: [*во имя святого*] *просвіщенія* [*привітайте його*] (Шевченко 1964, 244; оригінал збережений). Словник 1964 під гаслом *просвіщеніє* фіксує тільки цей приклад, пор. також: *просвітити* ‘давати освіту, освічувати’ з одним прикладом із поезії і *просвіщенний* — із двома прикладами. Гасел *просвіта* і *освіта* (пор.: пол. *oświata* і *oświecenie*) немає. Словник 1970–1980 не фіксує цього іменника ні у формі *просвіщеніє*, ні у формі *просвіщення*, слово *просвіта* ‘освіта’ зафіксовано як ‘застаріле», окрім цього, в історичному ракурсі згадано й товариства «Просвіта».

свиданіє (пор.: рос. *свидание*): [*і раніше 1 октября я не поцілую тебе, друже мій єдиний. Господи милосердий, скороти путь и время для нашего*] *свидания*

5. Шевченко й сучасна українська мова

[*с тобою*] (Шевченко 1964, 171). Це слово фіксуємо неодноразово, а тому складно стверджувати, що Шевченко задля цього слова в усіх випадках переходив на російську мову, до того ж, Словник 1964 не містить ані гасла *зустріч* (чи *зостріч*), ні *побачення* (він фіксує лише дієслівні форми). У Словнику 1970–1980 відповідного гасла немає; пор. також: форму прощання *до свідання* в частині Г цього підрозділу.

случай (пор.: рос. *случай*): [*на сей*] *случай* [*я оставив письмо у Вольського*] (Шевченко 1964, 235). Словник 1964 під гаслом *случай* наводить сім прикладів із поезії та з епістолярію. Словник 1970–1980 слово *случай* подав із ремаркою «розмовне». У листах його вжито й у конструкції *при случаї* (пор.: рос. *при случае* (*при случаѣ*)): [*попроси його, щоб він при случаї передав їх Мар'ї Николаєвні для альбома*] (Шевченко 1964, 213; пор.: Основа 1862/3, 17), [*на надвірню комофу (робочу) при случаї [дубогово лісу купи: нехай лежить та висихас поки що буде]*] (Шевченко 1964, 265); пор.: гасло *случай* Словник 1964. Властивого сучасній стандартній українській мові відповідника *нагода* у Словнику 1964 немає, очевидно, Шевченко цього слова не знав.

чемодан (пор.: рос. *чемодан*): [*Я не знаю, чи купив він мені*] *чемодан* [*чи ні*] (Шевченко 1964, 214; пор.: Основа 1862/3, 214), [*Дожидаю Овсянникова*] *с чемоданом* (Шевченко 1964, 208); пор.: *сь чемоданомъ* (Основа 1862/3, 16). Шевченко на позначення валізи вживає, як і в російській мові, запозичене з перської за посередництва татарської слово *чемодан* (пор.: Фасмер 1986–1987, гасло *чемодан*). Словник 1964 під гаслом *чемодан* подає два приклади; гасел з усталеним у сучасній стандартній українській мові *валіза*, *валізка* (пор.: пол. *walīza*, *walīzka*) немає.²¹⁴ Словник 1970–1980 без жодних застережень фіксує і *валіза*, *валізка*, і *чемодан*.

Б. ПРИКМЕТНИКИ, ПРИКМЕТНИКОВІ ЗАЙМЕННИКИ ТА ВІДПРИКМЕТНИКОВІ ПРИСЛІВНИКИ

безчисленний (пор.: рос. *бесчисленный*): [*Тут би тебе, преславного, на руках понесли твої*] *безчисленний* [*поклонники*] (Шевченко 1964, 183; Основа 1861/10, 13–15; оригінал втрачений). Через втрату автографа важко сказати, яке закінчення мав цей прикметник (можемо припустити також форму *бесчисленные*), адже видавці «Основи» такі риси нормалізували на свій розсуд. У кожному разі його вжито у суто українськомовному контексті. А тому слово *безчисленний* увійшло до реєстру

²¹⁴ Петро Тимошенко (1964, 44) без жодних коментарів відносить його до «лексикки, що характеризує різні види транспорту».

Словника 1964, який фіксує цей єдиний приклад. Словник 1970–1980 кодифікує слово без жодних застережень.

буквально (пор.: рос. *буквально*): [*то я остануся, як той турецький свя- тий,*] *буквально* [*голий*] (Шевченко 1964, 164; Основа 1862/3, 9; оригінал збережений). Словник 1964 під гаслом *буквально* наводить лише цей приклад. У найдавніших східнослов'янських і церковнослов'янських текстах слова не виявляємо, як і в історичних словниках (Гимченко 2002–2003; Срезневський 1893–1903). Словник 1964 не фіксує уста- леного в сучасній стандартній українській мові відповідника *дослівно*, тимчасом як, можливо, найкращий у цьому випадкові відповідник *не- наче* Шевченко вживає дуже часто: за Словником 1964 — 138 разів. Згідно зі Словником 1964, близьке за значенням слово *зовсім* виявле- но в текстах двічі. Словник 1970–1980 подає прикметник *буквальний* без жодних застережень.

возмутительний (пор.: рос. *возмутительный*): [*Це вже буде не*] *воз- мутительное* (Шевченко 1964, 18); пор. також: [*буде*] *невозмутительна* у листі до Григорія Тарновського від 26 березня 1842 року (Опис руко- писів 1961, 263), *возмутительна* [, *каже*] (Шевченко 1964, 223; цей при- кметник стосується поезії, про що йдеться в попередньому речен- ні) тощо. Це слово виявляємо досить часто. Аналізуючи його вико- ристання в текстах, можна стверджувати, що це радше запозичення з російської, аніж із церковнослов'янської мови. Ця словоформа не така вже й давня: СДР 1988 її не наводить, як і Срезневський 1893–1903. У Словнику 1964 гасла з цим словом немає, не фіксує його і Словник 1970–1980. Варто зауважити, що слово *возмутительний* в наведеному прикладі, зрештою, вкладене в уста петербурзького *шефа жандармов*, тож тут може йтися про перемикання на російську мову.

всеобщій (?) (пор.: рос. *всеобщий*, із *щ < т*): [*Посилаю Рузі не*] *всеобщую* [*историю, а Робінзона Крузо*] (Шевченко 1964, 236). Цей приклад також можна розглядати як назву російськомовної книжки, а отже, і як результат свідомого переходу на російську мову. Тут йдеться радше про світову історію загалом, а не про якийсь конкретний твір. У Словнику 1964 цього слова немає, як і в Словнику 1970–1980. У сучасній стандартній українській мові в такому контексті вжили б слово *всесвітній*, якого Шевченко не використовував, або *загальний*.

двоюродний (без *i < o*, пор.: рос. *двоюродный*): *Двоюродний* [*брат мій Варфоломей Григорьевич Шевченко*] (Шевченко 1964, 274). У Словнику 1970–1980, чого й слід було очікувати, наведено тільки *двоюрідний*.

5. Шевченко й сучасна українська мова

замечател[ь]ний (*замѣчательный*) (пор.: рос. *замечательный* (*замѣчательный*)): [я [...] *познакомлюся з цим*] *замечательним* [чоловіком] (Шевченко 1964, 225; оригінал збережений). Прикметник, утворений за церковнослов'янською словотвірною моделлю, відомий здебільшого з російського слововжитку; в оригіналі припускаємо написання із *ѣ*. Словник 1964 слова не фіксує, як і Словник 1970–1980.

здешній (*здѣшній*) (пор.: рос. *здесьний* (*здѣшній*)): [Овсянников,] *здешний* [*архитектор, благородний, добрий і розумний чоловік, а до всього того ще і земляк наш коноптський*] (Шевченко 1964, 174); в оригіналі, очевидно, із *ѣ* у корені.²¹⁵ Водночас у листах нотуємо і прикметник *тутешній*, наприклад: [*на*] *тутешній* [*сцені*] (Ibid., 183; оригінал втрачений), однак, підставою прикладу є не оригінал, а публікація в «Основі» (Основа 1861/10, 13). А тому складно стверджувати напевне, чи Шевченко в цьому випадкові дійсно вжив слово *тутешній*. У прикладі з публікації в ювілейному виданні, яка ґрунтується на збереженому автографі, виявляємо форму *здешний* (*здѣшній*), натомість в «Основі» читаємо: [Овсянниковъ –] *тутешній* [*архитекторъ — благородний, добрий и розумный чоловікъ, а до всѣго того ще и земляк: Коноптський*] (Основа 1862/3, 13). Це є яскравим прикладом українізаційних редакторських тенденцій «Основі»! Словник 1964, як і Словник 1970–1980, не фіксує ані *здесь* (*здѣсь*), ані *здешний* (*здѣшний*). А під гаслом *тутешній* наведено приклади суто з листів.

іностранный (пор.: рос. *иностранный* із церковнослов'янською метатезою плавних): [*приїхав я у тую Москву та й гуляю собі по улицах, звичайне, як чоловік*] *іностранный* (Шевченко 1964, 93; оригінал втрачений). Словник 1964 під гаслом *іностранный* фіксує лише цей приклад. Гасла *іноземний* в ньому немає, проте є гасло *іноплеменный* 'іноземний, чужий', під яким наведено єдиний приклад з передмови до запланованого видання «Кобзаря» 1847 року. Словник 1970–1980, як і очікувано, подає тільки *іноземний*.

лихорадочно (пор.: рос. *лихорадочный, лихорадочно*): [*Тепер, слава Богу, я повеселішав, а все-таки, за що не возьмуся, із рук випадає. Серце якое*] *лихорадочно* [*б'ється*] (Шевченко 1964, 163). Словник 1964 під гаслом

²¹⁵ Відповідно до дореволюційних російських норм, тобто написання з *ѣ*, Шевченко пише це слово й у російськомовному листі до Анастасії Толстої від 2 січня 1858 року: *На дняхъ явится къ вамъ П. А. Овсянниковъ мой здѣшній добрый пріятель и товарищъ по квартирѣ* (Опис рукописів 1961, 294).

лихорадочно фіксує тільки цей приклад, ні іменника (*лихорадка*), ні прикметника (*лихорадочний*) не наводить. Словник 1970–1980 іменник *лихорадка* нотує із ремарками «рідковживаний» і «розмовний», як і *лихорадковий* та *лихорадково*. Форми на *лихорадочн-* у Словнику 1970–1980, чого й слід було очікувати, відсутні.

лично (пор.: рос. *лично*): [*Я сам думав передати їх*] *лично* (Шевченко 1964, 213), пор. також: *лично* в першій публікації (Основа 1862/3, 17), [*Я получу свої гроші и*] *лично* [*познакомлюся з цим замечательним чоловіком*] (Шевченко 1964, 225). Мовний матеріал в обох прикладах міцно вкорінений в українській мові Шевченка, переконливих обґрунтувань для твердження про перемикання мовних кодів чи про властиве змішування двох мов немає. Словник 1964 цього слова не фіксує, як і нормативного *особистий*. Словник 1970–1980, як і очікувано, слова *лично* також не наводить.

непремінно (*непремѣнно*) (пор.: рос. *непрѣменно* (*непрѣмѣнно*)): [*Будь ласкав, найди там того гульвісу Овсянникова і скажи йому, щоб він*] *непрѣменно* [*побачився зо мною в Москві*] (Шевченко 1964, 213; оригінал збережений); пор. у першій публікації: [...] *непрѣменно* [...] (Основа 1862/3, 18). Із великою долею ймовірності можна твердити, що в оригіналі *непрѣмѣнно* було написано з ѣ, що відповідає дореволюційним нормам російської мови. Гасла *непрѣменно* у Словнику 1964 немає, як і уживаного в сучасній стандартній українській мові *обов'язково*. Словник 1970–1980 слова *непрѣменно* не подає.

похожий (пор.: рос. *похожий*): [*Може це і була коли-небудь правда, та тепер така стара стала, що*] *похожа* [*на міфологію*] (Шевченко 1964, 138; оригінал збережений; пор.: Основа 1862/3, 3); [*а я також трошки*] *похожий* [*на таких людей, як ми*] (Шевченко 1964, 274). Це слово часто вжите на місці нормативного *схожий*. Словник 1964 під гаслом *похожий* наводить три приклади, гасло зі словом *схожий* відсутнє. Словник 1970–1980 слово *похожий* подає як «розмовне».

самолично (пор.: рос. *самолично*): [*йому поручено*] *самолично* [*торгуватися з Фльоровським*] (Шевченко 1964, 257). Словник 1964 слова не фіксує, немає його й у Словнику 1970–1980.

сіятельний (пор.: рос. *сиятельный*, яке вживають в офіційному звертанні, із церковнослов'янським *і < слабкий ь перед ь*): [*Князю мій*] *сіятельний!* (Шевченко 1964, 30), пише, звертаючись до князя Цертелєва, Шевченко; у цьому ж листі, згадуючи генерал-губернатора: *сіятельний* [*наш генерал-губернатор узявся мені помагати*] (Ibid., 31). Словник 1964 (гасло *сія-*

5. Шевченко й сучасна українська мова

тельний) наводить також тільки ці два приклади. Цікаво, що Шевченко використовує і давнішу польську форму звертання *мость*: [Та ще як] *ваша мость* [та інші добрі люди скинуться та поможуть, то тойді оживе наша країна хоч на папері] (Шевченко 1964, 31), зафіксовану в поезії і в епістолярії п'ять разів (Словник 1964, гасло *мость*; див. підрозділ 5.2.4.2). Словник 1970–1980 характеризує слово *сіятельний* як «дореволюційне».

скушно (пор.: рос. *скучно* [-шн-]): [Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало] *скушно* [що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що тебе, Керелівку, та рідню, та бур'яни] (Шевченко 1964, 10). У першому зі збережених листів до брата Микити (від 15 листопада 1839 року) Шевченко, перебуваючи в Санкт-Петербурзі й описуючи свою тугу за батьківщиною, вживає росіянізм, замість якого в інших місцях він досить часто використовує традиційне українське *нудно* (напр.: Шевченко 1964, 157). Перехід *-чн-* > *-шн-* не конче є запозиченням з російської мови, пор.: наведене вище Шевченкове написання *сегоришный* (< *сьогорічний*). Словник 1964 під гаслом *скушно* фіксує лише наведений тут приклад, натомість синонім *нудно* — 16 разів. Словник 1970–1980 дивним чином не лише фіксує форму *скучно*, що відповідає нормам стандартної російської мови, а й подає її без жодних застережень.

В. Дієслова

жалуватися ‘скаржитися’ (пор.: рос. *жаловаться*, пол. *żalować* ‘жалкувати’): [Я і чув і читав, що високопреосвященний Арсеній дуже возревновав о сельських школах и] *жалується* [що не печатають дешевих букварів] (Шевченко 1964, 277). Словник 1964 під гаслом *жалуватись* подає лише два приклади з поезії, а наведений вище приклад ігнорує, покликаючись на публікацію в ювілейному виданні, яке подає форму, впорядковану за нормами російської орфографії. Варто зауважити, що Словник 1964 не подає гасла *скаржитися* (пор.: пол. *skarżyć się*). Словник 1970–1980, кодифікуючи це дієслово без жодних застережень, скеровує, втім, до синоніма *жалітися*.

заказати ‘замовити’ (пор.: рос. *заказать*): [добре еси зробив, що] *заказав* [50 штук помянутого образу] (Шевченко 1964, 207). Словник 1964 під гаслом *заказати* ‘замовити’ подає три приклади, натомість усталене в сучасній стандартній українській мові *замовити* / *замовляти* (пор.: пол. *zamówić* / *zamawiać*) відсутнє. Словник 1970–1980 подає дієслово *заказувати* ‘забороняти’ (пор.: пол. *zakazać* / *zakazywać* ‘забороняти’) без

жодних застережень, але зі значенням ‘замовити’ із ремаркою «діалектне». Пор. також вище: іменник *заказ*.

заставити (пор.: рос. *заставить*): [*такий-то облизень г*] *заставив* [*мене потурбувать тебе оцією цидулою*] (Шевченко 1964, 222). Словник 1964 під гаслом *заставить* наводить п'ять прикладів і під гаслом *заставляти* — два приклади, водночас сучасні українські дієслова *примусити* / *примушувати* (пор.: пол. *przymusić* / *przymusić*) та *спонукати* / *спонукувати* (пор.: пол. *pekać, ropekać* ‘мучити’) у Шевченковому слововжитку відсутні. Словник 1970–1980 подає дієслово *заставити* як «розмовне».

об'явити (пор.: рос. *объявить*, пол. *objawić* ‘сповістити, оголосити’): [*Полиція, родная сестра Івана Рогожина, [...] вчора формально*] *объявила* [*мені, що я нахожуся под ее секретным материнским надзором и что мені свъше воспрещено жить и даже переїзджать через столиці*] (Шевченко 1964, 176). Словник 1964 гасла *об'явити* не містить; можна припустити, що Шевченко цим дієсловом мав намір вказати на російськомовну цитату. У поетичних творах єдиний раз виявлено дієслово *оголосити* ‘проголосити’ (пор.: пол. *ogłosić*), яке відоме й сучасній стандартній українській мові: *царство все оголосив*. Словник 1970–1980 *об'являти* ‘оголошувати’ подає як «рідковживане». Пор. також: *об'явленіс* як компонент терміна *екземпляр об'явлення* в підрозділі 5.2.4.5.4 «Письменництво, книговидання та образотворче мистецтво».

получити (пор.: рос. *получить*): [*коли*] *получиш* [*прочитаси хоч одне слово рідне [...]*] *А сам, як тільки получиш моє оце письмо, зараз до мене напиши, щоб я знав*] (Шевченко 1964, 9; 10), [*усе, що ви з ласки своєї писали, я*] *получив* (Ibid. 68) тощо. Росіянізм *получить* Шевченко вживає послідовно й без вагань; виявляємо його ще від своїх перших листів, наприклад, у листі до брата Микити від 15 листопада 1839 року. Словник 1964 під гаслом *получити* подає 68, під гаслом *получати* — два і під гаслом *получений* — один приклад. Гасел *одержати* або *отримати* Словник 1964 не містить. Словник 1970–1980 слова *получити* у вказаному значенні не наводить. Діалектного *получити* ‘поєднати’ (пор.: пол. *połączyć*) у Шевченкових текстах, чого й варто було очікувати, не виявляємо; пор. *полученіс*.

пощеголяти (пор.: рос. *пощеголят*, від *щеголь* ‘джигун’): [*Та, правда, в Москві всюди сть де*] *пощеголят* [*а особливе такому козакові, як Сатана*] (Шевченко 1964, 94). Словник 1964 під гаслом *пощеголят* наводить лише один приклад уживання цього популярного у XVIII–XIX століттях російського слова. Словник 1970–1980 слова *щеголяти* (*пощеголяти*) не містить.

5. Шевченко й сучасна українська мова

прибавити ‘додати’ (пор.: рос. *прибавить*): [Що там буде, бо мені, бачиш, хотілося] *прибавить* [до цього письма два слова: Я свободен] (Шевченко 1964, 156; пор.: *Ibid.*, 139 та ін.). Вживання дієслова в сучасній українській мові хоча почасти й допускають, утім рекомендують використовувати дієслово *додати* (пор.: пол. *dodać*). Словник 1964 під гаслом *прибавить* подає три приклади, під *додати* — дев’ять і під *додавати* — три. Інколи дієслово *прибавить* виявляємо в українськомовних текстах Шевченка, які мають російські мовні елементи, наприклад: [Та ще якби до кистей] *прибавить* [6 штук карандашей Нр. 3-го фабрики Фабера, то тойді б я тільки Богу помолвився б та й більш нічого [... До всього того, що я те[бе] просив,] *прибав* [ще ось що: 4 штуки чорного французького карандаша Нр. 2 фабрики Le Conté и белого [в оригіналі, вірогідно: бѣлаго або бѣлого] 4 штуки тієї ж фабрики Нр. 1 та тушевального чорного порошка 4 золотника] (Шевченко 1964, 139–140). Шевченко, очевидно, інтегрував це слово до своєї української мови, бо лише щодо прикладу (*прибавить 6 штук карандашей*) можна переконливо стверджувати про перехід на російську мову (пор.: розділ 6 «Перемикання кодів»), тобто можна припустити, що це російська дієслівна форма в межах російськомовного фрагмента тексту. Словник 1970–1980 наводить слово *прибавити* із ремаркою «розмовне».

продолжать (sic! із л, пор.: рос. *продолжать*): [Як не буде він] *продолжать* [своих «Записок», то його Бог святий покарає] (Шевченко 1964, 158; оригінал збережений). Із публікації в ювілейному виданні може скластися враження, що Шевченко перейшов на російську, втім, на мою думку, для цього немає очевидних підстав (записане за нормами російської мови *своих* є суто ініціативою упорядників), Шевченко у цьому листі до Андрія Маркевича, із яким він листувався українською, згадує про Пантелеймона Куліша. І хоча Куліш свої «Записки о Южной Руси» і супроводжував російськомовним метатекстом, для Шевченка це ще не було підставою, розмірковуючи про продовження його роботи над *Записками*, відразу ж переходити на російську. Найімовірніше, це не інакше, як російське вкраплення в українськомовному тексті, яке ще й через доступний оригінал зберегло свою первісну орфографічну форму. Словник 1964 не фіксує жодного гасла на *продолж-*, ані його еквівалентів на *продовж-*, наприклад, *продовжувати*, усталеного в сучасній стандартній українській мові. Дієслова *продолжать* Словник 1970–1980, чого й слід було очікувати, не містить.

расфантазирова́ться (із церковнослов’янською метатезою плавних на початку слова та суфіксом *-ир-*, пор.: рос. *расфантазирова́ться*):

[сьогодня я отримав твоє листи і бачу, що ти з Кулішем аж надто] *р а с ф а н - т а з и р о в а л и с ь* (Шевченко 1964, 265). Словник 1964 відповідного гасла не містить (як можливі варіанти перевірено слова з префіксами *раз-, роз-, рос-*). Не виявлено і гасла з безпрефіксною формою *фантазировать(ся)* (пор. також: пол. *fantazjować*), ані з іменником *фантазія*. Про те, що це росіянізм, свідчить і запозичений із німецької мови в російську афіксальний елемент *-ир-*, який не характерний для творення дієслів української мови (елемент запозичений з німецької мови, див.: нім. *kommandieren* < франц. *commander*). Словник 1970–1980 наводить *розфантазуватися*, кодифікуючи його як «розмовне» (пор. також: пол. *rozfantazjować, rozfantazjować się*).

случитися (пор.: рос. *случиться*): [Чи не] *случилося* [там у тебе, кривий Боже, чого недоброго] (Шевченко 1964, 175; Основа 1862/3, 14; оригінал збережений). Словник 1964 під гаслом *случитися* / *случитись* подає три приклади, серед яких і відомий початок вірша: [У Вільні, городі преславнім, / Оце] *случилося* [недавно] (цит. за: Словник 1964). Словник 1970–1980 подає *случитися* із ремаркою «розмовне».

согласитися (пор.: рос. *согласиться* із церковнослов'янською метатезою плавних і вокалізацією ера в префіксі відповідно до другого церковнослов'янського впливу): [і він сказав мені, що] «*согласится* [на условие, какое ты ему предложишь]». Чудний би був, якби і не] *согласился* (Шевченко 1964, 183), [А поїде воно в Харков з батьком або з матір'ю. А тим часом — воно] *согласится* [на твоє условие, яке ти скажеш] (Ibid., 199). Словник 1964 під гаслом *согласитися* наводить лише один приклад — перший із процитованих вище (слухно фіксує лише фрагмент із дієсловом *согласился*, бо в прямій мові, безсумнівно, зацитовано російською, про що свідчить займенник *какое*). У першій публікації листа (оригінал втрачений) пряму мову в першому прикладі подано в лапках (Основа 1861/10, 13). І другий приклад із ювілейного видання, у якому слово *согласится* (не адаптоване до норм української орфографії) може свідчити, що Шевченко перейшов на російську, тимчасом як у першій публікації листа (оригінал втрачений) фрагмент подано в українській орфографії періоду «Основи»: [А тимь часомь — воно] *согласития* [на твоє условие, яке ти скажеш] (Ibid., 15). Гасла *погодитися* Словник 1964 не містить. У Словнику 1970–1980 гасло *согласитися*, як і очікувано, відсутнє. Із-поміж усіх можливих варіантів слів виявляємо тільки *суголосний* та утворене від нього *суголосність*, під гаслами яких укладачі Словника 1970–1980 скеровують до *співзвучний* і *співзвучність*. Пор. також: з *согласія* у підрозділі 5.2.4.5.6 «Установи, військо, діловодство».

5. Шевченко й сучасна українська мова

сообщити (?) (пор.: рос. *сообщить*, з вокалізацією ера в префіксі відповідно до другого церковнослов'янського впливу та *щ < *tj*): [*Кали цьому правда, і буде можна, то вручите Федорові рекомые вещи, а коли ні, сообщите [о сем А[ндрею]Н[иколаевичу]яковласть имеющему*]) (Шевченко 1964, 267). Імовірно, що це дієслово цілком слушно не увійшло до реєстру Словника 1964, оскільки Шевченко у другій частині речення переходить, вірогідно, на російську мову. Російськомовні елементи виявляємо і в першій частині головного речення, де, однак, вжито українську словоформу *Федорові* (до цього прикладу ще повернемося в розділі 6 «Перемикання кодів»). Зазначу, що Шевченко в цьому реченні, у якому домінують українські елементи, вважав, що доречно вжити дієслово *сообщить*, перейшовши на російську. Окрім цього, варто зауважити, що усталеного в сучасній стандартній українській мові відповідника *повідомити* в Шевченкових текстах, за Словником 1964, не зафіксовано. Словник 1970–1980, чого й слід було очікувати, гасла *сообщити* не містить.

сотворити (пор.: рос. *сотворить*, з вокалізацією ера в префіксі відповідно до другого церковнослов'янського впливу); яке вжито не в урочистому контексті, а в листі до Володимира Закревського від 10 листопада 1843 року: [*Чого б ми оце з тобою не сотворили [та ба, у мене така суха морда, що аж сумно]*]) (Шевченко 2003, 23). Словник 1964 цього слова не наводить. Словник 1970–1980 фіксує його як «книжне» зі значеннями 'створити' і 'зробити'. Це дієслово, очевидно, Шевченко перейняв із російської, а не з церковнослов'янської мови.

сохранити 'зберегти' (пор.: рос. *сохранить*, із церковнослов'янською метатезою плавних і вокалізацією ера в префіксі відповідно до другого церковнослов'янського впливу): [*нехай він возьме у його портфель, ящик або скриньку з красками і Шекспіра, та ще й брилі, і все сіє*] *сохраните [у себе, бо товариш мій хоче їхати із Києва]* (Шевченко 1964, 39). Питомо церковнослов'янське слово, що засвідчує церковнослов'янська метатеза плавних, вжите в наведеному прикладі в буденному контексті. Попри те, що укладачі Словника 1964 (гасло *сохранити*) характеризують його загалом як «церковнослов'янське» («слов'ян[ізм]»), важко сказати, що він виконує таку функцію. Очевидно, тут вжито російське дієслово, переконливих підстав стверджувати про перехід з української мови на російську, на мою думку, немає. Натомість у релігійному контексті *сохранити* без вагань можна трактувати як функційний церковнослов'янїзм, пор. вище: *сохрани [всякого чоловіка од такої живої смерті]* (Шевченко 1964, 135) тощо. Звичайно ж, у Словнику 1970–1980 слова немає.

Г. Інші частини мови і звороти

до свіданія! (пор.: рос. *до свидания!*): *До свіданія!* (Шевченко 1964, 55; 172 (двічі); 199 тощо). Цю російську форму прощання часто виявляємо в цілком українськомовних листах, у публікації в «Основі»: *До свіданія* (пор.: Основа 1862/3, 11 (2 фіксації)). Проте Словник 1964 не фіксує цієї форми ні під гаслом *до*, ні під *свидание*. Даремно шукати в ньому й *до побачення*. Іменника побачення також немає, тимчасом під гаслом *побачити* / *побачить* подано 111 прикладів і під *побачиться* — 49. Як і очікувано, Словник 1970–1980 цієї російської форми не фіксує. Можливо, у цьому випадку Шевченко, справді, свідомо перейшов на російську? Пор. також вище: *свиданіс*.

кругом (пор.: рос. *кругом*, пол. *krąg, w krąg*): [*ні, то я й ліплю тепер, а* *кругом* [*себя не бачу нічого, проч степену та моря*] (Шевченко 1964, 88). Словник 1964 подає по 34 приклади вживання прислівника *кругом* і прийменника *кругом* під різними гаслами. Слово *круг* вжите 12 разів у функції прийменника, натомість відповідний іменник лише один раз у поезії у формі множини: *круги*. Усталений в сучасній стандартній українській мові відповідний прийменник *коло* Словник 1964 фіксує 127 разів, гасла з нормативними прислівниками *навколо* і *навкруги* відсутні. Словник 1970–1980 наводить слово *кругом* як прислівник і як прийменник без будь-яких застережень. Очевидно, слово *кругом* Шевченко перейняв з російської мови; цілком російська форма зворотного займенника *себя* чітко вказує про російськість і може свідчити про перехід з української мови на російську (хоч оригінал листа втрачений, а механізм переходу з мови на мову не вписується у схему, властиву Шевченкові).

5.2.4.5.3. Зазначення років і місяців

До понять, для позначення яких Шевченко вживав російські або ж усталені в російській мові слова (хоч українська мовна традиція впродовж кількох сторічч мала свої відповідники, відмінні від російських), належать зазначення часових проміжків; серед іншого, часто виявляємо слово *год(в)* (пор.: рос. *год*), проте ще в середньоукраїнській літературі (особливо у світських текстах) усталився відповідник *рокъ* (*рік*), натомість *годъ* був поширений тільки в церковнослов'янському контексті. Уже в першому листі до Григорія Квітки-Основ'яненка Шевченко в, безперечно, українськомовному контексті пише *два годи* (дарма що не *два роки*, але все ж таки з українським керуванням числівника, тобто не *два*

5. Шевченко й сучасна українська мова

года²¹⁶): [Через] два годи [як прочитаєте в яким-небудь журналі, що якийсь-то Шевченко намалював картину дуже до ладу! а за таке малювання академія його (мене б то) посилає в Італію в самий Рим] (Шевченко 1964, 14). Петро Тимошенко (1964, 45) у зв'язку із цим пише: «Як відомо, у значній частині українських говірок, переважно південно-західних, давнє спільнослов'янське слово *год* замінено, не без польського впливу, на *рік*», проте ані *годь*, ані *рокь* в конкретному значенні 'рік' аж ніяк не «спільнослов'янські». Повністю відкидати того, що вживання *годь* у Шевченка може ґрунтуватися на вживанні його в деяких українських говірках, не можна. Утім, безперечно, слово *рокь* широко вживали у світських писемних текстах середньоукраїнської доби навіть за Гетьманщини; щойно у XVIII ст. під російським впливом почали вживати *годь*, про що свідчить приватне листування того періоду (Мозер 2009, 313).

Хоча слово *год* Шевченко вживав досить часто — пор.: [З новим] *годам* [будьте здорові, любий і щирий земляче] (Шевченко 1964, 44) і багато інших, проте в листах писав і *рік*: [з нового] *року* (Ibid., 28; оригінал збережений), [на згадування 8 октября 1859] *року* (Ibid., 238; оригінал збережений) та [к Новому] *року* (Ibid., 241; оригінал втрачений; Ibid., 31; оригінал збережений), [з того] *року* (Ibid., 251; оригінал втрачений) або [1860] *року* (Ibid., 264; оригінал втрачений). У деяких із наведених прикладів автограф не зберігся, тому можливе, що видавці «Основи» могли й змінити *год* на *рік*. Однак використання слова *рік* (*рикь*) також автентичне (адже частина автографів збереглася), його виявляємо й у поезії, наприклад в «Лічу в неволі дні і ночі» 1850 року (див. аналіз автографа вірша в розділі 7 «Як насправді писав Шевченко»). Словник 1964 під гаслом *год* подає 47 прикладів, а під гаслом *рік* — 71.

За зразком російської мови Шевченко цілком незалежно від російського впливу вживає і назви місяців, запозичені з латинської. Хоча існує й українська традиція вживати назви місяців у запозиченій із латини формі, цілковито незалежна від російського впливу, утім треба зауважити, що ці назви місяців Шевченко записував, власне, не в їх питомій латинській формі: наприклад, 7 *сентября*, а не, скажімо, *септемврія* тощо. Виняток становить лише інколи написаний у фонетично українізованій формі *апріль* на відміну від російського *апрель*.²¹⁷ Тож назви

²¹⁶ Утім не можна забувати, що літери *и* й *а* в рукописах Шевченка складно відрізнити одна від одної.

²¹⁷ Даль (1880–1882/1978–1980) наводить лише форму *апрель*.

місяців Шевченко пише так: *в генварі*²¹⁸ (Шевченко 1964, 163; оригінал збережений); пор. цей фрагмент у першій публікації: *въ январі* (Основа 1862/3, 8), *10 февраля 1858* (Шевченко 1964, 203), *в марті місяці* (Ibid., 88), *апріль місяць* (Ibid., 53), *у апрілі місяці* (Ibid., 227), *8 мая* (Ibid., 157), *5 іюня* (Ibid., 172), *15 іюля* (Ibid., 168), *у августі* (Ibid., 30), *[в половині] августа* (Ibid., 168), *7 сентябрю [вранці]* (Ibid., 235), *[на згадування] 8 октября 1859 року* (Ibid., 238), *22 ноября* (Ibid., 225), *1858. Декабря 6* (Ibid., 226).²¹⁹

В одному випадкові в ювілейному виданні виявляємо *листопада 3. 1854 року* (Ibid., 106; пор. також: Шевченко 2003, 85), однак, імовірно, це звичайна помилка упорядників, хоча цей текст, опублікований на підставі оригіналу, проте Словник 1964 слова *листопад* не фіксує.

Українську назву місяця *березень* виявляємо в іншому прикладі: [*Сьогодні у мене велике свято. Сьогодні 22 березня [1838 року я глянув із неволі на світ Божий]*] (Шевченко 1964, 254). Цитований лист написано того ж дня, тільки значно пізніше: *22 березня 1860* (Опис рукописів 1961, 317). Оскільки Шевченка викупили із кріпацтва не 22 березня, а 22 квітня 1838 року, стає зрозуміло, що назвою *березень* (двічі в одному листі) він позначає інший місяць — квітень. Упорядники та коментатори Шевченкових видань (Ibid., 317; Шевченко 1964, 524; пор. також: Тимошенко 1964, 46) вважають це помилкою. Однак нічого хибного у такому часовому визначенні немає, наприклад у словнику Владіміра Даля під гаслом *апрель* зазначено, що давні назви цього місяця — *брезень, квѣтъень і цвѣтъень*. Натомість у сучасній стандартній українській мові назва першого весняного місяця звучить, як відомо, *березень*, а другого — *квітень*.

У присвяті Федорові Лазаревському на шмуцтитулі примірника «Тризни» (1844 року) назва місяця збігається з поширеною в сучасній стандартній українській мові: [*Федорови Лазаревському Отъ автора 3.] лютого [1860]*] (Опис рукописів 1961, 345), її виявляємо і в іншій присвяті: [*Степанови Незабитов[скому] Т. Шевченко. На память 17] август[a] [1859 року 12] лютого [1860]*] (Ibid., 345). Однак бачимо, що поряд з українською назвою *лютий* у другому фрагменті вжито й латинську назву місяця, запозичену в російську мову, — *август*. У ще одній присвяті, написаній 5 лютого 1861 року, тобто незадовго до смерті Та-

²¹⁸ Даль (1880–1882/1978–1980) наводять лише форму *апрель*.

²¹⁹ Даль (1880–1882/1978–1980, гасло *генварь*) подає цю форму без жодних обмежень як паралельну до *январь* (зазначену в цьому ж гаслі).

раса Шевченка, читаємо: [Петрови Соколенкови Т. Шевченко 5.] *февраля* [. 1861] (Опис рукописів 1961, 348). Ці дати свідчать, що Шевченко тільки після повернення із заслання почав писати давні слов'янські назви місяців, інтегровані і до сучасної української стандартної мови, проте до кінця життя вживав їх паралельно з питомо латинськими назвами, взорованими на російську мову.

Щодо точного зазначення часу, наприклад, годин (див. аналіз нижче), то твердження про те, що Шевченко для таких формулювань послуговувався росіянізмами, було б необґрунтованим: у таких випадках він узагалі переходив на російську мову (пор.: розділ 6 «Перемикання кодів»).

5.2.4.5.4. Письменництво, книговидання ТА ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Для позначення низки понять зі сфери своєї професійної діяльності — письменництва, книговидання й образотворчого мистецтва — Шевченко почасти послідовно, почасти спорадично послуговувався росіянізмами.

А. Іменники

вид ‘образ’ (пор.: рос. *вид*, пол. рідковживане, поетичне *wid* ‘подоба’, давнє *wid* ‘зовнішній вигляд’): [Я тойді просив у вас] *вида* [, і як ви його прислали, то я його ще й не бачив] (Шевченко 1964, 26; оригінал втрачений). На увагу заслуговує й закінчення родового відмінка *-a*. Словник 1964 під гаслом *вид* подає сім прикладів, один із яких ужитий у родовому відмінкові однини із закінченням *-a*.²²⁰ Словник 1970–1980 під гаслами *вид* (із закінченням у родовому відмінкові *-y*) фіксує кілька значень без жодних застережень, однак засвідченого в Шевченка значення не фіксує.

зборник (відсутність *i < o* в новозакритому складі, пор.: рос. *сборник*, пол. *zbiór*, *zbiorek*, застаріле *zbiornik* ‘зібрання в загальному сенсі’): [Могила, кажуть, видає] *зборник* [наших пісень] (Шевченко 1964, 166; оригінал втрачений). Запозичення із церковнослов'янської мови у цьому контексті не виглядає переконливим. Можливо, в автографі було написано не *зборникь*, а *сборникь*, як у російській. У першій публікації виявля-

²²⁰ Петро Тимошенко наводить це слово серед низки інших слів як приклад термінології малярства у творах Шевченка, не вдаючись до якоїсь детальної класифікації.

мо частково українізоване написання *зборникъ* (Основа 1861/10, 10). Словник 1964 під гаслом *зборник* фіксує цей єдиний приклад, натомість гасел *збірка*, *збірник* немає.²²¹ Як і очікувано, гасла *зборник* Словник 1970–1980 не наводить, подавши без жодних застережень власне українське *збірник*.

ізданіє (пор.: рос. *издание* із церковнослов'янським *из-*): [*щоб ти робив свої «Записки о Южной Руси постоянным периодическим» изданием* (Шевченко 1964, 185)]. Словник 1964 цього слова не наводить. Припущення про перехід на російську мову в цьому випадкові може бути і слухним, утім, імовірно, що Шевченко тут просто вжив російський вислів в українськомовному тексті. У Словнику 1964 загалом немає й гасла на усталений у сучасній стандартній українській мові відповідник *видання*²²² чи под. (пор.: пол. *wydac* / *wydania*, *wydanie*). Ще Петро Тимошенко (1964, 35–36) констатував, що і в Шевченка, і в його сучасників «інколи трапляються й російські *издавати, изданіє, издатель*». Словник 1970–1980 слова *ізданіє* не подає.

іздатель (пор.: рос. *издатель* із церковнослов'янським *из-*): [*а издатель [кацапська душа, половини не дає того, що я прошу і що мені притьмом треба]* (Шевченко 1964, 241)]. Вживання відповідного *poen agentis* навряд чи ґрунтується на українсько-церковнослов'янській традиції, а пов'язане радше з російською термінологією. Словник 1964 гасло *іздатель*, як не дивно, фіксує,²²³ вилучивши дієслово *издавати*, що є твірною основою для *іздатель*; гасла *видавець* (пор.: пол. *wydawca*) немає. Словник 1970–1980 слова *іздатель* не подає.

іскус(с)тво (пор.: рос. *искусство* із церковнослов'янським *из-*): [*ради святого] искусства* (Шевченко 1964, 139; оригінал збережений); пор. у першій публікації: [*ради святого] искусства* (Основа 1862/3, 4); [*Нехай тебе Бог милує і стереже на славу великого святого] искусства* (Шевченко 1964, 184); *искуства* (Шевченко 1964, 199); пор. відповідне у першому виданні — *искуства* (Основа 1861/10, 15) тощо. Словник 1964 гасла *іскусство* не

²²¹ Петро Тимошенко (1964, 34) спочатку наводить це слово як *збірник* (*зборник*). Тоді він зазначає, що його українізували Шевченкові сучасники: «В останньому прикладі відоме ще в давньоруській літературі слово *зборник* появляється під російським впливом. У Шевченкових сучасників воно українізується» (Тимошенко 1964, 34). Форму *збірник*, як зазначає далі Тимошенко, міг запровадити Григорій Квітка-Основ'яненко.

²²² Петро Тимошенко (1964, 34) це слово фіксує, але не класифікує його.

²²³ Пейоративне *кацапська душа* у цитаті під згаданим гаслом пропущено.

5. Шевченко й сучасна українська мова

подає. Петро Тимошенко (1964, 42) підтверджує, що таке слово трапляється й у листах, адресованих Шевченкові. Усталене в сучасній стандартній українській мові слово *мистецтво* в Шевченкових текстах відсутнє, як немає в нього і слова *митець*. Цікаве в цьому зв'язку спостереження Петра Тимошенка (Ibid.) про те, що в одному з листів Пантелеїмона Куліша слово *митець* ужито в давньому значенні 'вмілець, майстер', так, як його вживав у віршах Євген Гребінка. Вживання його у значенні 'митець, художник' на той час ще не засвідчене. Словник 1970–1980 слова *іскус(с)тво*, як і очікувано, не наводить.

карандаш (пор.: рос. *карандаш*): [*Заходився рисовать*] *карандашем* [*портрети*] (Шевченко 1964, 183; оригінал збережений), форму підтверджено і в першій публікації (Основа 1861/10, 14); пор. також: *карандашем(ъ)* (Шевченко 1964, 182; Основа 1862/3, 15). Петро Тимошенко (1964, 32) визначає *карандаш* насамперед як тюркізм, зазначаючи, втім, що російська (запозичена за посередництвом французької мови) назва предмета набула поширення у «східній Україні», адже масове виробництво олівців, а відтак і поширене їх використання розпочалося тільки у XVIII ст. Словник 1964 під гаслом *карандаш* подає 4 приклади; уживаний у сучасній стандартній українській мові відповідник *олівець* (пор. пол. *ołówek*) у Шевченкових творах не зафіксований. Словник 1970–1980 слова *карандаш* не наводить. Свідченням того, що вживання слова *карандаш* у Шевченка ґрунтується не лише на звичайному переході на російську мову, є, як у наведеному вище прикладі, українська флексійна форма *-ем* (на відміну від російської *-ам*) в орудному відмінкові однини.

книгопродавець (пор.: рос. *книгопродавец*): [*Запродав я був свої сочинения*] *книгопродавцу* [*Кожанчикову*] (Шевченко 1964, 222), фрагмент у першій публікації значною мірою збігається (Основа 1861/10, 16). Словник 1964 подає назву у формі *pluralia tantum* як *книгопродавці*, хоча в наведеній цитаті зафіксовано його в однині. Тут навряд чи можна вважати, що Шевченко просто перейшов на російську мову, імовірно, що цей російський композит він уживав також в українськомовних контекстах поряд із формами *книжник* і *книгар* (див. вище). Іменника *книгопродавець*, запозиченого, очевидно, із російської мови, Словник 1970–1980 не подає. Російський композит, мабуть, є калькою з німецької (пор.: нім. *Buchverkäufer*)

краска (пор.: рос. *краска*): [*нехай він возьме у його портфель, ящик або скриньку з* *красками* [*і Шекспіра, та ще й брилі, і все сіє сохрानите у себе, бо товариши мій хоче їхати із Кисва*] (Шевченко 1964, 39). Шевченко вживає і

слово *краски*,²²⁴ і *фарби* (Шевченко 1964, 39; пор.: пол. *farba* < нім. *Farbe*), як свідчить Словник 1964 (гасло *фарба*, *фарбочка*), чотири рази — *фарба*, один раз — *фарбочка* і тричі — *краска* (гасло *краска*), пор. також нижче: *красочний*.

об'явлення (пор.: рос. *объявление*, пол. *objawienie* ‘об’явлення, одкровення’, *objawić* ‘оголошувати, повідомляти’): [одішли оцей екземпляр] *об’явлення* [о «Основі» П. Ф. Семеренку] (Шевченко 1964, 256–257), [екземпляр *об’явлення*] (Ibid.). Це слово вжите як термін видавничої справи. Словник 1964 його не наводить, не фіксує він і відповідника — віддієслівного іменника *оголошення* (пор.: пол. *ogłoszenie*), переважно вживаного у схожих контекстах у сучасній стандартній українській мові. Словник 1970–1980 іменника на кшталт *об’явлення* чи *об’явленія* не містить, проте без жодних застережень подає словотвірний варіант *об’ява*, що видається дивним, якщо зважити на те, що його дієслівну словотвірну основу *об’являти* кваліфікує як «рідковживану»; пор.: *об’явити* (підрозділ 5.2.4.5.2)

перевод ‘переклад’ (без *i* < *o* в новозакритому складі; пор.: рос. *перевод*): [А ти, мій друже єдиний, купи мені Шекспіра,] *перевод* [Кетчера] (Шевченко 1964, 196; Основа 1862/3, 16; пор. також: Шевченко 1964, 44 тощо), [так нема в мене подлинника, а] *перевода* [читать не втну] (Шевченко 1964, 98). Цікаво, що в цьому прикладі в родовому відмінкові маємо закінчення *-а*, а не, скажімо, *-у*, що можна було б радше очікувати за законами граматики української мови в іменнику з нульовим суфіксом. Словник 1964 під гаслом *перевод* подає сім прикладів, але *перекласти* / *перекладати* і *переклад* (пор.: пол. *przełożyć* / *przekładać*, *przekład* тощо) не фіксує. Під гаслом *переложений* Словник 1964 наводить три приклади вживання у значенні ‘викладений в іншій формі’. Словник 1970–1980 *перевод* ‘переклад’ не подає; пор. також: *перевести* та *переводчик*.

переводчик (без *i* < *o* в новозакритому складі; пор.: рос. *переводчик*): [Чи не зустрінешся там часом з Гербелем,] *переводчиком* [«Слова о полку Ігореві»] (Шевченко 1964, 158). Словник 1964 під гаслом *переводчик* наводить лише цей приклад. Це перейняте з російської мови слово наведене у Словнику 1970–1980, що досить дивує, оскільки ні для дієслова *перевести* / *переводити*, ні для іменника *перевод* значення ‘пере-

²²⁴ Петро Тимошенко наводить це слово поряд із кількома іншими як приклад термінології малярства в текстах Шевченка, не вдаючись до подальшої класифікації. Щодо *краска* він помилово, як підтверджує Словник 1964, зазначає, що його фіксуємо «рідше», ніж *фарба*.

5. Шевченко й сучасна українська мова

клад' він не подає, хоча іменник *переводчик* кваліфікує як «рідковживане». Вживаного в сучасній стандартній українській мові відповідника *перекладач* (пор.: пол. застаріле *przekładowca*) у текстах Шевченка не зафіксовано; пор. також: *перевести* та *перевод*.

подлинник (пор.: рос. *подлинник*): [так нема в мене] *подлинника* [, а *перевода* *читат* не *вгну*] (Шевченко 1964, 98). Словник 1964 іменника *подлинник* не подає, немає його й у Словнику 1970–1980.

подписка (без *i < o* в новозакритому складі, пор.: рос. *подписка*): [Три *естампи* уже *готові* — «Печерська Київська криниця», «Судня в селі рада» і «Дари Богданові і українському народові». У тім місяці *пришло* в Москву з білетами на] *подписку* (Шевченко 1964, 29; оригінал збережений); [Так я *думаю*, щоб у мене *все* це не *си[ді]*ло на *потилиці*, *зробить* ви] *подписку* [меж *товариством* на 100 *чоловік* або як *знаєте*] (Ibid., 24; оригінал втрачений). Словник 1964 фіксує тільки ці два приклади (пор. також нижче: *подписати*). У тому ж листі, звідки взято другий приклад, виявляємо дієслівну форму з пито-мо українським рефлексом *i < o* в новозакритому складі: [Театральний *цензор* *сказав*, що йому *не треба*] *підписуватися* [, коли воно *буде надрюковано*] (Шевченко 1964, 25). Словник 1964 наводить цей єдиний приклад під гаслом *підписуватися*, *підписуваться*. А тому цілком імовірно, що форма з *під-* є результатом редакції видавців. Словник 1970–1980 без жодних застережень кодифікує лише форму *підписка*; пор. також: *подписати*.

сочиненіє (пор.: рос. *сочинение* з вокалізацією *єра* у префіксі відповідно до другого церковнослов'янського впливу): [чи не *найдете* в *Одесі*] *сочинений* [*Дермонтова* и *Кольцова*] (Шевченко 1964, 48), [ви не *поліновались* *прислати* мені *свої*] *сочиненія* [*хоч півекземпляр*] (Ibid., 18), [*Запродав* я *був* *свої*] *сочиненія* [*книгопродавцу Кожанчикову*] (Ibid., 222); варіант у першій публікації загалом збігається (Основа 1861/10, 16). Іменник засвідчений значно частіше, аніж дієслово, що є його твірною основою. Словник 1964 під гаслом *сочиненія* фіксує тільки два приклади. Втім у Шевченкових текстах, безсумнівно, є більше прикладів, які не можна просто кваліфікувати як російськомовні та ігнорувати як не українські. Наприклад, Словник 1964 із малозрозумілих причин не фіксує наведеного вище першого прикладу. Гасла з ustalеним у сучасній стандартній українській мові словом *твір* (пор.: пол. *twór*) у Словнику 1964 також немає, тож це слово в Шевченкових текстах не зафіксоване. Петро Тимошенко (1964, 33), який засвідчує *сочиненіє* не тільки в Шевченка, а й у його адресантів, кваліфікує слово як «старе церковнослов'янське», яке українці в царській імперії вживали

під впливом російської мови: «Г. Шевченко і його друзі користуються старим церковнослов'янським словом [...] під впливом російської мови». Як і очікувано, Словник 1970–1980 цього слова не наводить; пор.: *сочинити* в цьому розділі нижче.

стрічечка (пор.: рос. *строка, строчка, строчечка*, але з $i < o$, пор.: питомо укр. *стрічка, стрічечка* ‘вузька смужка тканини’): [*напишіть, нехай до мене напише хоч одну*] *стрічечку* (Шевченко 1964, 43; див. також: Pbid., 172); [*і дуже добре зробив би ти, друже мій єдиний, якби через його хоч одну*] *стрічечку* [[*прислав*]]²²⁵ (Pbid., 172). Словник 1964 під гаслом *стрічечка* ‘рядок’ наводить чотири приклади, зафіксовані і в поетичних творах, і в листах. Під гаслом *рядок* значення ‘рядок’, тобто ‘рядок слів, написаний в одну лінію’, не вказане.²²⁶ Словник 1970–1980 під гаслом *стрічка* вживання цього слова у значенні ‘рядок’, скеровуючи до подвійного демінутива, характеризує як «застаріле».

тетрадь (пор.: рос. *тетрадь*): [*полог вже у мене вкфали,]* *тетрадь* [*що приготував для дороги, всю до листочка списав местными впечатлениями*]²²⁷ (Шевченко 1964, 168) та ін. Словник 1964, очевидно, безпідставно не фіксує слова *тетрадь*; українське *зошит* (пор.: пол. *zeszut*) також відсутнє. Петро Тимошенко (1964, 32) вважає його «давнім словом грецького походження». Проте в українській мові це насамперед росіянізм, який, до речі, за спостереженнями Тимошенка, часто виявляємо й у листах, адресованих Шевченкові. Словник 1970–1980 цього слова не наводить.

ящик ‘скринька для фарб’ (пор.: рос. *ящик*): *ящик* [*з олійними фарбами*] (Шевченко 1964, 43; 211). Словник 1964 (гасло *ящик*) фіксує слово (ідеться про дериват давньоруського запозичення *аскъ, яскъ* із давньо-скандинавського *askr*; див. Фасмер 1986–1987, гасло *ящик*) тричі, окрім цього, нотує ще один приклад зменшувальної форми — *ящикок*. Водночас трапляється і демінутив *скринька* (пор.: пол. *skrzynka*): [*Я, взявши в руки*] *скриньку* [*подивився і неначе перелетів у малярню*] (Шевченко 1964, 52; оригінал втрачений). Іменник *скринька* вжитий у Шевченка, як свідчить Словник 1964 (гасло *скринька*), тричі. В одному з листів

²²⁵ Шевченко тут пропустив дієслово. Форму *прислав* додали упорядники.

²²⁶ Петро Тимошенко (1964, 32) наводить це слово у формі *строчка* (*стрічечка*), зменшувальної форми з кореневим *o*; втім, очевидно, у Шевченкових текстах вона не зафіксована.

²²⁷ У першій публікації *мѣстными впечатлѣніями* (Основа 1862/3, 10) виділено курсивом.

5. Шевченко й сучасна українська мова

росіянізм ужито поряд з усталеним у сучасній стандартній українській мові іменником: [нехай він возьме у його портфель,] ящик або скриньку [з красками і Шекспіра, та ще й брилі, і все сіє сохрانیте у себе, бо товариш мій хоче їхати із Києва] (Шевченко 1964, 39).²²⁸ Словник 1970–1980 слово *ящик* кодифікує без жодних застережень.

Б. Прикметники, прикметникові займенники й відприкметникові прислівники

красочний (?) (пор.: рос. *красочный*): [достать її можна в] *красочном* [магазине]²²⁹ (Шевченко 1964, 139); пор. у першому виданні [в] *красочномъ* [магазині] (Основа 1862/3, 4). Видавці «Основи» українізували закінчення іменника, але узгоджений із ним прикметник має закінчення, характерне для російської мови, яке вказує на те, що це не просто росіянізм в українськомовному тексті, а перехід на російську мову. Тому Словник 1964 слушно не фіксує слова *красочний*. Словник 1970–1980, наводячи іменник *краска* (див. вище), прикметника не подає.

постоянний (?) (пор.: рос. *постоянный*): [щоб ти робив свої «Записки о Южной Руси» *постоянным* [периодическим изданием]] (Шевченко 1964, 185). Словник 1964 цього слова не подає, як і *постійний*. Можливо, йдеться про перехід на російську мову (пор. також вище: гасло *ізданіє*). Слова *постоянний* Словник 1970–1980, безперечно, не наводить.

современний (пор.: рос. *современный*): [в тій новій, чи] *современній* [, літературі] (Шевченко 1964, 154). Фрагмент цікавий ще й тим, що аналізований росіянізм у Шевченка уточнює попереднє українське слово *новий* (контекстуальний синонім). Словник 1964 під гаслом *современний* фіксує два приклади: один із яких цитований вище, а другий засвідчений у поезії. Словник 1970–1980 гасла *современний* не подає. Вживаного в сучасній стандартній українській мові відповідника *сучасний* у текстах Шевченка не занотовано.

В. Дієслова

гравіровать, вигравіровать (пор.: рос. *гравировать, выгравировать*, пол. *grawerować*): [Заходився оце, вернувшись в Пітер,] *гравировать* [и издавать

²²⁸ Віталій Русанівський (2002, 43) вважає, що тут Шевченко розмірковував над тим, яке слово йому вжити. Така інтерпретація не виключена. Імовірно, що Шевченко в цьому випадку, не вагаючись, написав би слова *скринька*, проте він хотів бути певним, що його адресат зрозуміє, про що конкретно йдеться.

²²⁹ В оригіналі, поза сумнівом: *магазинъ*.

в картинах *остатки нашої України*] (Шевченко 1964, 34), [*Я хочу децю поправити и*] *выгравировать* [*к выставке*] (Ibid., 253). Словник 1964 цих дієслівних форм не фіксує, оскільки в ювілейному виданні їх подано за нормами російської орфографії; таке сумнівне рішення упорядників складно пояснити. Словник 1970–1980 наводить *гравірувати*, *выгравірувати* без жодних ремарок, хоча суфікс *-ір-* загалом не властивий українській мові.

іздати / издавати (пор.: рос. *издать / издавать* із церковнослов'янським префіксом *из-*): [*Заходився оце, вернувшись в Пітер, гравировать и*] *издавать* [*в картинах остатки нашої України*] (Шевченко 1964, 34); [*наши народныя думы,*] *изданные* [*Метлинским*] (Ibid., 182); пор. у першому виданні: [*наши народні думи,*] *изданный* [*Метлинськимъ*] (Основа 1862/3, 15). Хоча це слово було характерне й для українсько-церковнослов'янської мовної традиції, Шевченко в цьому випадкові, очевидно, використав його, спираючись на зразок російської мови. Словник 1964 *іздати / издавати* не фіксує, натомість подає гасла *видавати* (два приклади) і *видати* 'видавати, публікувати' (один приклад); пор. також вище: *издатель*.

літографіювати (пор.: рос. *литографировать*, *з-ир-*, пол. *litografować*): [*Я зроблю рисунок і пошлю в Париж*] *літографіювати* [*, бо тут не зроблять так, як треба*] (Шевченко 1964, 24). Упорядники ювілейного видання, зрадивши своїм традиціям, не адаптували написання дієслова до норм російської орфографії, а тому під гаслом *літографіювати* воно зафіксоване в Словнику 1964 (із єдиним прикладом, наведеним вище). Словник 1970–1980 подає дієслово в українській формі *літографувати*.

перевести 'перекласти' (пор.: рос. *перевести*): [*Давно ворухиться у мене в голові думка, щоб*] *перевести* [*на наш прекрасний український язык «Слово о полку Игоря»*] (Шевченко 1964, 98). Словник 1964 під відповідними гаслами подає *перевести* 'перекласти' (2 приклади), *переводити* (1 приклад), *переведено* (1 приклад). В іншому місці епістолярію виявляємо і полонізм *перетлумачити* (пор.: пол. *przetłumaczyć*) у формі дієприкметника пасивного стану минулого часу — *перетлумачене* (Шевченко 1964, 253). Словник 1964 (гасло *перетлумачений*) фіксує лише цей наведений приклад.²³⁰ Словник 1970–1980 цього дієслова у значенні 'перекласти', як і очікувано, не подає; пор. також: *перевод*, *переводчик*.

²³⁰ Петро Тимощенко (1964, 32) зазначав, що «замість добре відомих ще в старому українському письменстві *перекладати*, *переклад*, *перекладач* у листах Шевченка й до Шевченка масмо російські *переводити*, *перевод*, *переводчик*».

5. Шевченко й сучасна українська мова

підписати (пор.: рос. *подписать*, без $i < o$ в новозакритому складі, хоча в інших випадках виявляємо слова із префіксом *під*): [Чорноморський ваш побит у цензурному комітеті, цензор Корсаков говорить, що нічого не вимагаємо, коли хочете, то не читаючи] *підпишу* (Шевченко 1964, 20). Словник 1964 фіксує гасла *підписати* (лише цей приклад,) *підписувати* / *підписувать* (два приклади), *підписуватися* (один приклад); пор. також: *підписка*.

зняти (пор.: рос. *снять*): [Закажи] *знять* [фотографу дві копії в половину менше, одну для себе, а другу для мене] (Шевченко 1964, 213); пор.: у першій публікації *знять* (Основа 1862/3, 17). Словник 1964 гасла *зняти* не містить. Словник 1970–1980 фіксує як «розмовне» *знямати*, рідко *знямати* / *зняти*, та *зняти* ‘фотографувати’, відсилаючи до гасла *фотографувати*.

сочинити (пор.: рос. *сочинить*): [Нема тепер таких великих душ на світі. Може і були коли-небудь та в ірїй полетіли. Одна твоя осталася меж нами зимоватъ та, тулячись самотня на морозі, і] *сочинила* [собі поему] (Шевченко 1964, 134). Словник 1964 під гаслом *сочинити* наводить лише цей приклад, Словник 1970–1980 слова *сочинити* не подає. У текстах Шевченка виявляємо і віддієслівний іменник *сочиненіє*.

5.2.4.5.5. Модерна техніка

Шевченко використовував російські слова і на позначення тогочасних технічних досягнень.

А. Іменники

завод (пор.: рос. *завод*, без $i < o$ в новозакритому складі): [Тому поручено самолично торгуватъся з Фльоровським, а в Городище на] *завод* [сам його повези] (Шевченко 1964, 257); у формі родового відмінка із закінченням *-а*: [Примкніть во ім'я Божіє мого брата коло свого] *завода* [, хоч коло буряків] (Ibid., 244). Словник 1964 під гаслом *завод* подає три приклади. На різних етапах розвитку української мови пуристи іноді пропонували використовувати *виробня* або *фабрика* замість *завод*. Гасла *виробня* у Словнику 1964 немає, проте є гасло *фабрика* із шістьма прикладами. Словник 1970–1980 кодифікує слово *завод* без жодних застережень.

пароход (пор.: рос. *пароход*, без $i < o$ в новозакритому складі): *пароход* (Шевченко 1964, 21), *з пароходами* (Ibid., 77). Словник 1964 під гаслом *пароход* подає сім прикладів,²³¹ натомість сучасного українського

²³¹ Петро Тимошенко (1964, 44) тільки фіксує слово: «У цей час в українську літературу проникали вже й слова *пароплав* [...]».

відповідника на позначення парового судна *пароплав* у мові Шевченка не нотує. Словник 1970–1980 слова *пароход* не подає.

пароходство (?) (пор.: рос. *пароходство*, без *i < o* в новозакритому складі): [*Адресуй своє письмо в Нижний Новгород его высокоблагородию Павлу Абрамовичи Овсянникову, в контору*] *пароходства* [«*Меркурий*»] (Шевченко 1964, 174; пор. також: *Ibid.*, 197). Словник 1964 у цьому випадкові слова *пароходство* не фіксує. Тут, як і в багатьох інших випадках, Шевченко переходить на російську мову, коли потрібно вказати адресу. Звичайно ж, Словник 1970–1980 слова *пароходство* не подає.

5.2.4.5.6. УСТАНОВИ, ВІЙСЬКО, ДІЛОВОДСТВО

Уживання низки росіянізмів пов'язане з офіційними справами. Чимало серед них складних прийменникових конструкцій, які Шевченко, очевидно, перейняв з російської канцелярської мови.

А. ІМЕННИКИ

бумаги (пор.: рос. *бумаги*): *бумаги* [*і чай, се інша річ*] (Шевченко 1964, 265). Слово Шевченко *бумаги* вживає у значенні 'документи', натомість на позначення матеріалу використовує слово *папір* (пор.: пол. *papier*). Словник 1964 під гаслом *бумаги* наводить тільки цей єдиний приклад, а під гаслом *папір* — 35 прикладів. Петро Тимошенко (1964, 31) також аналізує цей росіянізм, досліджуючи листи, адресовані Шевченкові. Словник 1970–1980 у значенні 'ділові або офіційні документи' також фіксує *бумаги* із ремарками «розмовне», «застаріле» і «рідковживане».

ісправник (пор.: рос. *исправникъ* (Даль 1880–1882/1978–1980, гасло *исправлять, исправить*) із церковнослов'янським *из-*): [*А тепер сижу собі, работая та згадую собачого сина черкаського*] *ісправника* [*Т а б а ш н и к о - в а*] (Шевченко 1964, 237). Слово вжито на позначення поліційного чину в царській Росії. Словник 1964 під гаслом *ісправник* подає три приклади. У Словнику 1970–1980, безперечно, слова немає.

караул (пор.: рос. *караул*): [*Вибачте, голубе сизий, що так нашвидку пишу до вас, бо одно те, що сьогодні почта, а друге те, що коло десятої години треба виступить* у] *караул* (Шевченко 1964, 53). Словник 1964 під гаслом *караул, калавур* подає шість прикладів першої форми і один — другої із поезії та епістолярію; до того ж, слово вжито не тільки в контексті про російське військо (ідеться про запозичення з татарської та інших мов, див.: Фасмер 1986–1987, гасло *караул*). Словник 1970–1980 *караул* фіксує як «розмовне» і скеровує до гасла *варта* (пор.: пол. *warta*).

5. Шевченко й сучасна українська мова

мореплаваніє (пор.: рос. *мореплавание*): [Та тільки чи притокмив ти їх у те училище торгового] мореплаванія (Шевченко 1964, 233). Словник 1964 під гаслом *мореплаваніє* наводить лише цей єдиний приклад. Словник 1970–1980 без жодних ремарок подає тільки українську форму *мореплавання*, яка, очевидно, утворена за взірцем російського композита. Російське слово може бути калькою з німецької або з нідерландської (пор.: нім. *Seefahrt*, нідерл. *zeevarend*)

отставка (пор.: рос. *отставка*, пол. давнє *odstawka*²³²): [Сегодня, 22 апреля, прийшла друга пошта з Гур'єва і не привезла нічого офіційного насчет моєї отставки [і я не знаю, що й думат] (Шевченко 1964, 156); пор. таке ж написання в першій публікації (Основа 1862/3, 7), [Ти пишеш, чи поллучив я] отставку [із Оренбурга] (Шевченко 1964, 182; Основа 1862/3, 14; оригінал збережений). Гасла із цим словом Словник 1964 не подає, як і українізованих еквівалентів на кшталт *відставка*. Словник 1970–1980 форму *відставка* кодифікує без жодних застережень.

почтальон, почталіон (пор.: рос. *почтальонъ* (Даль 1880–1882/1978–1980, гасло *почта*)): [На самеу цьому слові одчинилися двері і] почтальон [подав мені третій лист ваш, написаний 7 января] (Шевченко 1964, 48; оригінал збережений), [Ще, як приїдеш, то зараз пришли] почталіона [на квартиру Овсянникова, щоб тобі не турбуваться насчет помещенія] (Ibid., 184; Основа 1861/10, 14). Словник 1964 фіксує по одному прикладові форм *почталіон* та *почтальон*, окрім цього, форми *почтар* — чотири приклади і *поштар* — один приклад (пор.: рос. *почтарь* (Даль 1880–1882/1978–1980, гасло *почта*), пол. застаріле *posztarz*). У Словнику 1970–1980 форми на *почт-* відсутні (див.: *почта* у підрозділі 5.2.4.1), слово *поштальйон* подано як «розмовне», «рідковживане» і з відсилачем до гасла *поштар*.

содержаніє (пор.: рос. *содержание*, з вокалізацією ера в префіксі відповідно до другого церковнослов'янського впливу): [Воно, порадившись з своїм батьком, посилає тобі свій репертуар і условия такого] содержания (Шевченко 1964, 199). У Словнику 1964 гасла із цим словом немає, як і з усталеним у сучасній стандартній українській мові *зміст*. Достатніх підстав, щоб стверджувати про перехід на російську мову у цьому випадкові, немає. Словник 1970–1980, звичайно ж, слова *содержаніє* не подає.

управитель (пор.: рос. *управитель*): [вам треба замістить чим-небудь лучишим вашого теперішнього] управителя (Шевченко 1964, 274). Словник 1964 під відповідними гаслами подає три приклади вживання іменника

²³² Про ймовірність запозичення з російської мови в польську див.: Карась 1996, 132.

управитель та один — *управлять*. У поезії виявлено також один приклад усталеної в сучасній українській мові відповідної дієслівної форми *керувати* (Словник 1964), натомість іменника *керівник* у Шевченка немає. Слово *управитель* у Словнику 1970–1980 подано зі значеннями: ‘у до-революційній Росії — особа, яка керувала справами, розпоряджалася фінансами поміщицького господарства, заводу, фабрики і т.ін.’ без жодних ремарок, а ‘керівник, голова чого-небудь’ як «застаріле».

условіє (пор.: рос. *условие*): [*питає його насчет*] *условий* (Шевченко 1964, 182; оригінал втрачений), пор. у першій публікації: *нащоть ус-ловій* (Основа 1861/10, 13), [*Воно, порадившись з своїм батьком, посилає тобі свій репертуар і*] *условія* [*такого содержания*] (Шевченко 1964, 199), [*Письмо Ф[льорковського] і мос письмо і копія з*] *условія* [*печатаються в п'ятій книжці «Народного чтения»*] (Ibid., 269). Словник 1964 під гаслом *условіє* подає лише цей останній приклад, а нормативного відповідника *угода* не фіксує. Однак у Словнику 1964 виявляємо по одному прикладові вживання слів *умова*: [*Коли ти кажеш, що коло Канева добре буде, то бери де-сять десятин землі*] з умовою [*заплатить гроші в продолжение года в три срока*] (Шевченко 1964, 259; оригінал втрачений) та *умовитися*: [*Якби ти побачився з Вольським, та з ним добре поговорив та*] *умовився* (Ibid., 235; оригінал втрачений). Словник 1970–1980 гасла *условіє* не нотує.

Б. ПРИКМЕТНИКИ, ПРИКМЕТНИКОВІ ЗАЙМЕННИКИ Й ВІДПРИКМЕТНИКОВІ ПРИСЛІВНИКИ

безсрочний (без *i < o*, пор.: рос. *бессрочный*): [*пришліть, батьку мій,*] *безсрочний* [*атестат*] (Шевченко 1964, 26). Словник 1964 під гаслом *безсрочний* фіксує цей один приклад, натомість не наводить слова *срок*. Словник 1970–1980, як і варто було очікувати, подає лише українське *безстроковий*, кодифікуючи його без жодних застережень. Щодо цього прикладу можна припустити, що Шевченко перейняв російський термін *бессрочный атестат*, що свідчить про перехід на російську мову.

салдатський (з орфографічною фіксацією акання, пор.: рос. *солдатский*; у Даля (1880–1882/1978–1980) також наведено форми на *солд*-): [*в салдатській сірій шинелі*] (Шевченко 1964, 40; оригінал втрачений), [*в салдатських руках*] (Ibid., 53; оригінал втрачений). У цих обох прикладах простежуємо російське акання, якого ще Даль не рекомендував передавати на письмі. Водночас є і приклади з кореневим *o*; пор.: *салдатську зброю* (Ibid., 95), *став я солдатом* (Ibid.), *салдатський побит* (Шевченко 1964, 97; оригінал втрачений); однак у першій публікації

5. Шевченко й сучасна українська мова

знову виявляємо форми *салдацьку* (*муніцію* [! — М.М.], *я ставъ салдатомъ* (Основа 1861/10, 5), але, — *побить* [риски в «Основі» замість першого слова засвідчують заборону цензорів. — М.М.] (Ibid., 7). Словник 1964 на підставі поезії та епістолярію подає *солдат* (6 прикладів), *салдат* (3 приклади) та *салдатський* (3 приклади) і *салдатський* (2 приклади). Форми *салдатський*, і це очікувано, Словник 1970–1980 не наводить.

самоглавний (?) (пор.: рос. *самоглавный* із церковнослов'янською метатезою плавних): [*Антонович цей один із самоглавних [членов общества пароходства і торгівли в Одесі]* (Шевченко 1964, 280; оригінал втрачений). Словник 1964 під гаслом *самоглавний* наводить лише цей один приклад. Словник 1970–1980, безперечно, цього слова не подає. Очевидно, у листі Шевченко перейшов на російську мову, про що свідчить і написання у ювілейному виданні наступного слова *членов* із закінченням, властивим російській мові.

В. Дієслова

одказати / одказувати, отказатися / отказуватися (пор.: рос. *отказать / отказывать, отказаться / отказываться*): [*Василь Білозер поїхав у Полтаву*] *одказуватися [од учительства]* (Шевченко 1964, 39). Словник 1964 подає по одному прикладові під гаслами *одказуватися* та *одказати*. [*Я просив [...] дати мені пропуск через Астрахань в Петербург, але він*] *одказав [мені]* (Ibid., 171).²³³ Гасел з *одмовити(ся) / одмовляти(ся)* або ж з усталеними в сучасній стандартній українській мові *відмовити(ся) / відмовляти(ся)* (пор.: пол. *odmówić / odmawiać*) немає. Словник 1970–1980 як «діалектне» подає *відказатися / відказуватися*.

утвердити (пор.: рос. *утвердить*, пол. *utwierdzić*²³⁴): [*чи я*] *утвержденный [при университет[ети] чи ні]* (Шевченко 1964, 39).²³⁵ Словник 1964 гасла *утвердити* не нотує, як і нормативних *потвердити / потверджувати, підтвердити / підтверджувати*. Слово написано за російським взірцем, на що вказує і питомий церковнослов'янський альтернант *жд* (*утвержденный*), характерний для сучасної російської стандартної мови (пор.: пол. *utwierdzić*). Відповідника слова *усталити* Словник 1964 не подає. Без жодних застережень кодифікує *утвердити* Словник 1970–1980.

²³³ У першій публікації листа (оригінал збережений) надруковано *одказавъ* (Основа 1862/3, 11).

²³⁴ Пор. також: пол. *utwierdzone*, який Карась (1996, 227) вважає росіянізмом.

²³⁵ Петро Тимошенко (1964, 45) наводить слово як приклад Шевченкової «суспільно-політичної лексики» у формі, українізованій, — у перших публікаціях: *утвердженний*.

Г. Інші частини мови та звороти

Прийменникові конструкції

У листах, у яких ідеться про офіційні справи, Шевченко використовує книжні прийменникові звороти та складні прийменники з новітньої російської літературної мови, які усталилися в ній упродовж ХVІІІ–ХІХ ст. (залучати Словник 1970–1980 до аналізу немає потреби):

в ожданії (пор.: рос. *в ожидании*): *в ожидании [вашого доброго слова остасмось і я і Ликеря вашими искреннейшими друзьями]* (Шевченко 1964, 267). Гасла *ожиданіє* Словник 1964 не подає, втім, не фіксує і характерного для сучасної стандартної української мови відповідника *очікування* та прийменникового звороту *в очікуванні*.

з согласія (?) (пор.: рос. *с согласия*): [*Продать він землі тієї неволен, а законфактовать на 25 літ волен,*] *с согласія [опеки]* (Шевченко 1964, 235). Словник 1964 не нотує ні іменника *согласіє*, ані утвореного з ним звороту. Вживаного в сучасній стандартній українській мові відповідника *згода* в Шевченка не зафіксовано, є лише *згодом* 'потім'. Наступне слово *опеки* свідчить на користь того, що Шевченко в цьому випадкові не перейшов на російську мову, адже в оригіналі, поза сумнівом, було *опѣки* (пор.: пол. *opieka*). Пор. також: *согласитися* у підрозділі 5.2.4.5.6.

з условия (пор.: рос. *с условия*): [*Письмо Ф[льоровського] і моє письмо і копія]* *з условия [печатаються в п'ятій книжці «Народного чтения», тим я тобі тієї копії і не посылаю]* (Шевченко 1964, 269; оригінал втрачений). Лист у ювілейному виданні ґрунтується на публікації львівської «Правди» (1875 рік), редактори якої (або ще раніше «Основи») надрукували *зь* замість *съ*, щоб принаймні частково українізувати цей прийменниковий зворот. Далі в тому ж листі читаємо: *з умовою [заплатить гроші в продолжение года в три срока]* (Ibid., 259). Очевидно, що це українізаційні втручання редакторів перших публікацій; можна припустити, що в оригіналі й у цьому випадкові було, мабуть, написано *съ условіємъ*. Пор. також вище: *условіє*.

нащот (?) (пор.: рос. *насчет, на счет*): [*питав його*] *нащот [условий]* (Шевченко 1964, 182; пор.: Ibid., 184). Цей складний прийменник чи прийменникову конструкцію Шевченко використовує в різних листах, наприклад до Пантелеймона Куліша 1857 року: [*Тут би ми порадились з старим майстром і*] *нащот [твоїх «Записок» і нащот мого нікчемного добра]* (Ibid., 186). За давнішими виданнями Петро Тимошенко (1964, 35)

5. Шевченко й сучасна українська мова

двічі зафіксував форму *нащот*. Написання *нащотъ* виявляємо в публікації листів в «Основи» (пор.: Основа 1861, 13 та ін.). Однак у ювілейному виданні нотуємо *насчет* [*рисунокъ якъ найде графъ і що він з ними зробить, напиши мені. Не держи їх тільки довго у фотографіа*] (Шевченко 1964, 214), хоч в автографі: *нащеть* [*рисунокъ якъ найде графъ и що винъ з ними зробить напиши мені. Не держи ихъ тільки довго у фотографіа*] (Опис рукописів 1961, 300). Гасло *насчет* / *нащот* у Словнику 1964 відсутнє,²³⁶ хоча упорядники ювілейного видання подають слово в почасті українізованій формі *нащот* (Шевченко 1964, 239 та ін.). Поширеного в сучасній стандартній українській мові відповідника *щодо* в Шевченка не засвідчено. Немає й гасел *стосуватися* / *стосоватися* (пор.: пол. *stosować się*).

по поводу (пор.: рос. *по поводу*): *По поводу [її бенефіса написав я невеличку статейку в газету]* (Шевченко 1964, 199). У Словнику 1964 гасла *повод* чи *повід* немає, як і слова *нагода* (з *нагоди*), поширеного в сучасній стандартній українській мові.

по требованію (пор.: рос. *по требованию*): *По требованію [начальства я завтра буду в Києві. Добре б ви зробили, якби й ви ршили в Києв]* (Шевченко 1964, 234). Словник 1964 гасла *требование* (*требованіє*) не нотує, як і нормативного *вимога* (*на вимогу*).

под предводительством (пор.: рос. *под предводительством*, без *i < o* в новозакритому складі у прийменнику): [*ще раз уночі підємо з Незабутовским*] *под предводительством [Івана Рогожина и щирого друга його Перфіла шукать сестер милосердія, щоб змилосердилися]* (Шевченко 1964, 176). Словник 1964 іменника *предводительство* не подає; відсутнє й гасло *керівництво* (пор.: пол. *kierownictwo*).

Петро Тимошенко (1964) наводить як росіянізми також *записки*, *випуск*, *картина* [варто додати ще й *пропуск* та ін. — М.М.], які здебільшого інтегровані до сучасної української стандартної мови.

5.2.4.6. Загальні підсумки

У багатьох аспектах тексти Шевченка, зокрема його лексика, стали зразком для формування сучасної української літературної мови. Із викладеного вище зрозуміло, що чимало слів, які увійшли до лексичного складу мови, Шевченко використовував у дещо іншій формі (почасті це стосується і слів, які загалом можна вважати питомо ук-

²³⁶ Редактори «Основи» й у цьому випадкові українізували текст: *Нащотъ рисуноків* [...] (Основа 1862/3, 18).

раїнськими). У творах є й значна кількість церковнослов'янізмів, більше, ніж це видається доречним із погляду сучасної літературної мови. Припущення, що Шевченко вживав їх у поетичних творах із метою стилізації, не цілком переконливе, хоча деякі дослідники намагаються «відстоювати» ці аргументи. До того ж, така легітимізаційна стратегія не стосується епістолярію. Росіянізмами, якими густо «всіяні» листи, Шевченко особливо не переймався. Перехід на російську мову (про що йтиметься далі) ще більше ускладнює питання співіснування української й російської мов у житті Тараса Шевченка. Візьмемо до уваги й те, що Шевченко в жодному разі не думав оприлюднювати своїх листів, мова яких і досить-таки буденний зміст розкривають не тільки цікаву багатогранну особистість, а й не поета-ікону. Приватність листів очевидна, вони ніколи не мали б стати надбанням громадськості, хоча й нащадки Шевченка відразу по його смерті вважали, що не тільки поетична, а й епістолярна спадщина має стати надбутком «усієї України».

Значна кількість церковнослов'янізмів і росіянізмів, безсумнівно, дуже тісно пов'язана з тим, що в текстах Шевченка майже немає лексичних новотворів. Значення тих небагатьох слів, які Олекса Синявський намагався виокремити як Шевченкові новотвори, небезпідставно піддає сумнівові Василь Чапленко (1970, 95):

Ті півтора десятка слів, що їх наводить О. Синявський у згадуваній праці («душеубог», «беззвичній», «давньоколишній», «хребетносил», «биліця», «своєволя», «трибратні», «повінчання», «тихолубці», «себелюби»), можна тільки з певним застереженням уважати за такі. А деякі з них просто народні слова, — як от «повінчання» і «трибратні»: перше трапляється в селянській мові (як «подзвіння»), а друге Шевченко записав, як об'їздив Україну з доручення Археографічної комісії.

Шевченко насправді на позначення абстрактних понять, як було зазначено вище, використовував слова із церковнослов'янської й російської мов, а на позначення модерних реалій він без вагань уживав російську лексику. Винятки тут доволі рідкісні й непевні. У листі до Пантелеймона Куліша від 5 грудня 1857 року виявляємо досить цікавий вираз *залізний шлях*, який, очевидно, позначав тоді ще цілком нову реалію — залізницю: [*Може, Варенцов не виїхав ще з Петербурга: то от би з ним разом і приїхав [...] та й гайда*] на залізний шлях (Шевченко 1964, 186; оригінал втрачений). Оскільки автограф відсутній, то важко не згадати про українізаційні тенденції редакторів «Основи» під час підготовки до друку епістолярію. Може, це вони, а не Шевченко

5. Шевченко й сучасна українська мова

створили кальку з російського *железная дорога* (< франц. *chemin de fer*) — *залізний шлях*? Водночас у текстах, що зауважив ще Петро Тимошенко (1964, 44), на позначення залізниці вжито слово *чугунка*, яке, як і *залізний шлях*, за Словником 1964 (гасла *шлях*, *чугунка*), засвідчено в Шевченка один раз.

Причини, чому Шевченко майже не використовував новотворів, зумовлені, очевидно, не тільки «вільним» вживанням (переважно в українських текстах, не призначених для друку) церковнослов'янської й російської лексики, а й жанрами та тематикою творів. Українські контексти є досить традиційними, тому їх можна було передати за допомогою розмовної мови та мови фольклору, а відтак потреби у творенні нових слів не виникало.

Під час роботи над псалмами особливого значення у текстах Шевченка починають набувати церковнослов'янізми. Від власне перекладу вони досить-таки далекі. Це насправді «подражання».

Саме аналіз листів дає змогу зрозуміти, що Шевченко дуже добре усвідомлював важливість вибору мови в текстах, які мали бути опубліковані. Цікаво, як Шевченко відреагував би на заходи масштабної розбудови модерної української стандартної мови, які розпочалися майже відразу по його смерті (особливо в Галичині). Чи його ставлення до них було таким же скептичним, як завше сповненого вагань Пантелеймона Куліша чи як зятятого антигаличанина Івана Нечуя-Левицького, чію позицію — із погляду сьогодення — взагалі зрозуміти складно (Мозер 2011)? А чи був би він готовий стати на шлях творення поліфункційної модерної літературної мови?

Про все це, зрештою, можна хіба що здогадуватися. Але беззаперечним є те, що Шевченкові, — а він, звичайно ж, і сам це усвідомлював, — ще далеко було до тієї мети, яка завдяки і його внескові набувала щоразу виразніших обрисів і яка передбачала створення поліфункційної української стандартної мови.

6. ПЕРЕМИКАННЯ КОДІВ

6.0. ПОПЕРЕДНІ ЗАУВАГИ

Можна було б говорити про значно більшу кількість росіянізмів в українськомовних листах Шевченка, якщо не брати до уваги, що Шевченко не лише запозичував конкретні російські слова, а й досить часто вдавався до переходів з української мови на російську і з російської на українську. Явища перемикання кодів,²³⁷ наскільки мені відомо, у Шевченкових текстах досі ніхто не виявляв і не досліджував. Співіснування української й російської мов у жодному разі не зводиться лише до того, що в одному випадкові він писав українською, а в іншому — російською. І навіть якщо брати до уваги численні запозичення з російської мови в українськомовних листах, це все одно не охопить усього розмаїття паралельного й антагоністичного контактування української й російської мов у текстах великого Кобзаря.

Попередньо можна було пересвідчитися, що саме в листах до українськомовних адресатів Шевченко часто змінював мову, переходячи з української на російську, а згодом знову на українську, в інших випадках російська мова формувала основу сценарію зміни мови.

Видавці Шевченкових текстів загалом усвідомлювали феномен перемикання кодів у його листах, про що свідчить нормалізація його

²³⁷ Автор на позначення цього явища використовує німецький термін *Sprachwechsel* (буквально *зміна мови*), зазначаючи, що він вживає його замість англійського терміна *code-switching*, який дедалі частіше використовують у відповідній німецькомовній літературі (щодо цього терміна та його змісту автор скерує до: Ауер 1998 та ін.), замість терміна *code-mixing* він уживає німецькомовний відповідник *Sprachmischung* (буквально *змішування мов*), а на позначення явища *fused lects*, про яке в цій праці не йдеться, він використовує нім. *kontaminierte Idiome* (буквально *контаміновані ідіоми*). В українському перекладі вжито терміни *перемикання кодів* та *змішування кодів*, замість яких, із огляду на контекстуальні потреби, інколи вжиті й відповідні описові позначення на кшталт «перехід з однієї мови на іншу», «зміна мови викладу» або й деталізовані «перехід на російську мову» чи «перехід на українську мову» тощо. — *Прим. перекладача.*

орфографії у виданнях відповідно до норм української чи російської мови. Це мало і позитивні, і негативні наслідки. Усвідомлюючи співіснування українських і російських елементів в епістолярії Шевченка, видавці у своєрідний, часто незбагнений і сумнівний спосіб сигналізували читачеві, що таке перемикання кодів існує. Однак, якщо форми не відповідали тим, які вживали в тогочасній українській мові, їх часто узгоджували із формами, які були властиві російській мові (і далеко поза сферою перемикання кодів). Тому значна кількість слів, які Шевченко, очевидно, вважав елементами свого українського словника, залишилася поза увагою укладачів такої важливої довідкової літератури, як словник мови його українськомовних творів. Варто визнати, що не завжди легко розрізнити запозичення з російської мови і з церковнослов'янської, а також явища запозичення і перемикання кодів. Оскільки мовний матеріал досить багатозначний, іноді важко визначити, яка це мова. Тому міркування, висловлені в цій роботі, не можуть претендувати на виняткову беззаперечність. Незаперечне те, що тексти Шевченка містять і запозичення, і феномен перемикання кодів.

Для визначення феномена перемикання кодів — а це не просто вживання якогось слова однієї мови в іншій — саме у випадку таких близькоспоріднених мов, як українська й російська, потрібно окреслити якнайчіткіші критерії діагностування цього явища. На мою думку, існує щонайменше дві найпереконливіші ознаки перемикання кодів, які часто простежуємо в листах Шевченка:

- 1) морфологічні ознаки: вживання закінчень, характерних для граматичних парадигм іншої мови;
- 2) фонологічна структура слів, зокрема службових (*як і как, що / що і что*) або, наприклад, числівників (*четыре — чотири*).²³⁸

Є також інші менш переконливі, контекстуальні ознаки, які випливають із механізмів перемикання кодів, описаних у наступному викладі.

Якщо ж такі ознаки відсутні і йдеться лише про вживання деяких російських форм в українськомовному тексті чи навпаки — українських форм у російськомовному тексті, то це радше запозичення, а не перемикання кодів у широкому сенсі. Про перемикання кодів інколи можуть свідчити додаткові зовнішні ознаки, як, приміром, лапки, підкреслення, написання курсивом чи розрядка літер та ін. Проте не завжди відомо, чи лапки або різні виділення мали місце і в оригіналах, зокрема у втрачених, чи це наслідок втручання видавців. Додаткови-

²³⁸ Форми *чотири* в рідній говірці Шевченка не засвідчено, хоча спорадично і виявляємо її в українських діалектах (пор.: АУМ 1984, карта 249).

ми свідченнями переходу з однієї мови на іншу є також контекстуальні моменти. Отже, на позначення такого механізму переходу з однієї мови на іншу пропоную термін «перемикання кодів».

Далі наведено, мабуть, найкращі приклади перемикання кодів. Натомість до аналізованого корпусу не включено фрагментів переходу на церковнослов'янську мову, які загалом відомі зі східнослов'янської писемної традиції і пов'язані зазвичай з уживанням біблейзмів. До аналізу також не залучено форм російських особових назв, назв підприємств тощо, якщо в українськомовному тексті російською мовою наведені лише вони.

Отже, у наступному викладі здійснено спробу визначити основні риси типології перемикання кодів у Шевченкових листах. Проведений аналіз має не лише засвідчити, що деякі частини текстів переконливіше варто інтерпретувати на підставі феномену перемикання кодів, а й продемонструвати, що низку фрагментів, у яких явище перемикання кодів засвідчували сучасні видавці, нормалізуючи їх відповідно до орфографічних норм української чи російської мови, ймовірно, можна краще зрозуміти, якщо абстрагуватися від принципів, якими керувалися видавці, а зосередитися на інших механізмах перемикання кодів. Відтак саме аналіз механізмів перемикання кодів у Шевченка ще більше поглиблює висловлювану в попередньому викладі критику публікацій епістолярію та лексикографічного підбору мовного матеріалу для словника мови його україномовних творів (Словник 1964).

Межі перемикання кодів у цитованих нижче фрагментах позначено за допомогою «[/ /]», в особливо суперечливих випадках доповнені знаком запитання «[/ / ?]». Вище коротко вже було зазначено, що ці межі не завжди можна чітко визначити. До того ж, чимало форм можна означити як українські або як російські, лише якщо їх вимовити, а відтак, щоб визначити межі переходу на іншу мову, доводиться залучати інші ознаки, які не конче містяться в тексті. Проте загалом доречним є маркування меж фрагментів із перемиканням кодів за змогою там, де починаються нові смислові одиниці, такі як нові абзаци, речення, члени речення чи іменні групи з атрибутом тощо. Окрім цього, я намагаюся завжди, якщо це можливо, розглядати фрагменти, написані однією мовою, як смислову одиницю. Насправді ж, Шевченко переходить з однієї мови на іншу не конче в межах якихось більших смислових одиниць, абзацив чи й речень; досить часто — у межах одного речення, а інколи навіть у межах членів речення. Причини цього не завжди очевидні.

Нез'ясованими, на жаль, доводиться залишити ті аспекти, які в Шевченковому «забавлянні» двома мовами, поза сумнівом, мали досить суттєве значення, однак, які на письмі відтворити неможливо. Ідеться насамперед про такі невербальні моменти, як модуляція голосу й інтонація, а також питання сегментного рівня: наскільки вимова коротких російськомовних фрагментів у внутрішньому мовленні Шевченка — якщо він, скажімо, читав вголос свої листи чи в його реальній вимові — відповідала орфоепічним нормам російської мови? І навпаки, якщо короткі українськомовні елементи з'являлися в його російськомовних текстах? Якою мовою в таких випадках накладалися фонетично-фонологічні системи російської й української мов, внаслідок чого — насамперед під час коротких перемикань кодів та в місцях перетину таких перемикань — інколи виникала специфічна мова, своєрідний «суржик», який глибоко впливав на мовну систему чи системи? Наскільки важливі такі моменти нині, коли Шевченкові листи цитують уголос у доповідях? Можливості інтерпретування тут, без сумніву, дуже великі, і вони набувають дедалі більшої ваги, якщо взяти до уваги свідчення сучасників Шевченка, які підкреслювали його особливу декламаторську виразність; це дає змогу припустити, що перелічені вище супрасегментні елементи мали вплив і на мову його листів. Припущення про те, що Шевченко в кожному випадкові аналізованих нижче механізмів перемикання кодів не проводив чіткої межі між орфоепічними особливостями своєї української та плеканої російської розмовної мови XIX ст., більш ніж імовірно, про це свідчать і деякі характерні для російськомовних творів Шевченка орфографічні помилки, зокрема неправильне з погляду російської мови вживання на письмі *и* та *ы*. Окрім цього, можна припустити й наявність у Шевченковій російській мові численних інтерферем, що були і досі є характерними для російської мови українців.

6.1. Цитати

Немає нічого дивного в тому, що Шевченко часто переходив на російську мову, дослівно цитуючи російськомовні джерела. Це не завжди впадає у вічі відразу, оскільки в його текстах пряма й непряма мови часто накладаються одна на одну.

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

Один із переходів на російську мову в листах — дуже короткий, лише одне слово — пояснити, здається, не так уже й складно. Його виявляємо в листі до Пилипа Корольова від 18 листопада 1842 року (Шевченко 1964, 21):

Приїхав у це прокляте болото та й не знаю, чи вже й виїду. Хоч лікар і говорить, що [/ /] нічево [/ /], одначе, так кивне головою, що аж сумно дивиться. Сьогодні оце трошки легше стало, можна хоч перо в руках удержать.

Чому в цьому тексті Шевченко вживає це єдине російське слово, записане з відтворенням російської орфоєїї, зрозуміло, — він дослівно цитує лікаря-росіянина. Тому помилково вважати слово *нічево* запозиченням із російської мови в українськомовному тексті.

Рішення редакторів Словника 1964 не вносити деяких слів до реєстру словника української мови Шевченка пояснює також наступний приклад із листа, а саме фраза *як ти пишеш* однозначно свідчить про те, що Шевченко цитує фрагмент чужого, російськомовного листа:

[...] А от без чого не обійдуся. [/ /] Без жизненных припасов [/ /], як ти пишеш (Шевченко 1964, 139).²³⁹

Цілоком обґрунтовано немає у Словнику 1964 гасел *припаси* та *жизненний*. Про перехід на російську мову свідчить насамперед російське закінчення *-ов*, яке в українськомовних текстах Шевченка виявляємо тільки у формі *-ів*. Тому і прийменник *без* із цього уривка не мав би увійти до Словника 1964.

На підставі одного з текстів (лист до Івана Клопотовського), у якому є перехід на російську мову, виявляємо, що Шевченко російською мовою цитує офіційні приписи щодо місць його перебування після заслання:

Полиция, [/ /] родная сестра Ивана Рогожина [/ /], остановила мене в Нижнем и до вчерашнього дня чого вона мене остановила, а вчора формально об'явила мені, [/ /] что я нахожуся под ее секретным материнским надзором и что [/ / ?] мені [/ / ?] свыше воспрещено жить и даже [/ /] переїзджать через столиці. Так от що мені наробив враг рода человеческого Иван Рогожин! (Шевченко 1964, 176; оригінал збережений).

²³⁹ У першій публікації (оригінал втрачений) надруковано *безъ жизненнихъ припасовъ* з українізованим *и* в закінченні прикметника (Основа 1862/3, 4). Проте цілоком очевидне російське закінчення іменника видавці залишили без змін.

Перший перехід виявляємо тут у прикладці до іменника *поліція* (нормалізованого за російським зразком: *полиция*). Шевченко саркастично називає поліцію «рідною сестрою» Івана Рогожина (*Сатана, он же и Иван Рогожин, не терпящий света истины и враг всяких добрых помышлений и намерений наших* (Шевченко 1964, 176)). Про російськість цитованого вище фрагмента свідчить *о* в новозакритому складі у слові *родная*, натомість в українськомовних текстах Шевченка однозначно переважає форма *рідний*. Словник 1964 подає 40 прикладів уживання під гаслом *рідний*, а приклади на кшталт *родний* (рос. *родной*) небезпідставно ігнорує. Текст продовжується українською мовою, хоча і слова *остановила* і *объявила* (також нормалізоване відповідно до норм російської мови: *объявила*) можна вважати лексичними росіянізми в межах українськомовного фрагмента.

Далі в тексті, очевидно, маємо справу з переходом на російську мову в непрямій мові, про що відразу на початку сигналізують такі форми, як *что*, замість яких Шевченко зазвичай вживав *що* або *шо*. Проте в російськомовну цитату вклинюється українська інтерферема — форма особового займенника *мені*. Важко, окрім цього, обґрунтувати перехід на українську після слова *даже*, де, якщо вірити упорядникам, автор, на відміну від двох попередніх відомостей російською, останню (*переїжджать через столиці*) формулює українською і далі продовжує виклад цією мовою. Виникає враження, що автор не бажає більше цитувати російською. Форма інфінітива *переїжджать* і м'який [у] (*через столиці*) свідчать, що фрагмент про остаточну заборону, написаний українською. В українській мові Шевченка слів *воспретити* або *возпретити*, *даже* Словник 1964 цілком слушно (якщо зважити на запропоновану щойно інтерпретацію) не подає, натомість виявляємо у ньому гасло *навіть* (19 прикладів). Так само слушно у Словнику 1964 немає і форми *свише*, втім, треба зауважити, що під гаслом *понад / понадо* за-свідчено 53 приклади першої форми й один — другої. Словник 1970–1980, як і очікувано, не містить ні *свише*, ні *звише*, проте подає слово *звиш*, кваліфікуючи його як «діалектне», і скерує до гасла *зверх*.

Просто-таки курйозним можна назвати той факт, що Шевченко, очікуючи на звільнення із заслання, фразу «я вільний» в українськомовному листі пише російською. Очевидно, що ця «уявна» цитата, зміст якої звернений до власної перспективи автора (*Вы свободны* або *Ты свободен* → *Я свободен*), написана тією офіційною мовою, якою, формулюючи накази про вироки та звільнення, послуговувалися

вершители його доли. Про те, що *Я свободен* процитовано російською мовою, свідчить, зрештою, й коротка форма прикметника. Хоча у Шевченкових текстах короткі форми прикметника (пор.: підрозділ 5.2.2 «Морфологія») виявляємо загалом частіше, ніж у сучасній стандартній українській мові, однак у цьому конкретному випадкові це ще одне свідчення російськості.

Сегодня, 22 апреля, пришла друга почта з Гур'єва і не привезла нічого офіційного насчет моєї отставки, і я не знаю, що й думать. Може то форма потребує такої проволочки? Не знаю, дождуся й третьої почти. Що там буде, бо мені, бачиш, хотілося прибавить до цього письма два слова: [/ /] Я свободен [/ /] Тільки два слова і нічого більше, друже мій єдиний (Шевченко 1964, 156).

Відразу ж після звільнення у двох листах (до Михайла Лазаревського і до Якова Кухаренка) Шевченко знову пише *Я свободен* (Ibid., 171; 172),²⁴⁰ а не, скажімо, *Я вільний* українською мовою чи *Я вольний* у звичній для нього формі з *о* (пор.: пол. *wolny*). Словник 1964 подає гасло *свобода* (чотири приклади), а також гасло *свободний*, однак, мабуть-таки, слушно не фіксує наведених вище цитат. Зате є приклад із поезії: *А воленьку люде добрі / І не торговали, / А без торгу закупили / В далеку неволю... / Щоб не було свободного / На нашому полі* («Як маю я журитися»).

На офіційне листове повідомлення про звільнення (автограф збережений) Шевченко «реагує» по-російськи:

21 июля получено [/ /] официальное известие [/ /] о моей свободе, на другой день я просил Ираклия Александровича дать мне пропуск через Астрахань в Петербург, але він одказав мені (Шевченко 1964, 171).

Словосполучення *официальное известие* (в оригіналі, безсумнівно, *извѣстiе*) вжито в цілком українськомовному контексті, якщо взяти до уваги, що інші слова, відомі з російської (їх не фіксуємо в сучасній українській мові) неодноразово нотуємо і в українськомовних текстах Шевченка (пор.: *получити, июль*); навіть прикметникове закінчення *-ое* не обов'язково свідчить на користь російської, оскільки в листах його виявляємо часто (див. вище). Проте словосполучення *официальное известие* є прикладом переходу на російську мову; це підтверджують і

²⁴⁰ Пор.: у транскрибованому варіанті рукописної версії листа до Михайла Лазаревського: *Я свободень* (Опис рукописів 1961, 290; пор. також: таку ж форму в першому виданні в Основі (1862/3, 11), а також у першому виданні листа до Якова Кухаренка: *Я свободень* (Основа 1861/10, 10).

упорядники ювілейного видання, і видавці «Основи»: *официальное извѣстiе* (Основа 1862/3, 11). Шевченко цитує офіційний російськомовний дискурс, пов'язаний із урядовими повідомленнями. Словник 1964 цілком правомірно не подає гасла *извѣстiе*, як і характерного для сучасної стандартної української мови слова *повідомлення*.

Цитату російською мовою, яка була офіційною в царській армії, виявляємо і в наведеному нижче фрагменті листа до Андрія Лизогуба від 9 травня 1848 року:

Спасибі тобі ще раз за писанку; дійшла вона до мене цілісінька, і в той самий день прийшло мені розрiшення малювать, а на другий день [/ /] приказаніе у поход виступать. [/ /] Беру з собою усю твою малярську справу; не знаю тільки, чи доведеться малювать (Шевченко 1964, 55).

Оригінал листа не зберігся, однак, імовірно, що там було написано *разѣршеніе* за нормами російської мови, а не як *розрiшеніе*. Переконливим видається припущення про маркований перехід на російську мову, попри *y < вь*, що могло з'явитися і внаслідок пізнішого видавничого втручання; про перехід свідчать також написання *поход* (зі збереженням *o* в наголошеному корені) та написання слова *приказаніе* (в оригіналі, вірогідно, *приказаніе*).

Про перемикання кодів ідеться, очевидно, й у наступних двох прикладах, які ґрунтуються на реальних або «вигаданих» фразах російською, які Шевченко, пишучи з Нижнього Новгорода, цитує Михайлові Щепкіну. Ці фрагменти взяли в лапки ще перші публікатори листа (Основа 1861/10, 13; оригінал втрачений), хоча стверджувати, що саме так було і в автографі, уже неможливо:

Всі тебе бачили, всі до єдиного руського чоловіка, всі тебе знають і з любов'ю повторяють «твое обаятельное прославленное имя». [/ /] Сьогодні був у мене Вл[адимир] Ив[анович] Даль; я показав йому письмо твоє. Зрадів старий, як прочитав, що ти хочеш прийхати в Нижній (Шевченко 1964, 183).

На сей кінець я бачився з директором Нижегородського театра, з г. Варенцовим, питав його насчет умовий, і він сказав мені, що [/ /] «согласится на условие, какое ты ему предложишь» (Ibid.).

Словник 1964 слова *обаятельный*, звичайно ж, не наводить, хоча манера Шевченка вставляти в текст цитати «вигаданих» висловлювань і справжню непряму мову, не змінюючи граматичної категорії особи, може, на перший погляд, вводити в оману.

У деяких місцях Шевченко вставляє у свої українськомовні тексти російські мовні звороти, проте здебільшого з іронічною метою. Він цитує, так би мовити, російську народну мудрість. Скажімо, *отвечать* (*отвѣчать*) у наступному прикладі немає підстав вважати росіянізмом в українськомовному тексті Шевченка, оскільки він, вживаючи метафору, яка має підсилити його прохання придбати все необхідне для малювання, здається, задля усього звороту *перед Богом отвечать* (*отвѣчать*) переходить на російську. Тимчасом вставне слово *говорять*, наскільки можна судити на підставі публікації, залишає українською мовою.

P. S.: Чи раз батька по морді вдарить, чи двічі, [/ /] перед Богом, [/ /] говорять, [/ /] отвечать однаково. [/ /] До того, що я те[бе] просив, прибав ще ось що [...] (Шевченко 1964, 139; оригінал збережений).

У наступному прикладі Шевченко в український текст також вставляє російський зворот:

Та не дай, господи, щоб і приснилися тобі коли-небудь такі недолуди, а я у їх [/ /] «в кулаке сижу» — давят, без всякого милосердия давят, [/ /] а я повинен ще і кланяться, а то візьме разом та й роздавить, як ту вошу меж ногами (Ibid., 135).

І в цьому випадкові можна подумки також додати вставне слово *говорять*. Принаймні в публікації цього листа цитована народна мудрість *в кулаке сижу* (в оригіналі, очевидно, *въ кулакѣ*) має додаткове маркування — лапки. Чи було так і в оригіналі, сказати складно, оскільки він втрачений. Якщо вірити публікації, після цього звороту Шевченко ще кілька слів пише російською — *давят, без всякого милосердия давят*, продовжуючи нарікати на свою скруту, можливо, й тому, що в цьому місці він характеризує обставини свого життя з позиції тих, хто має над ним владу. А далі він знову повертається до української.

6.2. ПЕРЕДАНІ ПОВІДОМЛЕННЯ

Шевченко іноді переходить на російську, передаючи в своїх українськомовних листах повідомлення російськомовним особам.

Слова подяки графові Толстому Шевченко передає в листі до Михайла Лазаревського (18–19 жовтня 1857 року). Прагнучи, щоб адресат якомога точніше, дослівно переказав їх, пише фрагмент російською:

[...] і подякуй його од мене [/ /] за его доброе, человеколюбивое участие, которым я радостно воспользуюсь [/ /], як прийдеться мені до скруту (Шевченко 1964, 175).

Цілком слушно Словник 1964 не подає гасел *воспользоваться* / *возпользоваться*, *человеколюбивый* (*человѣколюбивый*), *участие* / *участіє*. Видавці «Основи» у цьому випадкові, вказуючи на російську мову в Шевченка, використали додаткові орфографічні «сигнали»: особовий займенник *його*, який зазвичай передавали як *ѣго*, надрукували, як у російській мові, — *его*, в також нотуємо *которымъ*, а не *которимъ*.

Перехід на російську мову є також у листі до Федота Ткаченка (4 січня 1861 року).

Дай один «Букварь» редактору «Губернских ведомостей» і попроси його, щоб він напечатав, що такий-то і такий «Букварь» продається по три копійки [/ /] в пользу воскресных школ (Шевченко 1964, 278; оригінал збережений).

Укладачі Словника 1964 до українськомовного корпусу не залучили церковнослов'янська *польза* (Словник 1970–1980 такого гасла також не подає). Очевидно, пов'язане з тим, що Шевченко використав російську мову, щоб передати дослівний текст примітки (*в пользу воскресных школ*), який аргументує ціну видання²⁴¹. Зауважу, що іменник *школа* (латинське слово потрапило до східнослов'янських мов через польську) в родовому відмінкові множини у Шевченковій поезії та епістолярії (див.: Словник 1964, гасло *школа*) засвідчено тільки у формі *школ*. Словник 1964 під гаслом *користь* наводить тільки два приклади: із листа — *до користі* (Шевченко 1964, 225) та із поезії.

Перехід на російську мову є в листі до Михайла Лазаревського (21 січня 1858 року):

Рекомендую тобі одного из нижегородских друзей моих Константина Антоновича Шрейдерса. Привітай його [/ /] во имя дружбы нашей (Шевченко 1964, 196, оригінал збережений); пор.: частково українізоване у першій публікації *во имя дружби нашей* (Основа 1862/3, 16).

Шевченко передає вітання російськомовному знайомому. Про перехід свідчить форма *нашей* (із *e* після шиплячого та закінченням *-ей*, у цьому випадкові вжитим без іронії).

Кілька переходів на російську мову виявляємо в листі до Федора Лазаревського (2 серпня 1852):

²⁴¹ Пор.: у листі до того ж адресата кілька днів пізніше (12 січня 1861): *Та зобравши оті сердешні 30 карб., оддай на воскресну школу* (Шевченко 1964, 278)

Та ще скажи, будь ласкав, Залецкому, як вернеться він в Оренбург [/ /], что все, посланное им мне, получено с благодарностью, [/ /] та як побачиш Костромитенова, то поклонись йому гарненько. І старому тому Татариніві, що в Малоросії якась наймигчка віхтем його умила за те, що він її хотів теє... Та от що [...]

Про себе якби я сказав, що мені тут добре, то тяжко збрехав би. [...] Не забудь написать до Михайла. — Аміль (Шевченко 1964, 77–78, оригінал збережений).

Причини переходу на російську мову і в цьому випадкові простежити не надто складно. Шевченко просить адресата переказати Броніславові Залеському повідомлення про отримання надісланого та подяку. Щоб усе було передано якнайточніше, пише цей фрагмент мовою, якою він листується, а імовірно, і спілкується із Залеським. Про перехід на російську мову сигналізує однак уже перед цими словами сполучник *что*, а згодом особовий займенник *мне* (мнѣ).

6.3. Назви російських географічних об'єктів та інституцій, зазначення адреси

Причиною переходу на російську мову можуть бути і російські географічні об'єкти. На увагу заслуговують поряд з іншими такі приклади:

Штернберг пише мені, що він нездужав, але тепер відчуняв і вам кланяється, бо він дума, що ви [/ /] в Петербурге (Шевченко 1964, 22).

А тепер, спасибі вам і моїй неледачій долі, тепер я [/ /] в Петербурге [/ /], неначе в своїй господі (Ibid., 236).

[...] поклоніться землякам моїм, [/ /] в Оренбурге суцим (Ibid., 54).

[...] я опинився [/ /] в Орской крепости (Ibid., 40).

Припущення, що в оригіналі написано ѣ у закінченні (*въ Петербургеѣ*, *въ Оренбургеѣ*), а також у корені іменника: *въ Орской крѣпости* підтверджують такі приклади із ювілейного видання:

[...] а через тиждень або два я сам їх поцілую, і тебе, і Семена, і всіх добрих людей, суцих²⁴² в Петербурге [/ /]. Твій іменинник Т. Шевченко (Ibid., 212).

²⁴² Тут можна було б стверджувати, що перехід на російську мову починається перед дісприкметником *суций*, утім, цей дісприкметник не є суто російським, і Шевченко вживає його і в інших цілком українськомовних контекстах.

Кума моя Н[адія] В[асилівна] занедужала и осталася [/ /] в Пе-
[те]рбурге [/ /], а В[асиль] В[асильович] и Л[юдмила] Владимиров-
на поїхали в Качановку (Шевченко 1964, 275),

У Шевченкових рукописах відповідно виявляємо:

[...] всихъ добрыхъ людей сушихъ [/ /] въ Петербургѣ (Опис
рукописів 1961, 299).

Кума моя Н. В. занедужала и осталася [/ /] въ Пербургѣ [sic!] [/ /],
а В. В. и Л. Владимировъ поихали въ Качановку (Опис рукописів
1961, 328).

Написання з *ѣ*, яке загалом допускає українську інтерпретацію його як [i], ще не дає підстав вважати українськомовними ці маркери місця. Тут з української перспективи відсутня обов'язкова друга палаталізація велярних, якої за українськими правилами морфології можна уникнути лише тоді, якщо закінчення в слові не *-i < -ѣ*, а *-y*. Знову ж таки форма прикметника жіночого роду в місцевому відмінковій одиниці *Орской* є суто російською. І в рідній говірці Шевченка, у якій не кожне ненаголошене *o* в новозакритому складі перейшло в *i*, у відповідних прикметникових закінченнях заміщення звуків відбувалося послідовно.

У цьому зв'язку цікаво простежити тенденції до нормалізації деяких фрагментів; із листа до Михайла Лазаревського (22 квітня 1856):

І Писемського, кажеш, немає [/ /] в Петербурге (Шевченко 1964, 156);
и Писемського кáжешъ не máе въ Петербурсі (Основа 1862/3, 7).

Видавці «Основі» видозмінили форму *въ Петербурсі*, додавши українське закінчення і «українізаційну» морфологічну альтернативу *г*: *с*, яку в «Основі» виявляємо й у кількох інших схожих випадках. Така альтернатива зрозуміла тільки за умови, що первісна вимова назви цього міста в називному відмінкові звучала як *Петербург[х]*, і цілком можна припустити, що її вживали як паралельну до початкової російської форми *Петербург[к]*; пор. аналогічний випадок і в листі до Михайла Лазаревського (25 лютого 1858):

я сам їх поцілую, і тебе, і Семена, і всіх добрих людей, суших [/ /] в Петербурге (Шевченко 1964, 212);

я самъ ихъ поцѣлю, и тебе и Семѣна и і всіхъ добрихъ людей, сушихъ въ Петербурсі (Основа 1862/3, 17);

всихъ добрыхъ людей сушихъ [/ /] въ Петербургѣ (Опис рукописів 1961, 299).

Написання *всихъ* на початку третього прикладу сигналізує про те, що Шевченко почав писати українською і що щонайпізніше в назві

міста перейшов на російську (форма *добрыхъ* у Шевченковій орфографії може бути і українською, і російською).

В іншому листі до Михайла Лазаревського (29 листопада 1857) видавці також по-різному передають написання міста:

Якъ застане оце письмо Варенцова [/ /] въ Петербургѣ [/ /], то перешли мені зъ нимъ наши народні думи, изданніи Метлинскимъ (Основа 1862/3, 15);

Як застане оце письмо Варенцова [/ /] в Петербурге [/ /], то перешли мені з ним наши народные думы, изданные Метлинским (Шевченко 1964, 182).

У Словнику 1964 цих прикладів під гаслами *Оренбург, Петербург, Орська кріпость* просто не наведено. Можна виявити хіба згадані в Шевченка форми на *-бурзі*, які є досить сумнівні. І справді, в одному з листів Шевченка (оригінал збережений) читаємо: *[будьте ласкаві, побачтесь з Чернишовим, він тепер уже] в Петербурзі* (Шевченко 1964, 45), проте сучасні видавці в цьому випадкові, очевидно, вдалися до «нормалізації», децю вийшовши за межі допустимого. У першій публікації листа в йому місці фіксуємо форму *въ Петербурги* (Кієвская старина 1891, 213) (!), яка може бути найближчою до оригіналу і яка відома з російськомовних листів часів Гетьманщини (Мозер 2009, 301).

Окрім цього, Словник 1964 фіксує приклад *[Цей і апріль місяць я ще буду] в Орській Кріпости*, який, безперечно, ненадійний, бо насправді цей географічний об'єкт Шевченко в цьому листі позначив скорочено *О. К.* Українізована форма *Орській Кріпости* є результатом втручання упорядників ювілейного видання, які скорочені літери просто доповнили за нормами сучасної стандартної української мови, вивівши в *О[рській] к[ріпости]* (Шевченко 1964, 53)! Із початковим Шевченковим формулюванням ця форма мало чим пов'язана.

В українськомовних листах нотуємо й інші, як здається, цілком свідомо стилізовані за нормами російської мови назви географічних об'єктів. Перед ними і після них — суто українськомовні фрагменти. У наступних двох майже однакових прикладах перехід на російську мову починається, очевидно, уже зі слова *вверх*:

[...] а завтра, дасть Бог, попливу [/ /] вверх по матушке по Волге [/ /] аж до Нижнього (Шевченко 1964, 172).

[...] Завтра попливу [/ /] вверх по матушке по Волге [/ /] а поки що цілую тебе, твою стару і твоїх діточок (Шевченко 1964, 173).

Як і можна було очікувати, у першій публікації в «Основі» у відповідних місцях подано закінчення *ѣ*. До того ж, зворот *по матушкѣ по Волгѣ* (Основа 1862/3, 11; Основа 1861/10, 11) виділено в обох публі-

каціях курсивом: перша — лист до Михайла Лазаревського (оригінал збережений), друга — лист до Якова Кухаренка (оригінал втрачений). Словник 1964 прикладів не фіксує, а під гаслом *Волга* наводить три приклади слова у формі орудного відмінка *Волгою*; під гаслом *матушка* також інший приклад: *Од матушки-цариці* («Москалева криниця»). Таку позицію упорядників можна обґрунтувати стилізацією Шевченка, який цілком свідомо переходив на російську мову (на що також виразно вказує повтор прийменника *по*).

Проаналізувавши ще один приклад, можна пересвідчитися в тому, що не така це вже й проста справа, як може видатися на перший погляд, укладати словник української мови Шевченка на підставі його листів. Наприклад, у наведеному фрагменті:

Тепер думаю так зробить. Проживу зиму отут з добримми людьми, а весною, як Бог поможе, з моім добрим капітаном Кишпкиным попливу [/ /] вниз по матушке по Волге [/ /], і буду собі рисовать [/ / ?] ее прекрасные берега. [/ / ?] Та може, дасть Бог, і з вами побачуся, як здорові будете, други мои искренние (Шевченко 1964, 176).

Виникає запитання: як трактувати додаток *ее прекрасные берега*? Чи знову маємо справу з переходом на російську? Відкидати таке припущення в жодному разі не можна, хоча в українськомовних текстах Шевченка у прикметниках часто використано закінчення *-ые*, яке, відтак, не обов'язково, як може здатися читачеві, свідчить про російськість. Окрім закінчення прикметника *-ые*, є форми присвійного займенника *ее*, виявляємо також давнє закінчення двоїни *-а*, яке в українській мові збереглося тільки в деяких говірках, натомість у російській мові стало продуктивним закінченням іменників чоловічого роду в називному та знахідному відмінкові множини (спочатку саме на позначення парних предметів). Якщо це російське вкраплення в українськомовному тексті, то чи треба його з українського погляду ігнорувати? Чи дійсно Шевченко у звертанні *други мои искренние* переходить на російську мову, на що, знову ж таки, вказує орфографія в ювілейному виданні? Висловлене припущення не має достатніх підтверджень, тому що лише *-ие* (в оригіналі *искренние*) — помилково! — може сигналізувати про російськість. Як уже було зазначено, упорядники Словника 1964 для слова *искренний* добирали тільки ті приклади, які в ювілейному виданні подані з *і*- на початку слова. У деяких випадках, як і в цьому, досить складно простежити причини орфографічних втручань упорядників видань.

Однак не може бути сумніву в тому, що Шевченко двічі переходить на російську мову, коли пише про *матушку Волгу* (викорис-

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

товуючи для цього підкреслено народну конструкцію з подвійним прийменником *по... по...*) та про її *берега*. Якщо взяти до уваги механізми перемикання кодів у Шевченкових текстах, стають цілком зрозумілими причини того, чому укладачі Словника 1964 під гаслом *берег* не наводять форм називного / знахідного відмінка множини з російським закінченням *-а* і залишають поза увагою весь поширений додатак *ее прекрасные берега*.

У ще одному листі, який міг бути опублікований на підставі оригіналу, є цікавий приклад відтворення російського топоніма:

Сатана [...] перейшов мені шлях [/ /] в Нижнем Новогороді (Шевченко 1964, 176); пор. натомість: у *цїм Нижнім* (Шевченко 1964, 184).

У цьому фрагменті знову виявляємо на російське закінчення у прикметнику, а також флексію першого компонента зрощення із російським *-е*, на місці якого в оригіналі, поза сумнівом, стояв *ѣ*. Якщо, відповідно до публікації в ювілейному виданні, вважати, що в оригіналі було *въ Нижнемъ Новѣгородѣ*, тоді закінчення другого компонента мало б бути *-і*, яке Шевченко зазвичай вживає згідно з граматикою української мови. Втім, за редакційними принципами ювілейного видання, у такому не цілком певному випадкові ця назва, власне, мала б мати форму *Новегородѣ*, тобто досить своєрідну контамінаційну форму з ознаками двох мов. Якщо ж *ѣ* із перспективи української мови передати як *і*, то флексія зрощення мала б бути записана принаймні у двох формах: перша — за правилами давньої української, а друга — сучасної української мови. У будь-якому разі прикметниковий компонент топоніма (*Нижнемъ*) відмінюється за правилами російської мови. Те, що й у цьому випадкові йдеться про архаїчне написання давньо- й середньоукраїнського закінчення, є малопереконливим ще й тому, що це назва російського міста.

Цікавим є опис місця в листі до Семена Гулака-Артемовського від 6 жовтня 1853 року, для якого дуже характерне часте перемикання кодів. І в цьому листі Шевченко відразу ж переходить на російську, точно зазначаючи, куди адресат має звернутися і що мусить придбати (про другий перехід див. 6.7.):

Та ще, прошу тебе, зайди [/ /] в магазин Даціаро (на углу Невско-го проспекта и Адмиралтейской площади) [/ /] і подивися на [/ /] тетрадь литографированных рисунков Калама, [/ /] а подивившись спитай, що вони коштують, і напиши мені. Амінь (Шевченко 1964, 88).

Шевченко часто переходить на російську мову, коли подає адреси, наприклад, у цілком українськомовному контексті описує, як Григорій Квітка-Основ'яненко може його знайти в Москві (пор. ювілейне та перше видання):

Будь ласкав, найди там того гульвісу Овсянникова і скажи йому, щоб він непременно побачився зо мною в Москві. Сижу я у Михайла Семеновича Щепкіна [/ /] близ Садовой улицы, в приходе старого Пимена, в доме Щепотьевой (Шевченко 1964, 213; оригінал збережений).

[...] Сижу я у Михайла Семеновича Щепкина, [/ /] близь Садовой улицы, в приходѣ старого Пимена, въ домѣ Щепотьевой (Основа 1862/3, 17–18).

Хоча написання *ѣ* у закінченнях місцевого відмінка й більш реальне, втім, з іншого погляду, публікація в ювілейному виданні є достовірнішою, аніж в «Основі» з її українізаційними тенденціями. З огляду на очевидну звичку Шевченка вказувати адреси російською мовою, цілковито можна припустити, що він насправді написав *Садовой улицы* (по-російськи), а не, скажімо, *Садовой улиці* (саме так можна було б передати сучасною стандартною українською мовою орфографію «Основі», скеровану на відтворення на письмі закінчення *-ої* та пом'якшеного [и]).

І в українськомовних листах, де не часто нотуємо літеру *ѣ*, досить регулярно виявляємо форму *въ дамѣ* з іменем власника в родовому відмінкові (пор.: Основа 1862/3, 6), а не, скажімо, *в дамѣ* чи *в хатѣ*. У зв'язку із цим виникають великі сумніви щодо того, чи правомірно упорядники ювілейного видання записують це словосполучення як *в даме* (пор. також: Шевченко 1964, 155) за нормами російської мови. У кожному разі було б, мабуть, краще просто зберігати літеру *ѣ*.

Перехід на російську мову маємо й у наступному фрагменті з листа до Михайла Лазаревського:

Получишь ты на свое имя от Б. Залецкого из Минской губернии 50 рублей, то і ті пришпили до своїх та й пришли [/ /] по прежнему адресу с передачею. [/ /] Я може не дождуся твоїх грошей, а позичу у Ираклия Александровича, то ти вже так і посилаи на його ім'я (Ibid., 164).

І тут, зазначаючи адресу (*по прежнему адресу*), Шевченко переходить на російську мову, натомість у попередньому фрагменті стверджувати про перехід на російську не є доречним, оскільки вжиті там

форми фіксуємо і в українськомовних текстах Шевченка. Тож слово *прежній* слушно не увійшло до реєстру Словника 1964, хоча в першій публікації цього листа (автограф зберігся), воно надруковане в українізаційній формі *прежньому* (Основа 1862/3, 9); загалом там виявляємо ще й *адресу* з дивним для цього слова наголосом.²⁴³

Відправників листів Шевченко зазвичай називає також по-російськи, навіть тоді, коли не хоче називати імені:

Чотири карбованці пошліть [/ /] от имени неизвестного в Чернигов (Шевченко 1964, 270).

За це вона повинна хоч украсти, а послать [/ /] (от имени неизвестного) в Чернигов на цель неизвестную (Ibid., 272).

Словник 1964 не містить жодного гасла, яке було б пов'язане з російським чи з церковнослов'янським *неизвѣстный*, як і гасла *невідомий*, проте він фіксує один випадок уживання слова *незвістно* в поезії (*На нашій славіній Укфайні, — Незвістно де вони взялись, — Приблуда князь*). Гасло *цель* чи *ціль* у Словнику 1964 також відсутнє, що, зрештою, цілком правомірно.

Виявляємо в листах і нарікання на неправильно вказану адресу. Шевченко не лише подає адреси російською мовою, він переходить на російську і тоді, коли намагається пояснити Михайлові Лазаревському проблему із хибною адресою Андрія Маркевича:

Р. С. Маркович написал мені свій адрес, та чортзна-який: [/ /] в Почтамтской, в доме Логинова, [/ /] а на конверті написано вже [?]²⁴⁴ другою рукою: [/ /] в доме полковника Поссе. [/ /] То я тепер не знаю, що й робить. Найди його, мій друже єдиний, того неаккуратного Марковича, поскуби його за чуб або за ухо, а потім скажи йому, щоб адрес писав добре [/ /] и по прилагаемой при сем записке²⁴⁵ исполнил аккуратно [/ /], а то битиму, як приїду! А якщо можна, то й ти йому допоможи в сій роботі. Мені це треба.

Скажи Марковичу, щоб писав [?] по-руському (Шевченко 1964, 167); пор. в оригіналі: *шобъ писавъ [?] по руському* (Опис рукописів 1961, 288).²⁴⁶

Численні російськомовні приклади з Шевченкових листів, про що вже йшлося в попередньому викладі, із почасті цілком зрозумі-

²⁴³ Словник 1970–1980, чого й слід було очікувати, слова *прежній* не містить.

²⁴⁴ Знак запитання фіксуємо у публікації — слово було реконструйоване.

²⁴⁵ У першій публікації: *запискѣ* (Основа 1861/10, 10; оригінал збережений).

²⁴⁶ Тож Словник 1964 слушно не містить гасла *прилагати* чи *прилагатий*, тимчасом під гаслом *ісполнити* наводить один приклад із поезії, де упорядники трактують це дієслово як церковнослов'янське, а не як російське (*І плача, матернього плача / Ісполню гради і поля*, пор.: у цьому випадку написання з *л*, натомість форма *ісполнити* відсутня).

лих причин не наводить Словник 1964, присвячений, власне, українській мові поета. Втім є й винятки, до яких, наприклад, належить і наступний фрагмент:

Сатана [...] надів чорноморську достатню одежу, щоб почванитися перед московками під Новинським або [/ /] на Трубе, [/ /] або [/ /] на Козихе [/ /]. Та, правда, в Москві всюди єсть де поще-голять, а особливе такому козакові, як Сатана (Шевченко 1964, 94).

Хоч упорядники Словника 1964 не ввели до реєстру слово *Труба*, однак подали гасло *Козих* у наведеній вище формі (несумісній із правилами української мови) без жодного коментаря. У публікації цього листа в журналі «Основа» (Основа 1861/10, 4) нотуємо очікуване написання [...] *або на Трубѣ, або на Козихѣ* з *ѣ* при цьому російські форми виділено курсивом. Тут непослідовність упорядників Словника 1964 виявилася в багатьох (до того ж підставових) аспектах. Відомо, що укладачі Словника 1964 залишили поза увагою слова із російськомовних (на їхню думку) фрагментів, однак, як виявляється, непослідовно, про що свідчать аналізовані слова.

Написання російських закінчень унаслідок тимчасового переходу на російську мову виявляємо не лише в контекстах із топонімами й адресами, а й тоді, коли є вказівка на локалізацію. Цікавий у цьому сенсі, окрім інших, і такий приклад:

[...] завтра, як Бог поможе, [/ /] на пароході «Меркурій» [/ /] попливу за 5 карбованців на палубі в Нижній Новгород (Шевченко 1964, 171; оригінал збережений).

Оскільки в першій його публікації в «Основі» редактори занотували українізоване *на пароході* (Основа 1862/3, 11), можемо припустити, що Шевченко й у цьому випадкові в закінченні вжив літеру *ѣ*, як того вимагали дореволюційні орфографічні норми російської мови.²⁴⁷ Можливо, слухною є пропозиція редакторів «Основи» читати у цьому випадкові *ѣ* як *-і*? Але як тоді бути з тим, що Шевченко в закінченні вживає *ѣ*, а не, скажімо, *-и*, як зазвичай в українськомовних текстах? Очевидно, він цілком свідомо перейняв слово *пароход(в)* із російської мови, відтак перейшовши на російську.

²⁴⁷ Хоча в ювілейному виданні і фіксуємо написання *на пароході* (Шевченко 1964, 172), проте цей приклад з українським закінченням походить із листа (оригінал втрачений), який у такому написанні (*на пароході*) є у першій його публікації (Основа 1861/10, 11). Словник 1964 фіксує лише цей один приклад із закінченням *-і*.

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

На увагу заслуговує і наступний приклад, який починається українською мовою, про що свідчить насамперед неозначений займенник *дещо*:

Я хочу дещо поправити и выгравировать [/ /] к выставке (Шевченко 1964, 253; оригінал збережений).

І в цьому прикладові із листа Шевченко не тільки використовує російське *выставка*, а ще й відмінює її за моделлю російської мови, вживаючи поширений у російській мові прийменник (в оригіналі, поза сумнівом, було *къ выставкѣ*). Тож Шевченко тут перейшов на якийсь час на російську мову,²⁴⁸ а тоді повернувся до української:

Ежели можно, то подателю сего и вручите рисунок [/ /] та скажіть, коли ви будете дома. Бо мені дуже треба побачитися з вами.

Щирий ваш Т. Шевченко.

12 апреля.

Як сьогодні не можна, то пришліть завтра раненько рисунок.

Щодо звороту *Ежели можно* (Шевченко 1964, 253) варто зауважити, що Шевченко досить часто вживав і *якщо*, і *можна*. Тож цю фразу треба розглядати як індикативний компонент подальшого російськомовного фрагмента тексту, про що свідчить і те, що Словник 1964 словоформи *можно* не містить, фіксуючи натомість 49 прикладів уживання форми *можна*, відсутня і форма *ежели* (*ежели*), тимчасом під гаслом *якщо* подано 45 прикладів уживання. Чому Шевченко, згадавши про виставку російською мовою, і далі продовжує російською, не цілком зрозуміло, проте він часто так чинив, коли просив придбати чи передати які-небудь речі (див. 6.7.) Повернення після цього фрагмента знову до української мови можна пояснити тим, що, імовірно, він намагався відновити приязний, особистісний тон для свого адресата. Стосовно деяких адресатів, він, очевидно, усвідомлював, що найліпше інформацію вдасться передати українською (пор. також: підрозділ 6.8 «Дистанційованість і близькість»).

Ще в першій публікації листа до Михайла Лазаревського фразу *мѣстными впечатлѣніями* (Основа 1862/3, 10) у наведеному нижче фрагменті виокремлено курсивом:

²⁴⁸ Цього прикладу під гаслом *виставка* не наведено, проілюстровано лише прикладом: *школа, що ви сю зиму не приймали, у нас була виставка в Академії і дуже добра*. Поміж іншими прикладами цей приклад наводить Петро Тимошенко (1964, 41), не супроводжуючи його, втім, якимось коментарем.

Полог вже у мене вкрали, тетрадь, що приготував для дороги, всю до листочка списав [/ /] местными впечатлениями, а из Оренбурга ни слуху ни духу. [/ /] Я не знаю, що той Ладженський там робить (Шевченко 1964, 168).

Словник 1964, звичайно ж, не містить слів *впечатление* (*впечатленіє*) та *местный* (в оригінальному написанні, мабуть, *мѣстный*).²⁴⁹ Шевченко переходить на російську мову, щоб висловити свої враження про російське й російськомовне оточення. Де саме він знову повертається до української, не цілком зрозуміло. Найпереконливіше, на мою думку, вважати ще російським речення про Оренбург. Хоча лише сполучник *що* й займенник *той* можна вважати однозначними сигналами українськості, однак можна припустити, що ціле останнє речення — *Я не знаю, що той Ладженський там робить* — записане українською мовою.

Беззаперечний перехід на російську мову виявляємо в листі до Федота Ткаченка від 4 січня 1861 року (оригінал збережений):

Посилаю тобі 10 моїх «Букварів» на показ, а [/ /] с конторы транспортов [/ /] ты получиш їх 1000, і, не розв'язувавши тюка, передай його, хто там у вас старший над воскресними школами? то йому і передай (Шевченко 1964, 277).

Як засвідчує форма родового відмінка множини *транспортов*, Шевченко, щоб вказати місце, тимчасово переходить на російську мову. На підставі інших проаналізованих зразків перемикання кодів можна припустити, що, хоча видавці займенник *ты* подали за нормами російської мови, Шевченко відразу після словосполучення *с конторы транспортов* знову переходить на українську.

6.4. У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОМОВНИХ ТВОРІВ

Шевченко написав низку листів до Михайла Лазаревського українською мовою, проте інколи писав йому й російською, зокрема лист від 8 грудня 1856 року, у якому Шевченко розповідає про своє російськомовне оповідання *Матрос* (Шевченко 1964, 144–145; оригінал

²⁴⁹ Відсутні у Словнику 1964 і відомі в сучасній стандартній українській мові слова *враження* (пор.: пол. *wrażenie*) чи *місцевий* (пор. пол. *miejscomy*), зате зафіксовано *місце* (пор.: пол. *miejsce*) із п'ятьма прикладами вживання.

збережений), здебільшого написано російською. Зазначу, що Шевченко в цьому листі передає прохання вигаданого автора *Дармограя*:

Любий мій єдиний Михайле! [/ /]

Вместе с последними пятью главами сего произведения получил я и письмо от Дармограя, в котором он [/ /] проситъ мене, а я тебе прошу [/ /] сделать его этюду такое заглавие. [...]

Перформативний акт прохання Шевченко формулює тією мовою, яка між його адресатом і ним викликає взаємну довіру. Тож, перейшовши на російську, додатково сигналізує, що це прохання Лазаревський має розуміти як прохання не уявного автора, а самого Шевченка. Те, що й *просить мене* написано українською, а *он* — російською, тобто підмет і присудок передано різними мовами, може свідчити про те, що Шевченко в цьому випадкові вже тому переходить на російську мову, оскільки *Дармограй* — це ніхто інший, як він сам.

Після цього фрагмента інформацію про оповідання і його публікацію подано російською мовою (Шевченко 1964, 144):

МАТРОС,

Или Старая погудка на новый лад.

(Рассказ), а не этюд.

Часть первая.

Первая часть рассказа заключает в себе десять глав, а как будет велика вторая часть, этого он не пишет [...]. Еще он пишет мне, что если и будет вторая часть этого рассказа, то не весьма скоро. Поэтому и я думаю, что лучше не писать «Часть первая».

Після цього знову ж таки мовою «довіри», що поєднувала Шевченка з Михайлом Лазаревським, поет пише:

[/ /] Теперь от що я тебе проситиму, друже мій єдиний. Якби ти сам побачився с Писемским (за знакомство з ним не будеш мене лаять) та спитав його, чи бачився він з графинєю Т[олстой] [...] Оставайтесь здорові, іскренні друзи мої, не забувайте сироту на чужині.

В іншому українськомовному листі до цього ж адресата (оригінал збережений) Шевченко, переповідаючи зміст того самого оповідання, раптом на кілька слів переходить на російську мову:

Та й «Матроса» прибгав би до «Княгини», та причепурив би їх гарненько, та й пустив би в люде. Дармограй написав уже и вторую часть «Матроса», [/ /] в которой уже резче обозначилась общяя идея рассказа. [/ /] А в третій він дума уже [/ / ?] выставить наголо

свою нехитрую фантазію. [/ / ?] Але коли-то те буде? А може й буде коли-небудь. Треба подождать (Шевченко 1964, 156).²⁵⁰

Увесь рамковий текст сформульовано українською мовою, лише там, де Шевченко переказує зміст оповідання, він переходить на російську, хоча щодо фрагмента *виставить наголо свою нехитрую фантазію* напевно цього сказати не можна, оскільки його з огляду на мову Шевченка цілком можна вважати українськомовним. Зважаючи на очевидний перехід з однієї мови на іншу, а тоді навпаки, у першому випадкові переконливішим видається, що Шевченко і в другому переходить на російську. Визначити початок першого переходу на російську мову досить складно. Оскільки порядковий числівник *вторий* Шевченко вживав і в українськомовних текстах, очевидно, що перехід починається лише на початку підрядного речення. Початок переходу, безсумнівно, маркує російське закінчення місцевого відмінка однини жіночого роду *в котрой*, натомість відповідне закінчення *-ій* (*в третій*) свідчить уже про перехід на українську мову, до того ж, доречним є маркування перед сполучником *а*, якщо і далі вважатимемо, що частини тексту однією мовою мають бути розмежовані так, щоб у результаті виникали якомога більші смислові одиниці.

6.5. Точне зазначення часу

Констеляція перемикання кодів, про яку йтиметься в цьому розділі, мабуть, іще дивніша. Шевченко, очевидно, не раз переходить на російську мову, коли узгоджує точні терміни чи вказує точні дати, години та часові періоди. Вдалий приклад виявляємо в листі до Михайла Лазаревського від 25 лютого 1858 року (оригінал збережений):

25 феврала в 7 часов утра [/ /] получил я твое письмо. Никто зроду не поздравляв мене з іменинами так весело, як ти мене сьогодні поздравив, спасибі тобі (Шевченко 1964, 211).

Натомість відповідний фрагмент у першій публікації в «Основі»:

²⁵⁰ Пор. версію, опубліковану в «Основі» (Основа 1862/3, 7): «та й Матроза прибгавь би до Княгини, та причепуривь би ихъ гарненько та й пустивь би въ люде. Дармограй написавъ уже и вторую часть Матроза, в которой уже рѣзче обозначилась общая идея разсказа, а въ третій вінъ дума уже виставить наголо свою нехитрую фантазію».

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

25 февраля, въ 7 часовъ утра [/ /], получилъ я твое письмо [...]
(Основа 1862/3, 17).

Тож і в контексті загалом українськомовного листа Шевченко вказує точний час російською мовою (пор.: флексію у слові *часов(ъ)*) повністю російською мовою.²⁵¹ Він, наприклад, не пише *о 7 години*, хоча випадків уживання слова *година* Словник 1964 (гасло *година*) нотує аж 39; не пише і *вранці*, хоча в іншому місці вживає це слово: *7 сентября вранці* (Шевченко 1964, 235), а Словник 1964 під гаслом *вранці*, *уранці* подає 41 приклад першої форми і три — другої.

Цілоком по-російськи зазначає час у короткому, зате написаному повністю українською мовою повідомленні Григорієві Честахівському від 14–19 квітня 1858 року (оригінал збережений):

Грицо! Як хочете побачить старого Щепкіна, актера, й матимете час, то приходьте [/ /] в 7 часов к Лазаревскому (Шевченко 1964, 217).

Транскрибована версія цього фрагмента (один до одного збігається з наведеною вище), є в описі Шевченкових рукописів:

Грицо! Якъ хочете побачить старого Щепкина актера, й матымете часъ, то приходьте [/ /] въ 7 часовъ къ Лазаревскому (Опис рукописів 1961, 302).

І в наведених нижче прикладах із листів до брата Варфоломія (оригінали обох листів втрачені), у яких Шевченко пише про термін оплати, мабуть-таки, дійсно йдеться про перехід на російську мову (що збігається з інтерпретацією видавців, які нормалізують орфографію цих фрагментів за правилами російської мови). Зазначивши термін, Шевченко відразу ж повертається до української:

Когда ты кажеш, что коло Канева добре буде, то бери десять десятин землі з умовою заплатити гроші [/ /] в продолжение года в три срока. [/ /] I зараз же напиши мені, чи багато треба грошей для почину (Шевченко 1964, 259).

Посилаю тобі 1000 карбованців грошей. Якщо можна буде розділити плату за ґрунт [/ /] на три срока [/ /] — розділи, а як же ні — заплати зазом за 10 десятин землі, а купчую кріпость зроби на своє ім'я (Ibid., 261).

У Словнику 1964 цілоком слушно відсутні гасла *продолжение*, *в продолжение*. Очевидно, українського еквівалента цього звороту, як свід-

²⁵¹ Петро Тимошенко (1964, 46) пише нейтрально, взагалі нічого не кажучи про російнізм: «Зрідка замість слів *година*, *тиждень* у листах поета і до поета появляються *час*, *неділя*».

чить Словник 1964 Шевченко не знав (пор.: відсутнє сучасне українське *протягом*). Слова *срок* Словник 1964, звичайно ж, також не фіксує, проте в Шевченкових текстах відсутні й характерні для української мови слова *срок* і *реченець*. Словник 1970–1980 без жодних застережень кодифікує тільки усталене в українській мові *срок* (*срок*, як і очікувано, не наводить), натомість *реченець* кваліфікує як «застаріле».

6.6. РАХУНКИ

Шевченко також частково переходить на російську мову, коли має вказати точну кількість чогось. У наведеному нижче фрагменті листа (оригінал збережений) маємо очевидний приклад такого переходу:

Передайте під розписку книгареві 100 экз[емпляр] «Кобзаря», нехай він продає його 1 [крб.] 50 коп[і] [/ /] с вычетом 20 процентов за комиссию [/ /] і нехай заплатить за транспорт. Низенько кланяюсь вашій жінці, а купно і вам (Шевченко 1964, 273).

Слово *вычет* і утворений із ним зворот слушно не зафіксовані у Словнику 1964, оскільки наступна форма *процентов* (із російським закінченням) свідчить, що Шевченко, підраховуючи відсотки, на якийсь час справді переходить на російську мову, а тоді відразу ж повертається до української, на що вказує формотворча частка *нехай*. Загалом у Шевченкових текстах, за Словником 1964, не наведено й слів *відрахування*, *вирахування* та ін.

Порівняймо ще один приклад (лист складається лише з одного речення):

По счету Гогенфельдена [/ /] отдай гроші Федорові. Т. Ш. (Шевченко 1964, 279; така ж форма є і в Описі рукописів 1961, 331).

Словник 1964 слушно не фіксує слів *счет* (*щот*), як і *рахунок*.

6.7. ЗАМОВЛЕННЯ Й ДОРУЧЕННЯ

Шевченко нерідко переходить на російську, якщо хоче точно вказати, описати, які саме речі йому потрібні для тієї чи іншої мети,

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

наприклад, для малювання (Шевченко 1964, 139). Принаймні в деяких випадках це можна пояснити тим, що відповідні товари його адресати мушили купувати, спілкуючись у крамницях російською мовою.

Цікаві в цьому контексті наведені нижче фрагменти зі збереженої частини листа до Михайла Лазаревського:

Та ще якби ти мені з краскою прислав [/ /] пару кистей добрих акварельних толщини в обыкновенную папиросу [/ /], то тойді б уже я тобі спасибі сказав. [...] Та ще якби до кистей прибавить [/ /] 6 штук карандашей Нр. 3-го фабрики Фабера [/ /], то тойді б я тільки Богу помолівся б та й більш нічого [...] прибав ще ось що: [/ /] 4 штуки чорного французского карандаша Нр. 2 фабрики Le Conté и белого 4 штуки [тієї ж] фабрики Нр. 1 та тушевального чорного порошка 4 золотника (Шевченко 1964, 139–140).

Варто навести цей фрагмент і за першою його публікацією в «Основи»:²⁵²

Та ще, якъ би ти мені съ краскою прислав [/ /] пару кистей добрих акварельныхъ, толщини въ обыкновенную папіросу [/ /], то тоді бъ уже я тобі спасибі сказавъ. [...] Да ще якъ би до кистей прибавить [/ /] 6 штукъ карандашей Нр. 3, фабрики Фабера [/ /]: то тогді бъ тільки Богу помолівся бъ, та й більшъ нічого. [...] прибавъ ще ось що: [/ /] 4 штуки чорного французького [!] карандаша Нр. 2 фабрики Le Conté и білого [!], 4 штуки [, тиєї жъ] фабрики, Нр. 1; та тушовального [!] чорного порошку [!] 4 золотники [!] (Основа 1862/3, 4).

Версії, опублікованій у ювілейному виданні, варто надати перевагу, якщо взяти до уваги й те, що його упорядники мали змогу користуватися оригіналом. До того ж, є всі причини припускати, що редактори «Основи» знову ж таки українізували текст, тимчасом як його порівняння зі зрусифікованою версією в ювілейному виданні дає змогу з більшою достовірністю виявляти форми, вжиті в оригіналі, та краще осмислити феномен перемикування кодів у листах Тараса Шевченка.

Більшість російських форм у ювілейному виданні (зокрема орфографічно відмінні від українських) марно шукати в Словнику 1964, і якщо брати до уваги механізм перемикування кодів, то вони цілком правомірно не увійшли до його реєстру. Відтак відсутні слова *толщи-*

²⁵² У публікації в «Основи» майже всюди проставлені знаки наголосу, що для нашої теми не важливо.

ны, обыкновенную тощо, але виявляємо у Словнику 1964 *карандаш* (чотири приклади). Сумнівною є фіксація словосполучення *тушевальный порошок* (один приклад) із цитованого вище фрагмента.²⁵³ Проте Словник 1964 не наводить зрусифікованої форми *белий (бѣлый)*, хоча під гаслом *білий* нотуємо 63 приклади, Словник 1964 не фіксує слова *белого*, зрусифікованого в ювілейному виданні, на відміну від зукраїнізованої форми *білого* в публікації в «Основі». Натомість в оригіналі, поза сумнівом, була форма *бѣлаго*, а може, і *бѣлого*. Тож упорядники (почасти з довільних міркувань) вважали, що ці поодинокі форми можуть бути представлені у словнику лексики українськомовних текстів Тараса Шевченка, а інші — ні. Тоді, мабуть, не варто було залучати до Словника 1964 всіх наведених форм, оскільки цей фрагмент Шевченко написав не українською мовою, а свідомо перейшов на російську. Тож сучасні видавці, а відтак і упорядники словників хоча й усвідомлювали феномен перемикання кодів на інтуїтивному рівні, проте недостатньо зважали на цю проблему; вона не часто ставала підставою для переконливих методичних висновків.

Під час аналізу форми *четыре* вже було наведено фрагменти — *19 февраля вернулся Шрейдерс из Петербурга, привіз мені Беранже Курочкіна, [/ /] четыре экземпляра нерукотворенного* [в оригіналі: *нерукотвореннаго?* — М.М.] *образа [/ /] і твоє братнє сердечное писание* (Шевченко 1964, 207) — із листа до Михайла Лазаревського від 22 лютого 1858 року та *Посилаю вам з братом вашим письмо оце і [/ /] по четыре экземпляра [/ /] моєї роботи* (Ibid., 236) із листа до Василя Тарновського від 28 вересня 1859 року. Чи можна й ці обидва приклади інтерпретувати як перехід з однієї мови на іншу? Зокрема у другому фрагменті механізм перемикання кодів виглядав би своєрідно. На російську мову Шевченко переходить лише для виразу *по четыре экземпляра*, натомість означення у формі родового відмінка знову пише українською. Однак припущення про наявність феномену перемикання кодів є досить переконливим: в інших місцях, про що вже не раз йшлося, він уживав українське *чотири*.

Феномен перемикання кодів репрезентує наведений нижче лист до Надії Забілої від 18 вересня 1860 року (оригінал втрачений), і це при тому, що Шевченко до свого розриву з Ликерою Полусмак схва-

²⁵³ У Петра Тимошенка (1964, 40) це слово наведене в українізованій формі: *тушевальный чорний порошок*, проте потім цей приклад уже подано у формі *тушевальный*.

лював те, що вона не розмовляє російською. На російську мову Шевченко переходить, коли перераховує речі, які треба повернути, після слова *вона* у фразі *вона оставила вас*, про що сигналізує закінчення іменника *доме* (*домѢ*), хоча і згодом виявляємо українські закінчення (наприклад у слові *тепли*), які, очевидно, з'явилися внаслідок втручання видавців. Потім Шевченко знову переходить на українську. Після цього переходу ситуація вже не настільки зрозуміла. З одного боку, можна начебто стверджувати, що на початку другого абзацу обидва підрядні речення умови сформульовані українською, тоді як головні речення, в яких Шевченко дає конкретні вказівки, — російською. З іншого ж боку, можна вважати, що в головних реченнях немає жодної граматичної форми, якої б Шевченко не вживав в українськомовних текстах, і що тут він використовує суто російські лексеми, які, до того ж, не мають відповідників в українськомовних текстах Шевченка, що згодом усталилася в сучасному українському стандарті (Шевченко 1964, 267–268):

Вельмичитимая мною Надежда Михайловна!

Посилаю вам лиштви, начатые Ликерою, и рисунок. Отдайте их кому знаете кончить. Ликера вчора, здається, збрехала при лиці А[ндрея] Н[иколаевича], що вона оставила у вас [/ /] в доме мои следующие вещи: 2 простыни, 1 полотенце, 6 пар чулок, корсет, дюжину носовых платков, перочинный нож, теплі башмаки, коленкор для юпок и рисунок для мережки. [/ /]

Коли цьому правда, і буде можна, [/ / ?] то вручите Федорові речомые вещи [/ / ?], а коли ні, [/ / ?] сообщите о сем А[ндрею] Н[иколаевичу] яко власть имеющему. [/ / ?] Душі своєї не шкода було для Ликери, а тепер шкода нитки! Чудне щось робиться зо мною.

Шанующий вас

Т. Шевченко

Такі форми, як *сообщить*,²⁵⁴ *рекомий*²⁵⁵ та *вещь* (нормалізовано як *вещь*), внаслідок переходу на російську мову в Словнику 1964 шукати марно (*яко власть имеющему* (*имѣющему*)) знову ж таки стилізовано під біблійний текст та під церковнослов'янську мову), що, однак, викликає сумніви,

²⁵⁴ Шевченко, втім, не вживав її усталеного в сучасній стандартній українській мові *повідомити*. Словник 1964 відповідного гасла не наводить.

²⁵⁵ Усталеного в сучасній стандартній українській мові відповідника *названий* Шевченко також не вживав. Словник 1964 хоча й містить гасло з цією словоформою, проте в цьому контексті її вжито в іншому значенні.

оскільки в жодному разі не можна однозначно сказати, що Шевченко, формулюючи обидві вказівки, переходить на російську мову; цьому суперечить і форма давального відмінка *Федорові* (пор. також: підрозділ 6.9 «Змішування кодів»). Зате, поза сумнівом, слушно до Словника 1964 не залучено слова *следующий (слѣдующий)*²⁵⁶ та російських назв речей, «які треба повернути»: *башимак, простыни, полотенце* тощо.²⁵⁷

Ще один приклад виявляємо в рукописній версії листа:

Нащеть рисунковъ [/ /] якъ найде графъ и що винъ з ними зробіть напиши мени. Не держи ихъ тільки довго у фотографа (Опис рукописів 1961, 300).²⁵⁸

Перш ніж сформулювати речення українською мовою, Шевченко не використовує російських запозичень, а пише по-російськи, про що, зокрема, свідчить словоформа *рисунковъ*.

6.8. ДИСТАНЦІЙОВАНІСТЬ І БЛИЗЬКІСТЬ

Уже не раз можна було помітити, що Шевченко, пишучи українською мовою, наголошував на близькості стосунків між адресатами, що стає очевидним насамперед у тих листах, де українську мову вжито поряд із російською.

Перший лист Шевченка, у якому чітко простежуємо перемикання кодів, — це лист до Григорія Тарновського від 26 березня 1842 року (Шевченко 1964, 17–18; оригінал збережений). Лист починається російською мовою, а тоді змінюється на українську. Одне з можливих пояснень може ґрунтуватися на тому, що Шевченко цей фрагмент пише російською, оскільки є згадка про цензурні справи, пов'язані з російськомовним керівництвом, а відтак уривок має офіційний ха-

²⁵⁶ Усталеного в сучасній стандартній українській мові *наступний* Шевченко також не вживав. У Словнику 1964 відповідне гасло відсутнє.

²⁵⁷ Хоча наведені вище слова і увійшли до Словника 1964, їх супроводжує знак запитання, натомість інші (*следующий (слѣдующий), башимак, простыни, полотенце*) визначено як росіянізми й не залучено до реєстру.

²⁵⁸ Редактори «Основы» у цьому випадкові (про це вже йшлося в попередньому викладі) вдалися до українізації. У першій публікації листа надруковано: *На-щоть рисунківъ [...]* (Основа 1862/3, 18) з українським закінченням *-ів*. Якби Шевченко справді так написав, тоді б не могло йтися про жодний перехід на російську; рос. *насчет(ь)*, як уже було зазначено, Шевченко часто вживав і в українськомовних текстах.

рактер, який автор хоче передати по-російськи. Щойно Шевченко повідомляє, що робити із трьома відісланими примірниками, він переходить на українську мову. У спілкуванні із Григорієм Тарновським він намагається віднайти приязний тон, що в контактуванні з українськомовними адресатами найкраще вдавалося передати українською мовою. Проте потім він знову повертається до російської, імовірно, зі стилістичних міркувань. Можливо, Шевченко хотів скласти враження офіційного звіту. Наприкінці він ще додає ввічливі форми прощання, які читаються просто-таки як взірці «галантного» листування російською мовою тих часів.

Після підпису в обох постскриптумах Шевченко знову переходить на українську мову. У першому про свій твір та доньок Тарновського, його тон дуже приватний, а наприкінці він ще раз пише *возмутительное*, яке, очевидно, вжив Тарновський про цензуру і яке, звичайно ж, Шевченкові не дає спокою. У другому постскрипті Шевченко далі «залишається» в українській мові, оскільки, очевидно, хоче, щоб рівень того близького спілкування, який пов'язував його з Григорієм Тарновським, не втрачав своєї сили:

Григорий Степанович!

Я думаю, вы меня хорошенько побранили за «Гайдамаки». Было мне с ними горя, насили выпустил цензурный комитет, возмутительно да и кончено, насили кое-как я их уверил, что я не бунтовщик. Теперь спешу разослать, чтобы не спохватились. [/ /] Посылаю вам три экземпляра, один возьмёт собі, другой отдайте Н[иколаю] [Андреевичу] maestro Маркевичу, третій Віктору Забілі на заочное знакомство. По вашему реестру я поручил Н. М. Корби роздать экземпляры. Прощайте, желаю вам встретить весну весело. А у нас еще зима.

Ваш покорный слуга

Т. Шевченко. [/ /]

P. S. Трохи-трохи був не забув. Я чув, що в вас є молоденькі дівчата. Не давайте їм, будьте ласкаві, і не показуйте мої «Гайдамаки», бо там є багато такого, що аж самому сором. Нехай трохи підждуть, я їм пришлю «Черницю Мар'яну», к великодню думаю надрюковать. Це вже буде не возмутительное.

Ще раз P. S. Поправляйте, будьте ласкаві, самі граматику, бо так погано видержана коректура, що цур йому.

І в цьому випадкові межі переходу з однієї мови на іншу, які окреслили видавці, надзвичайно сумнівні. Доволі показово, що саме приїменниковий зворот *на заочное знакомство*, який вказує на дистанці-

йованість, запроваджує перехід на російську мову. Українськомовним фрагментом можна вважати речення *Посылаю вам три экземпляра*, яке належить до смислової одиниці, написаної, безсумнівно, українською мовою. Оскільки ми мали вже змогу простежити, що поєднання числівника *три* з іменником чоловічого роду в родовому відмінкові однини замість у називному множини є звичним для Шевченка, то зникає й потреба припускати перехід на російську мову.

Лист до Михайла Лазаревського від 30 червня 1857 року Шевченко також пише повністю російською мовою, розтлумачуючи ситуацію, пов'язану із придбанням камери й об'єктивів до неї (Шевченко 1964, 166–167; оригінал збережений). У цьому листі він, як виняток, навіть звертається до свого адресата цілком по-російськи. Після цього в постскрипті він повідомляє ще про російського полковника, який виявився ненадійною людиною у фінансових справах, і лише тоді переходить на українську мову, очевидно, щоб особливу довіру до адресата підкріпити й вибором мови:

Р. S. Полковник Киреевский, о котором я просил тебя и Марковича, оказался подлой, ни на что не годной тряпкой. Я беру уполномочие от И[раклия] А[лександровича] выжать из этой тряпки всосанные ею 350 рублей. [/ /]

Ираклий Александрович (щоб його лихо не знало) великий мені приятель. То ви вже, друзи, брати мої любії, зробіть, що він там пише, зробіть для його і для мене. Він мене п'ятий рік годує і напуває.

Як побачиш Куліша, то поцілуй його і скажи йому, що я його «Записки о Южной Руси» послав на Чорномор'ю. Що там скажуть? Пришли мені Метлинського, він недорого коштує. [...]

Після цього Шевченко пише ще один постскриптіум, про розбіжності в адресі, яку назвав Андрій Маркевич, і просить нагадати йому, щоб він писав російською. До цього прохання й до того, чим воно викликане, ще повернемося в наступному викладі.

Лист до Федора Лазаревського 2 серпня 1852 року (Ibid., 77–78; оригінал збережений) досить цікавий з огляду на феномен перемикання кодів. Він починається цитатою, витриманою у стилізованому російському «простореч'є», із якогось, імовірно, «уявного» приватного листа («из частного письма»). Для подальшого Шевченкового тексту цитата слугує, так би мовити, епіграфом: «Что ефто [!] значит, что я сегодня именинница? я тебя ждала! ждала! Варила щеколад [!] на цельном молоке, а ты не пришел». Далі в листі є російськомовний фрагмент, у якому Шевченко описує своє чекання, так би мовити, дистанційовано,

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

зосереджуючи увагу на своєму російськомовному оточенні, яке мало б його поінформувати про долю адресата:

Это значит (сиріч епіграф сей), что я прошедшего года ждал от вас, не то чтобы письма, по крайней мере доброго слова, и вельми ошибся. Спрашиваю F и Z, не выдали ли такого и такого? нет, говорят, а я было уже и руку протянул за письмом. Не только не выдали и не слышали! [/ /] Що за недобра мати, думаю! Чи не вмер він там, думаю. Так же ні, бо восени вторік питаюся у Костромитенова, де, кажу, такий і такий [...] Та напиши до мене хоч слово [...].

Перехід із російської мови на українську відбувається тут, очевидно, внаслідок зміни перспектив. Те, що лист починається російською, пов'язано, імовірно, з епіграфом, а до того ж російська мова, як виглядає, має виконувати тут функцію стартового майданчика для переходу на українську мову, що саме з огляду на протиставлення двох мов виявляє довірливе ставлення автора листа до адресата. Спочатку Шевченко дистанційовано описує, як він чекає на звістку від одержувача листа, але потім акцентує на своїй особі й розглядає ситуацію вже з суб'єктивної перспективи. Решту листа він пише здебільшого українською мовою, окрім одного фрагмента, де йдеться про розміщене в листі повідомлення для Броніслава Залеського, який, очевидно, не розумів української, а тому це повідомлення слід передати йому якнайближче до російської мови (пор.: підрозділ 6.2).

Досить розлогого й детального листа до Осипа Бодянського від 15 листопада 1852 року (Шевченко 1964, 79–80; оригінал збережений) Шевченко пише переважно російською мовою, що не характерно для його листування з адресатом. Проте закінчує він листа по-українськи: *Вітаю тебе, мій добрий, мій єдиний друже*, як і в іншому російськомовному листі до Броніслава Залеського від 5 червня 1854 року (Шевченко 1964, 100). Далі Шевченко нарікає на свою солдатську долю в засланні і, хоч як прикро, вже забуває те, що знав «про нашу бідну Малоросію». Передаючи свій настрій, він, обравши мовою листа російську, ніби хоче продемонструвати українцям своє відчуження:

Со времени моего изгнания я ни одной буквы не прочитал о нашей бедной Малороссии, а что знал я о ее минувшем прежде, то и малое быстро забываю [...].

Проте в російськомовному тексті Шевченко цитує українську приказку *на собаку кинеш, а влучиши друга або великого приятеля* і, передаючи вітання Бодянському, вкраплює в текст кілька українських слів.

У фрагменті: *Я не мог с ним написать тебе и несколько слов, просил его тебе низенько поклониться [/ /] та й годі [/ /]* — далі текст знову продовжується російською — не цілком зрозуміло, де точно проходить межа першого переходу, оскільки її можна провести ще перед *низенько поклониться*. Слова прощання також починаються українською мовою (про це свідчить займенник *мій*), тим часом прикінцеві слова написані вже російською. Виявляємо також українське слово *бесталанний*, не поширене в російській мові, яким Шевченко в період свого заслання неодноразово супроводжує своє ім'я та прізвище. Найпереконливіше в цьому випадкові те, що Шевченко, називаючи своє ім'я, супроводжене епітетом, переходить на українську мову:

Прощай, мій друже, богу милый! [/ /] желаю тебе радости в благоудных трудах твоих, не пишу тебе много потому, что и это не-многое так печально, что, может быть, ты и читать не захочешь. Оставайся здоров, не забывай [/ / ?] бесталанного Т. Шевченка.

У цьому листі українська мова представлена лише в реліктовому вигляді. Поодинокі українськомовні місця, здається, лише передають його зв'язок з українськомовною культурою, яка поєднувала Шевченка з його адресатом.

Шевченко, очевидно, саме в цей час порівняно з іншими періодами свого життя почувався найбільш віддаленим від української мовної культури. У листі до Семена Гулака-Артемівського від 15 червня 1853 року (Шевченко 1964, 83–86; оригінал втрачений) домінує російська мова, хоча здебільшого Шевченко писав до нього українською, проте і в цьому листі виявляємо українськомовні вкраплення:

Я так думаю, [/ / ?] друже мій милостивий, [/ /] что только одни [/ /] бесталанные одинокие сиромы [/ /] — такие, как я теперь, — в одиночестве, [/ /] на чужині, [/ /] способны ощущать то счастье, ту великую радость, какую я почувствовал, получивши твое сердечно-дружеское письмо. [/ /] Добре ти робиш, брате Семене. Нехай господь посилає твоє добро на тебе і на жіночку твою і діточок твоїх! [/ /]

В продолжение шести лет моей тяжелой неволи я пробовал писать [/ /] декому из своих друзей-приятелей [/ /] — так что ж!... Тяжко, страшно тяжело, [/ /] друже мій єдиний! [/ /]

С июля прошедшего года я до сей поры не получил ни одного письма и думал уже, что я всеми забытый [...]

Что же теперь написать тебе о моей бедной, невольнической жизни? Думаю, лучше всего — ничего не писать, потому что хорошего сказать нечего, а про дурное лучше промолчать. [/ /] Нехай воно

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

ворогам нашим сниться. [/ /] Ты пишешь, что не знаешь дела, по которому меня постригли в солдаты [...]

Нашел я близ укрепления хорошую глину и алебастр. И теперь, тоски ради, занимаюсь скульптурой. Но, Боже, как жалко я занимаюсь этим новым для меня искусством: в казармах, где помещается целая рота солдат; а про модель и говорить нечего. Бедное занятие! [/ /]

Спасибі тобі, що нагадав ти мені про К. І. Йохима [/ /]; хочь я, правду сказать, и не забываю моих добрых приятелей, но не писал ему потому, что боялся его молчания на мое послание [...]

Я уже думал было устроить себе [/ / ?] невеличкий [/ / ?] гальванопластический аппарат, так что ж! в великом городе Астрахани, кроме кумысу и тарани, ничего достать нельзя [...]

Я еще прошу К[арла] И[вановича], не сообщит ли он мне своих простых практических средств в отношении гальванопластики, потому что я, кроме физики Писаревского, ничего не имею, а в ней говорится о сем предмете слишком лаконически.

Эх! то-то было б, [/ /] дурний Тарасе, не писать було б поганих вірш та не вшиватся почасти горілочкою, а учитися було б чому-небудь доброму, полезному, — от би тепер як нахідка. А то посивів, оголомозів, дурню, та і заходився вчитися фізики. [/ /]

Не думаю, чтобы из этого что вышло, потому что я от природы вышел какой-то неконченный: учился живописи и не доучился, пробовал писать — и вышел из меня солдат, да какой солдат! просто, копия с того солдатского патрета [!], что написал Кузьма Трохимович у покойного Основьяненка. [/ /] А тим часом старіюсь [/ /] і постійно болю, бог его знает, от чего это. Должно быть, [/ /] з нудьги та неволі. [/ /] А конца все-таки не вижу моей грустной перспективе, та без протекции, правда, его и видеть невозможно; а у меня какая протекция? [/ /] Правда, були деякі люди [/ /], так что ж?

Одних уж нет, а те далече,

Как Пушкин некогда сказал.

И мне теперь осталось одно — [/ /] ходить отут по степу [/ /] — долго еще ходить та мурлыкать: [/ /]

Доле моя, доле, чом ти не такая,

Як інша чужая!

Кланяюся низенько твоїй Александрі Івановні і щиро цілую твоїх діточок і Варвару і Александру, — нехай здорові ростуть та щасливі будуть.

Так тепер для тебе Городище — чуже село: стара твоя мати умерла, царство їй небесне.

Оставайся здоровий і будь щасливий во всех твоих начинаниях, мій искренний, мій єдиний друже Семене!

Твій щирый Т. Шевченко.

Цей лист починається не, як більшість листів, із привітання, а з перформативної частини, щодо якої важко сказати, написана вона російською чи українською мовою. Між цією частиною та ілюстрацією, написаною загалом російською мовою (у цьому випадкові про це сигналізує *что*), яка, втім, апелюючи до самого автора, містить українськомовний зворот *бесталанньє одинокие сірами*,²⁵⁹ Шевченко вставляє приязне звертання *друзе мій милостивий* українською. Українізм *сірами* він супроводжує коментарем російською (на це вказує *как*) і вживає конструкції *в одиночестве* (*въ одиночествѣ*), *на чужині* спочатку російською мовою, тоді українською, а далі російською мовою висловлюється про свою самотність на чужині та засвідчує радість від одержаного сердечно-дружнього листа. Потім радше до формальних рядків Шевченко додає два речення українською мовою досить приватного змісту: *Добре ти робиш, брате Семене. Нехай господь посилає твоє добро на тебе і на жіночку твою і діточок твоїх!*, перш ніж знову продовжити російською. У російськомовному фрагменті адресатів своїх листів Шевченко називає українською мовою: *декому из своих друзей-приятелей*. На це вказує займенник *декому*, а не закінчення *-ей*, адже закінчення *-ів* в іменниках зі м'якою основою Шевченко зазвичай не вживає. Розпачливе доповнення *так что ж!* та емоційне нарікання на свою тяжку долю Шевченко знову формулює російською (про це сигналізує *что*), звертаючись наприкінці цих нарікань до одержувача знову приязним українським *друзе мій єдиний*. Тоді знову йдуть російськомовні фрагменти, у яких Шевченко описує своє «вбоге невольниче життя». Перериває цей опис вигук українською мовою: *Нехай воно ворогам нашим сниться!*, після якого у відповідь на запитання свого адресата Шевченко розповідає про те, що йому заборонено писати й малювати, що він опановує інші не заборонені йому форми мистецтва, й описує, як важко солдатіві знаходити час для мистецтва. Пишучи російською мовою, він встановлює дистанцію між собою і своїм адресатом, із яким зазвичай листується українською; вкрапляючи українські слова, він щоразу свідчить, що їхня близькість ще не цілком розірвана.

Наступне українськомовне речення, у якому він дякує за нагадування про колегу з академії мистецтв, Шевченко також коментує знову російською, пояснюючи, чому він йому не писав. Згадуючи

²⁵⁹ У словнику Даля (1880–1882/1978–1980, гасло *сирота*) це слово подано з ремаркою, що вказує на локалізації — «південь» і «захід», тобто здебільшого в українському й білоруському мовному просторі.

про свій гальванопластичний апарат, він вживає прикметник *невеличкий*, який можна вважати свідомо вжитою жартівливою українською інтерферою в загалом російськомовному фрагменті. Описавши труднощі, пов'язані із придбанням спеціальної літератури з гальванопластики, та повідомивши про намір звернутися із проханням про допомогу до Карла Брюлова, Шевченко вживає російськомовний вигук *эх!*, після якого наводить вигаданий монолог українською мовою з докорами самому собі, «зісковзуючи» на російську. Складається враження, начебто тут полемізують дві Шевченкові іпостасі. Щойно він заводить мову про своє старіння, то переходить на українську, а далі вже російською мовою розповідає про свої хвороби, натомість, окреслюючи причини цих хвороб, пише українською: *з нудьги та неволі*. Рефлексує далі, він «залишається» в російській мові, згадує про значення протекції у своєму житті (форму *та* у реченні *та без протекції, правда, его видеть невозможно*, очевидно, утворили упорядники від російського *да*). Й українськомовну фразу *Правда, були деякі люди* Шевченко коментує російською мовою — розпачливим *так что ж?* і цитує афоризм Пушкіна. Продовжує лист своєрідний «діалог зі самим собою»: розповідаючи про свою долю, із речення в речення переходить то на російську, то на українську мову, і після українського віршованого рядка закінчує лист українською.

Де й чому в цьому листі Шевченко переходить з однієї мови на іншу? Слід визнати, що опрацьовувати такі тексти для укладання одномовного словника — справа не з легких. Із погляду механізмів перемикання кодів цей лист, безсумнівно, є одним із найцікавіших і, ймовірно, найскладніших для розуміння документів, написаних рукою Шевченка. Властива обом щойно проаналізованим листам особливість — принагідний перехід на українську мову в тексті, написаному переважно російською, характерна насамперед для 1852 і 1853 років. 1 квітня 1854 року Шевченко пише до Осипа Бодянського суто по-українськи (Шевченко 1964, 99–100). І до Семена Гулака-Артемовського Шевченко згодом звертається також українською мовою, однак лише за кілька років у листі від 30 червня 1856 року (Ibid., 134–135). Натомість лист до цього ж адресата, датований 6 жовтня 1853 року, є цікавою мішаниною двох мов (див.: підрозділ 6.9 «Змішування кодів»).

Лист, який Шевченко надіслав 14 квітня 1854 року Андрієві Козачковському, написаний загалом українською мовою (Ibid., 97–99; оригінал збережений), проте на початку листа після звертання Шевченко російською мовою обґрунтовує, чому його лист із подякою затримався.

Це можна пояснити тим, що Шевченко з'ясовує віддалені організаційні справи, перш ніж перейти на українську мову, яка має сигналізувати про близькість їхніх стосунків, а відтак щиро виразити його вдячність:

Христос воскрес! Друже мій єдиний! [/ /] Вчера только привезла почта из Гурьева твое письмо, написанное тобою 14 генваря. Видишь ли, в чем дело. Новопетровское укрепление в продолжении зимы не может получать денежной почты, а получает ее только в продолжении лета, то по этому обстоятельству и я получил твое сердечное послание только 13 апреля, т. е. с первою летнею почтою. [/ /]

Спасибі тобі, друже мій єдиний, за твої десять рублей, чи, як ти пишеш, якогось хорошого [/ /] общезнакомого [/ /] нашого, і йому і паче тобі спасибі, йому спасибі за гроші, а тобі спасибі за те, що послав ти мені їх. Тільки за те спасибі не скажу, чому ти не написав мені, хто се такий [/ /] общезнакомый [/ /] наш, такий пам'ятливий та щедрий.

Послідовно українськомовний текст кілька разів перериває слово *общезнакомый*, яке також можна розглядати як феномен перемикання кодів. Фраза *як ти пишеш* вказує на те, що Шевченко цитує свого адресата, вживаючи слово, яке слушно не увійшло до реєстру Словника 1964. Усталений у сучасній стандартній українській мові, вживаний у деяких контекстах відповідник *загальновідомий* у Словнику 1964, як і варто було очікувати, відсутній; слів із основою *загальн-* у Шевченкових текстах не засвідчено.

У зв'язку з феноменом перемикання кодів варто проаналізувати лист Тараса Шевченка до Платона Симиренка, датований 1 лютого 1860 року (Шевченко 1964, 246–247; оригінал втрачений). Утім важливо, що видавці могли вдатися до досить суттєвих втручань у текст, що вже неодноразово можна було простежити:

Платон Федорович!

Сегодня просьба моя к вам такого содержания. Редактор журнала «Народное чтение», желая поместить в своем журнале краткую биографию Кондрата Михайловича и Федора Степановича, обратился ко мне как к лично их знающему. Я ничего не знаю. Да если бы и знал, [/ /] то без их воли нічого б не сказав. Спитайте ж ви їх, і як буде на се їх воля, то коротесенько напишіть мені одні тільки факти і пришліть [/ / ?] брошуру о вашем заводе [/ / ?]. На сей раз годі, ніколи, вибачайте. Кланяюся Татьяні Івановні і цілую ваших діточок.

Т. Шевченко.

Чи получили ви «Кобзаря?» Недодрюкований екземпляр, може, я вам сам привезу.

Загальну суть справи Шевченко викладає російською, однак частину складнопідрядного речення він раптом формулює українською мовою, як і особисте прохання в наступному реченні. Складно з певністю сказати, чи фразу *о вашем заводе* справді можна розглядати з погляду феномена перемикання кодів. Якщо припустити, що було написано *о вашем заводѣ*, — до того ж, *е* в займеннику *вашем* більшою мірою, аніж закінчення *ѣ* в *заводѣ*, засвідчує російськість, — то можна стверджувати, що Шевченко мав намір процитувати російськомовну назву брошури (насправді, вона, поза сумнівом, звучить інакше) і тому переходить на російську мову. Окрім цього, він і тут називає річ, яку просить передати, і саме тому, як було вже продемонстровано, переходить на російську мову. Дружнє прощання знову ж таки сформульоване українською.

Цікавий перехід з української мови на російську виявляємо і в листі до Якова Тарновського (оригінал збережений). Весь лист Шевченко пише українською мовою, але щойно починає описувати офіційний статус свого брата, звертаючись із проханням влаштувати його управителем на підприємстві адресата, відразу переходить на російську (Шевченко 1964, 274–275). Удруге він перемикає код у вставному реченні *как говорят*, де про російськість чітко сигналізує *как*. Цим Шевченко, імовірно, хотів запевнити, що його оцінка ґрунтується на судженні, поширеному серед російськомовної еліти. Далі я наводжу текст листа разом із додатком:

Давно, дуже давно ми з вами не бачились, щиро шануемий Яков Васильевич! І так як ви чоловік щирий і розумний, а я також трошки похожий на таких людей, як ви, то ми безплотно і не писали один другому измятое слово [/ /] милостивой государь! [/ /] Лучше любить і робить, аніж писать і говорить.

Двоюродний брат мій Варфоломей Григорьевич Шевченко, [/ /] почти управляющий Корсунским именем князя Лопухина [/ /], чоловік розумний, щирий і, [/ /] как говорят, мастер своего дела. Это вы лучше меня можете узнать от ваших соседей, нежели от меня.

Брат мой тяготится немцами и ляхами и в особенности его светлейшеством. [/ /] Прочувши, що вам треба замістити чим-небудь лучшим вашого теперішнього управителя, [/ /] хочет [/ /], а я прошу вас, прийміть його до себе. Та й білш нічого!

Літом, як Бог поможе, я буду в Потоках і щиро, щиро вас поцілую, а поки що бувайте здорові.

Искренний ваш Т. Шевченко

Кума моя Н[адія] В[асильвна] занедужала и осталася [/ /] в Пе[те]рбурге, [/ /] а В[асильович] и Л[юдмила] Владимировна поїхали в Качановку.

Подібний перехід виявляємо і в листі до брата Варфоломія, у якому Шевченко рекомендує йому полковника Іваницького, окреслюючи офіційний статус якого, переходить на російську мову:

[...] В першому письмі, адресованому в Корсунь, послав я письмо незапечатане, щоб ти прочитав і переслав в Одесу полковникові Іваницькому, [/ /] главному начальнику механического заведения при обществе мореходства и торговли. [/ /] Письмо про Каленика. Друге письмо адресоване в Київ, [/ /] в дом Соар [/ /], в котрому также незапечатане письмо в Потоки на ім'я Я. В. Тарновського; чи получил ти оті письма, чи ні? (Шевченко 1964, 279).

Як залишали поза увагою феномен перемикання кодів у Шевченкових текстах, почасти демонструє те, який фрагмент інтерпретує Петро Тимошенко (1964, 45): чи фразу *главному начальнику механического заведения при обществе мореходства* справді можна зараховувати до українськомовної «суспільно-політичної лексики» Шевченка? Тут навряд чи може йтися про «нагромадження» росіянізмів в українськомовному листі, це радше російськомовний фрагмент в українськомовному тексті.

Дистанційованість і близькість, на мою думку, може репрезентувати наступний приклад, де Шевченко грубою лайкою відгукується про одну особу й, можливо, щоб дистанціюватися від неї, переходить на російську мову:

Як побачите Т[абачніко]ва, то заплюйте йому всю його собачу морду. Диво мені, що таку [/ /] подлюю, гнусную тварь [/ /] земля носить. Другим разом я вам напишу, що він хотів зо мною зробити (Шевченко 1964, 241).

Оригінал цього листа хоча й не зберігся, проте в першій його публікації в *Кіевській старині* (Кіевская старина 1889 / 2, 463) це місце загалом збігається з наведеною вище цитатою. Російськість підтверджує форма прикметника *подлый* з *о*; пор.: укр.: *підлий*. Оскільки наголос падає на корінь, то збережене кореневе *о* не зумовлене діалектними особливостями.

6.9. Змішування кодів

Поряд із феноменом перемикання кодів (code-switching) у Шевченкових листах виявляємо і феномен змішування кодів (code-mixing), тобто співіснування українських і російських елементів в межах окремих смислових одиниць.

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

У короткому листі до Надії Забілої від 6 вересня 1860 року (Шевченко 1964, 267) неможливо встановити меж переходу з однієї мови на іншу, які б окреслювали когерентні смислові одиниці:

Многоуважаемая Надежда Михайловна!

Вручите Федорові мізерію і паспорт моєї любшої Ликери и приймите мою искреннюю благодарность за ваши материнские попечения о сироте Ликери и за внимание ко мне, нехитроственному вашему другу

Т. Шевченку

Проаналізувати лист досить проблематично, адже оригінал втрачений (не дійшов до наших днів і оригінал другого — українськомовного — листа Шевченка до Надії Забілої). Найімовірніше, це здебільшого російськомовний лист із щонайменше двома українськими інтерферемами: формою давального відмінка *Федорові* на *-ові* і прикметником *любий*. І першу, і другу форму складно пояснити через механізми перемикання кодів. Усе інше може бути результатом українізаційних втручань видавців.

У листі до Миколи Макарова, написаному в період між 15 і 30 квітня 1860 року (відома фотокопія його оригіналу), у якому вжито вже згадане вище *к выставке* (*къ выставкѣ*), Шевченко пише:

Чи будете ви сьогодні в четвертому часу дома? (Шевченко 1964, 253).

На щастя, цей фрагмент у транскрибованому вигляді увійшов до опису рукописів Шевченка:

Чи будете вы сегодня въ четвертому часу дома (Опис рукописів 1961, 316).

За Словником 1964 (гасло *час*), слово *час* в «російському» значенні ‘година’ вжито в Шевченкових текстах вісім разів. Прикладів із російським закінченням Словник 1964 слушно не фіксує. Втім російське слово на позначення години Шевченко тут, очевидно, вживає в цілковито українському контексті. Вирішальним у цьому прикладі є закінчення слова *четвертому*. Якщо в тексті насправді маємо прийменник *въ*, а не *къ*, — літери *в* і *к* у рукописах дуже подібні, — тоді це не перехід з однієї мови на іншу, а змішування. Хоча я і не мав змоги проаналізувати рукопис, можу припустити, що Шевченко, попри інтерпретації видавців й упорядників рукописів, насправді перейшов на російську мову й написав *къ четвертому часу*. У такому разі про змішування кодів не йдеться.

З огляду на феномен змішування кодів цікавий і лист до Платона Симиренка від 3 січня 1860 року (Шевченко 1964, 244–245; оригінал збережений):

С Новым годом поздравляю вас и весь завод ваш с механическими мастерскими, с паровым млином, с садом и со всем добром, сущим коло вас. А в особенности поздравляю с Новым годом Кондрата Михайловича, Федора Степановича и Настасью Михайловну. [/ /] Нехай ім Бог шле довгий вік і добре здоров'я.

Спасибі вам за ваше письмо, двічі спасибі вам за 1100 карбованців. Я получил їх од г. Гротина [/ /] 31 декабря уже минувшего года. [/ /] Искренно благодарю вас. 15 або 20 генваря випуститься книга из типографии и в той же день [/ /] пошлются экземпляры Савве Дмитриевичу Пурлевскому, а нецензурный экземпляр вам доставит брат Варфоломей. [/ /] Ще ось що! Хто подає, то у того і просять. Примкніть во ім'я Божіє мого брата коло свого заводу, хоч коло буряків; а він це діло дуже добре тямить. Йому так обрид отой нікчемний світліший з своєї німотою, що він помандрував би на край світа, якби було мо[ж]на і жінку з дітками у торбу покласти. Во ім'я Божіє привітайте його коло себе! Чоловік він не дуже дурний і не дуже розумний, а дуже, дуже щирий. У вас в заводі єсть школа, а в його малі діти, то воно дуже до ладу б було. Во имя святого просвещения привітайте його. [/ /]

Свидетельствую глубочайшее почтение [/ /] Татьяні Івановні і трижды цілую ваших діточок.

Искренний ваш Т. Шевченко.

(Трижды кланяюсь Алексею Ивановичу).

Перший абзац листа до слова *нехай*, на перший погляд, ніби написаний російською мовою, проте, прочитавши його ретельніше, виявляємо не тільки неросійський прийменник *коло* (пор.: в інших місцях *кругом*), а й українізм *млин: с паровым млином*. До речі, цього іменника упорядники Словника 1964 не зафіксували, вочевидь, поспіхом постановивши, що весь текст написаний російською мовою, а відтак його й не треба аналізувати. Натомість під гаслом *млин* Словник 1964 наводить лише один приклад: *Був собі дід та баба... Придбали хутір, став і млин* («Наймичка»). У значенні 'промислове підприємство' Словник 1964 під гаслом *завод* подає три приклади з листів, однак першого прикладу з начебто російськомовного початку наведеного вище листа він не фіксує.

Наприкінці першого абзацу Шевченко, формулюючи своє бажання: *Нехай...*, щоб засвідчити близькість своїх стосунків з адре-

сатами, переходить на «чисту українську мову». Ще більший сумнів починають викликати перші рядки листа, які, як здавалося, написані російською мовою, якщо порівняти рукописний варіант листа (Опис рукописів 1961). Виявляється, що в оригіналі перший рядок має такий вигляд: *Сь новимь годомь*, тобто з *и*, а не з *ы* у прикметнику, а це ще більше зменшує ймовірність написання цих рядків російською мовою.²⁶⁰

Наступний абзац після висловленого українською мовою бажання також має українську основу. На початку виявляємо українське *двічі*, натомість в останньому абзаці — у цілком українськомовному контексті — і в постскрипті після підпису вжито російське *трижды*, якого у Словнику 1964 немає. Зауважу, що в інших листах (оригінали збережені) Шевченко вживає і *тричі* (пор.: Шевченко 1964, 211); Словник 1964 гасло *тричі* подає із 44 прикладами. І в другому абзаці, який містить найсуттєвішу інформацію цього листа, раз у раз нотуємо вкраплення, які упорядники листів, а також і укладачі Словника 1964 не хотіли розглядати як українськомовні. Як свідчать орфографічні рішення упорядників, вони, мабуть, вважали, що в тексті другого абзацу після дати *31 декабря уже минувшего года* мову знову змінено на російську. Дату таки справді записано російською мовою, на що однозначно вказує прикметник *минувшего* з *-его* замість *-ого* після шпильячого приголосного. Проте, як уже було продемонстровано, Шевченко часто переходив на російську, саме зазначаючи часові відрізки. Тож тут ідеться про перемикання кодів, а не про змішування їх.

Можливо, що після того, як Шевченко висловлює свою вдячність — а це цілком відповідає застосовуванню у його текстах механізмів перемикання кодів — він повертається до української мови. Пригадаю, що Словник 1964 подає загалом десять прикладів уживання слова *искренній*, не фіксує, втім, тих форм, які в публікаціях текстів починаються на *и-*. Відмінне написання, однак, не має нічого спільного з оригінальною орфографією Шевченка, а ґрунтується часто на довільному рішенні упорядників, які, керуючись нормами сучасних стандартних мов, те чи інше слово або зворот зараховували або до української, або до російської мови. Окрім цього, Словник 1964 не фіксує жодного прикладу уживання прислівника *искренно* на підставі того, що багато контекстів (як і в цьому випадкові *искренно благодарю вас*) упорядники текстів вважали

²⁶⁰ Це непоодинокє явище в російськомовних текстах Шевченка, пор.: [Получили ли] вы [«Кобзаря»] надписанного моею рукою на ваше имя? (Опис рукописів 1961, 321), у цьому ж листі: сь почти (Ibid.) тощо.

російськомовними, тимчасом як кожна із цих словформ неодноразово вжив Шевченко в листах і в суто українськомовних контекстах, а відтак їх можна вважати мовними засобами, які Шевченко повністю інтегрував до своєї української мови.

У наступному реченні російські й українські словформи, здається, розкидані абияк, проте чітко марковані насамперед українські словформи [15] або [20 *генваря*] та [в] *той* [же день], а також записана за нормами російської орфографії форма давального відмінка *Савве* (в оригіналі, поза сумнівом, *Саввѣ*) *Дмитриевичу Пурлевскому*. Більшість інших начебто російськомовних форм Шевченко вживає і в українськомовних текстах, і навпаки. Чимало форм, які упорядники інтерпретують як російськомовні, можна вважати й українськомовними. «Русифікаційне» написання *пошлются* поряд з «українізованим» *випуститься* (в оригіналі, мабуть, *выпустыця*) хоча й тільки умовно пов'язане з оригінальною орфографією Шевченка, насправді може ґрунтуватися на перемиканні кодів, виявити яке досить складно: друк названо по-українськи, дистрибуцію — по-російськи, а весь фрагмент усіяний українськими формами.

Чи справді Шевченко після фрази *в той же день* переходить з української мови на російську, а тоді, згадавши ім'я брата *Варфоломій*, знову повертається до української? Виявляємо чимало підтверджень цього. Тут Шевченко на короткий час переходить на російську мову, як і в інших листах, пишучи про ділові справи чи про передачу якихось речей. А тому Словник 1964, мабуть, слушно не містить гасла, наприклад, зі словом *доставить*. Далі Шевченко, починаючи з катафоричного *щось що*, щоб висловити особисте прохання, знову повертається до української мови. Натомість в іншому наведеному перед цим листі він, вдаючись до описаного вище переходу з української мови на російську, характеризує свого брата, що той *чоловік розумний, щирый і, [/ /] как говорят, мастер своего дела*, у цьому листі пише, що *Чоловік він не дуже дурний і не дуже розумний, а дуже, дуже щирый*, і залишається у відверто особистісному й довірливому тоні спілкування і — не можу уникнути спокуси, щоб не сказати — «залишається» в українській мові. У цьому абзаці двічі нотуємо фразу *во ім'я Божіє*, яку упорядники видання правомірно проінтерпретували, так би мовити, як українськомовну. Однак у цьому зв'язку виникає інше запитання: чому подібні звороти в інших контекстах щоразу мають форму *во имя* [...], і їх і не зараховано до українських? Такий приклад виявляємо і в тексті цього листа, в останньому реченні другого абзацу: *во имя святого просвіщенія*.

Перехід на російську мову в наступному абзаці може бути зумовлений тим, що *Татьяна Ивановна* — особа російськомовна, а текст вітання має бути переданий якнайточніше. З огляду на перехід на російську мову Словник 1964 слова *свидѣтельство* не наводить. Але слід зауважити й те, що з усіх споріднених форм він наводить лише іменник *свидок* із двома прикладами і не подає жодного прикладу вживання у Шевченка слів *свідчити* чи *засвідчити*.

Далі Шевченко знову змішує обидві мови. В описі його рукописів (Опис рукописів 1961, 313) цей фрагмент занотований у формі *трыжды цилую вашихъ диточокъ*, а постскриптом — *Трыжды кланяюсь Алексѣю Ивановичу*. Тож передаючи вітання *Алексѣю Ивановичу* російською мовою, про поцілунки дітям Шевченко згадує вже українською. Проте в цьому випадкові масмо справу лише з одним цікавим прикладом змішування кодів, а не із перемиканням. Слово *трыжды* записане під впливом фонологічних норм української мови, проте його важко вважати українським, про що свідчить згадуване вище *двічі*. І може, щоб ще більше дистанціюватися від російської мови, Шевченко написав *-жды*, а не *-жди*.

Наступний приклад із листа до Михайла Лазаревського, датованого 22 квітня і 8 травня 1857 року, є зразком радше змішування, аніж перемикання кодів.

З сі[с]ю²⁶¹ почтою не напишу тобі: «Я свободен», чи не дасть Бог з будущею (Шевченко 1964, 157; оригінал збережений).

Малоймовірно, щоб Шевченко у цьому листі лише задля прикінцевої конструкції перейшов на російську мову. Написання *с* в закінченні прикметника *будущего* якоюсь мірою можна вважати проявом російськості, оскільки, попри контекст зі звертанням до Бога, це слово не можна вважати функційним церковнослов'янізмом. Хоча на користь перемикання кодів свідчить референційна сфера погпти, проте форма *з сію* автентична, а тому це українсько-, а не російськомовний фрагмент. Тобто механізм перемикання кодів був би в цьому випадкові дуже своєрідним.

Неодноразове вживання українських лексем у російськомовних текстах, як наприклад, слова *бесталанный* у цілком російськомовному контексті чи низки наведених у попередньому викладі росіянізмів в українськомовних текстах, є результатом інтенсивного змішування

²⁶¹ Відсутньої в оригіналі літери *с*, властиво, додавати не потрібно, див.: розділ 5.2.2.

кодів у мові епістолярію Тараса Шевченка. У кожному разі важливо, чи Шевченко поряд із російськомовними словами й формами вживав і їх українськомовні еквіваленти.

6.10. СУПЕРЕЧЛИВІ ВИПАДКИ

Поодинокі фрагменти Шевченкових текстів, у яких українські й російські елементи співіснують, особливо складно інтерпретувати або їхня інтерпретація досить сумнівна.

У листі до Михайла Лазаревського від 18–19 жовтня 1857 року Шевченко пише:

Шкода тільки, що морози настали, не можна нічого рисовать с натуры, а то було б і геть-то весело (Шевченко 1964, 174).

Якщо взяти до уваги своєрідність Шевченкової орфографії (далі це буде детально проаналізовано), то стане зрозуміло, що в цьому випадкові за відредагованим текстом приховано надзвичайно дискусійну інтерпретацію упорядників. Шевченко і в українськомовних текстах подекуди писав *сь* замість нормативного українського *з*, до того ж, і в українськомовних текстах він досить часто використовував літеру *ы*. Те, що у цьому випадкові, на відміну від багатьох інших аналогічних випадків, упорядники не вдалися до українізації і не змінили на *з натури*, можна пояснити суто їхнім довільним рішенням, що це словосполучення було написано російською мовою, а тому його треба передавати за нормами російської орфографії. Однак для такого рішення немає жодних переконливих підстав. Словник 1964 під гаслом *натура* наводить дев'ять прикладів, але зі значенням 'темперамент, характер', а не 'живі істоти, предмети і явища як об'єкт зображення'. Під гаслом *натурний* він наводить один приклад, якраз із галузі малярства, оскільки виявляємо його лише в терміні *натурний клас* (пор.: *сплю на етподах; з натурного класа і не вихожу, — так ніколи! так ніколи!*; цит. за: Словником 1964). Шевченко в оригіналі, найімовірніше, занотував цю конструкцію у формі *сь натуры*, проте не конче треба її вважати росіянізмом. Таке рішення стає ще сумнівнішим, коли виявляється, що відповідний відносний прикметник упорядники проінтерпретували як український і ввели його до реєстру Словника 1964; в оригіналі, мабуть, написання було адаптоване до норм російської мови: *сь натурнаго класса* (оригінал втрачений).

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

Окрім цього, Словник 1964 містить і гасло *натурщиця* з єдиним прикладом, уже цитованим у цій праці в ширшому контексті. Він ужитий в одному з ранніх листів:

[...] я сього літа повинен намальовати для академії картину, як наша чорнобрива дівчина молиться Богу, лягаючи спати. Так от, бачите, лебедіку, все є: і модель — чи по-тутешньому натурщиця — і справа всяка, — а одежі нема (Шевченко 1964, 14; оригінал втрачений).

Якщо в рукописі — а збереглася тільки одна з його ранніх, імовірно, українізованих публікацій — справді було *-ця*, то це може свідчити на користь української, а не російської форми. Однак прикладу *с натурь* (у публікації в «Основі»: *сь натури* без *ь*, як, очевидно, могло бути і в рукописі) Словник 1964 не фіксує, оскільки його проінтерпретовано як російський, натомість подає іменник *натурщиця*, попри те, що Шевченко недвозначно констатує, що це слово поширене в Санкт-Петербурзі, а не на батьківщині адресата — його українськомовного брата. А отже, численні випадки непослідовних підходів у лексикографічному опрацюванні Шевченкової лексики та суперечливі моменти у Словнику 1964 стають ще очевиднішими.

І в деяких інших випадках рішення упорядників ювілейного видання не надто переконливі, що виявляємо, зокрема, у першому реченні листа до Михайла Лазаревського (оригінал збережений). Загалом цей лист написаний українською мовою, хоча в ньому є й неодинокі переходи на російську мову. У публікації 1964 цю частину листа подано так:

Богу милий друже мій Михайле!

Коротеньке, невеличке та щіре письмо твоє от 8 августа получил я 28 сентября. Довгенько-такі воно летіло та все-такі, благодаріть Бóга, долетіло (Шевченко 1964, 138; Шевченко 2003, 111).

Натомість у першій публікації листа:

Богу милий друже мій, Михайле!

Коротеньке, невеличке та щіре письмо твоє отъ 8 августа получилъ я 28 сентября. Довгенько-такі воно летіло та все-такі, благодаріть Бóга, долетіло (Основа 1862/3, 3).

Форму *отъ* у зазначенні дат зафіксовано в «Основі» і в інших українськомовних контекстах, і, на відміну від форми *от* у публікації в ювілейному виданні, вона свідчить про російськість. Навряд чи Шевченко в цьому випадкові лише задля зазначення дати переходить на

російську мову, оскільки ми вже переконалися, що він здебільшого на позначення місяців використовував назви, вживані в російській мові, а не усталені в сучасній стандартній українській мові. Тож про перехід на російську мову в наведеному вище фрагменті, можливо, не варто стверджувати. Написання *получил* у публікації в ювілейному виданні, імовірно, ґрунтується на формі *получиль*, ужитій в оригіналі. Дієслово *получити* Шевченко послідовно вживає у значенні ‘одержати’, проте написання з *-ль*, що підтверджує й публікація в останньому академічному виданні, дійсно засвідчує російськість. Тоді де в такому разі проводити точну межу переходу на російську мову? І наскільки можна покладатися в цьому випадкові на орфографію?

У багатьох інших випадках не може бути жодних сумнівів у тому, що Шевченко не вдається до перемикання кодів, хоч упорядники його текстів нав’язують протилежне. Зокрема в листі до Варфоломія Шевченка від 10 вересня 1859 року Шевченко пише:

Посилаю Рузі не всеобщую историю, а Робинзона Крузо: для языка це буде лучше (Шевченко 1964, 236; Шевченко 2003, 186).

Цей фрагмент зумовлює низку запитань, насамперед чому упорядники конструюють *для языка* записали за нормами російської орфографії. Вирішальним, мабуть, було те, що в сучасній стандартній українській мові із цим значенням слова практично не вживають. Для Шевченка ж це була цілковито немаркована можливість передати поняття «мова».

У цьому контексті суперечливим є лист до Миколи Макарова (Шевченко 1964, 253), написаний у період між 15 і 30 квітня 1860 року, який уже було цитовано серед перекладів, як Шевченко окреслював категорії часу:

Посылаю вам экземпляр «Кобзаря», на всякий случай без надписи. Передайте его А[лександр]у И[ванович]у с моим благоговейным поклоном. Во имя Божее найдите та пришлите мені оті прокляті «Русалки», а то вони, чортові дочки, мені спати не дають. Чи будете ви сьогодні в четвертому часу дома?

Т. Шевченко

Завдяки орфографічним втручанням упорядників складається враження, що Шевченко починає лист російською мовою, а тоді переходить на українську. Насправді ж, якщо взяти до уваги оригінальну орфографію Шевченка та його схильність вживати і росіянізми, і церковнослов’янізми, то тут немає жодних переходів ані на росій-

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

ську, ані на українську. У звороті *во имя Божее* написання *е* після шиплячого стосується не лише російської мови, а й не цілком нормативної церковнослов'янської, пор.: церковнослов'янське *Божіе*. А церковнослов'янське *благоговѣйный* відоме в українській мові ще з найдавніших джерел.

Мовна оцінка листа до Платона Симиренка, написаного в період між 4 і 12 січня 1861 року, є досить дискусійною:

Составил я и издал букварь для наших сельских школ в количестве 10.000 экземпляров и продаю его в пользу тих же сельских школ по три копейки за книжечку. Через вашего киевского комиссионера г. Предаткина послал на ваше имя одну тысячу букваря.

Когда соберу за букварь все деньги, то думаю издать в таком же объеме букваря и личбу или арифметику. А потом космографию и географию нашего края, преимущественно в большем объеме, но не дороже 5 коп. Потом краткую историю нашего сердешного народа. И когда все сие сотворю, тогда назову себя почти счастливым. О многом и многом нужно бы писать вам, но я нездоров и так гнусно ослабил, что едва пером двигаю.

Еще раз до свидания (Шевченко 1964, 276).

Якби цей лист справді був так написаний, то ми мали б чудовий приклад «русино-російського» тексту, написаного рукою Тараса Шевченка. Однак дуже складно повірити в те, щоб Шевченко — цілком як галицькі русофіли з огляду на вимоги цензури в Габсбурзькій монархії (Мозер 2003) — у такий своєрідний спосіб засвідчував українськість лише заради того, щоб текст виглядав менш російським, на що вказують, наприклад, *ѣ* замість *ѣ*, *о* після шиплячих тощо. Оскільки цей текст не було змоги опублікувати на підставі оригіналу і він став відомий широкому загалові лише «з других рук» аж через півсторіччя, дає підстави для сумнівів.

Мішаною мовою на російській основі з українськими вкрапленнями написаний лист до Семена Гулака-Артемівського від 6 жовтня 1853 року, у якому ще більше, ніж у згаданому вже листі від 15 червня того ж року, перемішані українські й російські словоформи:

Ежели в декабре или в январе ты не получишь [/ /] сього добра, то, як будеш [/ /] на Васильевском острове, зайти в Академию наук, [/ /] у ту, що коло біржі, [/ /] и спроби на квартире у академика фон Бера камердинера его Петра, а у Петра спроби ящик на твое имя, [/ /] а може тобі той Петро і сам принесе — не знаю (Шевченко 1964, 87; оригінал втрачений).

У цьому фрагменті добре помітні деякі механізми перемикання кодів, зокрема зазначення адреси чи вказівка щодо одержання якихось речей, проте мотивація для таких перемикань видається мені не надто переконливою. Шевченко впереміш використовує обидві мови, втім правила такого вживання простежити важко, а тому цей фрагмент є прикладом не «чистого» перемикання чи зміни кодів, а чогось середнього між цими двома феноменами.

Листи, у яких Шевченко не перебував у межах свого поетичного світу, він писав, мабуть, такою мовою, якою й розмовляв, — щоразу переходячи то на українську, то на російську. Почасти можна на підставі змісту виявити механізми таких переходів, які дають змогу досягнути цей феномен. Однак ці тексти аж ніяк не справляють враження того, що Шевченко здійснював такі переходи довільно, неконтрольовано. Дуже часто виявляємо такі російськомовні вкраплення, українськомовні еквіваленти яких марно шукати у словнику мови українськомовних творів Шевченка (Словник 1964). І навряд чи тут маємо справу з випадковістю: Шевченко знав, відчував, коли йому вживати російську, а коли українську мову, цього ж очікував і від інших.

6.11. ЧОМУ ЛИСТИ ТРЕБА БУЛО ПИСАТИ РОСІЙСЬКОЮ

Можна з'ясувати причини переходу Шевченка з однієї мови на іншу чи змішування мов, проте ці причини не завжди зрозумілі. Як і важко збагнути, чому Шевченко, той чи інший лист писав українськомовному адресатові то російською, то українською мовою.

Знайти відповідь на це запитання допоможе лист Тараса Шевченка до Андрія Маркевича від 22 квітня 1857 року (оригінал збережений), написаний українською мовою, однак після підпису Шевченко додає:

Добре, що зосталося шматок паперу. Єсть на чому написати P. S. Я напишу його по-руськи, так, бачиш, треба, ти й сам здоров догадаєшся, як прочитаєш, що так треба. Тільки, серце моє! Голубе мій сизий! Зроби для мене все те, що я проситиму (Шевченко 1964, 158).

Тож Шевченко експліцитно не обґрунтовує, чому постскрипту українськомовного листа він пише по-російськи. Проте зазначає, що адресат має зрозуміти причину такого переходу.

Через більш ніж 150 років і в цілком іншій ситуації відповіді на це запитання значно складніше, однак можна зробити деякі припущення, ознайомившись із повним текстом постскриптуму:

Р. S. Дело вот в чем. Г. Комендант Новопетровского укрепления Ираклий Александрович Усков просил г. Полковника Илью Александровича Киреевского выслать ему камер-обскюру для фотографии со всеми принадлежностями. И для этого снаряда послал ему 250 руб[лей] сереб[ром] денег и 77 лебязьких шкурок. Последнее письмо г. Киреевского от 10 ноября 1856 года получено г. Комендантом с уведомлением о получении денег и посылки. Теперь дело в том, что ни вещь, то. е. камер-обскюра, до сей поры не получена здесь, ни письменного уведомления о причине такой непонятной медленности. Естественно, что это Ираклия Александровича беспокоит. То я и прошу тебя, побывай ты у г. Киреевского и от имени Ираклия Александровича спроси у него о причине его безмолвия. Квартирует он в Большой Миллионной в доме С л а в н ы х . Если же, паче чаяния, ты не найдешь его по этому адресу, или он умер, или выехал из столицы, то ты вместо прогулки съезди в Павловск и на даче г. Киреевского найдешь кого-нибудь из родственников г. Полковника Киреевского. И узнай, где он, и что с ним, и не поручал ли он этого дела, т. е. камер-обскюры, кому-нибудь из своих родственников или же знакомых, и проси, чтобы, кого ты найдешь из его родственников, чтобы написал Ираклию Александровичу и тем вывел из мучительного недоумения. В заключении, найди ты в магазин Прево, под фирмою «Выставка художественных произведений», у Полицейского моста, в доме голландской церкви, и спроси у самого г. Прево, поручил ли ему помянутый г. Полковник в прошлом году осенью выписать из Берлина камер-обскюру со всеми препаратами для фотографии или нет. И узнавши все это, напиши мне как можно обстоятельнее и как можно скорее.

Адресуй свое письмо на имя его высокоблагородия Ираклия Александровича У с к о в а , г. Коменданта Новопетровского укрепления Оренбургской губернии.

В случае же смерти г. Полковника Киреевского узнай, к кому можно обратиться Ираклию Александровичу о получении, ежели не вещи, то обратно денег, на которые имеется у него как документ письмо г. Полковника. Все это можно узнать в Павловске. Кто бы ни был из его близких родных — отец, мать, брат или сестра — все равно, ты только самый подробный адрес [узнай], кого найдешь из них. И еще раз прошу тебя — не медли и напиши по-русски [в оригіналі: *по руски* (Опис рукописів 1961, 286). — М.М.] (Шевченко 1964, 158–159).

Тож які причини спонукали Шевченка саме в постскриптіумі перейти на російську, а також просити про відповідь російською мовою? Вже перші слова *Дело вот в чем* є ознакою того, що тут ітиметься про непросту справу, до того ж виявляється, що ця справа, у якій задіяні високопоставлені особи, має офіційний характер. Зрештою, у фрагменті подано досить-таки детальні вказівки та зазначено різноманітні географічні назви для одержання технічного обладнання. Вище вже було продемонстровано, що Шевченко в подібних випадках навіть посеред українськомовного листа задля тих чи інших повідомлень переходив на російську мову. Тож немає нічого дивного в тому, що він вирішив написати цей текст повністю російською мовою.

Окрім цього, не складно помітити, що Шевченко неодноразово вказує на нагальність цієї проблеми. У загальному контексті схоже на те, що Шевченко намагається засигналізувати: в ділових справах варто надавати перевагу російській мові, щоб бути певним, що адресат його повідомлення якнайкраще зрозуміє і якнайшвидше вживатиме потрібних заходів, адже функційність української мови, яка в той час перебувала в стані розвитку, була досить обмежена. Також не можна залишати поза увагою й суто прагматичних моментів, як наприклад, той факт, що Шевченко у справі придбання камери-обскури спілкувався з російським комендантом Усковим, а листування з цього приводу мав намір принаймні частково передати йому дослівно. Зрештою, не можна виключати й того, що Шевченко вважав знання Маркевича української мови недостатніми для розуміння таких непростих речей. До речі, в одному з листів до Михайла Лазаревського Шевченко ще раз просить нагадати Андрієві Маркевичу, щоб той писав російською: *Скажи Марковичу, щоб писав [?] по-руському* (Шевченко 1964, 167).

Історії української мови «пощастило», що Тарас Шевченко писав свої численні листи не лише російською мовою, а й українською, хоча йому, можливо, було й простіше дотримуватися традиції російськомовної культури листування, яка усталилася й на Правобережній Україні. Проте його листи надзвичайно цікаві ще й тому, що в них відображене співіснування та контактування української і російської мов.

7. ЯК НАСПРАВДІ ПИСАВ ШЕВЧЕНКО

7.1. АВТОГРАФИ ВІРШІВ

Дослідження мови Шевченка, про що вже йшлося в численних коротких примітках у попередніх розділах, мали б ґрунтуватися на детальному аналізові рукописів поета.²⁶² Ще Іван Огієнко (2002, 44) кілька десятиріч тому констатував, що вже настав час видати друком усі відомі рукописи Шевченка, оскільки лише на їх підставі можна зрозуміти точний зміст творів. Це стосується не тільки змісту, а й Шевченкової мови, до того ж відомо, наскільки суттєво відрізняються тексти сучасних публікацій його творів, правопис і пунктуацію яких нормалізовано, від орфографії його рукописів. 1935 року на цьому особливо наголошував Василь Сімович:

Доки ми не матимемо докладної копії Шевченкової поезії з автографів — коли вже не можемо мати фотографій із автографів, — ми науково аналізувати мови Шевченка не можемо, не можемо навіть дати словника з його творів (Сімович 2005, 328).

Є кілька факсиміле віршів Шевченка, серед яких видання чотирьох зошитів, написаних на засланні в 1847–1850 роках (Шевченко 1966); їх можна вважати прикладом популяризації автентичної мови Тараса Шевченка. Окрім цього, у виданому 1961 року описі рукописів (Опис рукописів 1961) є фрагменти з усіх його манускриптів у транскрибованій формі, серед яких і фрагменти листів. Деякі листи існують у формі факсиміле, як наприклад, другий лист Шевченка до брата Микити, датований 6 березня 1840 року. Факсиміле цього листа оприлюднене 1891 року в «Кіевській старині» (1891/2, 211–212).

У попередніх розділах частково було вже згадано, а в наступному викладі ще йтиметься про те, що дослідження оригінальної орфо-

²⁶² Про орфографію Шевченкових автографів див. також: Огієнко 2002, 311–316; Чаплєнко 1970, 90–92.

графії Шевченка зводиться не лише до визбирування крупинок, інколи воно може дати цікаві результати з фонології, навіть із граматики. Не можна забувати, що поряд з суто орфографічними аспектами є й інші, які впливають з Шевченкового ідіосинкратичного письма, в якому літери *и* й *ы*, навіть *а* (пор. також: Огієнко 2002, 68), а також *с* і *е* та інші мають дуже подібне написання. І в моїх наведених нижче транскрипціях факсиміле розрізнення відповідних літер — передусім *и* та *ы* — не завжди однозначне. Особливо складно інтерпретувати й окреме написання слів: насамперед після заперечної частки *не* та після прийменників і префіксів, наприклад *на(-)*, відстані між літерами неоднакові, однак здебільшого в діапазоні дуже маленьких проміжків, а тому складається враження, що автор мав намір писати слова разом. Також важливо знати, що Шевченко часто робив пропуски між літерами у слові.

Через нерозбірливе написання наведених вище літер можна легко схилитися до ідентифікації, адаптуючи словоформи до норм української стандартної мови на підставі контексту. Однак такий підхід може бути ненадійним. Серед прикладів назвімо, зокрема, слово *трохи*. У Кирилівці, де зростав Шевченко, відома, насамперед форма *троха* (Чапленко 1970, 93 — за Синявським), тому позитивно, що форма *троха* відображена, наприклад, у публікації Шевченкових листів у ювілейному виданні (пор., напр.: Шевченко 1964, 97; пор. також: Словник 1964, гасло *трохи* / *троха* з 86 прикладами першої форми і тільки трьома другої).

Варто коротко проаналізувати ще одну особливість Шевченкового письма — його досить численні описки, помітні насамперед у листах. У транскрипції фрагмента листа Шевченка до свого брата від 15 листопада 1839 року — *уже пиньчъ може во снѣ й тебе побачу Дора-ничъ* (Опис рукописів 1961, 261) — виявляємо форму *пиньчъ*. Упорядники супроводжують її приміткою «в автографі описка, треба *пивничъ*». Однак це слово можна спробувати пояснити із фонологічної перспективи, оскільки цілком можна припустити, що Шевченко нескладового [ʏ] у цій позиції міг і не «розчутити». Цей приклад дуже цінний тому, що він також доводить, що рефлекс *o* в новозакритих складах насамперед після альвеолярних Шевченко подекуди передає літерою *ы*, що може бути ознакою твердості, а не палаталізації приголосних; це явище, за матеріалами АУМ 1984 (карта 240), ще й донині в реліктовому вигляді збереглося на батьківщині поета. Щодо *Дора-ничъ* замість *Добра-ничъ*, то тут важко знайти якесь інше пояснення, окрім описки (або ж помилкової фіксації алегроформи).

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

Помітно, що Шевченко й до цього листа докладав великих зусиль: він має виправлення і закреслення (Опис рукописів 1961, 261). Описки, на кіпталт наведених вище, пропущені або переставлені літери дуже часто виявляємо насамперед у приватних листах Шевченка (Опис рукописів 1961, 261–232).²⁶³ Слід зауважити, що це стосується й українськомовних, і російськомовних листів.

Нижче наведено чотири факсиміле віршів у моїй транскрипції, після чого проаналізовано найважливіші особливості манускриптів. Перший вірш написаний 1844 року, тобто в період до заслання, другий і третій — на засланні (1847 року, тобто в перший рік заслання, і 1850 року), а четвертий — 1860 року, уже після заслання, в останній рік життя Шевченка.

Ці чотири рукописи мають і спільні ознаки, і деякі відмінності. Проте в кожному з них є підтвердження того, що свого часу дуже влучно схарактеризував Олекса Синявський (1931а, 123), намагаючись сформулювати засади видання Шевченкових текстів, які, на жаль, загалом так і не були втілені в життя:

Шевченкових віршів ніхто й ніколи не передруковував точно за автографом. Усі їх правила в напрямі наближення до «загально-живаного» правопису в інтересах читача. Об'єктивні причини Шевченкового буття спричинилися до того, що його твори не вилилися з-під пера в формі цілком придатній для громадського користування тільки в наш час, а навіть уже й тоді, коли вони писані. Так, пунктуація в Шевченка така незвичайна, що її ніякий видавець і ніколи не міг додержуватися, як це можна бачити вже з першої-літшої світліни²⁶⁴ з його автографів. Отож і не диво, що видавати Шевченкові вірші не п р а в и в ш и не можна. Але в тім то й річ, що правлять його звичайно не спираючись на якісь тверді норми й принципи, а більш-менш суб'єктивно.

Першим проаналізуємо написаний 13 листопада 1844 року в Петербурзі короткий вірш «Чого мені тяжко, чого мені нудно», факсиміле якого побачило світ у виданні «Три літа» 1987 року (Шевченко 1987, 35):

²⁶³ Пор., наприклад, фрагмент із листа до Михайла Лазаревського, написаного в грудні 1847 року: *Здаеця вы знаками зь Василемъ Езучевскимъ коли винъ вертувся зь дому то якъ побачитесь гарненько вылайте його за мене за його [!] щирость и добрить [!], и Г а л у з у свояка його, добри и щыри люде щобъ ты знавь земляче* (Опис рукописів 1961, 272).

²⁶⁴ Звернімо увагу на вживання в Олексі Синявського слова *світлина*, яке часто є предметом української мовної дискусії.

7. Як насправді писав Шевченко

Чого мнѣ тяжко чого мнѣ нудно
Чого серце плаче, ридѣ, кричить
Мовъ дѣтя голодне; серце мое трудное
Чого ты бажаешъ шо въ тебе болѣть!
Чи пити, чи исты, чи спатоньки хочешъ?
Засни мое серце навика засны
Не вкрите розбите — а людъ нависный
Нехай скаженіе!.. закрыи серце очи.

Чого мені тяжко, чого мені нудно

Опубліковано в: Тарас Шевченко. Три літа. — Київ, 1987. — С. 35.

Чого мнѣ тяжко чого мнѣ нудно
Чого серце плаче, ридѣ, кричить
Мовъ дѣтя голодне; серце мое трудное
Чого ты бажаешъ шо²⁶⁵ въ тебе болѣть?
Чи пити, чи исты, чи спатоньки хочешъ!²⁶⁶
Засни мое серце навика засны
Не вкрите розбите — а людъ нависный
Нехай скаженіе!.. закрыи серце очи
(Шевченко 1987, 35).

²⁶⁵ Sic! Це написання чітко збігається з попередньою ш і відрізняється від щ.

²⁶⁶ Sic! Знак оклику дуже відрізняється від попереднього знака запитання.

Мені однаково гучу буду
І жити в Україні ти ти.
Чи ото збуде ти забуде.
Мене в степу назустріч.
Однако вмило мені.
Вз неволі вимел мого пужини,
И поплаканний своїм
Вз неволі плещи учирю
И ви в собою забери
Мало слоду не по дину
На пацци сласти України
На нашій мові землі.
И не по вмило бачко ось мови
Не скаже слово мови
Мови стину за Україну
Цо в залучили колів.
Мені однаково гучу буду
Мой силі політичній ти ти.
Іна не однаково мені
Як українську вати мову
Приплати лукави. И в оми
И окриденною збудить,
Вар ти однаково мені.

Мені однаково

Опубліковано в: Огієнко (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. – Київ, 1995. – С. 146 [перше видання: Winnipeg, 1949].

7. Як насправді писав Шевченко

Нижче наведено ще один відомий вірш «Мені однаково» (1847 року) за факсиміле, яке подано в монографії Івана Огієнка (1949/1995, 146) про історію української літературної мови. Транскрипція Огієнка (Ibid., а також: Огієнко 2002, 311) у кількох моментах відрізняється від моєї:

Мені однаково чу [sic!]²⁶⁷ буду
Я жить въ украини чи ни.
Чи хто згадає чи забуде.
Мене въ снугу начужини.²⁶⁸
Однаковисинько мени.
Въ неволи вырись²⁶⁹ межь чужыми,²⁷⁰
И неоплаканный своими
Въ неволи плачучи²⁷¹ умру
И все съ собою заберу
Малого²⁷² слиду не покину²⁷³
На наши²⁷⁴ славній украини²⁷⁵
На нашій²⁷⁶ не своїй²⁷⁷ земли.
И не помяне²⁷⁸ батько съ сыномъ²⁷⁹
Не скаже²⁸⁰ сынови молисьь
Молисьь сыну за Украину
Його замучилы колисьь.

²⁶⁷ Sic! У факсиміле (Огієнко 1949/1995, 146) однозначно є *у*. У транскрипції цю описку проігноровано так само, як і в Огієнка (2002, 311).

²⁶⁸ Після прийменника хоча і є невеличкий проміжок, втім відстань до наступної літери не більша, ніж в інших словах.

²⁶⁹ У транскрипції в Огієнка (2002, 311; а також: Огієнко 1949/1995, 146) -*ь* відсутній, тоді як у факсиміле його виразно видно.

²⁷⁰ Фактично літери *и* й *ы* у Шевченка складно розрізнити, втім у цьому випадку написання *ы* досить-таки очевидне. У транскрипції Огієнка (як і в: Огієнко 2002, 311) — *и*.

²⁷¹ Кореневу *а* у факсиміле ідентифікувати неможливо.

²⁷² Як і в попередньому слові, у факсиміле кореневу *а* практично неможливо ідентифікувати: верхня дужка в ній не закрита.

²⁷³ Проміжок між часткою і дієсловом мінімальний. Шевченко, ймовірно, хотів написати їх разом.

²⁷⁴ Sic! У рукописі *и*, а не *й*, як в Огієнка, а над *и* бракує крапки.

²⁷⁵ Кореневу *а* у факсиміле практично неможливо ідентифікувати, верхня дужка в ній не закрита.

²⁷⁶ Sic! Крапки над *и* немає.

²⁷⁷ Заперечна частка *не* і *своїй* стоять надто близько одне до одного, внаслідок чого складається враження, начебто Шевченко хотів писати їх разом.

²⁷⁸ Заперечна частка *не* і *помяне* стоять дуже близько одне до одного, ймовірно, Шевченко мав намір писати їх разом.

²⁷⁹ Прийменник з іменником написано один біля одного, можливо, Шевченко хотів писати їх разом.

²⁸⁰ І тут заперечна частка фактично поряд із дієсловом.

Мыни однаково²⁸¹ чи буде
Той сынъ мольтися чи ни.
Та не однаково²⁸² мени
Якъ украину злье²⁸³ люде²⁸⁴
Присплатъ²⁸⁵ лукави. И²⁸⁶ въ огни
Ии окраденную збудятъ,
Охъ не однаково²⁸⁷ мени

(цитг. за: Огієнко 2002, 312).

Транскрипції цих двох віршів засвідчують, що Шевченкову орфографію навряд чи можна каліфікувати як настільки невпорядковану, як її часто характеризували,²⁸⁸ проте деякі невідповідності можна виявити.

В обох віршах непослідовно написано літери *и* й *ы*, які, однак, як уже було зазначено, через нерозбірливе письмо Шевченка не завжди легко розрізнити.²⁸⁹ У другому вірші помітна й варіативність написань *мыни* й *мени* (у Словнику 1964 (гасло *я*) наведено тільки форми на кшталт *мени*; пор. щодо цього також: АУМ 1984, карта 224),²⁹⁰ нотуємо також написання разом прийменника з іменником *начужини*, що досить типово для Шевченка, як і написання заперечної частки разом із наступним словом, що фіксуємо в листах.²⁹¹ Окрім цього, відзначмо вже згадуване написання закінчення у прикметниках на кшталт *злье* та форми прийменника *съ*, яку в цих двох віршах виявляємо тільки пе-

²⁸¹ Sic! Крапка посеред рядка.

²⁸² Кореневу *a* у факсиміле практично неможливо ідентифікувати, верхня дужка в ній не закрита.

²⁸³ Перша літера розміщена в рядку так, що видається, що це велика літера.

²⁸⁴ Останню літеру складно ідентифікувати, втім найбільше вона подібна до *e* у слові *буде*.

²⁸⁵ Sic! На відміну від транскрипції Огієнка виразно видно, що це *ъ*.

²⁸⁶ Ця літера виглядає радше як маленька, а не як велика *и*. Втім через те, що однозначно цього ствердити неможливо, я подаю, як в Огієнка.

²⁸⁷ Заперечення й наступне слово написано майже поряд.

²⁸⁸ Пор.: Синявський (1931а, 116): «надзвичайна безсистемність Шевченкової графіки, надто щодо пунктуації, повна байдужість його до правописних питань».

²⁸⁹ Пор. також транскрибований фрагмент з офіційного російськомовного листа Тараса Шевченка, написаного 1844 року: [*во время*] *пробивания* [*моего в малоросии*] (Опис рукописів 1961, 270) із традиційною помилкою внаслідок інтерференції української мови.

²⁹⁰ Пор. також транскрибований фрагмент із листа, написаного 1844 року: *мыни* (Опис рукописів 1961, 266). У публікаціях в «Основі» часто фіксуємо форму *мині* (Основа 1861, б), у цьому випадку відповідно до *мыни* в рукописі (Опис рукописів 1961, 287).

²⁹¹ Пор., напр.: *Нездывуйте Бога рады шо на такому клатпыкови пишу до васъ, бо вцѣму божому краи папиръ почтовый навдывовижу* (Ibid, 272).

ред глухими приголосними. Щодо прийменника потрібно зазначити, що в рідній говірці Шевченка, властиво, як і в сучасній українській стандартній мові, дзвінкий приголосний не втрачає своєї дзвінкості перед наступним глухим,²⁹² наприклад, *собою* і *сыномь* (у Словнику 1964 відповідне гасло подане у формах *з / із / зо / зі* — 1510 прикладів першої, 218 другої, 57 третьої і один приклад четвертої форми). Про словоформу *шо* вже йшлося в розділі 5, як бачимо, її вживання підтверджують і рукописи. Не зрозумілим залишається написання *ь* у закінченні слова *присплять*, зважаючи на те, що епентетичне [л] у формі третьої особи множини чітко засвідчує його українськість. Серед аналізованих слів на увагу заслуговують форми називного відмінка множини *люде*, пасивних дієприкметників минулого часу з *-ни-* та написання *межь*. Відзначасмо також посилене вживання суфіксальних форм, наприклад прислівника *однаковисинько* та дієслова *спатоньки*. І, зрештою, в обох віршах впадає у вічі надзвичайно довільна пунктуація, якої спеціально аналізувати не будемо.

Шевченкові чотири зошити, написані в 1847–1850 роках, як уже було зазначено, були видані 1966 року як факсиміле. У цьому виданні міститься й вірш «Личу в неволі дні і ночі», написаний 1850 року (Шевченко 1966, 369–374 [з оригінальною нумерацією сторінок Шевченка]). Варто наголосити, що в цей період Шевченко вже досить чітко розрізняє літери *и* й *ь*:

Личу вь неволи дни и ночи
И ликь забуваю.
О господы якь то тяжко
Тии дни минають.
А ли́та пльвуть межными²⁹³
Пльвуть соби стыха
Забирають за собою
И добро и льхо!
Забирають невертають
Николе ничого!
И неблагай,²⁹⁴ бо пропаде
Мольтва за богомь.

²⁹² Пор. також: Синявський (1931, 17): «Далі, дзвінки приголосні не переходять у Шевченка в відповідні глухі перед глухими та в кінці слів перед павзою, як і в північно-західн. та новоукраїн. говорах».

²⁹³ Виразно видно, що прийменник і займенник написані разом.

²⁹⁴ Проміжок між *не* і *благай* мінімальний, як між літерами одного слова.

И четвертый рикъ минае
Тыхенько поволи.
И четверту начинаю
Книжечку въ неволи. [с. 370]
Мережаты, — змережаю
Кровью та слéзами²⁹⁵
Мое горе на чужини²⁹⁶
Бо горе словами
Нероскажиця²⁹⁷ никому
Николе николе
Нигде насвити!²⁹⁸ нема словъ
Въ далекій неволи!
Не мае²⁹⁹ словъ, не мае сльозъ,
Не мае ничего.
Нема навіть кругомъ тебе
Велького Бога!
Нема нащо подывитысь,
Скимъ³⁰⁰ поговориты.
Жить не хочиця на свити,
А самъ мусышь житы.
Мушу, мушу, а длячого?
Щобъ негубить душу?
Невартъ вона того жалю.
Ось длячого мушу [с. 371]
Жыть на свити, волочиты
Въ неволи кайданы!
Може ще я подывляюся
На мою³⁰¹ украйну...
Може ще я подилаюся
Словами-сльозами,
Зъ дибровами зеленими!
Зъ темними лугами!

²⁹⁵ Крапка стоїть радше над *з*.

²⁹⁶ Проміжок між *на* і *чужини* мінімальний, як між літерами одного слова.

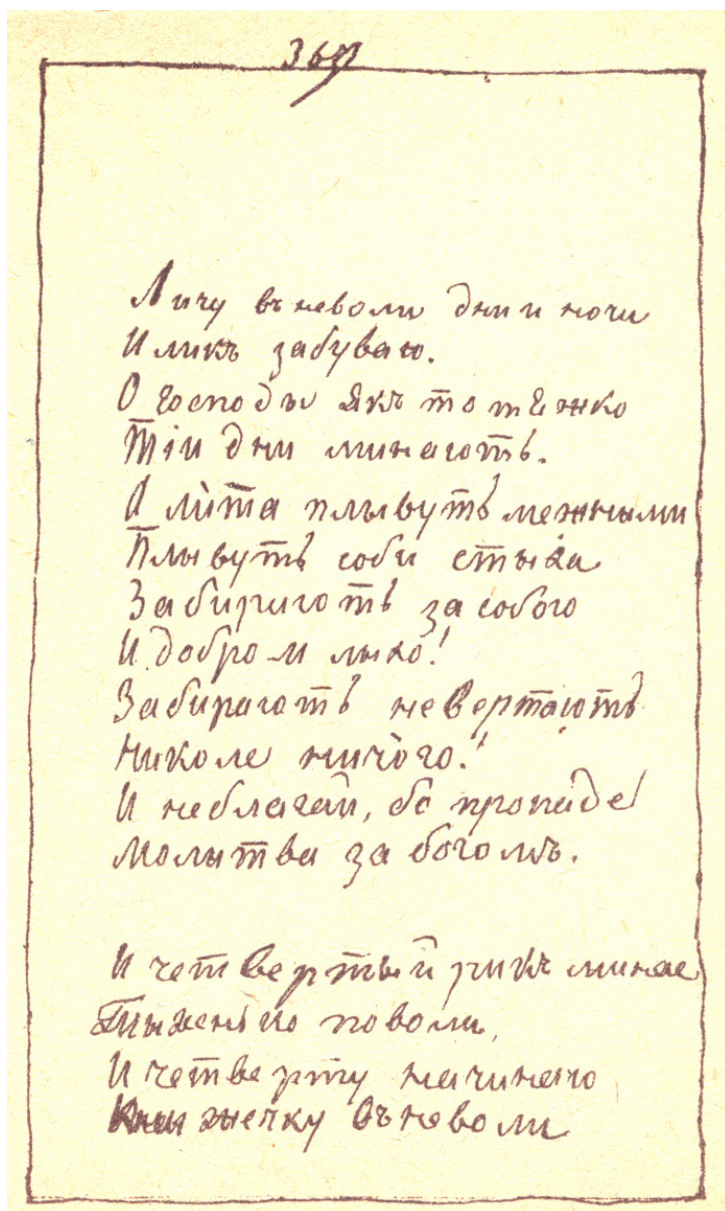
²⁹⁷ Проміжок між *не* і *роскажиця* мінімальний, як між літерами одного слова.

²⁹⁸ Проміжок між *на* і *свити* мінімальний, як між літерами одного слова.

²⁹⁹ Проміжок між *не* і *мае* або *не* і *ма* є не завжди однаковим. Часом здається, що це одне слово, а інколи, що — два.

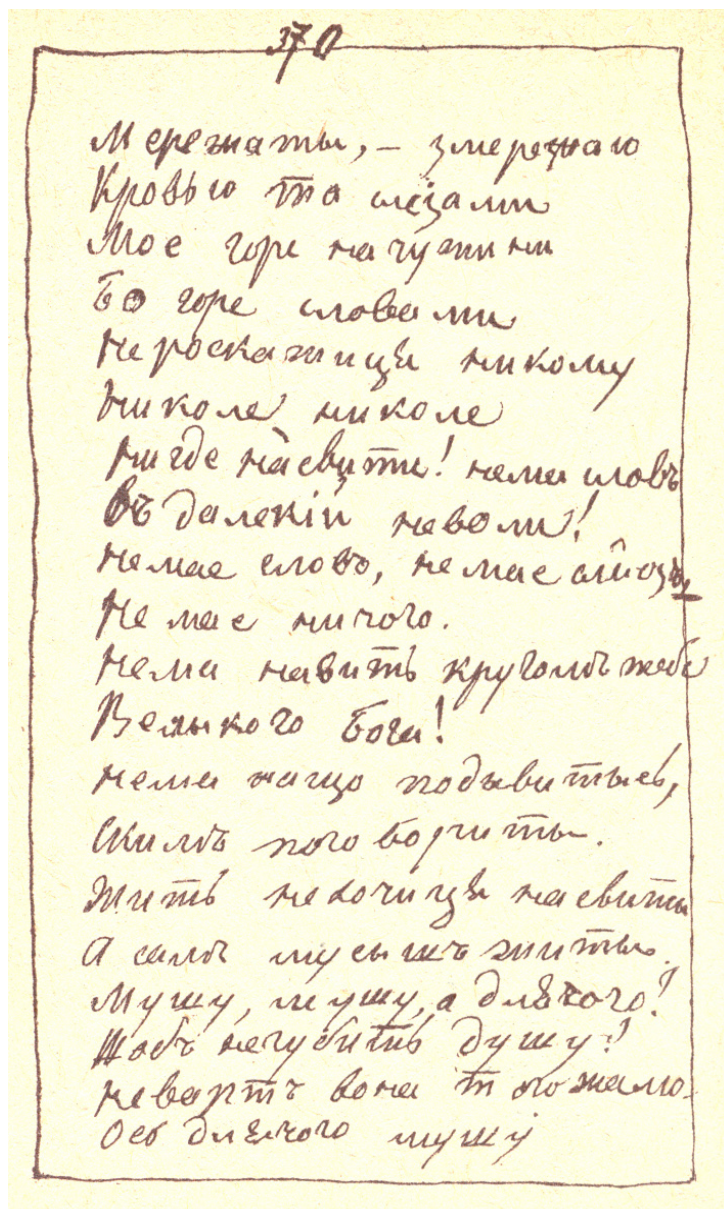
³⁰⁰ Sic! Тут чітко видно написання разом.

³⁰¹ Між *на* і *мою* лише невеликий проміжок.

Лічу в неволі дні і ночі

Опубліковано у: Тарас Шевченко. Мала книжка. Автографи поезій 1847–1850 рр. / підготовка текстів та післямова Є.С. Шаблійовського. – Київ, 1966. – С. 369–374 [з оригінальною нумерацією сторінок Шевченка]

7. Як насправді писав Шевченко

Бо немає в мене роду,
На всій Україні,
Та всетаки³⁰² не ти³⁰³ люде
Що на цій чужини!
Гуляв би я понадніпромь [!]
По весельхъ³⁰⁴ селахъ,
Та співав би свої думи,
Тихи невесели.
Дай дожити, подивитись,
О Боже мій милий!
На лані тії зелени
И тії могили! [с. 372]
А недасы то донеси
На мою Крайну
Мои сльози; бо я боже!
Я занеи³⁰⁵ гину!
Може мени начужини
Лежать легше буде,
Якь иноди в Україні
Згадувати будуть!
Донесыжъ мій Боже милий!
Або хочь надію
Пошли в душу... бо ничего,
Ничого невдію
Убогою головою,
Бо серце холоне,
Якь подумаю, що може,
Мене похоронять
Начужини,— и ці думи
Зо мною³⁰⁶ сховають!...
И мене на Україні
Нихто незгадає! [с. 373]
А може тыхо за литами³⁰⁷
Мои мережани слезами

³⁰² Sic! Слово написане разом.

³⁰³ Між *не* і *ти* проміжку майже немає.

³⁰⁴ Літеру *с* дописано згодом олівцем.

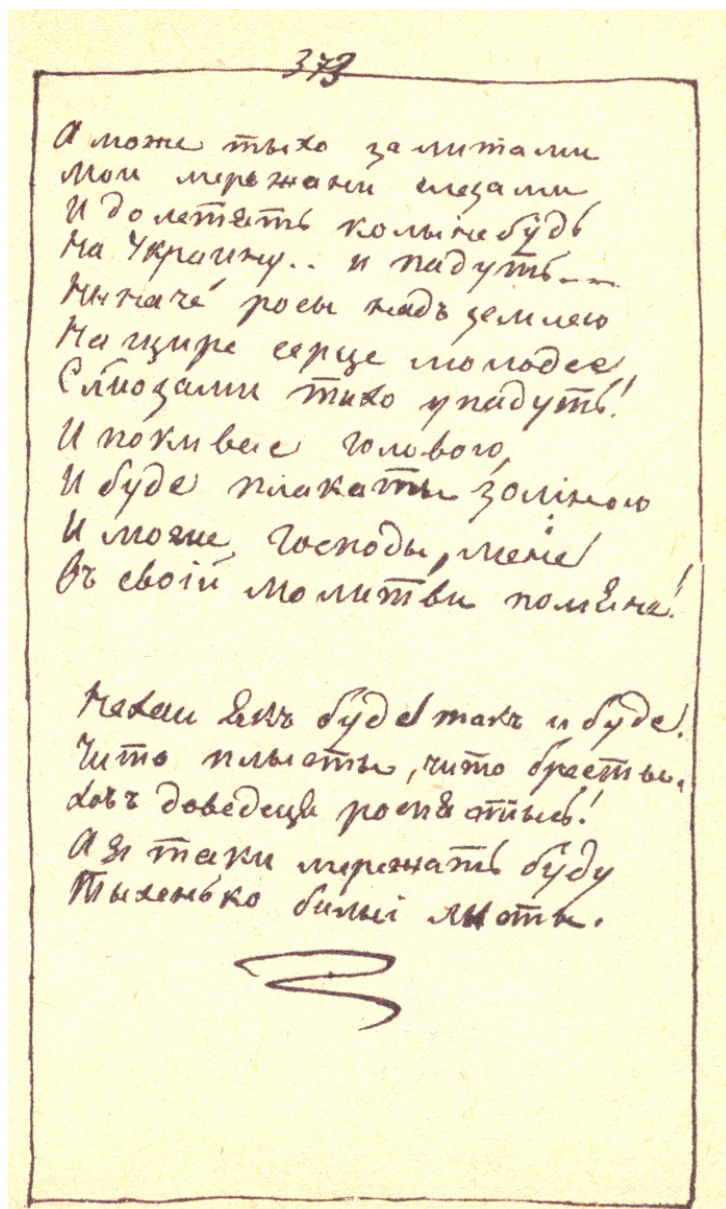
³⁰⁵ Між *за* і *неи* проміжок мінімальний.

³⁰⁶ Між *зо* і *мною* лише невеликий проміжок.

³⁰⁷ Між *за* і *литами* проміжок дуже малий.

372

А надесь то додесь
 На мою ~~Україну~~
 Мої слюды; бо в дощ!
 Я зямаю шму!
 Моє мєнє на уаїтє
 Лєнатъ лєшє будє,
 Якъ мєдв вь Українє
 Здудуватє будуть!
 До нестатъ мїї Божє мїлїї
 Аб догъ надїє
 Пошам вь душє -- бо нїкого
 Нїкого лєвдїє
 Уболого шового,
 Бо серцє до мєнє
 Якъ пєдумлєго, шє мєнє
 Мєнє пєдкорєвдїєт
 На уаїтє, -- и цї душє
 Зомлєго свєвєтїє! --
 И мєнє на Українє
 Нїхтє пєдкєвдєє!

7. Як насправді писав Шевченко

И долетять колынебудь
На Украину... и падуть...
Ныначё³⁰⁸ росы надъ землею,
На щире сердце молодее
Слйозами тихо упадуть!
И покивае головою,
И буде плакаты зомною³⁰⁹,
И може Господы, мене
Въ свойй молитвы помяне!

Нехай якъ буде такъ и буде.
Чито пльсты, чито бресты.
Хочъ доведеця роспястысь!
А я таки мережать буду
Тыхенько билы³¹⁰ листы.

Більшість зазначених вище особливостей виявляємо і в цьому тексті: не завжди послідовне написання *и й ъ*, надзвичайно довільна пунктуація, написання слів суперечить сучасним правилам. Цікавою для аналізу є форма [гулявь бы я] *понадніпромъ*, яка чітко засвідчує, що, складаючи вірші українською мовою, Шевченко мислив ритмічними одиницями, можливо, саме тому він і не писав окремо прийменників і заперечних часток. Тож, декламуючи цей рядок, не потрібно робити паузи між *понад* і *Дніпромъ*, а читати так, як його записав Шевченко, тобто адаптуючи написання до норм сучасної української орфографії, в одному ритмі: *понадніпром*.

Написання *сь* тут уже більше не фіксуємо, натомість один раз нотуємо *зь* < *сь* також перед глухим приголосним: *зь темними лугами*, але в іншому місці — *с* у цікавому написанні *скимъ*, тобто знову перед глухим приголосним. Прикметникових закінчень *-ье* в цьому тексті немає, натомість написано: *тіи* [дни], [на ланьї] *тіи* [зелени / и] *тіи* [могильї], *билїи* [листїи], тобто *-и* та *-иї*. Для форм називного / знахідного відмінків однини середнього роду характерне закінчення *-ес. молоде*.

Послідовно написано в цьому вірші слово *ніколе*³¹¹ з *е* замість етимологічного *і*, що можна пояснити поширеною фонетичною близькістю *и* (< *і*, *и*) та *е* в українській мові; пор. також: неодноразове на-

³⁰⁸ Над *е* навскісний акут.

³⁰⁹ Між *зо* і *мною* проміжок мінімальний.

³¹⁰ Літеру *и* в закінченні написано не цілком розбірливо, її можна прочитати як і *-и*.

³¹¹ І в перших публікаціях деяких листів Шевченка в «Основі» подекуди фіксуємо *ніколе* (Основа 1861/10, 16 тощо) поряд з *ніколи* (Ibid.).

писання *инколе* в листах (Опис рукописів 1961, 276; 303; 305 тощо; поряд з *инколы*, Ibid., 281).³¹² З іншого боку, виявляємо і написання *и* замість етимологічного *е*: *нероскажиця* і *хочиця*, в обох цих випадках після шиплячих (таке написання, однак, фіксуємо в інших місцях і в інших позиціях) на відміну від *доведеця* зі збереженням *е*.

У давальному відмінкові особовий займенник першої особи однини подано у формі *мени*; пор.: у сучасній стандартній українській мові *мені*.

Форма *кровью* — або історична, або записана за нормами російської мови. В українській мові на твердість лабіального в цій позиції вказує апостроф (*кров'ю*), запроваджений свого часу для виконання цієї функції. Слово *пам'яне* Шевченко написав, звісно ж, без апострофа.³¹³

Звук *o < e* з пом'якшенням попереднього альвеолярного Шевченко передає або як *е* (*слезами*), або як *є* (*слєзами*), здебільшого для відображення пом'якшення попереднього приголосного він використовує сполучення літер *йо* (*слиози*, *слиозь*, *слиозами*); пор. сучасне українське *сльози*.

Окрім цього, характерне і фонетичне написання *-ця* замість *-ться*: *нероскажиця*, *хочиця* та *доведеця*, зокрема й у транскрибованих фрагментах листів; пор.: *здасця*, *трапьяця*, *доткнеця*, *побачиця* (неозначена форма), *обизвиця*.³¹⁴ Зауважу, що іншим українським джерелам того часу було властиве написання *-цця*, що вказувало на можливу довготу палаталізованої альвеолярної аффрикати.³¹⁵

І в цьому вірші нотуємо аналізоване вже написання *нигде*, яке зберігають у такій формі навіть у нормалізованих виданнях.

Також варто згадати форми *начинати* (*начинатися*), *кругомь*, *книжечка*, які вже були об'єктом аналізу.

³¹² Збіг ненаголошених *е* й *и* називають характерною ознакою звенигородських говірок (Русанівський 2002, 42), проте це явище поширене і в інших говірках. Пор. також: написання *зачитане* з листа до Микити Шевченка від 15 листопада 1839 року (Опис рукописів 1961, 261) або *сырдытый* із другого листа від 2 березня 1840 року (Ibid., 262), а також непоодинокі написання на зразок *ляятиму* замість *ляятиму*, приміром, у листі до Осипа Бодяньського від 29 червня 1844 року (Ibid., 268). Інакше пояснюють написання *е* замість *и* в російськомовних текстах; пор. з транскрибованого фрагмента листа, написаного восени 1845 року: [Какъ я роскаеваюсь [что оставилъ ваши мѣста] (Ibid., 270). Тут важлива насамперед специфіка ненаголошеного російського вокалізму.

³¹³ Пор.: написання *попамьявъ* із транскрибованого листа до Михайла й Марії Максимовичів від 22 червня 1859 року в Описі рукописів (1961, 309); у відредагованій версії, як і варто було очікувати, надруковано *попам'яв* (Шевченко 1964, 233).

³¹⁴ У нормалізованій формі: *обізветься* (Шевченко 1964, 273).

³¹⁵ У публікаціях листів в «Основі» виявляємо написання *остатьяця* (неозначена форма) і *повертаютця* (Основа 1861/10, 6), які в ювілейному виданні, як і очікувано, нормалізовано — *остатється* та *повертаються* (Шевченко 1964, 96).

7. Як насправді писав Шевченко

Щодо форми *словь*, то збережене в цьому випадкові *o* (в єдиному, а відтак наголошеному складі) можна пояснити не говірковими впливами, як *зо мною*, а церковнослов'янською традицією. Цей церковнослов'янїзм Шевченко, безсумнівно, вживає насамперед з поетичних причин, зокрема для асонансу зі словом *слиозь*. В інших випадках рефлекс *i < o* в новозакритих складах Шевченко використовує досить поетично, як приміром: [вз] *далекій* [неволи].

У цьому вірші виявляємо вже написання *що: нащо і щобъ*, як і *шо: [не]ти люде] шо [на цій чужини]* та *[якъ подумаютъ,] шо [можє]* [...].

На увагу заслуговують і варіативні форми топоніма *Україна: на всій України, въ Украини, на Украину та на мою Украйну*, у яких відображено різну вимову *Ук[ра]й[и]на* та *Ук[ра]й[и]на*; пор. також: *на мою Крайну*. Із цим топонімом, як і варто було очікувати, Шевченко часто вживає прийменник *на* (чого не рекомендують пуристи української мови), проте є і *въ Украини*.

Останній аналізований рукопис поетичного твору (рукопис «Заповіту» наведено в розділі 2 «Вплив Шевченка») — це пізній вірш без заголовка, датований 27 червня 1860 року, що починається словами *Світе ясний! Світе тихий*, його факсиміле опубліковане в ювілейному виданні:

Свите ясний! Свите тихій!
Свите вольный не сповитый!³¹⁶
За щожъ тебе свите-брате,
Въ свой добрій, теплій хати
Оковано, о мурано³¹⁷
/Премудрого одурено/,
Багрянцями закрито
И распятіємъ добито?³¹⁸

Не добито! Стрепеняся!
Та надъ нами просвѣтятся,
Просвѣтятся!... Будемъ брате
Зъ багрянць онучи драти
Люльки зъ кадилъ закуряти,
Явленними³¹⁹ пичъ тошити,
А кропиломъ будемъ брате
Нову хату вимитати! (Шевченко 1963б, 397).

³¹⁶ Між *не і сповитый* проміжок дуже маленький.

³¹⁷ Між *o і мурано* порівняно великий проміжок.

³¹⁸ Роздільна лінія між строфами є в оригіналі.

³¹⁹ Підкреслено в оригіналі.

Особливості Шевченкового письма збереглися і в його пізніх творах, а тому мало що можна додати до сказаного вище. На підставі рукопису цього пізнього вірша можна констатувати, що Шевченко вже більше схиляється до написання *що*, усталеного згодом у сучасному українському стандарті.

Окрім цього, фіксуємо форму *распятімь* із церковнослов'янським рефлексом групи плавних на початку слова, із написанням *с* у префіксі перед наступних глухим приголосним, а також церковнослов'янський рефлекс *і* зі слабкого *ь* перед *ј* — так, як у російській стандартній мові. Словник 1964 не містить ні *распятіс*, ані *разпятіс*, а лише адаптовану форму *розп'ятіс*, репрезентуючи саме цей приклад. Така «нормалізація» ще раз доводить, як спотворювали мову Шевченка упорядники його праць.

У церковнослов'янізмі східнослов'янської редакції *явленними*, усталеному і в російській мові, нотуємо *-ни-*, хоча написання закінчення дистанційоє його і від церковнослов'янської мови, і від російської. Словник 1964 під гаслом *явленний* наводить лише цей один приклад уживання цієї словоформи.

7.2. ЛИСТ ДО БРАТА МИКИТИ ВІД 2 БЕРЕЗНЯ 1840 РОКУ

Цей лист Тараса Шевченка досить рано став доступним широкому загалові, і нині з ним можна ознайомитися в різних виданнях. Уперше його фотокопію та транскрипцію опубліковано в «Кіевській старині» (1891/2, 211–212). Нижче я транскрибую цей лист на підставі фотокопії оригіналу, зберігаючи розташування рядків. Якщо моя транскрипція відрізняється від надрукованої в «Кіевській старині», то додаю примітку з відповідним коментарем. Пунктуацію з публікації в «Кіевській старині» я залишив без уваги, оскільки вона не має нічого спільного з оригіналом:

арк. 1:

Санктпетербургъ – марта 2 – 1840.

Брате микито³²⁰ требабъ³²¹ тебе поляять, та я не сырдытый.

Не хай³²² буде такъ якъ робыця, бачъ защо³²³ я тебе хочу лаять,

³²⁰ Виразно видно, що ім'я починається з малої літери.

³²¹ Написання слів разом і окремо й у цьому листі досить складно розрізнити. Однак *требабъ* написано разом.

³²² *Не* та *хай* і нижче в тексті написані окремо.

³²³ Написання разом очевидне.

7. Як насправді писав Шевченко

чомъ ты якъ тилько получивъ мое письмо до мене³²⁴ не³²⁵ написавъ боя³²⁶ тутъ турбувався . Трапляця шо письма зъ гриш[ами?] ³²⁷пропадають, — а вдруге зате³²⁸ шо я твого письма невто³²⁹ ропаю-. чортъ зна по якому ты его³³⁰ скомпонувавъ³³¹ ни понашому ни по московскому — ни се ни те а я ще тебе просивъ шобъ ты писавъ по своему шобъ я хочъ съ твоимъ письмъ [sic!] побалакавъ на чужій³³² сторони языкомъ людскимъ. Ну тай зате³³³ спасыби, а теперъ ще ось що Просьшь³³⁴ грош[и?] ³³⁵чи багато³³⁶ тоби ихъ треба. Ну та гроши така ричъ шо хочъ и сто рубливъ, то не пошкодять, а колы³³⁷ ихъ у мене не трапылось — то возьми поки що 50 руб. асигнація³³⁸ а колы треба буде ще то на пиши³³⁹. Та знай шо мыни грихъ позычать братамъ гроши. Колы трапляця то такъ дамъ а колы [ни?] ³⁴⁰то выбачайте. Шото³⁴¹ якъ маляръ

³²⁴ Прийменник і особовий займенник начебто написані разом.

³²⁵ У «Кіевській старині» надруковано *на*, втім це друкарська помилка, оскільки в рукописі — *е*. Проміжок між заперечною часткою й дісловом мінімальний.

³²⁶ Між сполучником і особовим займенником проміжок фактично відсутній.

³²⁷ У цьому слові досить виразно відчитується *гриш-*, закінчення ж розмите (можливо, це, як і очікувано, — *-ми*). У транскрипції в «Кіевській старині» все слово позначене як розмите; у пізніших публікаціях виявляємо форму *гришми* (Шевченко 1964, 11), яка характерна для стандартної української мови.

³²⁸ Написання разом очевидне.

³²⁹ Написання разом очевидне.

³³⁰ У копії не видно двох крапок над *е*, як у публікації в *Кіевській старині*.

³³¹ У транскрипції в «Кіевській старині» — *скомпанувавъ*, проте рукопис для такої інтерпретації не дає жодних підстав. Це друкарська помилка.

³³² Між прийменником і прикметником проміжок майже відсутній.

³³³ Написання разом очевидне.

³³⁴ У ювілейному виданні фрагмент *Просьшь грошей [...] чи багато тоби ихъ треба* просто пропущений (!).

³³⁵ Нерозбірливо. Це середина аркуша, унаслідок згинання чорнило розмилося. В останній публікації листа в цьому місці написано: *[грош]ей більш-менш* (Шевченко 2003, 13).

³³⁶ У «Кіевській старині» надруковано *багато*, втім рукопис не дає жодних підстав для такого написання.

³³⁷ У «Кіевській старині» і в сучасних публікаціях нотуємо *поки* або ж нормалізоване *поки*. Фактично ж написання обох сполучників неможливо відрізнити один від одного: літери *п*, *к* і *л* дуже схожі між собою.

³³⁸ Досить чітко видно, що остання літера — це *а*. У «Кіевській старині» надруковано літеру *я*, у сучасних публікаціях — *-й* (Шевченко 1964, 11; 2003, 13).

³³⁹ Насправді *то* і *на* розташовані на письмі ближче одне до одного, ніж *на* і *пиши*.

³⁴⁰ Нерозбірливо.

³⁴¹ Написання разом очевидне.

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

Товже³⁴² скризь по на³⁴³

малеуе всякои

всячинины³⁴⁴.

Выбачай забудь шю письмо

до тебе тай³⁴⁵ ну малговать — задумую иноди не тоби кажу[чи?]³⁴⁶. //

арк. 1v:

Поцилуй старого дида ивана³⁴⁷ за мене³⁴⁸, што³⁴⁹ клонься³⁵⁰

всїй ридни нашїй яка есть, доглядай сестру мару-

сю³⁵¹ та колы можна³⁵² по магаї³⁵³ и бидный³⁵⁴ ярыни³⁵⁵ — а

малярови поганому скажи колы винь не схаменеця

То опыныця тамь де ёму; и ны снылось. Кланяйся

Сестри³⁵⁶ Катерини и антонови³⁵⁷, братови ёсыпови³⁵⁸

И всимь хто мене не забудь. може я литомь

прииду по бачиця³⁵⁹ колы матыму чась та наврядь

треба першть добре вьвчиця малють [sic!]. —

Скажи иванови³⁶⁰ федёрци не хай³⁶¹ винь домене³⁶² напише

³⁴² Написання разом очевидне.

³⁴³ Написання окремо очевидне.

³⁴⁴ У «Кіевській старині» в цьому місці надруковано *всякои всячини, ты [выбачай...]*, що є підставою і сучасних публікацій. Проте, на мою думку, після *ы* у слові *всячинины* стоїть крапка, а *Выбачай* починається з великої літери.

³⁴⁵ Написання разом очевидне.

³⁴⁶ Нерозбірливо.

³⁴⁷ Виразно видно, що ім'я написане з малої літери.

³⁴⁸ Між прийменником і займенником проміжок мінімальний.

³⁴⁹ Сполучник і префікс написані фактично разом, проміжок між префіксом і коренем досить великий.

³⁵⁰ У «Кіевській старині» надруковано *поклонься*, у сучасних публікаціях — *поклонись*. Остання літера насправді схожа більше на *я*. У цьому місці в кінці рядка із краю аркуша Шевченкові, ймовірно, не вдалося дописати літери до кінця.

³⁵¹ Виразно видно, що ім'я написане з малої літери.

³⁵² У «Кіевській старині» надруковано *можно*, що, власне кажучи, суперечить рукописові.

³⁵³ Виразно видно, що префікс написаний окремо.

³⁵⁴ Sic! Виразно видно закінченні *ы*, як це відтворено й у «Кіевській старині».

³⁵⁵ Виразно видно, що ім'я написане з малої літери.

³⁵⁶ Виразно видно, що це слово, як і ім'я *Катерини*, написані з великої літери.

³⁵⁷ Виразно видно, що ім'я написане з малої літери.

³⁵⁸ Виразно видно, що ім'я написане з малої літери.

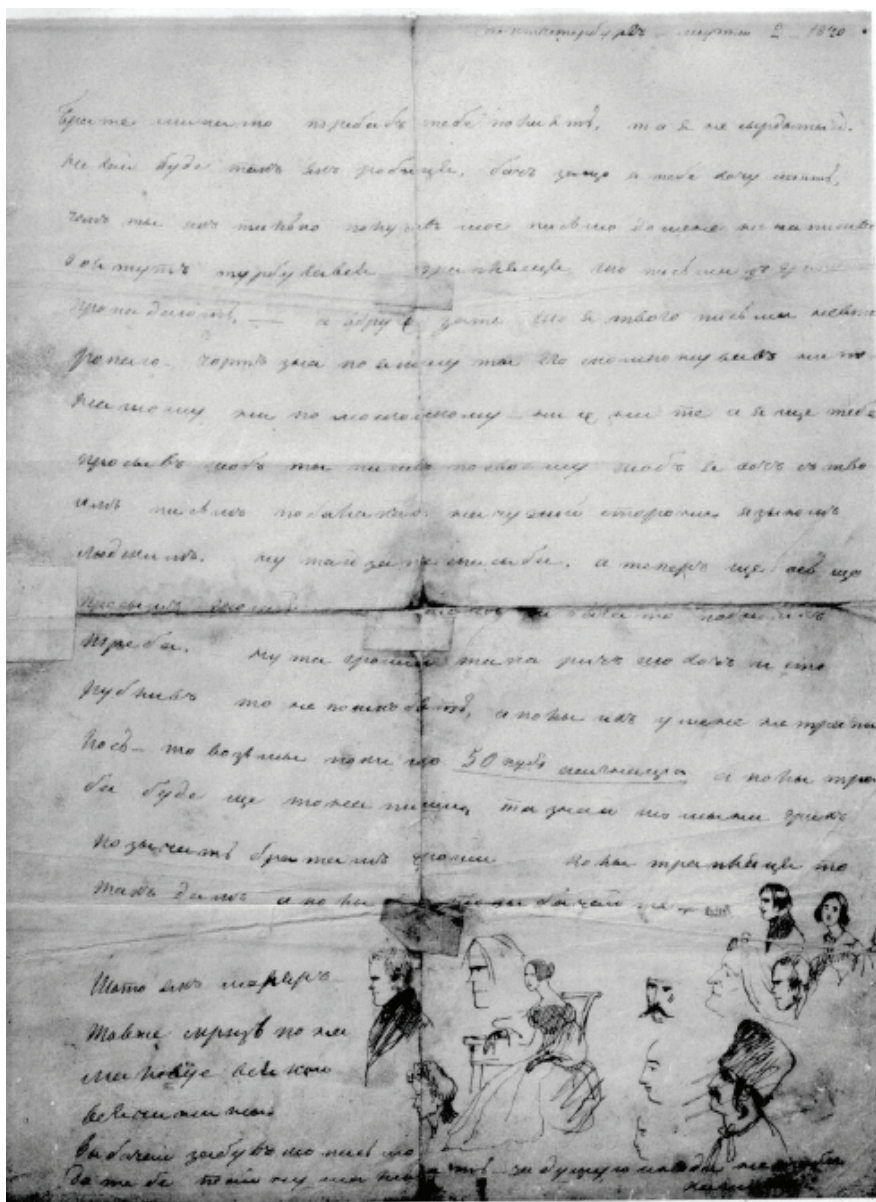
³⁵⁹ Префікс, безсумнівно, написаний окремо.

³⁶⁰ Виразно видно, що ім'я написане з малої літери.

³⁶¹ Між *не* і *хай* проміжок очевидний.

³⁶² Прийменник і займенник написані фактично разом.

7. Як насправді писав Шевченко

Лист до брата Микити від 2 березня 1840 року

Опубліковано у: Київська старина. Ежемесячный исторический журналъ. – Київъ, 1891. – №2 (факсиміле листа вміщено між с. 214–215).

7. Як насправді писав Шевченко

письмо окреме — та тільки не по московському³⁶³ а и читать³⁶⁴ не буду. Кланяйся ему
Оставайся³⁶⁵ здоровъ —
Твій брат тарась³⁶⁶
Шевченко

Як тільки получишъ мое
письмо заразъ пиши до
мене — — та поклонися
Ивану стани славичу³⁶⁷
Дымовському.

Можливо, цей лист ще й тому уривками або й повністю часто друкували у вигляді факсиміле, оскільки Шевченко з обох боків додав до нього малюнки й ескізи людей, зокрема портрети, а також зображення людських ніг, які нагадують, що Шевченко був не лише поетом, а й надзвичайно обдарованим художником.

Зазначу, що Шевченко підписав (на зворотному боці аркуша) словом *кацать* погрудний портрет загалом приемного, некарикатурного вигляду бородатого чоловіка в капелюсі (пор.: розділ 3 «Топоніми, етніоніми, глотоніми»). У публікаціях цього підпису не подають, не наводять його і Словник 1964, не згадують його і в коментарях. На лицьовому боці рядки після *Што* дописані, цим можемо пояснити зміст частин тексту, що стосуються малюнків. Так само й на зворотному боці Шевченко, здається, спочатку малював, залишивши в лівому боці нижньої половини аркуша місце для прикінцевих слів листа.

Усі перелічені вище орфографічні особливості характерні і для цього листа, а саме: написання *и й ы* (відтворення [и] як *ы* переважає, наприклад: *просьмишь, матыму*, але, з іншого боку: *на пиши, письма*; [і] ж у всіх випадках відтворене як *и*), написання разом чи окремо прийменників (*да мене і до мене*), заперечних часток, префіксів (*на пиши, по на / / малевуе, што клонься, по магай* тощо), а також сполучників (*боя, што клонься*). Окрім цього, виявляємо непослідовність у написанні власних назв — із малої і з великої літери (*ивана; мафу- / / сю; ярыни; Сестри Катерины и антонови*,

³⁶³ У публікації в «Кієвській старині» замість слів *не по московскому* зазначено: «*не разобрано*», очевидно, з огляду на цензуру! Зате на фотокопії читачі ще 1891 року без особливих труднощів могли розшифрувати ці слова...

³⁶⁴ У «Кієвській старині» в цьому місці надруковано *читать*, що не відповідає рукописові.

³⁶⁵ Виразно видно, що це *и*, а не *й*.

³⁶⁶ Виразно видно, що ім'я написане з малої літери.

³⁶⁷ По батькові, безсумнівно, подано з малої літери і має розірване написання.

братови ёсьтови, Івану стани славичу / / Дьмовському; тарась / / Шевченко тощо). На зворотному боці Шевченко на початку рядків все ж таки намагається писати велику літеру, чого, однак, не можна сказати про весь лист. Написанню діакритичних тут не приділено особливої уваги. Літеру *й* не відтворено симтемно, замість неї часто нотуємо *и* (*Оставайся, Твій*). Непослідовність властива і написанням *ё* й *e* на позначення [йо] або [о].

Констатуємо й написання окремо української частки *нехай* — *не і хай*, натомість разом написано складний прислівник *защо* (укр. *за що*) та прийменник із займенником *зате* (укр. *за те*).

Виявлено такі помилкові написання: *письмъ* замість *письмомъ*, *малють* замість *малювать* і, можливо, *всячинины* замість *всячины*.

Прикметниковий суфікс *-ськ-* Шевченко традиційно подавав як *-ск-* (*людскимъ*). І хоча в тексті домінує *шо*, уже в ранньому листі нотуємо і *що*.

Доволі безсистемною в цьому прозовому тексті є і пунктуація.

Як і в інших проаналізованих текстах, у цьому листі фіксуємо написання *ы* на місці очікуваного *e* не тільки у слові *мыни*, а й у заперечній частці *ны* і в слові *сырдытыи*. Щодо останнього слова, може виникнути спокуса припустити в ньому наявність фонетичного рефлексу слабкого ера у групі плавних. Заслуговує на увагу й уже згадуване під час аналізу інших текстів написання закінчення у слові *бидный* у давальному відмінковій однини жіночого роду, яке можна пояснити тим, що альвеолярних перед *i < o* Шевченко не пом'якшував (Синявський 1931, 23).

7.3. ШЕВЧЕНКІВ БУКВАР

Оригінальне письмо Шевченка бачили його адресати та ті, у чії руки потрапляли рукописи листів. Видавці, перш ніж давати текст до друку, завжди нормалізували Шевченкову орфографію. Проте в ранніх публікаціях деякі непослідовності не були усунені.

Недопустимі й непослідовності у друкованому виданні, для якого уніфікована орфографія, — безумовно, доконечна, а саме, в «Букварі южнорусському», написаному 1860 року й роком пізніше опублікованому. Ось перший текст «Букваря»:

Чи-е що лўч-че, кр̀а-ще вь сві-ти,
Якь у-кў-пи жї-ты,
Зь бр̀а-томь дѳб-рымь доб-рѳ пѳв-не
По-знать, не-ди-лы-ти (Шевченко 1861, 5).

Через дві сторінки цей текст декодовано як переклад псалму СXXXII:

Чи-е що лúč-че, кра-ще вь сві-ти,
 Якь у-кұ-ши жи-ты,
 Зь бра-томь дѳб-рымь доб-рѳ пѳв-не
 Пожыть, не дильти (Ibid., 7).

Окрім незначних текстуальних розбіжностей та неточностей у наголосах, помічено чимало помилок. Закінчення інфінітива в дієслові *жыты* / *житы* має форму *-ты*, натомість у дієслові *не-ди-лы-ти* / *не дильти* — *-ти*.

Заперечну частку в першому тексті написано з дієсловом разом, про що свідчить дефіс, а у другому — окремо, як і у слові *у-кұ-ни*, у якому *у-* є префіксом, тимчасом написання *у кұни* демонструє первісну, але в такому поєднанні, власне, уже відмерлу функцію *у* як прийменника. Розділення перших літер у першому тексті *Чи-е*, звичайно ж, спантеличує, а якщо взяти до уваги те, що в інших випадках у такий спосіб слова розбивали на склади, то такий поділ є, зрештою, неправильним. Отже, поза сумнівом, ідеться про дві окремі словоформи, а саме: про питальну частку *чи* і дієслівну форму *є*.

І знову неточності у написанні дієслова *житы* — у першому і другому текстах із кореневою *и*, а децю нижче у другому тексті виявляємо дієслово *Пожыть* із кореневою *ы*.

Таке хаотичне вживання *и* й *ы* на письмі, яке фіксуємо в усіх рукописах, можна пояснити не лише з погляду фонології; воно характерне і для всієї давньої української літератури ще до Шевченка. Проте для букваря, одним із найважливіших завдань якого є узгодження й послідовне застосування орфографічної системи, воно, звісно ж, недопустиме.

Винен у цьому не тільки Шевченко, адже працю було видруковано і над нею працювали й інші люди. Однак зазначені «проблемні» моменти настільки характерні і для Шевченкових рукописів, що їх, із великою долею ймовірності, можна приписати самому авторові.

Насамкінець зазначу, що Шевченків буквар не лише через його орфографічні вади навряд чи можна вважати вдалим. І з огляду на методичку навчання грамоти він значною мірою поступається виданим приблизно в той самий час галицьким «руським» букварям, написаним у традиціях усталеної в Габсбурзькій монархії дидактики (див.: Мозер 2007; Мозер 2011б: 366–461). Навіть із суто мовного погляду «Букварь южнорусскій» із його численними біблійними текстами, перекладеними на українську мову з їхніми виразними церковнослов'янізмами, поза всяким сумнівом, не належить до найбільш майстерних творінь поета.

8. Підсумок

Шевченко став, мабуть, найвагомішим орієнтиром у нормуванні й кодифікуванні української мови, попри всі орфографічні вади і попри той факт, що не всі мовні особливості Шевченкових текстів увійшли до сучасної української стандартної мови. Можливо, що він ніколи не мав наміру укладати граматики і що, очевидно, не зробив би належного внеску в цю справу, адже видавці й так щоразу адаптували його твори відповідно до норм сучасної української літературної мови і лише в такій формі представляли їх читачам. Вони мусили жертвувати автентичністю творів Шевченка, що продемонстровано в цій праці, проте, з іншого боку, завдяки їхнім зусиллям Шевченкова поезія й досі не залишає байдужими читачів та слухачів.

Відколи Шевченко і його поетична творчість стали відомими, кожен, хто був небайдужим до подальшого існування й розбудови самостійної, поліфункційної української мови, свідомо чи несвідомо орієнтувався на ту мову, підвалини якої заклав великий Кобзар. І не лише на теренах Російської імперії по правий і лівий бік Дніпра, а невдовзі й по інший бік кордону — у Галичині, де розмовляли діалектами, досить-таки віддаленими від Шевченкової мови. Завдяки впливові видатного українського поета та супутника Шевченка, а згодом його гострого критика і все ж таки його найвпливовішого пропагандиста Пантелеймона Куліша, у Галичині було збережено численні галицькі мовні особливості, які віддзеркалюють давні «руські» (тобто українські й білоруські) літературні традиції і які аж ніяк не мали суто «вузько обмеженого» діалектного значення (про виокремлення цих галицьких особливостей див.: Мозер 2007, 232–237).

Шевченко враз став яскравим взірцем для молодих народників, а Пантелеймон Куліш, який би залюбки перейняв Шевченків спадок, але багато в чому був людиною іншого складу, — їхнім наставником. Тож коли вплив Шевченка поширився в Галичині, галичани були готові долучитися до мовотворчих зусиль «малоросіян»; вони вирі-

пили свій емансипаційний рух сперти на спільне підґрунтя з аналогічним рухом в царській імперії. Нікому до Шевченка й Куліша не вдавалося переконати їх у тому, що цей рух був достатньо стійким, аби утвердити самостійну писемну й мовну культуру. Щоб вистояти у протистоянні з поляками і щоб бути повністю визнаними як один із кількох слов'янських емансипаційних рухів в імперії Габсбургів, галичани мусили наважитися на це.

Іван Котляревський, «котляревщина», преромантики були відомі галицьким елітам, проте ця література не вплинула на них настільки, щоб ті могли зважитися на приєднання до процесу розвитку української мови в Російській імперії. А тому сьогодні несправедливо забути галицькі народники доберезневого періоду та перших років після революції 1848 року і далі писали за своїми галицькими нормами (Мозер 2011б), хоча всі вони, про що свідчать передмови до галицьких «руських» граматик доберезневого періоду, і далі виходили з того, що з «малоросіянами» в царській імперії вони формують один народ та розмовляють із ними однією мовою (пор.: Мозер 2007, Мозер 2011а і цитовані там джерела). Після того як галичани одержали від Михайла Максимовича в його листі, написаному 1840 року, начебто підтвердження того, що «малоросійський» літературний розвиток, власне, взагалі не має на меті створення самостійної мовної й писемної культури, стало зрозуміло, що вони зі своїми справами залишилися наодинці; також відразу після революції 1848/1849 рр. з'ясувалося, що й закарпатців не вдасться схилити до створення нової літературної мови на народномовній основі (пор.: Мозер 2008, Мозер 2011).

І навіть більше, коли в п'ятдесяті роки XIX ст. впливові на той час галицькі й закарпатські русофіли дедалі частіше висловлювалися за те, щоб мовою на народній основі друкувати лише літературу для простого люду, а в іншому випадкові використовувати російську мову, то ця їхня концепція багато в чому збігалася з ментальністю деяких «малоросійських» протагоністів насамперед першої половини, а почасти ще й другої половини XIX ст.

Однак, щойно Галичина замість «по-малоросійському» зорієнтованого імпульсу одержала із царської імперії значно потужніший і переконливіший «український» імпульс, який здебільшого ґрунтувався на творчості Тараса Шевченка та на його міфологізації України, галицькі «русини» набули власне своєї, давньої, проте тепер багато в чому по-новому окресленої української національної та мовної ідентичності, а своїми організаційними заходами в таких галузях, як

шкільництво, друк періодичних видань та громадське життя, зробили в її подальший розвиток принаймні не менший внесок, аніж відомі й визначні протагоністи розбудови української мови й українського національного руху з царської імперії. Уся їхня діяльність була пов'язана із творчістю Шевченка та з його «іконізацією»: вони залучали твори Кобзаря і його біографію до гімназійних хрестоматій, а також організовували шевченківські вечори (Середа 2006, 42–43).

До того ж, галичани дуже швидко перейнялися публікуванням творів Шевченка. Зокрема галицький «народовець» Олександр Барвінський у 1867–1869 рр. у Львові організував друк двотомового видання віршів Тараса Шевченка (Романів 2001, 92), завдяки чому Шевченкові твори стали доступними широкій громадськості в Галичині і не тільки. У цьому виданні були опубліковані й ті тексти, яких ще ніколи не друкували в царській імперії і які, безсумнівно, є одними з найвидатніших творів поета. Уперше виявилася справжня велич Тараса Шевченка. Без того потужного враження, яке справила поезія Шевченка в Галичині (і не без впливу Пантелеймона Куліша, який на той час підтримував особливо тісні стосунки із провідними представниками галицьких «народовців»), насправді багато що в Галичині могло б мати інший розвій. Якби галичани не долучилися до українського емансипаційного руху в царській імперії (для цього хоча й існували передумови, проте доконечної потреби в тому не було), то соціолінгвістична ситуація сучасної української літературної мови й досі була б значно складнішою, аніж є; її, мабуть, можна було б порівнювати із ситуацією білоруської мови.

А тому без Тараса Шевченка і без його творчості, зрештою, навіть сучасний національно-мовний, навіть національний поділ Центральної і Східної Європи міг бути цілковито інакшим. Тарас Шевченко, великий Кобзар, сформував уявлення про Україну, про її мову і про її історію, які зовнішньому спостерігачеві, котрий, можливо, і не готовий відразу зануритися у глибини Шевченкового символізму, безсумнівно, здаються значною мірою ідеалістичними, а подекуди й прив'язаними до відповідного історичного періоду. Проте Шевченків запал, а часто навіть і пафос досі не втратили своєї переконливості, зважаючи те, яку високу особисту ціну він заплатив за свої ідеали. У XIX ст., очевидно, ставлення до цього було схожим. Те враження, яке справляла його біографія на сучасників та на наступне покоління нащадків, інколи було таким сильним, що «іконізація» його життєвого шляху затьмарю-

вала значущість його поетичної майстерності, що видно насамперед на прикладі Галичини початку шістдесятих років XIX ст.

Але щойно на передній план вийшла Шевченкова поезія, вона відразу засвідчила свою переконливість, яка не лише ґрунтується на змісті. Вона переконує естетикою своєї мови, тієї мови, якій Шевченко поетичною творчістю проторував шлях у майбутнє і яка, зрештою, завдяки його праці і на основі окреслених ним цілей розвинулася до сучасної стандартної мови.

Те, що якість Шевченкової поетичної мови, як й існування сучасної української літературної мови як такої, не є щось зрозуміле саме собою виразно демонструють, власне, Шевченкові листи з усіма їхніми особливостями, які з сьогоденської перспективи почасти виглядають як помилки. Хочу наголосити, що мова Шевченкових листів, здається, ще ніколи не була в центрі уваги, оскільки значення епістолярію завжди, до того ж, цілком слушно, тьмяніло на тлі його поетичної майстерності. Ніхто з тих, хто мову галичан першого періоду розбудови нової літературної мови на народномовній основі нерозсудливо декваліфікував як «язичіє» (пор.: Мозер 2004), здається, не ставив перед собою питання, якою мовою послуговувався б Шевченко, якби брав участь в обговоренні тем, дискутованих тоді галичанами, чи текстів, публікованих у ті часи в Галичині. Саме той Тарас Шевченко, який у своїх листах вживав стільки росіянізмів, а цілі фрагменти й текстові структурні елементи у своїх українськомовних листах писав просто по-російськи, який щоразу переходив з української мови на російську і з російської на українську, а загалом писав мовою, яка не лише, м'яко кажучи, неідеально відтворена в сучасних публікаціях, а й дослідження якої в мовно-історичному сенсі, ґрунтоване на сумнівних засновках.

Поетичний талант Шевченка настільки відсував у тінь мову його листів, які дають певні уявлення про цілком можливі несподівані відповіді на це запитання, що ці листи розглядали тільки як свідчення генія, загалом не замислюючись над тим, що та українська мова, яку використовував Тарас Шевченко, потребувала вдосконалення і розвитку.

Внесок національного поета в утвердження сучасної української літературної мови, у відновлення її престижності надзвичайний, проте його діяльність ще не сягнула тих висот, щоб можна було стверджувати, що він підніс цю мову до такого рівня, на якому вона відповідала б усім новочасним комунікативним потребам. Звісно ж, що

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

й це можна констатувати й у стосунку до численних протагоністів модерних стандартних мов. Утім важливо й те, що ті, хто згодом робив кроки в цьому керунку, раз у раз і, до того ж, цілком слушно покликалися на його заповіт.

Між Шевченком, українською національною емансипацією та між сучасною українською стандартною мовою, мовою, яка, попри найрізноманітніший спротив, потребувала захисту й плекання, просто-таки ставлять знак рівності. І цей факт навіть поза межами Наддніпрянські України є, можливо, одним із найвагоміших.

Після того як наслідки впливу Шевченка на Галичину стали очевидними, було логічним поширювати цей процес і на Закарпаття, щоб Шевченко і там посів оте основне місце в утвердженні української національної ідеї й сучасної української стандартної мови. І справді, Шевченкові твори були просто-таки стрижнем, приміром, для журналу «Ukránia», одного з перших угорських видань із виразним українським спрямуванням, яке 1916 року видавав Ґіадор Стрипський (Лебович 2008, 259–260).

Водночас із поширенням української національної свідомості, на розвиток якої той образний світ, створений Тарасом Шевченком, здійснив величезний вплив навіть на тих теренах, які, власне, і в історичному сенсі мали дуже мало спільного зі здебільшого оспівуваною Шевченком козацькою культурою, утверджувалася й сучасна українська стандартна мова. Творчість Шевченка стала однією з найвагоміших підвалин цієї стандартної мови, а на його поезії й донині навчають і навчаються її. Це вже стало настільки звичним, що кожен, хто розмовляє українською, і навіть ті, хто вивчив її як нерідну, знають і впізнають Шевченкові вірші, навіть якщо ніколи спеціально не цікавилися творчістю поета.

Тарас Шевченко — один із найвагоміших засновників сучасної української стандартної мови — справді, нерозривно пов'язаний з її історією.

БІБЛІОГРАФІЯ

ДЖЕРЕЛА

- Шевченко 1861 — Букварь южнорусскій 1861 року / Составиль Тарась Шевченко. — Санктпетербургъ, 1861 [факсимільний відбиток: Шевченко 1964, 361–388].
- Шевченко 1951 — Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 10 т. — Київ, 1951. — Т. I–X.
- Шевченко 1963 — Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. / Гол. ред. М.К. Гудзій. — Київ, 1963. — Т. V: Щоденник. Автобіографія.
- Шевченко 1963а — Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. / Гол. ред. М.К. Гудзій. — Київ, 1963. — Т. I: Поезії 1837–1847.
- Шевченко 1963б — Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. / Гол. ред. М.К. Гудзій. — Київ, 1963. — Т. II: Поезії 1847–1861.
- Шевченко 1964 — Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. / Гол. ред. М.К. Гудзій. — Київ, 1964. — Т. VI: Листи. Нотатки. Фольклорні записи.
- Шевченко 1966 — Шевченко Т. Мала книжка. Автографи поезій 1847–1850 рр. / Підгот. текстів та післямова Є.С. Шаблювського. — Київ, 1966.
- Шевченко 1987 — Шевченко Т. Три літа. — Київ, 1987.
- Шевченко 2003 — Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. — Київ, 2003. — Т. VI: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю.

ЛІТЕРАТУРА

- Антохій 1984–2000 — Антохій М. Шевченко, Тарас // Енциклопедія українознавства / Перевид. в Україні. — Т. X. — Львів, 2000 [перше видання — 1984]. — С. 3813–3822.
- Ауер 1998 — Auer P. From Code-switching via Language Mixing to Fused Lects: Toward a Dynamic Typology of Bilingual Speech. — Freiburg i. Br., 1998 (Interaction and Linguistic Structures [InLiSt] No. 6) / [ел. ресурс]: <http://www.inlist.uni-bayreuth.de/issues/6/inlist6.pdf>

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

- АУМ 1984 — Атлас української мови: У 3 т. — Т. I: Полісся, Середня Наддніпрянищина і суміжні землі / Гол. ред. І. Матвіяс. — Київ, 1984.
- АУМ 1988 — Атлас української мови: У 3 т. — Т. II: Волинь, Наддніпрянищина, Закарпаття і суміжні землі / Гол. ред. І. Матвіяс. — Київ, 1988.
- Білодід 1964 — Білодід І. Т.Г. Шевченко в історії української літературної мови. — Київ, 1964.
- Бойко 1965 — Wojko J. Ševčenkos Leben // Ševčenko T. Sein Leben und sein Werk / Unter der Redaktion von J. Wojko und E. Koschmieder. — Wiesbaden, 1965. — S. 1–41.
- Ващенко 1963 — Ващенко В.С. Мова Тараса Шевченка. — Харків, 1963.
- Вітковський 2006 — Witkowski W. Nowy słownik zapożyczeń polskich w języku rosyjskim / Wyd. 2, rozszerzone. — Kraków, 2006.
- Воспоминания 1962 — Т.Г. Шевченко в воспоминаниях современников / Ред.: Н.Ф. Бельчиков, Л.Ф. Хинкулов. — Москва, 1962.
- Говори 1977 — Говори української мови: Збірник текстів / Відп. ред. Т.В. Назарова. — Київ, 1977.
- Горбач – Рудницький 1963 — Horbač O., Rudnyckyj J. The Dialects of the Ukrainian Language // Ukraine. A Concise Encyclopaedia, Prepared by Shevchenko Scientific Society / Edit. by V. Kubijovuč. — Vol. 1–2. — Toronto, 1963. — Vol. I. — P. 473–481.
- Грабович 1982 — Grabowicz G.G. The Poet as Mythmaker. A Study of Symbolic Meaning in Taras Ševčenko. — Cambridge; Massachusetts, 1982.
- Грицак 2000 — Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. — Київ, 2000.
- Даль 1880–1882/1978–1980 — Толковый словарь живого великорусского языка. Владимира Даля: В 4 т. / Изд. 2, исправленное и значительно умноженное по рукописи автора. — С.-Петербург; Москва, 1880–1882. — Т. I–IV [репринтне видання — Москва 1978–1980].
- Даниленко 2006 — Danylenko A. On the Dialect Foundations of Taras Ševčenko's Language // Danylenko A. Slavica et Islamica — Ukrainian in Context. — München, 2006. — P. 356–370.
- Жмир – Пронюк 1990 — Жмир В., Пронюк Є. Недоторканність «Кобзаря» // Нецензурований Т. Шевченко: Збірка поетичних творів, переслідуваних радянською цензурою. — Київ, 1990. — С. 3–5.
- Забужко 1997 — Забужко О. Шевченків міф України: спроба філософського аналізу. — Київ, 1997.
- Карась 1996 — Karaś H. Rusycyzmy słownikowe w polszczyźnie okresu zaborów. — Warszawa, 1996.
- Квітка-Основ'яненко 1981 — Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Зібрання творів: У 7 т. — Київ, 1981. — Т. VII: Історичні етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи.
- Кисілевський 1961 — Кисілевський К. Изоглоси Звенигородщини й Шевченкова мова // Наукові Записки Українського Вільного Університету. — 1961. — Ч. 4–5. — С. 3–20.

- Кієвская старина 1882–1907 — Кієвская старина. Ежемесячный исторический журналъ. — Кієвъ, 1882–1907.
- Конкорданс 2001 — A Concordance to the Poetic Works of Taras Shevchenko / Edited and compiled by O.S. Ilnytzkyj and G. Hawrysch. — New York; Toronto, 2001. — Vol. I–IV.
- Котляревський 1982 — Котляревський І. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. — Київ, 1982.
- Кубайчик 2004 — Кубайчик В. Хронологія мовних подій в Україні (Зовнішня історія української мови). — Київ, 2004.
- Кузеля, Рудницький 1943/1987 — Ukrainisch-deutsches Wörterbuch, bearbeitet von Zeno Kuzela und Jaroslav B. Rudnyckyj, unter Mitwirkung von S. Iwanuckyj und K.H. Meyer, 3. Aufl. — Wiesbaden, 1987 [перше видання — 1943].
- Куліш 1874 — Куліш П.А. Исторія возсоединенія Руси. — С.-Петербургъ, 1874. — Т. II: Отъ начала столѣтней козацко-шляхетской войны до возстановленія въ Кіевѣ православной ієрахіи, въ 1620 году.
- Куліш 1984 — Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані / Ред. Ю. Луцький. — Нью Йорк; Торонто, 1984.
- Кушнір — Попович 1914 — Taras Schewtschenko. Der grösste Dichter der Ukraine. Zur Jahrhundertfeier seiner Geburt / Hrsg.: W. Kuschnir, A. Popowicz. — Wien, 1914.
- Лебович 2008 — Лебович В. Угорський часопис «Ukránia» (1916 рік) // Die Ukrainer (Ruthenen, Russinen) in Österreich-Ungarn und ihr Sprach- und Kulturleben im Blickfeld von Wien und Budapest / Hrsg.: M. Moser, A. Zoltán. — Wien, 2008. — S. 247–270.
- Лесков 1861 — Лесков Н.С. Последняя встреча и последняя разлука с Шевченко/ [ел. ресурс]: <http://www.lomonosov-fund.ru/enc/ru/library:0121769>
- Листи 1993 — Листи до Тараса Шевченка / Ред. В.С. Бородин. — Київ, 1993.
- Луцький 1983 — Luckyj G. Panteleimon Kulish. A Sketch of His Life and Times. — New York, 1983.
- Мозер 1998 — Moser M. Die polnische, ukrainische und weißrussische Interferenzschicht im russischen Satzbau des 16. und 17. Jahrhunderts / Schriften über Sprachen und Texte. — Bd. 3. — Frankfurt am Main u. a., 1998.
- Мозер 2000 — Moser M. Koexistenz, Konvergenz und Kontamination ostslavischer Sprachen in Weißrußland und in der Ukraine // Zeitschrift für Slawistik. — 2000 / 2. — 45. — S. 185–199.
- Мозер 2003 — Moser M. Ruthenisch oder Russisch: Die Sprache der ukrainischen Russophilen in der Habsburgermonarchie // Wiener Slavistisches Jahrbuch. — 2002. — 48. — S. 99–115.
- Мозер 2004 — Moser M. «Jazyčije» — ein Pseudoterminus der sprachwissenschaftlichen Ukrainistik // Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. — 2004 / 1–2. — 49. — S. 121–147.

- Мозер 2007 — Moser M. «Ruthenische» (ukrainische) Sprach- und Vorstellungswelten in den galizischen Volksschullesebüchern der Jahre 1871 und 1872 // Slavische Sprachgeschichte. – Bd. 2. – Wien, 2007.
- Мозер 2007a — Moser M. Zur Genese des allrussischen Geschichts- und Sprachmythos in der Kiewer «Synopsis» // Wort — Geist — Kultur. Gedenkschrift für Sergej S. Averincev / Hrsg.: J. Besters-Dilger, H. Miklas, G. Neweklowsky, F.B. Poljakov. – Frankfurt am Main, 2007. – S. 219–285.
- Мозер 2007б — Moser M. Philologie als Schlüssel zu den nach morphologischen Prinzipien adaptierten Polonismen im Russischen // Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae / Festschrift für István Nyomárkay. – 2007. – 52. – S. 299–308.
- Мозер 2008 — Moser M. «Austroruthenisch?» — Der Wiener «ВѢСТНИКЪ» als Zeitung «für die Ruthenen des österreichischen Staates» // Die Ukrainer (Ruthenen, Russinen) in Österreich-Ungarn: Eine geteilte Nation und ihr Sprach- und Kulturleben im Blickfeld von Wien und Budapest / Hrsg.: M. Moser, A. Zoltán // Slavische Sprachgeschichte. – Vol. IV. – Wien, 2008. – S. 29–100.
- Мозер 2009 — Moser M. Russisch in der Privatkorrespondenz ukrainischer Frauen aus dem 18. Jahrhundert // Die russische Sprache und Literatur im 18. Jahrhundert: Tradition und Innovation — Русский язык и литература в XVIII веке: традиция и инновация. Gedenkschrift für Gerta Hüttl-Folter / Hrsg.: J. Besters-Dilger, F. Poljakov. – Frankfurt am Main, 2009. – S. 289–322.
- Мозер 2009a — Moser M. Colonial linguistic Reflexes in a Postsoviet Setting — The Galician variant of the Ukrainian language and anti-Ukrainian discourse in contemporary Internet sources // Contemporary Ukraine on the Cultural Map of Europe / Edited by L. Onyshkevych, M. Rewakowicz. – Armonk / New York; London, 2009. – S. 316–335.
- Мозер 2011 — Мозер М. Український Премонт? Дещо про значення Галичини для формування, розбудови й збереження української мови // Університетські діалоги. 14. – Львів, 2011.
- Мозер 2011a — Мозер М. «Русини» й «руська мова» в галицьких граматах першої половини XIX століття // Українська мова в Галичині: історичний вимір / Ред.: Я. Ісасвич, М. Мозер, Н. Хобзей. – Львів, 2011. – С. 9–54 (серія «Історія мови»).
- Мозер 2011б — Мозер М. Причинки до історії української мови / 3-є вид. – Вінниця, 2011.
- Мозер 2012a — Moser M. How it all began: Suržyk in the 18th Century // Konferenzband / Hrsg. G. Hentschel u. a. [у друці].
- Мозер 2012б — Moser M. Pantelejmon Kuliš, die Galizier und die ukrainische Sprache zwischen 1863 und 1876 // Konferenzband / Hrsg. A. Sproede. [у друці].
- Морфологія 1978 — Історія української мови: Морфологія / Відп. ред. В.В. Німчук. – Київ, 1978.

- Наконечний 2001 — Наконечний Є. Украдене ім'я. Чому русини стали українцями. — Львів, 2001.
- Огієнко 1949/1995 — Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. — Київ, 1995 [перше видання — Winnipeg, 1949].
- Огієнко 1961 — Митрополит Іларіон (І. Огієнко). Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови. — Вінніпег, 1961.
- Огієнко 2002 — Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Тарас Шевченко. — Київ, 2002.
- Опис рукописів 1961 — Опис рукописів Т.Г.Шевченка / Відп. ред. О.І. Білецький; ред. М.С. Грудницька. — Київ, 1961.
- Основа 1861–1862 — Основа. Южно-русский литературно-ученый Вѣстникъ. — Петербургъ, 1861–1862 (январь–декабрь).
- Пріцак 1991 — Прицак О. Шевченко — пророк // Світи Шевченка: Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета / Ред.: Л. Залеська-Онишкевич, Л. Рудницький, Б. Певний, Т. Гунчак. — Нью-Йорк, 1991. — С. 249–287.
- Романів 2001 — Романів О. Олександр Барвінський і Наукове товариство ім. Шевченка // Олександр Барвінський 1847–1927: Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського, Львів, 14 травня 1997 р. — Львів, 2001. — С. 91–100.
- Русанівський 2001 — Русанівський В. Історія української літературної мови. — Київ, 2001.
- Русанівський 2002 — Русанівський В. У слові — вічність: Мова творів Т.Г. Шевченка. — Київ, 2002.
- Саундерс 1985 — Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750–1850. — Edmonton, Alberta, 1985.
- СДР 1988. — Словарь древнерусского языка XI–XIV вв. / Глав. ред. Р.И. Аванесов. — Москва, 1988ff.
- Середа 1999 — Середа О. Національна свідомість і політична програма раних народоців у східній Галичині (1861–1867) // Вісник Львівського університету. — 1999. — Вип. 34. — С. 199–214.
- Середа 2006 — Sereda O. From Church-Based to Cultural Nationalism: Early Ukrainophiles, Ritual-Purification Movement and Emerging Cult of Taras Shevchenko in Austrian Eastern Galicia in the 1860s // Canadian American Slavic Studies. — 2006. — 40/1. — P. 21–47.
- Синявський 1925 — Синявський О. Дещо про Шевченкову мову // Україна. — 1925. — 1/2. — С. 100–114.
- Синявський 1931 — Синявський О. Елементи Шевченкової мови, їх походження й значіння // Культура українського слова: Збірник 1 / Ред. О. Синявський. — Харків; Київ, 1931. — С. 7–51.
- Синявський 1931а — Синявський О. Принципи редагування мови й правопису Т. Шевченка та конкретні зразки // Культура українського слова: Збірник 1 / Ред. О. Синявський. — Харків; Київ, 1931. — С. 116–124.

Тарас Шевченко і сучасна українська мова: спроба гідної оцінки

- Сімович 2005 — Сімович В. Чи можна вже студіювати Шевченкову мову // Сімович В. Праці в двох томах. До 125-річчя від дня народження. — Т. I: Мовознавство. — Чернівці, 2005. — С. 328–331 [перша публікація — 1935 року].
- Сімович 2005а — Сімович В. Деяко про Шевченкову архаїзовану мову // Сімович В. Праці в двох томах. До 125-річчя від дня народження. — Т. I: Мовознавство. — Чернівці, 2005. — С. 341–353 [перша публікація — 1938 року].
- Словарь 1985–1986 — Словарь языка русских произведений Шевченко: В 2 т. / Ред. В.С. Ващенко. — Київ, 1985–1986. — Т. I–II.
- Словник 1964 — Словник мови Шевченка: В 2 т. / Відп. ред. В.С. Ващенко. — Київ, 1964. — Т. I–II.
- Словник 1970–1980 — Словник української мови: В 11 т. / Гол. ред. І. Білодід. — Київ, 1970–1980. — Т. I–XI.
- Словник 1997 — Słownik języka polskiego / Red. W. Doroszewski [przedruk elektroniczny]. — Warszawa, 1997 — Т. I–XI [перша публікація — 1958–1969].
- Смаль-Стоцький, Гартнер 1913 — Smal-Stockyj S., Gartner Th. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. — Wien, 1913.
- Срезневський 1893–1903 — Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3 т. — Санкт-Петербург, 1893–1903. — Т. I–III.
- ССЛ 1994 — Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков) / Ред.: Р.М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова. — Москва, 1994.
- Субтельний 1988 — Subtelny O. Ukraine. A History. — Toronto et al., 1988.
- Тимошенко 1964 — Тимошенко П.Д. Из спостережень над лексикою листування Т.Г. Шевченка українською мовою // Джерела мовної майстерності Т.Г. Шевченка: Збірник статей / Відп. ред. І. Білодід. — Київ, 1964. — С. 30–48.
- Тимошенко 1976 — Тимошенко П.Д. Вимова Т.Г. Шевченка // Шевченківський словник. — Київ, 1976–1977. — С. 121.
- Тимченко 2002–2003 — Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. — Київ; Нью-Йорк, 2002–2003. — Кн. 1–2.
- УРС 1953–1963 — Українсько-російський словник: У 6 т. / Гол. ред. І.М. Кириченко. — Київ, 1953–1963. — Т. I–VI.
- Фасмер 1986–1987 — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева, 2-е изд. — Москва, 1986–1987.
- Цимбалістий 1991 — Symbalistyj P. Ukrainian Elements in the Russian Language, 1680–1760. — London, 1991.
- Чапленко 1970 — Чапленко В. Історія української літературної мови (XVII ст. — 1933 р.). — New York, 1970.
- Шевельов 1963 — Shevelov G. History of the Ukrainian Language. The Modern Period (Nineteenth-Twentieth Centuries) // Ukraine. A Concise Encyclopaedia, Prepared by Shevchenko Scientific Society / Edited by V. Kubijovyc. — Vol. 1–2. — Toronto, 1963. — Vol. I. — P. 501–511.

- Шевельов 1966 — Shevelov G. Die ukrainische Schriftsprache 1798–1965. — Wiesbaden, 1966.
- Шевельов 1983/1991 — Шерех Ю. [= Шевельов]. Кулішеві листи і Куліш у листах // Шерех Ю. Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеології. — Балтимор; Торонто, 1991. — С. 32–75 [перша публікація — 1983 року, а також як передмова до: Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані / Ред. Ю. Луцький. — Нью-Йорк; Торонто, 1984.
- Шевельов 1998 — Шерех Ю. [= Шевельов]. Критика поетичним словом. Молодий Шевченко визначає своє місце в історії літератури та дещо про «білі плями» // Шерех Ю. Поза книжками і з книжок. — Київ, 1998. — С. 34–53.
- Шевельов 2003 — Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. — Київ, 2003.
- Шевченківський словник 1976–1977 — Шевченківський словник: У 2 т. / Відп. ред. Є.П. Кирилюк. — Київ, 1976. — Т. I–II.

Серія «Історія мови»

Редколегія: Наталія Хобзей (голова), Ганна Дидик-Меуш, Тетяна Ястремська,
Оксана Сімович, Марія Чікало, Ганна Войтів, Ольга Кровицька

Редагування – Тетяна Ястремська, Оксана Сімович, Ганна Дидик-Меуш.

Обкладинка – Михайло Москаль

Відповідальна за випуск – Наталія Хобзей

Надруковано в поліграфічному центрі
Видавництва Львівської політехніки
вул. Ф. Колесси, 2, Львів, 79000